«ТІЛДІК ПАРАДИГМАЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК НЕГІЗІ»

ҚР Президенті Қ.К.Тоқаевтың «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Жолдауын талқылауға қатысты оқу-білім мәселелеріне арналған республикалық ғылыми-практикалық конференцияның

МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

«КОММУНИКАТИВНАЯ ОСНОВА ЯЗЫКОВЫХ ПАРАДИГМ»

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

республиканской научно-практической конференции, посвященной учебно-образовательным вопросам по посланию Президента РК К.К.Токаева «Единство народа и системные реформы – прочная основа процветания страны»

«COMMUNICATIVE BASIS OF LINGUISTIC PARADIGMS»

COLLECTION OF MATERIALS

of Republican scientific-practical conference dedicated to educational issues of the country on discussing the Message of the President of RK K.K.Tokayev «Unity of the people and systemic reforms – a solid foundation for the nation's prosperity»

Алматы, 2021

АБАЙ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ АБАЯ

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ABAY KAZAKH NATIONAL PEDAGOGICAL UNIVERSITY

«ЛАТЫН» ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ ОРТАЛЫҒЫ
ФИЛОЛОГИЯ МЕН КӨПТІЛДІ БІЛІМ БЕРУ ИНСТИТУТЫ

НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЦЕНТР «ЛАТЫН»
ИНСТИТУТ ФИЛОЛОГИИ И ПОЛИЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

SCIENTIFIC-PRACTICAL CENTER «LATYN»
INSTITUTE OF PHILOLOGY AND MULTILINGUAL EDUCATION

«ТІЛДІК ПАРАДИГМАЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК НЕГІЗІ»

ҚР Президенті Қ.К. Тоқаевтың «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Жолдауын талқылауға қатысты оқу-білім мәселелеріне арналған республикалық ғылыми-практикалық конференцияның МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

«КОММУНИКАТИВНАЯ ОСНОВА ЯЗЫКОВЫХ ПАРАДИГМ»

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
республиканской научно-практической конференции, посвященной учебно-образовательным вопросам по Посланию Президента РК К.К. Токаева «Единство народа и системные реформы – прочная основа процветания страны»

«COMMUNICATIVE BASIS OF LANGUAGE PARADIGMS»

COLLECTION PROCEEDINGS
of Republican scientific-practical conference dedicated to educational issues of the country on discussing the Message of the President of RK K.K. Tokayev «Unity of the people and systemic reforms – a solid foundation for the nation's prosperity»

Алматы, 2021

УДК 80/81
ББК 81.2

Бас редактор:
Д.Билялов – Абай атындағы ҚазҰПУ Басқарма Төрағасы-Ректор

Жоба жетекшісі:
Ф.Ш. Оразбаева – «Латын» ғылыми-практикалық орталығының директоры, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, п.ғ.д., профессор

Пікір жазғандар:
Ж.Манкеева – А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты, ф.ғ.д., профессор
Ж.Сүлейменова – Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, п.ғ.д., профессор

Редакция алқасы:
М.Бектемесов – Басқарма төрағасының орынбасары;
Е.Бөрібаев – зерттеу ісі жөніндегі проректор; **Ұ.М.Әбдіғапбарова** – Ғылым департаментінің директоры; **А.В. Таңжарықова** – Филология және көптілді білім беру институтының директоры, ф.ғ.докторы; **А.Найманбаев** – институт директорының ғылыми істері жөніндегі орынбасары; **Н.А. Ильясова** – Академик С.Қирабаев атындағы қазақ тілі және әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, ф.ғ.д., доцент; **Ж.Т. Дәулетбекова** – п.ғ.д., доцент; **Р.Рахметова** – п.ғ.д., доцент; **А.Рауандина** – п.ғ.к., доцент; **Н.Әміржанова** – ф.ғ.к., аға оқытушы

Жауапты шығарушылар:
Ж.А. Қоқанова – ф.ғ.к., аға оқытушы; **М.А. Иманқұлова** – PhD**; Ж.О.Мазибаева** – магистр

Тілдік парадигмалардың коммуникативтік негізі» *атты республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары.* – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2021. – 279 бет.

ISBN 978-601-353-049-9

ҚР Президенті Қ.К.Тоқаевтың «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Жолдауын талқылау барысында өткен оқу-білім мәселелеріне арналған «Тілдік парадигмалардың коммуникативтік негізі» атты республикалық ғылыми-практикалық онлайн конференция материалдары еніп отыр. Жинақта тілдік коммуникация парадигмалары: айтылым мен жазылым әрекеттері, тілдік коммуникация және ауызша әдеби тіл нормалары, тілдік коммуникация кеңістігіндегі латынәліпбилі жазылым, коммуникация теориясына негізделген айтылым мен жазылым үдерістерін меңгерту әдістемесі саласындағы баяндамалар, мақалалар қамтылды.

Жинақ тіл мамандарына, докторанттарға, магистранттар мен студенттерге, сондай-ақ көпшілік қауымға арналады.

УДК 80/81
ББК 81.2

ISBN 978-601-353-049-9

© Абай атындағы ҚазҰПУ, 2021.

Алғысөз

Қазақ ұлты ауызша сөйлеуге айырықша мән берген, сондықтан қазақтың сөз өнері оның ұлттың қазынасы болып табылады. Ұлттық қазына құрамындағы лексикалық қордың басты көрсеткіші сөздердің дұрыс, әуезді айтылуы мен сауатты жазылуы тілдік коммуникацияның басты талаптарының қатарына жатады.

Дәстүрлі тіл біліміне сәйкес тілдің құрылымдық жүйесімен қатар, «адамның ақылымен аңдауы, қиялымен меңзеуі, көңілінде түюі» (А.Байтұрсынұлы) айқын көрінетін сөйлеу барысындағы тілдің коммуникативтік қызметіне, сөйлеушінің тұлғасына назар аудару – бүгінгі күннің басты тақырыптарының бірі. Тілдің қарым-қатынас құралы ретіндегі қызметін адамның болмысымен сабақтастыра қарау қазіргі кезде лингвистикада дәстүрлі бағыттарды жаңаша зерделеуге әкелді. Өкінішке орай, соңғы жылдары БАҚ беттерінде, тіпті дәрістерде, сөйлеу өнерінде ауызша сөйлеу нормасын бұзу көптеп кездеседі.

Адамның сөйлеу әрекеті оның көптеген психологиялық үрдістерімен (қабылдау, ерік, сезім т.б.) тығыз байланысты. Қарастырылып отырған мәселелер құрамындағы айтылым үдерісі ауызша сөйлеу мен ауызекі сөйлеу түрлерін және жазбаша сөзсаптау үлгілерін салыстыра зерделейді. Ауызша сөйлеу кезінде эмоционалды бояу басым болады да баяншының ой ретіне қарай әртүрлі тілдік бірліктер қатар қолданылады. Ал жазбаша сөйлеу көбіне грамматикалық заңдылықтар мен жазу нормасына сүйенеді. Ауызша сөйлеу мен жазбаша сөйлеу кезіндегі ерекшеліктер ортақ мақсатқа – коммуникацияның сапалы жүзеге асуына ықпал етеді. Осыған байланысты антропоөзектік парадигма аясында кеңінен зерттеліп келе жатқан қарым-қатынас барысындағы ақпаратты жеткізуші сөз туындысын, мәтін түзуді, оны қабылдауды, т.б. мәселелерді тұтастықта қараудың маңызы зор.

Тілдік парадигмалардың зерттеу нысанына коммуникация төңірегінде шоғырланған мәселелер, атап айтқанда, ой-өрістің психологиялық болмысы, дүниетанымдық бейнесі, этно-мәдени және әлеуметтік ерекшеліктері, ақпарат құралдарында көрініс тапқан кеңістік, оның концептуалды өрісі – арнайы қарастыруды керек ететін қолданыстар. Осы тұста парадигма аясында санада орнықкан ойдың когнитивтік жүйемен қалай сабақтасқанын, белгілі бір ойды жеткізу үшін сөйлемде қандай қолданыс тапқанын түсіндіру маңызды. Осындай күрделі мәселенің шешімі сөйлеушінің ойды айту барысында алға қойған прагматикалық мақсатына сай зерттеулер жүргізуді қажет етеді.

Осыған байланысты Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті жанындағы «Латын» ғылыми-практикалық орталығы және Филология мен көптілді білім беру институты, С.Қирабаев атындағы Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы ҚР Президенті Қ.К.Тоқаевтың «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Жолдауын талқылау барысында өткізген еліміздегі оқу-білім мәселелеріне арналған «Тілдік парадигмалардың коммуникативтік негізі» атты республикалық ғылыми-практикалық онлайн конференцияда айтылым мен жазылымның сабақтастығы, қазақтың ұлттық коды мен ұлттық санасын бірлестікте өрістетудің функциясы, амалдары, тәсілдері қарастырылды.

Конференцияның негізгі алып отырған обьектісі де осы сөз өнері, ауызша сөйлеудің дамуы, ұлттық төл өнердің сақталуы. Сондықтан лингвистер ғана емес, әдебиетшілер, тілшілер, мәдениеттанушылар, психолог-педагогтар бірігіп қарастыратын мәселе болғандықтан, оны шешудің жолдары кеңінен талқыланды. Жинаққа тілдік коммуникация парадигмалары: айтылым мен жазылым әрекеттері, тілдік коммуникация және ауызша әдеби тіл нормалары, тілдік коммуникация кеңістігіндегі латынәліпбилі жазылым, коммуникация теориясына негізделген айтылым мен жазылым үдерістерін меңгерту әдістемесі саласындағы нәтижелер ұсынылды. Конференцияда сөз болған ұлттық бірегейлік пен мәдени әлеуетті нығайтудың қатысымдық жүйесі, коммуникативтік тіл білімінің педагогика, психолингвистика, әлеуметтану салаларымен байланысы ұлттық тілдің табиғатын тануға септігін тигізеді деген сенімдеміз.

Ұйымдастыру комитеті

ПЛЕНАРЛЫҚ БАЯНДАМАЛАР

Ф.Ш. Оразбаева[1]
[1]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, п.ғ.д., профессор,
«Латын» ғылыми-практикалық орталығының директоры
Алматы, Қазақстан, f_orazbaeva@mail.ru

ТІЛДІК КОММУНИКАЦИЯ ПАРАДИГМАЛАРЫ: ЖАЗЫЛЫМ МЕН АЙТЫЛЫМ

Аңдатпа. Коммуникативтік қызмет – ауызша және жазбаша тілдік қатынас арқылы адамдардың бір-бірімен пікір алмасуы барысында қоғамдық-әлеуметтік ортада айтайын деген ойды жеткізуге ықпал ететін әрекеттер. Қатысымдық қызметтің басты параметрлері – тілдік коммуникацияның ғылыми-практикалық сипатын анықтайтын коммуникативтік парадигмалар жүйесі.

Қазақ тіл білімінде коммуникация теориясы мен методикасы ғылыми-практикалық жағынан оқу процесінде жан-жақты дамып келеді. Әсіресе, тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым, тілдесім әрекеттері мемлекеттік нормативтік құжаттарда ғылыми айналымға еніп, білім жүйесінде еркін қолданылуда. Сондықтан сөйлесім әрекетінің арасынан қазір өзекті болып отырған айтылым мен жазылымның ұлттық тілдің дамуына ықпалын зерделеу үшін мәселенің ғылыми-теориялық ұғымдарын анықтап алған жөн.

Тірек сөздер. Тілдік коммуникация, парадигма, айтылым, жазылым, сөздік қор, тұлға, мағына, білім беру, нәтиже, ұғым, методология.

ПАРАДИГМЫ ЯЗЫКОВОЙ КОММУНИКАЦИИ: ПИСЬМО И ГОВОРЕНИЕ

Аннотация. Коммуникативная функция является результатом воздействия на мысли, передающиеся в процессе обмена мнениями в общественной среде путем устной и письменной коммуникации.

Основным параметром коммуникативной функции является система коммуникативных парадигм, определяющая научно-практические особенности языковой коммуникации.

Сегодня теория и методика коммуникации казахского языкознания получила всестороннее научно-практическое развитие в учебном процессе. Таким образом, действия аудирования, говорения, чтения, письма и общения вошли в научный оборот государственных нормативных документов и получили широкое употребление в системе образования. В этой связи, очень важно изучить научно-теоретические понятия говорения и письма как основополагающих факторов развития национального языка.

Ключевые слова. Языковая коммуникация, парадигма, говорение, письмо, словарный запас, личность, значение, образование, результат, понятие, методология.

PARADIGMS OF LANGUAGE COMMUNICATION: WRITING AND SPEAKING

Abstract. The communicative function is the result of influencing thoughts that are transmitted in the process of exchanging opinions in a social environment through oral and written communication.

The main parameter of the communicative function is the system of communicative paradigms, which determines the scientific and practical features of language communication.

Today, the theory and methodology of communication of Kazakh linguistics has received a comprehensive scientific and practical development in the educational process. Thus, the actions of listening, speaking, reading, writing and communicating entered the scientific circulation of state normative documents and were widely used in the education system. In this regard, it is very important to study the scientific and theoretical concepts of speaking and writing as the fundamental factors in the development of the national language.

Keywords: Language communication, paradigm, speaking, writing, vocabulary, personality, meaning, education, result, concept, methodology

Білім жүйесіндегі басты мақсат – Қазақстан Республикасының оқу сапасының деңгейі мен болашақ бағытын анықтай отырып, әлемдік өркениетке жетудің жолын іске асыратын білімді де мәдениетті, білікті де саналы дара тұлға тәрбиелеу. Бұл – ұлттық мұраны жете меңгерген; ана тілінің сөздік қорын жетік игерген; адамзатқа ортақ рухани құндылықтарды білетін; өз ұлты мен тілін қастерлейтін, жері мен елін қадірлейтін; Отанын сүйетін дүниетанымы кең, ізденгіш, іскер, еңбекқор, зиялы ұрпақ қалыптастыру деген сөз. Мұндай тәрбиелі ұрпақтың негізі – бүгін, қазіргі білім беру мен оқу үрдісінде қаланады. Осы тұрғыдан келгенде білімді де білікті дара тұлға қалыптастырудың көзі, арнасы адам мен адамды, ұлт пен ұлысты түсінісуге, пікірлесуге жетелейтін тіл болып табылады. Тіл адамзаттың ерекше болмысымен қатар күрделі табиғатын да аңғартатын жаратылыс, құбылыс екені баршаға аян. Демек, бүгінгі күннің ізетті перзенті келешектің арқа сүйер өскелең ұрпағы болу үшін адами гуманистік, коммуникативтік, ұлттық құндылықтарды игеруі ләзім.

Бұл мәселе, әсіресе, XXI ғасырда әлемдік руханият таразыға түсіп, ерекшеленіп, екшеліп жатқан тұста айрықша маңызды екені ақиқат. Олай болса, Ту, Елтаңба, Әнұран секілді нышан болып табылатын Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілін біліп қана қоймай, ұлттық кодтың базасы болып табылатын сөздік қорды меңгерген, мәнерлі, дұрыс сөйлей алатын, сауатты жаза білетін, ұлттың, елдің, этностың болмысын танитын, бай рухани құндылықтарды игерген шәкірт тәрбиелеу – бүгінгі уақыт сұранысы.

Жоғары мектепте сапалы білім беру жүйесінің нәтижесінде қалыптасатын **дара тұлға** – қазіргі заман талабына жауап беретін, халықаралық стандартқа сай білімді меңгерген, өз ана тілі мен өзінің тарихын жетік білетін, коммуникациялық қарым-қатынасты бірнеше тілдерде емін-еркін жүзеге асыра алатын, Қазақстандық полиэтномәдениеттің ең асылын бойына сіңірген, әлеуметтік және кәсіби тұрғыдан жан-жақты қалыптасқан ұрпақ. Осындай интеллектуал тұлға қалыптастыру – еларалық қарым-қатынасты іс жүзіне асырудың, әлемдік өркениетті игерудің, өзің мен өзгені танудың да жолы.

Қазақстан Республикасында әлемдік бәсекеге қабілетті ұрпақ қалыптастыра отырып, Қазақ Елі мен Жерін сүйетін, өз ана тілі мен ділін терең білетін, пайдалы ақпарат пен озық технологияларды жақсы игерген жас өркен өсіру еліміздің бүгінгі күні мен ертеңгі келешегін қатар бекіту болып табылады. Басты мақсатқа жету үшін жоғары мектеп жүйесіндегі білім беруде төмендегідей міндеттер атқарылады: халықаралық стандарт деңгейінде білім беру; нәтижелі білім беру арқылы дара тұлғаны қоғамда өз орнын табуға ынталандыру; коммуникациялық қарым-қатынасты еркін жүзеге асыру.

Тілдік парадигмалар – тілдік коммуникацияның сыртқы және ішкі факторларын жинақтай отырып, адамдардың сөйлеу, жазу әрекеттеріне ықпал ететін мазмұн мен құрылымдар. Тіл біліміндегі парадигма мазмұны ортақ тілдік жүйені құрайтын, бірыңғай стандарттық ұстаным мен заңдылыққа негізделген лингвистикалық топтар (кластар) жиынтығынан тұрады. «Заңдылықты айқындау дегеніміз – педагогикалық үдерісті (идеалдық) мүлтіксіз жоспарлау, сөйтіп тәрбиені бақылап, басқарудың ғылыми жүйесін тәжірибеге енгізуге байланысты атқарылатын іс-әрекет» [1;57].

Тілдік коммуникация парадигмалары ауызша және жазбаша түрде ойды жеткізу, түсінісу, пікір алмасу процестерін жан-жақты қамти келіп, сөйлесім әрекетінің түрлеріне байланысты дамиды. Сөйлесім әрекетінің түрлері: тыңдалым, оқылым, айтылым, жазылым,

тілдесім – адамның ойын, пікірін, көзқарасын екінші адамға жеткізу арқылы тілдік қатынасты жүзеге асырады.

Тілдік коммуникация толыққанды жүзеге асуы үшін бұл әрекеттердің әрқайсысы өзіне тән қызмет атқарады. Солардың ішінде парадигмалық белгілері мен ерекшеліктері жағынан **айтылым** мен **жазылым** – ішкі мазмұны, сыртқы формасы, құрылымы мен құрамы, орфоэпиялық және орфографиялық нормалары тарапынан бірімен-бірі байланысты үдерістер.

Коммуникацияға негізделген айтылым мен жазылым процестері ұлттық рухани құндылықтарды әлемге танытуға жол ашады. Олар өркениетті елдердің мәдениеті мен білімін жан-жақты игеру барысында маңызды орын алады. Бүгінде сөз сазы мен жазу графикасы туралы ілім түркі тілдес халықтардың салт-дәстүр, мәдениет, руханият саласын жақындастыруға, ортақ мәдениет пен ұстанымдарды жандандыруға әсерін тигізеді. Бұл болашақта гуманитарлық салалардың ғылыми методологиялық негізін айқындап, бірегей мәдени кеңістікті қалыптастыруға көмектеседі.

Әр елдің жазу мәдениетінің, адам мен адамның, ел мен елдің ақпараттық байланысының, жалпы коммуникативтік актының негізі айтылым мен жазылымның әлеуметтік маңызынан, орфографиялық және орфоэпиялық ережелердің бір-бірімен байланысты жүйесінен көрінеді. «Жазу – адамның дүниені, қоршаған ортаны, жинаған білімі мен білігін ой-санасында пайымдап,белгілі бір заңдылықтарға сүйенген мағыналы тілдік бірлік (языковая единица) арқылы жазбаша көрсетуі. Бұл әрекет – дыбыстық жазудың жүйесімен, әр таңбаның белгісімен, жазбаша коммуникацияның ұғынықты үлгісімен жүзеге асатын күрделі процесс. Ол – ұлт мәдениеті мен адамзат құндылықтарының, елдің өркениетінің көрінісі»[2; 341].

Сонымен қатар тілдік коммуникация парадигмалары ауызша сөйлеу мен ауызекі сөйлеу үлгілерін ажырата келіп, олардың әрқайсысының адами қарым-қатынастағы маңызына айырықша назар аударады. Өйткені ауызша сөйлеу тілінің ауызекі сөйлеу тілінен айырмашылығы бар және олардың қолданыс арналары да бөлек. Ауызша сөйлеу тілі әдеби норманың заңдылықтарын сақтаған ұлттық сөздік қордың жоғары дәрежедегі жалпыхалықтық базасы болып табылады.

Сондықтан әліпбиді игеруде, әсіресе, қазақ орфографиясының ережелерін, әріп таңбасы мен жазудың емле заңдылықтарын түсінуде оларды ажыратып, дұрыс оқи білу, дауысты және дауыссыз дыбыстардың сөз мағынасына ықпалын жете ұғыну аса маңызды. Аталмыш ережеге филология ғылымдарының докторы, профессор Нұргелді Уәли мынадай анықтама береді: «Қазақ орфографиясының негізгі ережелері – латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі бойынша дұрыс жазуды көрсететін құқықтық күші бар құжат. Сонымен қатар латын негізді жаңа әліпби бойынша қазақ тілінің орфографиялық нормаларын тұрақтандыратын, дұрыс жазу мәдениетін қалыптастыратын басты нормативтік қағидалар болып саналады»[3] .

Жазылым процесі қазір жаңа бағытта өріс алып, компьютер, айпат, телефон т.б. Техникалық құралдар арқылы кең таралып отыр. Сол себепті жазудың нормалары бұзылмай, бірізді болу үшін, сөздер өзінің түпкі мағынасынан ажырамау үшін, сауаттылықтың көпшілікке тиімді бірыңғай жолдарын іздестіру міндет. Ол үшін сөздерді табиғи түрде дұрыс дауыстап айта білудің, үн гармониясын жетік меңгерудің мәні зор.

Коммуникативтік парадигма тілдік қатынас жүйесінде ортақ заңдылықтар мен қағидаларға негізделген сөйлесім әрекетінің семантикалық бірліктерінің адамзаттың рухани құндылықтармен алмасуына және қоршаған ортамен араласуына ықпал ететін тілдік категориялардың біртектес құрамы мен мазмұнының жиынтығын құрайды. Бұл процесс қатысымдық бірліктердің мағынасы мен қолданысын және қызметін нақтылауды қажет етеді.Қатысымдық бірліктердің, олардың базасы болып табылатын сөздік қордың коммуникативтік ерекшеліктері тілді оқыту парадигмаларына байланысты дамиды.

Тілді оқытудың парадигмалары – білім алу жүйесіне қатысты тілді коммуникативтік-когнитивтік тұрғыдан меңгертуге бағытталған білім мазмұны мен оны жүзеге асыратын формалардың жиынтығы. **Ол** тілдік білімнің мазмұны мен бағдарын айқындауға байланысты іске қосылады. Тілдік білім мазмұны а**нтропоөзектік парадигма, интеграциялық білім**

беру парадигмасы, танымдық білім беру парадигмасы, дара тұлға қалыптастыру парадигмасы түрлеріне ажыратыла келіп, Қазақ Елінің интеллектуал ұлт өкілін тәрбиелеудің басты факторлары ретінде дамиды.

Антропоөзектік парадигма білім алушыларға жеке тұлға ретінде қарап, тілдік білім арқылы адамзаттық өркениет пен ұлттық руханиятты және дүниетанымды бірлікте меңгеру мәселесіне басымдық беруге бағытталады.

Интеграциялық білім беру парадигмасы пән мазмұнында тілдің тарихпен, мәдениетпен, қоғаммен, әдебиетпен, жаратылыстану пәндерімен сабақтастығын қамтамасыз ету арқылы оқушының дүниетанымын кеңейтіп, адами қасиеттерін қалыптастыруға бағытталады.

Танымдық білім беру парадигмасы қазақ халқының салт-дәстүрлері, дүниетанымы және т.б. этномәдени ұғымдары туралы білім алушының көзқарасын қалыптастыру арқылы олардың танымдық әлеуетін коммуникативтік құзіреттіліктермен өзара сабақтастықта жетілдіруге бағытталады.

Дара тұлға қалыптастыру парадигмасы – қазақ тілін оқыту жүйесін оқу-әдістемелік және зияткерлік тұрғыдан қамтамасыз ету арқылы білім алушының коммуникативтік қабілетін кеңейтуге мүдделілік тудыру, оның бәсекеге қабілеттілігін шыңдау, қазақ тілінің доминанттық рөліне басымдық бере отырып, ауызша-жазбаша тілді еркін игерген интеллектуал тұлға тәрбиелеуге бағытталады.

Тілдік коммуникацияның негізін құрайтын айтылым мен жазылым үдерістері оқытудың түпкі нәтижелері ретінде **ақпараттық, проблемаларды шешу, лингвомәденитанымдық және коммуникативтік құзіреттіліктерге** жете назар аударуды көздейді**.**

Ақпараттық құзіреттілік – тіл үйренушінің қатысымдық және танымдық мақсатқа байланысты өзіне қажетті ақпаратты табу, түсіну, оның мазмұнын жеткізу, талдау, өңдеу, сақтау арқылы өзекті ақпаратты өзінің қажетіне қарай пайдалана алу және жаңа ақпараттық технологияларды игеру біліктілігі.

Проблемалардың шешімін табу құзіреттілігі – білім алушының күнделікті өмір жағдаяттарында өз алдына мақсат қойып, оны жүзеге асыруда тілден игерген білім, білік, дағдыларын ұтымды қолдана алу біліктілігі.

Лингвомәденитанымдық құзіреттілік – оқушының қазақ тілін меңгеру барысында қазақ халқының қатысымдық-сөйлесімдік ерекшеліктерін ескеру, тілдің лингвомәдени нормаларын сақтау, мәдениаралық қатынасты жүзеге асыру біліктілігі.

Коммуникативтік құзіреттілік – түрлі әлеуметтік-өмірлік жағдаяттарда оқушының қазақ тілінде ауызша және жазбаша түрде қарым-қатынасқа түсу, қатысымдық міндеттерді шешу, өзінің ойын, пікірін, көзқарасын білдіре алу және диалогтік, полилогтік тілдесімге қатысып, әлеуметтік ортада өзін таныта алу біліктілігі.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің «Тілдік коммуникация парадигмалары: әдеби айтылым мен латынәліпбилі жазылым» атты гранттық жобасы (ЖТН AP08855685) негізінде жарияланды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Иманбаева С.Т., Майғаранова Ш. Тәрбие жұмысының теориясы мен әдістемесі. – Алматы, 2017. – 241 б.

2. Сыздық Р. Жазу (графика) және емле мәселелері. Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғасырлар). – Т. 3. – Алматы: «Ел-шежіре», 2014. – 346 б.

3. Уәли Н. Қазақ орфографиясының ережелері. Жаңа емле: Ой. Пікір.Ұсыныс // «Ана тілі» газеті, 2018. – № 6-12 қыркүйек.

***Ж.Т. Дәулетбекова*[1]**
[1]Қазақстан-Британ техникалық университеті
п.ғ.д., ассоциативтік профессор
Алматы, Қазақстан, zh.dauletbekova@mail.ru

АЙТЫЛЫМ ӘРЕКЕТІ МЕН АУЫЗЕКІ СӨЙЛЕУ ТІЛІНІҢ ӘДЕБИ НОРМАМЕН БАЙЛАНЫСЫ

Аңдатпа. Мақалада айтылым, ауызша тіл және ауызекі сөйлеу тілі ұғымдарының тілдік коммуникациямен сабақтастығы қарастырылады. Олардың ортақ белгілері мен ерекшеліктері талданады. Сөйлесім әрекетінің басты компоненті ретінде айтылымның маңызы көрсетіледі. Қазақ тілін оқыту үдерісінде білім алушылардың айтылым мәдениетін қалыптастырудың бағыттары анықталады.

Тірек сөздер: сөйлесім әрекеті, коммуникация, айтылым, ауызша тіл, ауызекі сөйлеу тілі, оқыту үдерісі.

СВЯЗЬ ГОВОРЕНИЯ И РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ С ЛИТЕРАТУРНОЙ НОРМЫ ЯЗЫКА

Аннотация. В статье рассматривается взаимосвязь понятий говорения, устной и разговорной речи с языковым общением. Анализируются их общие черты и особенности. Раскрывается значения говорения, как ключевой компонент речевой деятельности. Определены основные направления формирования коммуникативной культуры обучающихся в процессе обучения казахскому языку.

Ключевые слова: речевая деятельность, коммуникация, говорение, устная речь, разговорная речь, процесс обучения языку.

RELATIONSHIP OF SPEAKING AND SPEAKING WITH THE LITERARY NORM OF THE LANGUAGE

Abstract. The article examines the relationship of the concepts of speaking, oral and spoken speech in language communication. Their common features and peculiarities are analyzed. The significance of speaking as a key component of speech activity is revealed. The main directions of the students' communicative culture formation is determined in the process of learning Kazakh language

Keywords: speech activity, communication, speaking, oral speech, colloquial speech, language learning process.

Тұлға үшін нәтижелі тілдік қарым-қатынас жасай білудің басты шарты – сөйлесім әрекетінің барлық компоненттерінің өзіне тән ерекшеліктерін нақты біліп, оларды негізгі қызметіне сай жұмсау амалдарын саналы меңгеру. Себебі тілдік қарым-қатынас сөйлесім әрекеті түрлерінің кешенділігі арқылы жүзеге асырылады. Мысалы, айтылым арқылы сөйлеуші тарапынан ақпаратты тасымалдаушы акустикалық сөйлеу сигналдары жіберілсе, тыңдалымда сол акустикалық сөйлеу сигналдарын түйсіну және ұғыну үдерісі орындалады. Жазылым әрекетінде сөйлеу сигналдары графикалық символдар көмегімен шифрланса, оқылымда сол графикалық белгілерді шифрлау және олардың мағынасын түсіну талап етіледі. Айтылым және жазылым әрекеттеріне ақпараттарды кодтау механизмі тән болса, тындалым мен оқылым барысында декодттау басымдыққа ие болады. Айтылым және жазылым барысында адам акустикалық сигналдармен, ал жазылым мен оқылымда графикалық белгілермен әрекет жасайды. Баяншының міндеті өз ойын жеткізудің амал-

тәсілдерін дұрыс әрі сауатты қолдана отырып, өз ойын түсінікті, анық, жүйелі жеткізу болса, қабылдаушы келіп жатқан белгілерді жылдам түсініп, оның кодталуын шешу арқылы пікірдің мағынасын тануға мүдделі болады. Осы ортақ мақсат бір нүктеде түйіскен жағдайда екі жақтың да көздеген мақсаты жүзеге асырылады.

Осы коммуникативтік дағдылардың бәрінің түпкі нәтижесі ретінде қалыптасатын тілдесім үдерісінде әрбір субъект өзі жинақтаған қатысымдық біліктерін қоғамдық-әлеуметтік ортада өзгелермен қарым-қатынасқа түсіп, өзара пікірлесу барысында кеңінен қолданады. Себебі тілдесімде жоғарыда аталған сөйлеу сигналдарын жұмсау дағдылары кешенді қамтылады. Субъект бірде баяншы, бірде қабылдаушы, бірде сөйлермен/тыңдарман, бірде оқырман/жазарман рөлін жылдам алмастыра отырып, түпкі нәтижеге ұмтылады. Сонымен қатар пікір айту дәлелдемелері пайда болып, ой алмасу қатар жүреді, яғни кері байланыс орнатылып отырады. Осылайша баяншы мен қабылдаушының орындары ауысқанымен, шынайы қатысымдық әрекет жүйесі өзгермейді.

Сөйлесім әрекетінің ішінде ең жиі қолданылатыны да, қатысым дағдыларының қалыптасуында ерекше рөл атқаратыны да, тілдік коммуникацияның өзгеше өнімді түрі – айтылым. Айтылымның осы ерекшелігін дәл таныған Ахмет Байтұрсынұлы: «Сөйлеудің асыл мағынасы – біреуге білдірейін деген ойын айту. Айтушының мақсаты – тыңдаушыға ойын түгел түсіндіру. Ойын түсіндіру үшін соған керек сөздерді алу қажет. Бір сөзді ойын анықтау үшін алса, екінші сөзді ойын толықтыру үшін алады, үшінші сөзді ойын пысықтау үшін алады», - деп, баяншы қолданысына қажетті сөздерді сұрыптап, ұтымды қолданудың тілдік қарым-қатынастағы рөлін айқындап береді [1, 274, 276].

Айтылымның адам өміріндегі мәні мен тұлға мәдениетімен бірлігіне қатысты құнды пікірлер профессор Мәулен Балақаевтың еңбектерінде де кеңінен талданады. «Тіл – адам ойының айнасы. Адамның тіл жұмсау дағдысынан, тіл мәдениетінен оның кім, қандай адам екенін аңғару да қиын емес. Әдетте, ойы айқын кісінің сөзі де анық, дәл болады. Ойы таяз, пікірі күңгірт кісінің сөзі де берекесіз болады. Осыған қарап сөйлеу де ұшу сияқты демекпіз. Ұшудың да ұшуы бар: қыран да ұшады, шыбын да ұшады. Сөйлеудің де сөйлеуі бар: шешен көмекейі бүлкілдеп, көсіле, біліп сөйлейді, ойсыз адам кібіртіктеп, күңгірт сөйлейді. Мәдениетті, білімді азаматтар ана тілінің қыраны сияқты биікке самғайды. Жұрт оларды асқан шешен деп дәріптейді», – деп, М. Балақаев баяншының ақыл-ой парасаттылығын оның ішкі мәдениетімен бірлікте қарастырды [2, 9- б.].

Тілдік қатынас теориясын негіздеген профессор Ф.Оразбаеваның пікірінше, «Айтылым – адамдар арасындағы тілдік қатынасты жүзеге асыратын сөйлесім әрекетінің бір түрі. Ол – тілдік қарым-қатынас барысында адамның өз ойын жарыққа шығару процесі, өз сөзін екінші біреуге ұғынықты жеткізуі.

Айтылым, негізінен, бір адамға тән әрекет болғанымен, тілдік қатынаста екі жақты байланыстың болуын қажет етеді. Адам өз ойын біреуге жеткізу үшін айтады, сол үшін сыртқа шығарады» [3, 331- б.].

Айтылымға тән осындай талаптарды дұрыс сақтауда, оны жүйелі меңгертудің жолдарын табуда «айтылым әрекеті» және «ауызекі сөйлеу тілі» ұғымдарының аражігін айқындап алу шарт. Сырттай қарағанда бұл екі ұғым бір нәрсеге – адамның ауызша сөйлеуіне қатысты өзара тығыз сабақтас болып көрінеді. Шындығында да, екеуіне де ауызша дыбыстап сөйлеу тән. Екеуі де адамдар арасындағы тілмен түсінісуді жүзеге асыратын сөйлесім әрекетіне жатады. Екеуіне де тілдік карым-катынас барысында адамның өз ойын жарыққа шығару процесі тән. Екеуінде де сөйлесушілердің: баяншы мен қабылдаушының ерекшелігі ескеріледі. Ауызша сөйленетіндіктен, екеуінде де ойды құбылтып жеткізудегі үн, кідіріс, саз, мәнер басты рөл атқарады. Ортақ бір тілде жүзеге асырылатындықтан, екеуі де ұлттық сөз әдебі нормалары мен сөйлеу нақыштарын сақтауда бірдей талаптарға жүгінеді.

Сонымен қатар, ауызша сөз түрінде айтылатындықтан, сөйлеуші субъектілер тілдік қарым-қатынаста тыңдаушымен байланыс орнатуға мүдделілік танытады. Сондықтан екеуінің атқаратын бірнеше ортақ қызметтері де бар:

- ақпараттық-коммуникативтік: ақпарат алмасу;

- реттеушілік-коммуникативтік: мінез-құлықты реттеу;
- аффективті-коммуникативтік: эмоционалды жағымды қатынас қалыптастыру.

Айтылым мен ауызекі сөйлеу тіліне ауызша қатынасқа тән бірқатар параметрлер де ортақ болып келеді. Атап айтқанда: әрекет мотиві тұрғысынан сөйлеушілерге өз ойын жеткізуге деген қажеттік тән; ал екі жағдайда да сөйлеушінің мақсаты – өз пікірін білдіре отырып, қабылдаушыға ықпал ету; әрекет пәні – өзінің және екінші тараптың ойы болса, ал құрылымдық тұрғыдан қос тарапты әрекет талап етіледі. Қазіргі тілдік қатынас теориясына сәйкес айтылымда екінші тараптың белсенділігі кемшін болады, десе де, баяншы ретінде бірінші тараптың мақсаты екінші жаққа әсер ету болғандықтан, қостараптылық тұрғысынан да ұқсастық болуы заңды. Өзге де қатысым түрлері секілді айтылым мен ауызекі сөйлеуде қатысымдық құралдар сөйлеушінің талғамы мен білігіне сай ерікті түрде қолданылады.

Әрекет сипаты жағынан алып қарастырғанда да ондағы комуниканттардың сөйлеуге деген мотивінің болуы, белсенділік танытуы, өзіндік пікір білдіруге мүдделілігінің болуы, алдына нақты мақсат қоюы, тапқырлық көрсетуге ұмтылуы, ойды жеткізудің ұтымды тәсілдерін қолдануға деген мотиві секілді белгілер де ортақ болып келеді.

Дегенмен, айтылым мен ауызекі сөйлеудің аражігін әдеби тіл нормасы тұрғысынан айқын бөліп тұратын ерекшеліктер де жеткілікті. Оның нақты белгілерін бөліп көрсету үшін айтылымды ауызша тіл түрінде түсінген абзал. Себебі қарым-қатынас теориясы бойынша әрекет түрі ретінде алынған айтылым тікелей ауызша сөйлеу тілі ұғымымен барабар қолданылады. Осы күнге дейін әдеби тіл нормалары жөнінде зерттеу жүргізген М.Балақаев, Р.Сыздық, Н.Уәли және т.б. ғалымдардың тұжырымдарына сүйене отырып, осы екі сөйлеу түрінің ерекшеліктерін екшеуге болады. Сонымен, зерттеу аясында айқындалған тұжырымдармен ұштастыра отырып, айтылым мен ауызекі сөйлеу тілінің арасындағы мынадай айырмашылықтарды атап көрсетуге болады:

- біріншіден, айтылым немесе ауызша тіл әлемдегі жазба мәдениеті дамыған алты жүз әдеби/кітаби тілдің өмір сүруінің (ауызша және жазбаша тіл ретінде) бір формасы болып саналады. Ал, ауызекі сөйлеу тілі функционалдық стильдер тұрғысынан қарастырғанда оның жеке бір саласы ретінде қалыптасқан. Ауызекі сөйлеу стилінде қарым-қатынас тек ауызша түрде жүзеге асатындықтан, оның жазба түрі болмайды. Ал, ауызша тіл кітаби тілге тән көркем-әдеби, публицистикалық, ресми, ғылыми стильдердің барлығында да кеңінен қолданылады;
- екіншіден, ауызекі сөйлеу тілінің қолданыс аясы шектеулі. Ол әлеуметтік-тұрмыстық саладағы қарым-қатынастарда бейресми жағдайларда ғана қолданылса, айтылымға тән ауызша тіл әдеби, ресми, ғылыми дискурстардың аса маңызды құралы болып саналады;
- үшіншіден, ауызекі сөйлеу тілінде әдеби тіл нормаларын сақтау басты талап түрінде қойылмайды, себебі ол бейресми сипатта жүзеге асатындықтан, сөйлеушінің тілінде нормадан ауытқу қателікке саналмайды. Ал айтылым үдерісінде баяншының әдеби тіл нормаларын сақтауы – тұлға мәдениетінің басты көрсеткіші ретінде бағаланады;
- төртіншіден, ауызекі сөйлеу тілінде еркіндік басым болатындықтан, жаргон сөздерді, диалектілерді қолдану қалыпты деп есептелсе, ауызша дикурста тіл тазалығына айрықша назар аударылады;
- бесіншіден, ауызекі сөйлеу тілінде қарым-қатынас бетпе-бет жүргізілетіндіктен, сөйлемдер толымды болмайды, оның орнын бейвербалды құралдар арқылы толықтыру, бет-жүз құбылыстары мен қол-дене қимылдары арқылы білдіру оғаш болып қабылданбайды, ал айтылымда, керісінше, сөз тыңдарманға түсінікті әрі дұрыс жетуі үшін сөйлеуші тұлға өз ойын барынша тиянақты жеткізуді көздейді. Сондықтан сөйлемдерді толық құра отырып, сауаттылыққа ден қояды;
- алтыншыдан, ауызекі сөйлеу тілінде дауысты құбылту, интонацияны түрлендіріп қолдану қалыпты құбылыс ретінде қабылданса, айтылым әрекетінде сөздің байыпты, бірсыдырғы келіп, тақырыпқа, тыңдаушының әлеуеті мен деңгейіне, мәртебесіне сай болуы басты назарда болады. Әрине, ауызекі тілде сөйлеу жағдайында да әдептен озбау талабы

қойылады, дегенмен, онда біршама еркіндік бар: сөздерді сөйлеу әуенімен айту жат емес. Ал, айтылымда сөздерді толық әуенмен айта білу – талап;

- жетіншіден, ауызекі сөйлеу тілі бейресми жағдайларда кеңінен қолданылатындықтан, алдын-ала дайындықсыз, спонтанды түрде жүзеге асырылады, айтылым көпшіліктің алдында өтетіндіктен, дискурстың ерекшеліктеріне орай арнайы дайындық жасауға міндеттейді. Өйткені «дайындықсыз-ақ сөйлей беремін деген адам ақылсыздардың ортасында ақылды болып көрінгенімен, ақылдылардың ортасына түскенде, ақымаққа айналады» (Лореш Фуке);

- сегізіншіден, ауызекі сөйлеуде ұлттық тілге тән эмоционалды-экспрессивті сөздер, табу, эвфемизмдер де еркін қолданылады. Ауызша тілде мұндай тілдік құралдардан гөрі ресми сипаты басым қаратпа сөздер, этикеттік сөз оралымдары, клишелер жиі ұшырасады;

- тоғызыншыдан, ауызекі сөйлеу тілінде ұлттық ділге тән сөйлеу қағидалары айқын танылса, ауызша сөзде ұлттық ділмен қатар жалпыадамзаттық сөз әдебі нормаларын сақтау талап етіледі;

- оныншыдан, жоғарыдағы талаптардың айырмашылығы ауызекі сөйлеу тілінде табиғилықтың, ал айтылымда ресмилікке тән жасандылықтың басым болуына ықпал етеді. Төмендегі кестеде олардың айырмашылықтары мен ұқсастықтары кесте (№1кесте) түрінде беріліп отыр.

1-кесте

Ауызекі сөйлеу тілі мен айтылымның/ауызша тілдің ерекшеліктері мен ортақ беліглері

Ауызекі сөйлеу тілі	**Айтылым/ауызша тіл**
Функционалдық стильдің түрі	Тілдің өмір сүру формасы
Бейресми жағдайда қолданылады	Ресми жағдайда қолданылады
Тілдік амал-тәсілдер толық пайдаланылмайды	Тілдік амал-тәсілдер талғап қолданылады
Ауызекі сөйлеу стилінде ғана қолданылатын тіл	Кітаби стильдерде қолданылатын тіл
Әдеби тіл нормаларынан ауытқиды	Әдеби тіл нормаларына бағынады
Алдын-ала жопарланбайды, спонтанды түрде жүзеге асады	Алдын-ала жоспарланады, дайындық жасалады
Сөздерді сөйлесу әуенімен айту басым	Сөздерді толық әуенмен айту басым
Тек диалогтік және полилогтік сөздерде қолданылады	Монологтік сөзде көбірек, диалогтік, полилогтік сөздерде қолданылмайды
Бейвербалды амалдар жиі қолданылады	Вербалды да, бейвербалды да амалдар нормаға сай қолданылады
Эмоционалды сөздер, оқшау сөздер еркін қолданылады	Эмоционалды және оқшау сөздер аз және сөз әдебі нормаларына сай жұмсалады
Ұлттық діл нақты көрініс табады	Сөз әдебі нормалары сақталады
Сөз тазалығына мән берілмейді	Сөз тазалығы қатаң сақталады
Табиғилық басым	Жасандылық басым
ОРТАҚ белгілері:	
Ауызша сөйленеді	
Сөйлесушілердің ерекшелігі ескеріледі	
Үн, кідіріс, саз, мәнер басты рөл атқарады	
Ұлттық сөз әдебі мен сөйлеу нақыштары сақталады	

Ауызекі сөйлеу тілі мен айтылым арасындағы айырмашылықтар тілді оқыту үдерісінде білім алушыларды айтылым мәдениетіне арнайы үйретудің қажеттігін бекіте түседі. Себебі

айтылым әрекетіне үйретудегі ең басты мәселе – сөзді дұрыс айта білудің заңдылықтарын және қалыптаскан нормаларын меңгерту. Бұл тілді оқыту үдерісінде бірнеше педагогикалық шарттардың жүзеге асуын қажет етеді. Бұл орайда сөз мәдениетіне үйретудің мәселелерін жан-жақты қарастырған М.Балақаев еңбектерін басшылыққа ала отырып, айтылым мәдениетін жетілдірудің бірнеше шарттарын атап көрсету жөн деп санаймыз.

Бірінші шарт – сабақ барысында білім алушылардың сөйлеуге деген қажеттілігін тудырып отыру. Өйткені қажеттілік болмаса, өз ойын жеткізудің түрлі амал-тәсілдерін, жолдарын меңгерткенмен, оны жүзеге асыратын жағдаяттар, тапсырмалар дұрыс ұйымдастырылмаса, өзектілігі төмендейді. Жүсіпбек Аймауытұлы айтқандай, «оқытуды өмірмен байланыстыру жолымен» түрлі жағдаяттарда оқушылардың сөйлеуге мүдделілігін арттырып отыру – талап [4, 212-б.].

Екінші шарт: білім алушылардың өзінің сөйлеу тілін дамытуға оң ықпал ететін ізденістеріне жол ашу. Өзі ізденіп әрекет еткенде ғана оның сөйлеу мәдениеті туралы білімі кеңейіп, өзіндік дүниетанымы мен көзқарасы қалыптасып, тілдік дағдысы жетілетіні, сөйлеу шеберлігін меңгеретіні сөзсіз. Дайын үлгілерді үстірт жаттап алатын, сылдыраған сырты жылтыр сөзге әуестік пен шымыр ойдан өрілген шынайы шешендіктің арасындағы жер мен көктей айырмашылықты тани білу арқылы оқушының тілдік талғамы артып, өз сөзіне үлкен жауапкершілікпен қарайтыны сөзсіз. Мектеп оқушыларының сөз мәдениетін дамыту мәселесін терең зерделеген ғалым М.Балақаев бұл орайдағы пікірін былай түйеді: «Әбден үйреншікті, айтыла-айтыла ығыр болған сөйлемдер мен сөз тіркестерін, жаттанды фразаларды мүдірмей, сыдыртып көпірте сөйлеу жақсы қасиет емес. Ал, өз ойынан шықпаған жаттанды тіл орамдарын пайдаланушылардың шығармашылық әрекеті босаңсып, «жұмыс тілі» ғана істейді, біліміне сүйенбейді, тілі мен жағына сүйенеді. Ми жұмысының ойлау қабілетіне қозғау салмайды, қызыл тілдің қимылына қозғау салады».

Айтылым мәдениетінде сөз сазы ерекше рөл атқарады. Сондықтан оған үйретудің үшінші шарты – көпшілік алдында шебер сөйлейтін шешендердің сөздерін үнемі тыңдатып, ой түюге мүмкіндік беру. Сөздің құлаққа жағымды, мәнерлі де сазды болуына басымдылық беру онда мақам мен мазмұнның үйлесіміне ерекше көңіл бөлуді талап етеді. «Сөйлеген, сөйлескен кісінің үнінде адам ойының нақышты бедері ғана емес, ойдың өзі көлбеп көлденең тартылады. «Бал тамған тілден у тамар» демекші, сөйлей білген кісіге оның ырғақты әуені шексіз. Соны білмей әйтеуір сөздерден сөйлем құрай салып, қалай болса солай айта салу – олақтық. «Олақтың сөзі – орынсыз жамау сияқты» дегенді қазақ халқы осындайларға арнап айтса керек»,- дейді ғалым [5, 78-б.].

Төртінші шарт – білім алушылардың тыңдау мәдениетін қалыптастыру. «Сөз атасы – құлақ» деген халық даналығының тереңінде жатқан тағылымның айтылым мәдениетіне баулумен байланысын дәл пайымдаған ұстаз-ғалым оқушының тыңдау қабілетін оның мәдениеттілігінің бір қыры деп орынды көрсетеді. «Мазмұнды сөзге құлақ қойып, ықылас-пен тыңдай білуге де дағды керек, - дейді ол өз еңбегінде, - Орамды тілдің эстетикалық әсеріне, айтылған ойдың мазмұнына қанық болу үшін кісінің «көкірегі сезімді» болуға тиіс. Абай ақыл сөзді кімнің қалай ұғынатыны туралы былай дейді: «Қарны тоқ қаса маңғаз ұқпас сөзді, сөзді ұғар көкірегі болса көзді…». Сондықтан сөзді әркім әртүрлі ұғуы, әртүрлі тыңдауы мүмкін. Айтылған ғибратты асыл сөз бір құлақтан кіріп, бір құлақтан шығып жатса, одан не пайда? Тыңдай білу де мәдениеттілік. Көбіміз басқа біреудің айтқанын тыңдай білмейміз, оның сөзін орынсыз бөліп, жөн-жосықсыз бірдеңелерді қыстырмалап білгішсінетіндер де болады. Сөйлей білу адамға қанша керек болса, тыңдай білу де сонша қажет», - деп тұжырым жасайды [5, 56 б.].

Ақпараттық технологиялар дамыған бүгінгі қоғамда білім алушылардың тыңдалым дағдыларын жетілдіруге қажетті қазақ тіліндегі бейне-аудиоқорлар да жеткілікті. Білім алушыларға дайын білім берілмей, өздері ой қорыту үшін әртүрлі материалдар қолданылады. Көрсетілімнен соң, олар жұптық немесе топтық түрде талқылай отырып, өзара ой бөліседі. Нәтижесінде өз ойларын қорытындылап, қысқаша ойтүйін жазады. Бұл орайда білім алушылардың тыңдалым, айтылым, жазылым дағдылары қатар дамытылады. Осындай

мақсатты тыңдалым жұмысын ыждағатты орындату баланың зейінін бір мәселеге шоғырландырып, оның мәселені терең түйсінуіне ықпал етеді. Бұл тапсырманы орындау барысында олардың ойлау дағдыларын да жетілдіруге назар аударылады. Ал, орнықты ой сөйлеу тілін дамытудың басты шарты болып саналады. Айтылым дағдыларын жетілдіру мақсатында тапсырмалар да түрлендіріліп беріліп отырады. Ең бастысы, білім алушылардың өзара қарым-қатынас жасай отырып, монологтік айтылым дағдысына қажетті материалдарды толық меңгеруі болып саналады. Бұл білім алушылардың сөздік қорын байытуымен, сөздерді дұрыс қолданып, сөйлем құрау дағдыларын жетілдіруімен құнды саналады. Айтылым мен тыңдалымның бірін-бірі толықтырып жетілдіруі үшін өзін-өзі және өзгелердің жұмысын бағалау тәсілдері пайдаланылады.

Бесінші шарт – білім алушыны аз сөзге көп мағына сыйдыруға баулу. Ғалымның шешендік сөздің коммуникативтік сапаларының ішіндегі ең маңыздысы сөз қысқалығы туралы пікірлері «татымды, дәмді етіп, қысқа сөйлеп, көп нәрсені айта алу - шешендік өнерінің талабы» деген түйінге келіп саяды. Бұл бағытта эссе жанрының әр алуан типтері мен түрлерін жазуға және оны соңынан айтылым әрекетінде баяндатуға үйрету маңызды. Өйткені жазу арқылы айтылым мәдениетін жетілдіру нәтижелі болмақ. Академиялық эсселерді ретіне қарай орынды қолдану оқу үдерісінің сапасын арттырады, білім алушы өз пікірін білдіруге және дәлелдеуге сенімділігі күшейіп, қызығушылығы артатыны сөзсіз. Сондықтан да білім беретін мекемелердегі қазақ тілінен берілетін білімнің әлеуметтік тиімділігі неде болуы тиіс деген сұрақтың жауабын табу пән әдістемесінің негізгі мәселесіне айналған қазіргі уақытта ғалымның жаңа ізденістерге тұғырнама болған, өмірлік маңызы зор қағидалардың тірегіне айналған пікірлерінің мәні уақыт өткен сайын жаңғырып, жандана түсері кәміл.

Алтыншы шарт – оқытудың интербелсенді тәсілдерін жүйелі түрде қолдану арқылы айтылым шеберлігін дамыту. Мұндай мақсатты оқыту үдерісінде білім алушылардың тұлғалық дамуына қажетті басқа да тілдік дағдылары қоса дамып отырады. Мысалы, олардың өзара сөйлесім әрекеттерінде өз пікірін дәйектей алу, сыни ойлау және шығармашылық дағдылары туралы айтуға болады. Тілдік дағдыларды дамытуда оқу үдемелігі қағидаларын ескеру де нәтижелілікті арттырады. Ал құндылық бағдарлы оқу қағидалары тілдік дағдыларды меңгерту үдерісіне кедергі келтірмей, керісінше мәнін арттырып, тұлғаның дамуын жан-жақты қолдауға мүмкіндік береді. Интербелсенді технологияларды қолдануда білім алушылардың дайын жауапты бергенінен гөрі, өздеріне мүмкіндік бергенде оқуға зейін қояды. Өйткені олар бұл дағды мен үшін қажет деп танығанда білімге ұмтылып, мәселенің мәнін түсінетін болады. Яғни оқыту үдерісінде андрагогиканың мынадай қағидаттарын басшылыққа алу керек:

1. Білімге деген ішкі қажеттілікті ояту. Кез келген жастағы білім алушы бір нәрсені оқып үйрену үшін алдымен бұл не үшін қажет екенін түсіну керек.

2. Тәжірибенің маңызын сезіну. Тілді қолдану тұрғысынан алғанда балалар мектепке дейін-ақ сөйлеу әрекетінде белгілі бір тәжірибелерді меңгеріп келеді.

3. Білім алуға ішкі дайындықты қалыптастыру. Өйткені олар өздері білу керек нәрсені оқиды.

Айтылым әрекетіне қатысты ең маңызды шарттың бірі – сөзді дұрыс айта білудің заңдылықтарын және қалыптасқан нормаларын меңгерту. Бұл туралы тілші-ғалым Р.Сыздықтың түйген ойларының маңызы ерекше: «Тілдік нормалар оның барлық қаттауында: сөздік саласында /лексикасында/, грамматикасында, дыбыстық жүйесінде, стильдік-көркемдік тәсілдерінде болуы шарт. Норма сондай-ақ тілдің қолданылу түрлерінде де, яғни жазба және ауызша түрде қызмет ету барысында орын алуы қажет. Сондықтан ана тіліміздің жазба түрімен қатар, ауызша сөйлеу түріне қойылатын талаптардың да күшейе түсуі заңды. Ауызша сөйлеу іске асқан жерде есту де, тыңдау да қатар жүреді. Адамның ауызша сөйлеу аркылы жарыққа шыққан ойы екінші адамның тыңдау қабілетін ұштап, есту мүшелеріне әсер еткенде ғана ұғынықты болады. Сондықтан сөйлесім мен тыңдалым екеуі екі түрлі процесс болғанымен, бір-бірімен қатар жұмсалып, қатар жүреді» [6, 119-б.]

Сонымен қатар айтылымға арнайы үйрету – қатысым мәдениетін үйрену жолындағы маңызды баспалдақ, қажет шарт қана емес, ол адамзаттың қоғамдағы әлеуметтік орнын, қызметін көрсететін күрделі әрекеті. Өйткені сөйлесім мәдениеті – адамға тән әртүрлі үрдістердің басын біріктіре келіп, оның адами қасиетін танытатын басты критерийлердің бірі. Олай болса, оқыту үдерісінде айтылым дағдыларын жетілдіру тілді жалаң меңгерту емес, адамның жалпы ойлау қабілетін кеңейту, жетілдіру дегенге саяды. Осы тұрғыдан келгенде, айтылым дағдыларын дамыту сапалы жүргізілуі үшін жоғарыда аталған шарттарды сақтау маңызды.

Қорыта айтқанда, білім алушылардың сөйлеу тілін дамыту үшін айтылым мен ауызша тіл, ауызекі сөйлеу тілінің айырмашылықтарын ескере отырып, білім алушылардың сөйлеу мәдениетін дамытудың жолын қарастыру ләзім. Айтылым мәдениетін жетілдіру коммуникацияның өзге компоненттерімен бірлікте алғанда ғана түпкі нәтижеге жету мүмкіндігі арта түседі. Оның қай-қайсысында да қазақ тілінің әдеби нормаларын басшылыққа алып отырудың маңызы ерекше.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің «Тілдік коммуникация парадигмалары: әдеби айтылым мен латынәліпбилі жазылым» атты гранттық жобасы (ЖТН AP08855685) негізінде жарияланды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Байтұрсынұлы А. Таңдамалы шығармалары. III том. https://kitap.kz/book/4579/read#epubcfi(/6/8[id4]!/4/2/2/1:0)

2. Балақаев М. Тіл мәдениеті және қазақ тілін оқыту методикасы. – Алматы: Мектеп, 1982. – 76 б.

3. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас. – Алматы: Ан-Арыс, 2019. – 584 б.

4. Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. 4-том. – Алматы: Ғылым, 1998. – 448 б.

5. Балақаев М. Тілдік норма және поэтикалық фразеологизмдер // Сөз өнері. – Алматы: Мектеп, 1978. – 184 б

6. Сыздық Р. Ғылыми таным үзіктері. – Алматы: Кие, 2009. – 115 б.

К. Кудеринова[1]

[1]А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты

ф.ғ.д., профессор

Алматы, Қазақстан, e-mail:kuderinova_70@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ДӘСТҮРЛІ СӨЗСАПТАМЫ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ ауызша немесе жазба тілінің грамматикалық, стильдік, этикалық нормадан қол үзіп, жасанды, аударма қазақ тілі болып бара жатқаны өзекті мәселе ретінде қойылады. Мәселені шешу үшін сөзсаптам ұғым-термині ұсынылады. Сөзсаптамды қазақ сөз өнерінің басты категориясы ретінде алып, бұл терминнің «стиль» және «норма» терминдерінен айырмашылықтары көрсетіледі. Сөзсаптам категориясын анықтаудағы А.Байтұрсынұлының пікірлері және Р.Сыздықтың көзқарастарының ғылымилығы дәйектеледі. Сөзсаптам – сөз өнерінің бірлігі, стиль – стилистиканың бірлігі, стиль негізінен тарихи сипатты, қоғаммен, әлеуметпен бірге өзгеріп, нормаларынан айнып отыратыны, тұрақсыз, құбылмалы екені, сөзсаптамтілді ортадан жоғары деңгейде білетін тұтынушыларға міндетті, барлық стиль түрлеріне негіз болатын норма екені айтылады. Сөздің тыңдаушы мен оқушыға әсер ететіндей жетуі үшін сөзсаптам заңдылықтарын, нормасын білу қажеттілігі айтылады. Сөзсаптам нормасы қазіргі қазақ сөзінде жоғалып бара жатқандықтан оны

дәстүрлі сөз саптау нормасынан іздеу қажеттігі қойылады. Сөзсаптам біреуге бір нәрсе туралы мазмұнды сөз айтам деген сөз алушының ой жүйесі, коммуникация этикасы, тіл қисыны өзара келіскен, сөз бастауы мен сөз аяқтауы тең, ой, не пікірін орынды қойып, мәселені айқындап бере алатын, мәтіннің тұтас эстетикасы мен экспрессиясы, көркемдігі келіскен жүйелі сөз деп анықталады. Сөзсаптам – қазақ сөз өнерінің басты категориясы. Негізгі бірліктері – мәтін және абзац. Көптің алдында айтылған ауызша шаршысөзде сөз тіркестері мен сөйлемдердің ерекше стильде болуы емес, ойдың, яғни мәтіннің нормаға сай және қисынды болуы маңызды.

Кілт сөздер: стиль, стилистика, сөз өнері, сөзсаптам, лингвостилистика, стильдік қате.

ТРАДИЦИОННОЕ КАЗАХСКОЕ РЕЧЕПРОИЗВОДСТВО

Аннотация. В статье поднимается актуальная проблема современного казахского устного либо письменного языка, который отходит от грамматических, стилистических, этических норм и становится искусственным, переводным языком. Для решения проблемы предлагается понятие-термин - речепроизводство. Речепроизводство взято в качестве основной категории казахского искусства речи, показаны отличия этого термина от терминов "стиль" и "норма". В определении категории речепроизводства обосновываются мнения А. Байтурсынова и научные взгляды Р. Сыздык. Подчеркивается, что речепроизводство – это единство искусства речи, стиль – единство стилистики, что стиль носит преимущественно исторический характер, меняется вместе с обществом, социумом, отклоняется от норм, нестабильный и изменчивый, а речепроизводство обязательно для потребителей, владеющих языком на уровне выше среднего, является осново полагающей нормой для всех типов стилей. Необходимо знать закономерности и нормы речепроизводства, для того, чтобы слово могло воздействовать на собеседника. В связи с тем, что норма речепроизводства исчезает в современной казахской речи, возникает необходимость её поиска в традиционной норме речепроизводства. Речепроизводство определяется как логичная речь, в котором логика мысли говорящего, этика коммуникации согласованы между собой, речь имеет начало и завершение, мысль, которая может уместно поставить точку и прояснить проблему, согласована эстетика и экспрессия, художественность текста. Речепроизводство - главная категория казахского словесного искусства. Основные единицы - текст и абзац. В устной публичной речи, важно, чтобы фразы и предложения были не в особом стиле, а соответствовали норме и логике мысли, т. е. текста.

Ключевые слова: стиль, стилистика, искусство речи, речепроизводство, лингвостилистика, стилистическая ошибка.

TRADITIONAL KAZAKH SPEECHPRODUCTION

Abstract. The article raises the actual problem of the modern Kazakh oral or written language, which departs from grammatical, stylistic, ethical norms and becomes anartificial, translated language.To solve the problem, the concept-term – speech production is proposed. Speech production is taken as the main category of the Kazakh word art, the differences between this term and the terms "style" and "norm" are shown. The main units of speech production are recognized as text and paragraph. In the definition of the category of speech production, the opinions of A. Baitursynov and the scientific consistency of the views of R. Syzdyq are justified.It is emphasized that speech production is the unity of the art of words, style is the unity of stylistics, that style is mainly historical, changes with society, community, deviates from the norms, unstableandchangeable, and speech production is mandatory for consumers who speak the language at a level above average, is the fundamental normforall types of styles. It is necessary to know the laws and norms of speech production, so that the word can affect the listener and the student. Due to

the fact that the norm of speech production disappears in the modern Kazakh word, the reis a need to search for it in the traditional norm of speech production. Speech production is defined as logical speech, in which the logic of the speaker's thought, the ethics of communication are coordinated with each other, speech has a beginning and end, a thought that can appropriately put a point and clarify the problem, aesthetics and expression are coordinated, and the artistry of the text. Speech production is the main category of Kazakh verbal art. The main units are text and paragraph. In oral public speech, it is important that phrases and sentences are not in a special style, but correspond to the norm and logic of thought, i.e. the text.

Key words: style, stylistics, wordart, speechproduction, linguisticstylistics, stylisticerror.

Кіріспе. Қазіргі қазақ тілі (язык), сөзі (речь), сөз алуы (речевая деятельность), шаршытоп алдында сөйленген ауызша сөзде болсын, жазба сөзде болсын, грамматикалық, стильдік, этикалық нормасынан қол үзіп бара жатқан, жасанды қазақ тілі, аударма қазақ тілі болып отырғаны ешкімге жасырын емес. Қазақ тіліндегі білім, ғылым, БАҚ мәтіндері орыс тілінің грамматикалық жүйесі мен сөйлеу стилі араласқан, сана тұшынып қабылдай алмайтын аударма тілмен жазылып жатыр. Қазақ тілінің лексикалық бірліктері орыс не ағылшын ойлауымен құрылған сөйлемдерге салынып, қазақ тілі «қиын тілдер» қатарына қосылып отыр. Оның себебі қазақ тілі өзінің ұлттық, дәстүрлі сөзінің құрылымы мен стилінен ауытқып қана қоймай, оның үстіне жазба тілдің, сондай-ақ функционалды стильдердің тезіне салған мәтіндерді «жамап», қабылдау мен түсінуді ауырлатудан.

Мәселенің қойылуы. Сол себепті бүгінгі жастар, тіпті орта жастағылар да қазақ әдеби тілінің нормаларын тап басып, тани алмайтынды шығарды. Норма болып табылатын, қалыпты қолданыстарды ерекше қолданыстар деп, тіпті қате қолданыстар деп, ал қате қолданыстарды қалыпты норма немесе ерекше қолданыстар дейтін болды. Мысалы, *Салмағына қарай алмағы да жаман болмаған шығар, **айтыс ақындары айтысқан сайын** бір-бір "темір тұлпар" мініп жатады. **Аздап жүрексініп алған** соң үшінші жұмысшыға барды (А.Тойшыбайұлы, "Қалай қарасаң, солай көрінеді" //namys.kz). Мәселен, мыңдаған қытайлықтар қазақтың **қарашаштарына** үйленіп, азаматтық алуда (Жас Алаш, 6 қыркүйек,2011)* деген сөйлемдердегі қарамен белгіленген сөздерді филолог-студенттер стилистикалық талдау кезінде қате қолданыс деп бағалап жатыр. Және бұл үдерістердің жастар, студенттер мен магистранттарға жаппай тән болуы – ойланатын мәселе.

Оның бір себебі грамматикалық, этикалық, коммуникативтік нормасы бұзылған мәтіндердің оқулыққа еніп, баспасөзден жиі естілуінде болып отыр. Қазақ тілін деңгейлеп оқытуға, үйренуге қажетті оқу мәтіндерінің тапшылығында, әрі қателігінде болып отыр. Мысалы, «Атамұра» баспасынан шыққан «Математика» оқулығына назар аударайық (авторлары – Алдамұратова Т.А., Байшоланова Қ., Байшоланов Е.С.). Алғы сөзден басталған көптік жалғауының артық қолданысы мәтінді түсінуге кедергі келтіреді: «*Бастауыш сыныптарда натурал сандарға амалдар қолдануды үйренгенсіңдер. Есептеулерде натурал сандардан өзге жай бөлшектер және ондық бөлешектер де қолданылады. 5-сыныпта жай бөлшектер мен ондық бөлшектерді пайдаланып, өрнектердің мәнін табуды, теңдеулер шешуді, процентке есептер шығаруды және т.с. үйренесіңдер» (3-бет). Мына сандарлы цифрлармен жазыңдар». «Көп қабатты үйдегі пәтердердің есіктері сыртындағы пәтер нөмірін көрсететін сан металдан жасалған цифрлардан құрастырылады. Егер осы үйде 120 пәтер болса, барлық пәтерлер нөмірін көрсететін сандар неше металл цифрлардан құрастырылады»* (8 бет). Оқулық осындай қате сөйлемдерден ғана тұрады деуге болады. Авторлар – орыстілді немесе орыс тілінен аударып құрастырған немесе оқушының түсінігін ойламайтын, тілге салғырт қарайтын немқұрайлы замандастар. Авторлар қазақ тіліндегі көптік жалғауы мен орыс тіліндегі көптік жалғауының мағыналарын, қызметін білмейді. Қазақ тіліндегі көптік жалғауы көбіне меңзеу, топтау, болжау мағыналарын беретіндіктен есептің берілуін түсіну қиын.

Ал мына сияқты үш сөйлемнің екеуі қате болатын тұстар оқулықтың өн бойына тән: *«Кітап 3-бетінен бастап 3 цифрымен нөмірленген. Кітаптың барлық беттері 1315 цифрымен нөмірленген. Кітапта неше бет бар?»* (8 бет).

Сондықтан да білім алушылардың, жастардың қазақ мәтіндерінің дұрыс нормасы қандай болуы керектігін білмегендігін жазғыра алмайсыз. Бірақ бұл тілдің дамуы мен жетілуіне, өміршеңдігіне аса қауіпті.

Қазақ тіл білімі мен әдістемесінде бұл тақырыпқа қатысты пәндер, зерттеулер, тұжырымдар, пікірлер бар. Ұғымдар мен терминдер жүйесі де қалыптасып қалды. Ең үлкен пән «Тіл мәдениеті» мен «Стилистика» мәтіндегі жеке сөз қолданыстарына, көріктеуіш құралдарына (метаформа, эпитет, кейіптеу, тұрақты сөз тіркестері, окказионализмдер, плеоназмдар)назар аударады. Бірақ бұл зерттеулердің нәтижесі қазіргі қазақ сөзінің сапасын көтеруге септігін тигізе алмай келеді. Оның басты себебі айтылатын ой, пікір сыртқа жекелеген сөз не, сөз тіркесі, тіптен сөйлем түрінде де емес, абзац, күрделі фразалық тұтасым, мәтін болып, ойдың макротаңбасы болып шығатындықтан мәтіннің құрылымдық және стильдік ұйымдасуын қарастыру қажет екен.

Мақсаты. Сондықтан 2020 жылы «Мәңгілік елдің» ғылыми негіздері (XXI ғасыр білімі, гуманитарлық саладағы іргелі және қолданбалы зерттеулер) бағыты бойынша 27 айлық мемлекеттік грантқа «Қазақ тілі дәстүрлі сөзсаптам үлгілерінің прагматикасы» тақырыбында зерттеуге өтінім бергендегі негізгі мақсат – ұмыт болып бара жатқан қазақ тілінің дәстүрлі сөз саптамының құрылымы, жүйесі, нормасы мен стилін ертегі, аңыз, ең алғашқы публицистикалық мақалалар, 20-30-жылдардағы алғашқы әңгімелер, Абайдың қарасөздері, Ыбырайдың әңгімелері, қазіргі шешен сөйлейтін және жазатын тұлғалардың сөздері негізінде айқындау, жаңғырту; бүгінгі білім, ғылым, БАҚ саласына қажетті үлгі болатын мәтіндердің жинағын жасап, грамматикалық, логикалық, стильдік, этикалық нормаға сай мәтіндерге лингвостилистикалық талдаудың үлгісін ұсыну болып жоспарланды. Мақала осы зерттеудің басты ұғымы болып табылатын «сөзсаптам» терминін сипаттауға, өзіне ұқсас стиль, норма деген терминдерден айырмашылығын саралауға арналған.

Мәселенің зерттелу тарихын тақырыпты талқылау барысында қарастырып отыратын боламыз, өйткені «сөзсаптам» термині қазақ филологиясы саласында сөз өнерінің басты категориясы ретінде осы зерттеулерде алғаш қойылып, ғылыми айналымға түсу қажеттігі көтеріліп отырғандықтан дәл осы тақырыптағы еңбектерді талқылау барысында пайдаланамыз.

Зерттеу әдістері. Алдымен тақырыпқа қатысты ұғымдар мен терминдерді сараладық. «Сөзсаптам» атауының мағынасын айқындап, ұғым ретінде орнын белгіледік. Сөзсаптам деген не? Қай пәннің зерттеу нысаны болады? Стиль, норма деген терминдерден айырмашылығы қандай?

Сөзсаптам сөзі (лексикалық бірлігі) *сөз* бен *саптау* деген екі сыңардың іргелес қайталанған синтаксистік сөз тіркесінен жасалған біріккен сөз:*сөзді саптау > сөз саптау > сөз саптам>сөзсаптам*. **-у** қимыл есімімен айтыла келе, заттанып, **-м** жұрнағы арқылы тіркесбірге жазылған. Қолданыста негізінен *сөз саптады, сөз саптау* деген формалар жиі кездескенмен, ***сөзсаптам*** деген біріккен сөз түріндегі формасын біз мақсатты түрде біріктіріп, термин ретінде қолданып отырмыз. Нақтылап айтқанда, аталған грант бойынша зерттеуімізде сөзсаптамұғымын сөз лингвистикасының (лингвистика речи) басты термині ретінде ұсынамыз.

Орхон ескерткіштерінде *сап*сөзінің «сөз» мағынасында қолданылғанын зерттеушілер бірден айтты. «Күлтегін ханның басына қойылған таста «Сабымен түкәті әсідгіл» (сөзімді түгел есіткіл) деген жазу бар. Мұндағы ***саб*** қазіргі *сөз*лексикасымен бара-бар. Оның *сав, сав-сөз* деген варианттары да да бар. Көне түркі тілінде шешен деген сөзді *сабчу, савчу, сапчу* деп атаған» дейді Ә. Құрысжанов [1]. Сонда *сөз саптау* «сөзді сөйлеу» деген плеонастық қолданыс болып шыққан.

Қазіргі қазақ тілінде *сөзін саптады, сөз саптауы жақсы, сөз саптауы жүйелі* деген қолданыстар бар. *Сөз саптады* тіркесінің «Онбестомдық сөздіктегі» мағынасы «жүйелеп

сөйлеу», одан кейінгі мағынасы «сөзді қолдануы», «стилі» дегендерді білдіреді [2, 299б]. Сөйтіп, *сөз саптау* «сөйлеу» деген мағынада кеңірек қолданылады. Қазақ халқы «айтар ойы бар сөзді» ғана СӨЗ деген, сондықтан *сөзсаптау* сол «айтары бар сөздің жүйесі» мағынасында кеңірек қолданылады.

Бірақ бұл «сөзсаптам» деген атау басқа тілге дөп басып аударылмайтын болып шықты. Және қазақ сөз өнері үшін осы ұғымнан басқа сөз маңызды категория атауы бола алмайды екен. Өйткені сөзсаптам – *стиль* сияқты «белгілі бір әлеуметтік мақсаты бар сөздің бояуы» емес, академик Р.Сыздық пайдаланғандай, «ұлттық әдеби тіл нормасы», «ұлттық көркем сөз нормасымен» [3, 226б.] сөйленетін сөз өнеріне, сөздерге қатысты. Р.Сыздық: «Сөз өнері ұлттық көркем тіл нормасының ең басты көрсеткіші болып танылады» деп, бұл «норманы тауып көрсетуді өз алдына бөлек ғылыми ізденіс болуы керек» дегенекен бір жылдары [3, 226б.]. Дей тұрғанмен, ғалым «қазақ әдеби тілінің ұлттық белгілеріне алдымен, ауыз әдебиеті мен ауызша тараған прозалық үлгілерден алған ұзақ дәстүрлі тіл болғандығын және аса бейнелі тіл» екендігін жатқызады [3, 237б.]. Яғни сөз өнері норма мен көркемдік, әсемдіктен тұратынын айтқан.

Р.Сыздық өзі негізін салған лингвостилистика да бұл мақсатты алдына қоймайтынын, «фраза құру мен текст түзу деген зерттеу объектілері арнайы зерттеуді күтіп тұрғанын» [3, 230б.] айтуы біздің осы күнгі мақсатымыз мен зерттеу өзектілігімізбентікелей ұштасады.

Ғалымның «Ел басыларының, билердің, ауыл ақсақалдарының шешендік сөздер деп аталатын сөз айту үрдісі, тыңдаушыны ұйыта алатын аңыз-әңгімелер, қызықтырып әкететін ертегілер, атадан балаға жеткізіп отыратын әулет шежіресі деп аталатын дүниелер көркем прозаның негізі ғана емес, түпкі үлгілері деп танимыз» [4, 21б.] деген сөзін оқығанда, біз зерттеу тақырыбымыздың негізгі нысанын анықтаудан қателеспеген екенбіз дедік.

Сонымен, Р.Сыздық айтқан «фраза құру мен текст түзуді» арнайы зерттеу нысаны етіп алып отырған бұл жұмысымызда тағы да Р.Сыздық айтқан «қазақ сөз өнерінің ұлттық нормасын» іздеуді мақсат тұттық. Сөз өнерінің басты категориясы ретінде СӨЗСАПТАМ-ды алдық.

Сөзсаптам дегеніміз жазылған мәтін (жазба сөз) мен сөйленген сөздің (ауызша сөз) өн бойындағы шеберлік пен нормалылық, қиюластық. Сол сөйлемде тұруға тиісті сөздерді, сол мәтінде айтылуға тиісті сөйлемдерді, сол сөзде берілуге тиісті ойлардың орнымен айтылуын білдіретін ұғым деп белгіледік.

Мәселенің талқылануы. Ойдың адресатқа автор идеясындағыдай жетуі үшін көріктеуіш құралдардың көптігі маңызды емес. Ойдың айтылу қисыны, жүйелілігі, тапқырлығы, тілдік құралдарды қолдану шеберлігі маңызды. Сондықтан «сөзсаптам» деген басқа тілге дәл аударылмайтын бұл сөз «логикасы, қисыны, дұрыс түсінігі бар сөз айту» деп немесе «жүйелеп сөйлеу» деген мағынада жұмсалады. Ал қазақы ортада «сөзсаптамы жақсы» деген тіркес «дұрыс сөйлей біледі» деген мағына береді. Сонда «жүйелі сөйлеу» деген «адресат іздеп жүріп тыңдайтын сөз айту» деген сөз.

Бүгінде орыс тілінің жүйесі мен құрылымының әсеріне ұшыраған және жазба тілдің басымдығынан өзгерген қазақ тілі көбіне дұрыс түсінілмейтін мәтіндер тудырып жатыр дедік, жоғарыда. Сондықтан орта буында да, жас ұрпақ арасында тіпті, «жүйелі сөз айтты», «сөзсаптамы мықты» деген түсінікжоғалып, тек орыс тілі сөздерін араластырып сөйлемесе болды деген көзқарас қалыптасты. Жалпы көпшілік дұрыс сөздің парқын айыра алмайтын болды, бағалай алмайтын не қате бағалайтын жағдайға келді. Сол себепті алдымен қазақтың дұрыс, жүйелі сөзінің үлгілерін жаңғырту қажет.

Қазақтың дәстүрлі сөзсаптамы, сөйлеу мәдениеті қандай болды деген сұрауға бүгінде нақты жауап бере алмаймыз. Дәстүрлі сөзіміздің құрылымы мен жүйесінде нендей ерекшеліктер бар еді, тілдік, стильдік нормалары несімен құнды және қазіргі сөзсаптамға қандай үлгілерді ала аламыз деген сұрақтарға дәстүрлі мәтіндерге сөзсаптамдық талдау жасай отырып жауап беру қажет.

Енді сөзсаптам термині мен стиль, стилистика саласының парқын айырып көрейік. Р.Сыздық А. Ахманованың сөздігін пайдалана отырып, **стиль** сөзінің 45 мағынасы бар

екенін айтқан. Соның ішінде бізге қажетті мағыналары: 1) «жеке ақын-жазушылардың көркемдік шеберлігі», 2) «шығармашылық бейнесі», 3) «қолтаңбасы» және 4) «белгілі бір әлеуметтік ортаға сай сөз қолдану мәнері». 1-мағынасына қатысты Белинскийдің слог деген термині болған. Сол сияқты Р.Сыздық та «жазушы мәнері» деген терминді дұрыс көрген [5, 202б.]. Стиль қазіргі кезде шығармадағы жекелеген сөздер мен сөз тіркестерінің қолданысы, сөздің бояуы деген мағынада. Стильді, сөздің бояуын, қолданылу заңдылықтарын стилистика пәні зерттейді.

Басында стилистика ұлттық тіл білімінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде шықты, грамматиканың заңды жалғасы ретінде, грамматиканы қолданудың жоғары деңгейі ретінде бағаланды. Стилистика сөйлемді, поэтикалық синтаксисті зерттейді деді ғалымдар [6, 12б].

В. Белинский грамматиканың міндеті - дұрыс сөйлеу мен жазуға үйрету, грамматиканы білсең, тілді жақсы білесің, барлық мүмкіндіктерді пайдаланасың деген [7, с. 707]. Ал қазір грамматика теориялық пән.

Кейінгі жылдары ғалымдар стилистиканы тіл және сөз стилистикасы деп бөлетін болды. Тіл стилистикасы лексикология мен грамматикаға иек артады. Сөйлем мүшелерінің дұрыс байланысуын, грамматикалық формалардың дұрыс қолданылуын қараса бұл тіл стилистикасы [8]. Бұл В.Белинскийдің «Стилистика – грамматиканың қосымша, соңғы құрамы, жоғары синтаксис, syntaxisornate//syntaxisfigurata» [7, с. 708] дегенімен ұштасады.

Ал сөз стилистикасы сәтті қолданыстарды бағалайды, ерекше қолданыстарды жинайды, ойды жарыққа шығарудың түрлі жолдарының ішінен дәл сол мәтінге сол сөздің немесе сол синонимнің қолданысы ұтымды болатынын зерттейді, сөз эстетикасын қарайды. Сөздің, мағынаның мәнмәтіндегі орнын талдайды. Бұл да В.Белинскийдің «стилистиканың нысаны сөйлем, троптар, сөздің дәлдігі, анықтығы» дегенімен ұштасады. Сондықтан ғалым стилистиканы лингвистикалық ғылымдардың ішіндегі ең қадірлісі деген. Стилистика негізінен айтылымның бәрін назарына алады, тілді зерттеудің биік шыңы деген.

Алайда стилистика бәрін назарына ала алмады. Тек сөздердің сөйлемдегі «қылығын» қарастырды. Белгілі бір қаламгердің туындысындағыерекше сөз қолданысын қарастырды. Оқу автоматизмін бұзған, оқырман назары тоқтаған қолданыстардың себебін қарады. Бұл автордың стилі, жазу мәнерімен бірге жүрді. Мысалы, В. Белинский Пушкинді «превосходный стилист» деп атаған. Ол тілді керемет қолдана білді және тілді білді деген, ал М. Горький Чеховты «недосягаемый стилист» деп бағалаған. Чеховтың жазу стилін «чтобы словом было тесно, мыслям просторно» деп бағалаған [9, с.31].

Жазушылардың немесе авторлардың стилі бірден пайда болмайды, бірте-бірте пайда болады. Жазуды енді бастаған қаламгер стильсіз жазады. Бірақ қандай да бір мәнері болады. Біразжазу тәжірибесінен кейін мәнер толысып, енді қаламгердің тұлғасы көріне бастайды. Тұлғаның өзіне тән стилі болғандықтан да біз оны тұлға немесе тілдік тұлға деп танимыз. Мәнері бар жазушы бірден өзіндік стилі бар жазушы бола алмайды. Алдымен оның тұлғасы көрінуі қажет. Содан кейін толысқан кезде стиль пайда болады. Мысалы, жазуға икемі бар студенттердің шығарма, эсселерінде әркімнің өз мәнері бар екенін көре бастаймыз. Біраз жазуға төселіп алғаннан кейін оның жазбаларынан автордың тұлғасы танылатын болады. Сосын оның стилі, қолтаңбасы білінеді. Стиль адамның мінезінен, жеке басының ерекшелігінен де туады.

Ал тіл мәдениеті сөздің нормадан ауытқуын, қате қолданыстарды зерттейді. Яғни стилистика сөзді қолдану шеберлігін зерттесе, сөз мәдениеті нормадан орынсыз ауытқудың себептерін зерттейді. Сөздің қате, орынсыз қолданылуын тауып-талдау сөз мәдениетінің міндеті дейді Р.Сыздық [3, 223б.]. Тағы бірде ғалым тіл мәдениеті дегеніміз – сөзді дұрыс, орнымен қолдану (лексикалық), дұрыс құрастыру (синтаксистік), дұрыс қиюластыру (морфологиялық), дұрыс дыбыстау (орфоэпиялық), сауатты жазу (орфографиялық), тілді әсерлі етіп жұмсау (лингвостилисткиалық) нормаларын ұстану, орнықтыру, жетілдіру [4, 24-25 б.] деп, тіл мәдениеті деген пәнге сөз мәдениеті мен стилистикасаласын кіргізеді.

Ғалым қазақ тіл білімінде көркем әдебиет стилін жеке зерттеу нысаны етіп алып, өзі атаған мақсатты стильдерден бөліп, жеке сала етті, сөйтіп, қазақ лингвостилистикасының негізін салды.

Функционалды стиль деген терминге *мақсаттық стиль* деген ғана атау жақын ба деп ақылдасады [5, 199б.]. Лингвостилистика сөзді «қолдану шеберлігін, сөз эстетикасын, сөздердің контекстегі қылығын зерттейді» [5, 220 б.], «сөздің ерекше қызметін, стильдік жүгін айқындайды» деді [5, 226б.].

Енді сөзсаптам ұғымы туралы білімдерге келелік. Алдымен А.Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқышындағы» шоғыр-шоғыр ойларының ішінен сөзсаптам ұғымын түсіндіретін жолдарын іріктеп алдық: «Ішіндегі пікірді, қиялды, көңілдің күйін тәртіптеп қисынын, қырын, кестесін келістіріп сөз арқылы тысқа шығару – сөз шығару болады... Сөзден жасап сөз шығару деген жұмыс әркімнің қолынан келе бермейді және шығарғандардың да сөздері бәрі бірдей жақсы бола бермейді [10, 10б.] ....сөз шығаратындар көп, бірақ келістіретіндері аз болады ...сөз өнері болады [10, 10б.]. Сөздің келісті болатын заңдары, шарттары – тіл қисыны [10, 24б.] ... Сөз шығарушылар, әуелі сөз ұнасымына керек жалпы шарттарды орнына келтіріп, өзінің өзгеше әдісі болса, соның үстіне ғана қосады. Сондықтан сөз шығарушылар бәрінен бұрын лебіз заңынан шыққан сөздің асыл болуының жалпы шарттарын білуі қажет [10, 24б.] ... Сондықтан мәнісінің зоры кірпіштің қалауында, жобаның жасауында болған сияқты, әңгіменің әдемі болып шығуы сөздің тізілуі мен әңгіме айтушының пікірлеуінде» [10, 22-23б]. Міне, ғалымның шағын ғана бір абзац көлеміндегі түсіндірмесінен бір ғылым саласына, бір ғылыми пәнге негіз болған теория алдық. Ол – сөзсаптам теориясы.

Нәтижелер. Алғашқы нәтиже ретінде сөзсаптам мен стиль бір емес, екі термин екі саланың басты бірлігі болып табылатынын айқындадық. Сөзсаптам – қазақ сөз өнерінің бірлігі, стиль – стилистиканың бірлігі. Стиль негізінен тарихи сипатты, қоғаммен, әлеуметпен бірге өзгеріп, нормаларынан айнып отырады, тұрақсыз, құбылмалы болып отыратынын белгілі болды. Өзге нәтижелер төменде таратылып беріліп отыр. Оның себебі бұл жаңа тақырып және зерттеудің басы болғандықтан деп ескертеміз.

Зерттеушілер, сөзді бағалаушылар сөз өнерінде не өзгермеу керек, нені күшейту керек дегенде қашан да стиль көп өзгермеу керек, ал мәтіндегі қысқалықты күшейту керек деген екен. Көп өзгермеу керек дегені сөзсаптамды айтып тұрғаны.

Екі терминнің айырмашылығын кестеде бөліп көрсеттік (1-кесте).

сөзсаптам	**стиль**
• Сөз өнеріне қатысты • Шаршысөзге, тілдің хабарлау, әсер ету қызметіне ортақ • Тұрақты • Мәтін, абзац, күрделі фразалық тұтасымның нормаға сай қолданысы • логикасы, қисыны, жүйесі бар сөз • Мәтінді эстетикалық қызметте жұмсау • тілді ортадан жоғары деңгейде білетін тұтынушыларға міндетті норма • Барлық стиль түрлеріне негіз болатын норма • Сөз иесін бағалай қолданылады	• Стилистикаға қатысты • Белгілі стильге, жазушы мәнеріне қатысты • Өзгермелі • Сөз, сөз тіркесі, грамматикалық тұлғаның ерекше қолданысы • сөздердің сөйлемдегі «қылығы» • сөзді эстетикалық қызметте жұмсау • Жазушы, жазатын қабілеті, икемі барлардың, журналистердің тілінде болуға тиіс ерекшелік, элитарлық деңгейдегі тіл тұтынатындар • Шығарманы бағалай қолданылады.

Қайталап айтсақ, стиль сөзді өзінше қолдану болса, сөзсаптам сөзді, алдымен, дағдыша қолдану болып келеді. Мысалы, «Мен 1970 жылы Шығыс Қазақстан облысы, Зайсан ауданы Қарабұлақ аулында Бимолда мен Қанышаныңотбасында дүниеге келіппін» десем, бұл сөзімді қазақ тілінің қалыпты сөзсаптамымен бастағаным. Ал «Құралай деген қызыңыз Зайсан

көлінің түбіндегі бір түйір бұлағы жоқ, бірақ Қарабұлақ деп аталатын ауылда дүние есігін ашыпты» десе, Құралай мен Қарабұлақ сөзіне назар аударту үшін өзгеше стильмен сөз бастағаным. Яғни стильге салу – сөзді эстетикалық жағынан және әсер ететін құрал түрінде пайдалану.

Сөзді стильге салу – кез келген адамның қолынан келмейді. Жазушы, жазатын қабілеті, икемі барлардың, журналистердің қолынан келеді. Кез келген адам стилист жазушы, ақын, журналшы болуы міндет емес. Бірақ кез келген шаршытоп алдына шығатын, сөзбен мамандығы байланысқан тұлғалар, әлеуметпен байланыста жұмыс істейтіндер сөзсаптамды білуі керек.

Стиль сөзді өзінше қолдану болса, сөзсаптам сөзді нормаға сай қолдану. Сөзсаптамы қызық демейміз, сөзсаптамы жақсы дейміз, стилі жақсы демейміз, стилі қызық дейміз. Сөз сөйлеудегі стильдер біршама қалыптанып алғаннан кейін тұрақты сөзсаптамға айналады. Мысалы, орыс зерттеушілері Пушкин қаламын үлкен стиль деп бағалап жатады. Бұл үлкен стиль қазір жалпыұлттық стильге айналған.

Сөзсаптам тұрақты. Қ.Жұбановтың: «Сөз бөлшектерінің жасалуы үйдің салынуы сияқты ...қиыннан тауып қаламасаң, байлауын тауып ұстамасаң, сөз бөлшектері де сөгіліп кетеді» деген сөзін сөйлемге ғана емес, жалпы сөйленген сөзге, мәтінге қатысты да деп түсінген жөн.

Сөзсаптамда ритм, сөздік қор, әңгіменің әуені, сөздің композициясы бәрі бірге алынады. Бұлардың біреуін ғана алып, сөздің өзіне баға беруге болмайды. Сөйлемдер бір-біріне байланысты болады. Сөйлемді, метафораны ғана алып бүкіл айтылған сөзді бағалай алмаймыз.

Кей зерттеушілер функционалды стильдерді таптастырғанда көркем әдебиет стилі мен публицистикалық стильді функционалды стильге жатқызбаған. Р.Сыздық стильдер ғайыптан пайда болмайды және із-түзсіз жоғалып кетпейді деп алдыңғы айтылған стильдер қазақ әдеби тілінің ауызша шешендік стилі, ауызша шежіре стилінен пайда болғанын айтады [3, 208б.]. Ғалым бұларды мақсатты стиль дәрежесінде танып, зерттеулер жүргізілу қажеттігін қойған. Тіпті өз алдына стильдік жүйе қатарында қарастыруға болар ма еді деген пікір ұсынады [3, 212б.].

Міне, біздің сөзсаптам деп отырғанымыз осы. Ғалым айтқан «қазақ әдеби тілінің ауызша шешендік стилі», «ауызша шежіре стиліндегі» құрылым мен стиль – біз іздеп отырған дәстүрлі қазақ сөзсаптамының құрылымы мен нормасы.

Және академик Р.Сыздықтың «тұрақтылық, дәстүрлілік, көпшілікке ортақтық», «тілдің туа біткен қасиеті», «әлеуметтік категория» деп анықтаған ұғымы – сөзсаптам категориясы [4, 45-47б].«Тілдің құрылымдық, яғни сол тілдің табиғатына тән заңдылықтарын... бұзбай, жалпы түзу қолдану мәселесі». Көркем шығарма тілінің жинақылығы, үнемді және астарлы стильде жазылуын қазақ жазба стилінің негізі деп, баса көрсетті [4, 57б.].

Бұдан тағы бір түйеріміз – сөзсаптам категориясын алғаш ғылыми негіздеп айтқан А.Байтұрсынұлы болса, бүгінгі күн тұрғысынан жаңа зерттеу қырына алынуы керектігін баса айтқан – Р.Сыздық.

Бірақ тілдің қолданыстағы күйін, сөз стилистикасын сезініп, бағалап, жетілдіріп, үйретіп отыруда соңғы уақыттарда мүлде жұмыстар жүргізілмеді. Мектеп пен ЖОО жазба тілге назар аудартып, жасанды қазақ тілімен жазылған оқулықтарды оқытты.

Қолданыстағы, табиғи, шынайы қазақ тілін оқу-білім саласына енгізу ғасыр басында қалып қойды деуге болады. Әдістеме негіздерін зерттеуші А.Жапбаров сөзсаптамға 30 жылдарда мектеп бағдарламасында назар аударылғанын, Т.Шонанұлының «Тіл дамыту» деген оқулығындағы басты мақсат сөйлейтін тілді дамыту деп түсіндіргенін айтады [11]. Сол жылдардағы А.Байтұрсынұлының оқулықтарынан бастап тілдің практикалық жағына баса назар аударыла оқытқан. 40 жылдардан бастап бұл мақсат басқа пәндер мен грамматика сабағына қойылды. А. Жапбаровтың айтуы бойынша, Н.Сауранбаев бұл үрдісті сынға алып, қазақ тілі сабақтарының 60 пайызы қолданыстағы қазақ тіліне ауу керектігін, Х.Басымов, Ә.Бегалиев сынды ғалымдар оқушылардың өз ойын түсінікті сөйлей алмауы грамматикаға баса көңіл бөлініп кеткендіктен екенін айтқан [11, 41 б]. Осы үрдіс жалғаса келе 60-70

жылдары ғана Р. Әміров, Ә.Хасенов сынды ғалымдар мектепте тіл дамыту жұмыстарын ұйымдастыруды талап етті, «тіл дамыту», «байланыстырып сөйлеу», «тіл ұстарту», «тіл ширату» деген ұғым сөздер жиі айтыла бастады. Х.Арғынов өз ойын дұрыс айтып, жазуда синтаксисті білу ең басты шарт, сол кезде басқа пәндерді түсіну жеңіл әрі берік орнайды десе, Ә. Хасенов, М. Балақаев мектепте грамматикамен бірге стилистиканы арнайы оқыту қажеттігін көтерген. Стилистика грамматиканы стильдік жағынан қолдану деген. Ал Р. Сыздық болса, контекстегі сөзді оқыту қажеттігін айтқан.

Бірақ ғалымдардың пікірлері көзқарас түрінде қалып қойды. Сондықтан академик Р.Сыздықтың «Ауызша дамыған қазақ әдеби тілі», «Сөз құдіреті» (1998), «Тілдік норма және оның қалыптануы» атты еңбектері, профессор Н.Уәлидің «Сөз мәдениеті» (1983), «Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері» (2007) атты зерттеулері сияқты қазақ сөзінің коммуникативтік, этикалық, тілдік нормаларын негіздеп түсіндірген еңбектерді сөзсаптам категориясының негізін салған зерттеулерретінде, біздің зерттеуіміздің бастамыжәне негізі ретінде ала отырып, қазақ тілі дәстүрлі сөзсаптам үлгілерінің прагматикасын ауыз әдебиетіндегі дәстүрлі қарасөз үлгілері – ертегі, миф, аңыз мәтіндеріндегі грамматикалық, стильдік нормалардан, Ы.Алтынсариннің «Қазақ хрестоматиясы» еңбегіндегі мәтіндердің грамматикалық, стильдік нормаларынан, Абай Құнанбаевтың қарасөздерінің құрылымы мен жүйесінен, алаш көсемсөзшілерінің (Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов) публицистикалық мақалаларынан іздейміз.

Р.Сыздықтың қазақ прозасы тілінің диахрондық тарихын зерттеу алдағы маңызы зор ғылыми жұмыстардың бірі дегеніндей, [3, 17б] жоғарыда аталған мәтіндерге лингвостилистикалық талдау жасау және қазіргі қазақ тілінің сөзсаптамына үлгі бола алатын нормаларды айқындау арқылы қазақ сөзінің дәстүрлі сөзсаптамының құрылымы мен жүйесін, прагматикасын анықтайтын боламыз.

Ал биыл, 2021 жылы маусым айына жоспарланған бірыңғай қазақ халқы қоныстанған Қызылорда облысы, Арал ауданы және Ақтөбе облысы Шалқар ауданына баратын іссапарда ата буын аузынан ауызша тілдің үлгі болатын сөзсаптам нормаларын жинаймыз, жүйелеп, ғылыми талдауға аламыз деген ойдамыз.

Қазіргі қоғам қайраткерлері мен сөзұстар тұлғалардың ауызша шаршысөздеріне лингвостилистикалық талдау жасау да және үлгі болатын сөзсаптам нормаларын көрсету де – зерттеу тақырыбымыздың келесі жылғы міндеті.

Қорытынды. Сонымен, сөзсаптам дегеніміз біреуге бір нәрсе туралы мазмұнды сөз айтам деген сөз алушының ой жүйесі, коммуникация этикасы, тіл қисыны өзара келіскен, сөз бастауы мен сөз аяқтауы тең, ой, не пікірін орынды қойып, мәселені айқындап бере алатын,мәтіннің тұтас эстетикасы мен экспрессиясы, көркемдігі келіскен жүйелі сөз. Сөзсаптам – қазақ сөз өнерінің басты категориясы. Сөзсаптамның негізгі бірліктері – мәтін, одан кейін абзац болып табылады. Мәтін не абзацтың тыңдар құлаққа біртұтас, жұмыр болып жетуі сөзсаптамның дұрыс болуынан. Көптің алдында айтылған ауызша шаршысөздің жоғары деңгейде болуы оның сөз тіркестері мен сөйлемдерінің ерекше стильде болуы емес, тұтас ойдың, яғни мәтіннің нормаға сай құрылуы мен стильденуі болып табылады. Сондықтан біз аталған ғылыми жоба бойынша зерттеуімізде тұтас мәтіндерге (жазба және ауызша сөздерге) зерттеу және талдау жасай отырып, сөзсаптам категориясын негіздейтін боламыз.

Зерттеу ИРН AP08856640 «Қазақ тілі дәстүрлі сөзсаптам үлгілерінің прагматикасы» атты мемлекеттік грант аясында жүргізілді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. *Құрысжанов Ә. Күлтегін жазуы // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2006. – №2. – 65 б.*
2. *Қазақ әдеби тілінің сөздігі – Алматы: Дәуір, 2011. –732 б. – 13 том.*
3. *Сыздық Р. Ауызша дамыған әдеби тіл. – Алматы: Дайк-Пресс, 2014. – 242 б.*
4. *Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы. – Астана: Елорда, 2001. – 230 б.*
5. *Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Атамұра, 2005. – 272 б.*

6. *Ефимов А.И. Стилистика художественной речи.. – Москва, 1957.*
7. *Белинский В. – соч.т IV СПб, 1896.*
8. *Никольский Н.Н. Учебное пособие по стилистике и литературной правке. – Вып II. – М.,1956.*
9. *Горький М. Собр сочинений т XXIII. Гослитиздат, 1953.*
10. *Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. – Қызылорда: Қазмембас, 1926. – 282 б.*
11. *Жапбаров А. Оқушылардың тілін дамыта оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері (5-10 сынып). – Алматы: Арыс, 2007. – 252б.*

Т.Н.Ермекова[1]
[1]Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
ф.ғ.д., профессор, Алматы, Қазақстан

«СӨЗТҮЗЕР» СӨЗДІГІ – БАҚ ТІЛІНІҢ БАҒДАРШАМЫ

Аңдатпа. Мақалада бұқаралық ақпарат құралдарының тіліне арналған «Сөзтүзер» сөздігінің мақсаты, маңызы сөз болады. Республикалық басылым беттерінен алынған үш мыңнан астам қате қолданыстар жинақталып, сұрыпталып, дұрыс нұсқасы ұсынылып, түсініктеме беріледі. Сөздік орфографиялық нормаға сай дұрыс жазу қандай міндетті болса, теле-радиохабарларда сөздерді орфоэпиялық нормаға сай дұрыс айту, дұрыс сөйлеу де сондай міндетті екеніне ерекше мән береді.
Түйін сөздер: бұқаралық ақпарат құралдары, сөздік, ұлттық сана, сауатты жазу, дұрыс сөйлеу, норма

СЛОВАРЬ «СЛОВООБРАЗОВАНИЕ» – СВЕТОФОР ЯЗЫКА СМИ

Аннотация. В статье говорится о цели и значении словаря «Словообразование», выпущенного для языка средств массовой информации. Были собраны и отсортированы более трех тысяч некорректных использований, взятых со страниц республиканских изданий, предложен правильный вариант и даны разъяснения. В словаре особое значение придается тому, как необходимо правильно писать в соответствии с орфографической нормой, так и необходимо правильно произносить слова в теле-радиовещании в соответствии с орфоэпической нормой.
Ключевые слова: средства массовой информации, словарь, национальное сознание, грамотное письмо, правильная речь, норма

DICTIONARY "WORD FORMATION" - TRAFFIC LIGHT OF THE MEDIA LANGUAGE

Abstract. The article talks about the purpose and meaning of the dictionary "Word Formation", released for the language of mass media. More than three thousand incorrect usages taken from the pages of republican publications were collected and sorted, the correct version was proposed and explanations were given. In the dictionary, special importance is attached to how it is necessary to write correctly in accordance with the spelling norm, and it is necessary to pronounce words correctly in television and radio broadcasting in accordance with the orthoepic norm.
Keywords: mass media, dictionary, national consciousness, literate writing, correct speech, norm

Мемлекеттік тілдің коммуникативтік қызметі және қазақтілді БАҚ: екі ұғым, бір мүдде. Неге БАҚ құралы таңдалды? Ақаңша айтсақ «...халықтың көзі, құлағы һәм тіліне» айналған БАҚ тілінің қуаты туралы әйгілі қолбасшы Наполеон Бонопарт: "Жауға қарсы жүздеген мың қол әскерден төрт газеттің ойсырата соққы беру мүмкіндігі зор", – деген екен. Бұл Бальзак айтқан төртінші билік – бұқаралық ақпарат құралдарының – қазіргі таңда қоғамдық санаға тигізетін ықпалының, коммуникативтік қуатының күштілігін көрсетеді. Ақпараттар ағыны толассыз қазіргі заман үшін бұқаралық ақпарат құралдарының саны да көп, форматы да сан алуан, баладан қартқа, қарапайым жұмысшыдан билік басындағыларға дейінгі әлеуметтік топтың барлығын қамтитын үлкен аудитория. Осыған орай, мемлекеттік тілдің қордаланған проблемаларын шешу тетігінің бірі ретінде БАҚ құралдарының тілі таңдалды. Профессор Ф. Оразбаева айтқандай: «Өйткені газет, теледидар мен радиода таратылатын хабарлар мен түрлі айдар, бағдарламаларды сүйіп оқитын/тыңдайтын/, көретін өз оқырманы/ тыңдарманы/, көрермені бар. Олар үшін БАҚ құралдары – ең дұрыс, ең сауатты сөйлеу мен жазудың құралы. Сондықтан оның тілінің тазалығы, шұрайлылығы, сауаттылығы – барлығы басты назарда бола отырып, тіл тазалығы мен сөз мәдениетін тәрбиелеудің де кепілі болып табылады. Өкінішке орай, бұл мәселеде көңіл толмайтын жайттар жетерлік» [1]. Бұл мәселе көпшіліктің көкейінде жүрген, әлденеше рет баспасөз, әлеуметтік желілерде көтеріліп жүрген еді. Президент әкімшілігі бас болып, ҚР ақпарат және қоғамдық даму министрлігі қолдап, «Сөзтүзер» сөздігі түзілді.

Тілші ғалымдар арасында «Біреуді жазалағың келсе сөздік жасат» дейтін сөз бар. Бұл көп уақыт жейтін, аса қиын, еріншектікті сүймейтін, адамды зеріктіретін жұмыс болғандықтан сөздік жасау жұмысына кез келген ғалымның шыдай бермейтіндігін білдіреді [2]. Қысқа мерзім ішінде қолға алынған бұл жобаны жүзеге асыруға республикаға белгілі тілші ғалымдар мен практик маамандар тартылды. Жобаға ҚР ҰҒА академигі, ф.ғ.д., профессор Шерубай Құрманбайұлы жетекшілік жасады. Республикалық басылым беттерінен үш мыңнан астам қате қолданыс жинақталып, сұрыпталды. Әр қатеге байланысты сөздік мақала жазылып, дұрыс нұсқасы ұсынылды. Сөздік соңында БАҚ тілінде жиі кездесетін қателер топтастырылды. Олар:

1. орфографиялық
2. орфоэпиялық
3. лексикалық немесе семантикалық
4. грамматикалық
5. пунктуациялық

1. Орфографиялық қателер

Мерзімді басылымдарда көп болмағанымен, орфографиялық қателер ұшырасып қалады. Десе де ол қателіктерді «техникалық» қате, «абайсызда кеткен» қате деп ақтап алуға болмайды. Емлесі тұрақталған сөздерден қателессек, емлесі әлі тұрақтала қоймаған кейбір термин сөздер, кірме атаулардың жазылуындағы әралуандыққа көз жұма қарар болсақ, оқырман алдындағы жауапкершілікпен қоса, басылым беделіне де нұсқан келеді. Біз бұл жерде жекелеген әріп қателерін тізбелемедік (материал жеткілікті), десе де, әсіресе, интернет басылымдардың бұл мәселеге мұқият болғаны жөн. Қандай басылым болса да, бұл мәселеге салғырт қарауға болмайды. Мұндай қателер кейде жаңсақ тіркестердің түзілуіне ықпал етіп, сөйлемде айтылған ойды қабылдауды қиындатады. Солардың бірқатарына тоқталайық. Мысалы:

бас пандемия. *Бұдан <u>бас пандемия</u> кезінде де Жетісудың Ассамблея белсенділері қайырымдылық шараларынан тыс қаламай, белсенді әрекет етіп, өңірде індеттің бетін қайтаруға бір кісідей атсалысқан болатын*. Бір әріп емес, буын түсіп қалғандықтан, қате тіркес түзілген. Дұрысы: *Бұдан <u>басқа пандемия</u> кезінде де...*

2. Орфоэпиялық қате

Теле-радиохабарларында, түрлі бағдарламада ауызша сөйлеуде сөз ішіндегі, сөз аралығындағы дыбыстардың үндесімін, үйлесімін, сөз сазын, екпін ерекшеліктерін, интонациялық құралдарды, қысқасын айтқанда, қазақ сөзінің орфоэпиялық нормасын

сақтауға айырықша мән беру қажет. Бұл жөнінде академик Р.Сыздықтың төмендегі сөзі әр журналистің жадында жүргені лазым: «Адам орфоэпиялық нормаларды, олар жөніндегі ережелерді негізінен жаттау арқылы емес, құлақпен тыңдау арқылы игереді. Бұл ретте күнде тыңдайтын радионың, теледидар үнінің және сахнадан естілер сөздер мен әндердің орны айырықша. Бұлар сөйлеу барысында сөздерді дұрыс айтуға үйрететін нағыз ұстаздар болуға тиіс» [3].

Сондықтан басылымдарда орфографиялық нормаға сай дұрыс жазу қандай міндетті болса, теле-радиохабарларда сөздерді орфоэпиялық нормаға сай дұрыс айту, дұрыс сөйлеу де сондай міндетті. Негізінен, қателіктер сөз жігіндегі ілгерінді (сөз ішінде немесе сөздер аралығында алғашқы дыбыстың өзінен кейінгі дыбысқа әсері), кейінді ықпалдар (сөз ішінде немесе сөздер аралығында кейінгі дыбыстың өзінің алдында тұрған дыбысқа әсері) мен сөз бен қосымша арасындағы буын үндестігі (сингармонизм) заңдылығын (түбір сөздің соңғы буынының жуан не жіңішке болуына қарай қосымшаның, шылаудың да жуан не жіңішке түрде жалғануы, тіркесуі) сақтамаудан туындап жатады. Мысалы: **бірқатар.** *1 қаңтардан бастап елімізде бірқатар өзгеріс енгізілді.* «Біріккен түбірдің алғашқы сыңарының соңғы дыбысы дауысты, үнді, ұяң дыбыстарға бітсе, екінші сөздің басындағы қатаң *к, қ* дыбыстары ұяң *г, ғ* болып айтылады» деген ілгерінді ықпал ережесіне сай бұл сөз *бірғатар* деп айтылуы тиіс. Мұндай кемшілік әсіресе күн райын хабарлаушыларда жиі кездеседі: *Талдықорған, Жезқазған* сияқты қала атауларын айтқан кезде алдыңғы буындағы соңғы дыбыстың дауысты не ұяң, үнді болуынан келесі сөздің басындағы дыбыстың ұяң дыбысқа айналып айтылатынын (*Талдығорған, Жезғазған*) ескере бермейді. Бұған сөздің екінші буынына дейін анық естілетін ерін үндестігін де қосуға болады (*шоқжұлдыз – шоғжұлдұз, күндіз – күндүз* т.т.).

3. Лексикалық немесе семантикалық қателіктер

Лексикалық қателер дегеніміз – әдеби нормаға жат сөздерді қолдану, нормаға сай сөз болғанымен, мағынасына жете мән бермей, басқа сөзбен тіркестіру кезіндегі мағыналық үйлесімді ескермеуден жіберілетін қателіктер. Оның салдарынан тілде қате ұғым, жаңсақ түсінік қалыптасады. Лексикалық қатенің бірнеше түрі бар:

- Сөз мағынасына мән бермеуден, тіркесу ерекшеліктерін ескермеу;
- Орынсыз қайталау, тавтологияға жол беру;
- Мағынасы жақын сөздерді тіркестіру арқылы (плеоназм) қате түсінік қалыптастыру;
- Синонимдерді қате қолдану;
- Тұрақты тіркестерді дұрыс қолданбау;
- Диалектизмдер, варваризмдер мен жаргондарды қолдану;
- Сөздердің қазақша баламасы бола тұра, калькаланған аудармаға әуестену.

Ал сөздікке жинақтлған грамматикалық қателерді өз ішінде былай топтастыруға болады:

- Көптік жалғауының орынсыз қолданылуы.
- Сұраулық шылаулардың қате қолданылуы
- Басқа да жалғау, жұрнақтардың қолданудағы олқылықтар (жіктік жалғауын тиісті сөзге жалғамау, қысқарған сөзге қосымша жалғаудағы кемшілік, калькаланған қосымшалар, Калькаланған синтаксистік бірліктер, т.т).
- Сөйлемдегі сөздің орын тәртібін сақтамау

Сондай -ақ тыныс белгілерін қою/қоймауда да қателіктерге жол берілген. Қоғамдағы, оның ішінде БАҚ саласындағы демократия, экспрессивтілік, инновациялық үдерістердің кең қанат жаюы пунктуация жүйесіне де ықпал етті. Осыған орай, авторлық пунктуация деген ұғым пайда болды. Десе де тыныс белгілерінің классикалық қағидалары сақталуы тиіс.

Қорыта айтқанда, баршамыздың мақсат-мүддеміз ортақ: ол – ұлтқа қызмет ету. Жаһандану заманында мемлекеттік тілдің қолданыс аясын кеңейту мақсатында сөз ұстаған, сөзге жауапты маман ретінде оны сыртқы әсерлерден барынша қорғап, бір кездегі еуропалықтарды таң қалдырған сөз оралымдары мен мәнерін табиғи қалпында келер ұрпаққа жеткізу. Түпнұсқасы қазақша әзірленетін мәтіннің өзін доминант тілдің қалыбына салмай,

тілдік санада орнығып келе жатқан кейбір қағидаларға өзгеріс енгізу арқылы қазақ түсінетін, ойға оралымды, құлаққа жағымды, сауатты өнім ұсыну. Қорыта айтқанда, «Сөзтүзер» сөздігі – қалам ұстаған қауымға бағдаршам болады деген үміттеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қапалбек Б. Түсіндірме сөздіктерді түгендеген // Prezidentα HALYQ. 24.01.2019. Жобаны орындауға төрт ай уақыт берілді.

2. Оразбаева Ф. «Сөзтүзер» – тіл мәселесіне жауапкершілікпен қарайтын көпшілік үшін құнды еңбек // https://baq.kz/

3. Сыздық Р. Қазақ әдеби тілінің ауызша түрі және оның қолданылу өрісі // Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). – Астана: Елорда, 2000. – 532 б.

Н.С.Әміржанова[1]

[1]А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты

Тіл мәдениеті бөлімінің меңгерушісі, ф.ғ. кандидаты

Алматы, Қазақстан, nazira.amirzhanova@mail.ru

АУЫЗША СӨЗ НОРМАЛАРЫН МЕҢГЕРТУДЕ ЕСКЕРІЛЕТІН МӘСЕЛЕЛЕР

Аңдатпа. Мақалада ауызша және жазбаша сөз арақатынасы сараланып, ауызша сөздің нормалары туралы сөз болады. Ауызша сөз нормаларына қатысты артикуляциялық база, орфоэпиялық норма, ырғақты топ сияқты мәселелер өзара байланысты қарастырылып, ауызша сөзді меңгертуде негізге алынатын мәселелер ұсынылады.

Тірек сөздер: Ауызша сөз, норма, орфоэпия, заңдылық

ПРОБЛЕМЫ УЧИТЫВАЕМЫЕ ПРИ УСВОЕНИИ НОРМ УСТНОЙ РЕЧИ

Аннотация. В статье анализируется соотношение устной и письменной речи. Рассматриваются нормы устной речи. Рассматриваются языковые понятия как артикуляционная база, орфографическая норма, ритмическая группа как взаимосвязанные элементы относящиеся к речевым нормам.

Ключевые слова: устное слово, норма, орфоэпия, правильность.

PROBLEMS TAUGHT IN MASTERING THE NORM OF ORAL SPEECH

Abstract. The article analyzes the ratio of oral and written speech. The norms of oral speech are considered. Linguistic concepts are considered as an articulation base, an orthographic norm, a rhythmic group as interrelated elements related to speech norms.

Key words: oral word, norm, spelling, correctness.

Тіл жалпы және абстрактілі құбылыс ретінде әралуан акт қолданыстары мен түрлерінің жүзеге асуы арқылы, белгілі бір нақты жағдаяттардың орындалуы арқылы көрініс табады. Яғни сөйленіс тіл арқылы жарыққа шығады. Бірқатар ғалымдардың зерттеуі бойынша, сөйленімнің түрлері әртекті, әр алуын. Дегенмен, олар екі негізгі формаға сәйкестендіріледі, олар – ауызша және жазбаша формалар. Бұл формалар күрделі бірлікте құрылады және әлеуметтік-тілдік тәжірибеде (қолданыста) бірдей мәнде болады, бірдей қызмет атқарады. Тілдік қарым-қатынас осы екі форманың күрделі тұтастығын білдіргенмен, олардың әрқайсысы жеке дара күйінде көріне алады және жеке (индивидуалды) сипаты мен

ерекшеліктері болады. Ең алдымен, тілдің ауызша және жазбаша формалары арасындағы айырмашылықтар әрқайсысының өзіндік жеке материалды негізінің болуы арқылы, тұрмыстық қолданыстағы ерекшеленген формалары арқылы көрініс табады. Ауызша тілдің материалды негізі – бұл ауада таралатын дыбыстық толқындар; жазбаша тілдің материалдық негізін кез келген тәсілмен жазылған контрастық фондағы әріптер құрайды (бояу, жарық, т.б.). Жалпы ауызша сөзді жазба сөзбен салыстырғанда олардың негізгі ерекшеленетін тұстары айқын байқалатыны белгілі. Ауызша сөз жазба тілдегі нормадан ауытқығанда оның артықшылығы көрінеді деп есептеледі. Сондықтан жазба тіл дұрыс сөйлеудің жалғыз варианты ретінде ұғынылады: «устная речь перестает осознаваться не только как первичный, но вообще и как самостоятельный феномен, имеющий позитивную ценность и позитивные признаки, а рассматривается как результат ситуативной редукции «кодифицированной», «правильной», то есть письменной речи» [1].

Ауызша және жазбаша сөйлеу тілінің арақатынасы ұғымдық деңгейде күрделі сипатқа ие. Ауызша және жазбаша сөйлеу тілінің анықтамасы қарым-қатынас категориясы тұрғысынан сипатталады. Қарым-қатынас категориясын қоғамдағы субъектілердің (кластар, топтар және тұлғалар) іс-әрекетімен байланысты орын алуымен түсіндіруге болады, қоғамдағы субъектілердің қызметінің, тәжірибесінің, қабілетінің, ақпараттың, білімділігінің және іс-әрекеттің нәтижесінің алмаса қолданылуы; тұлғаның және дамуы мен қалыптасуы тікелей жалпы қоғамдағы керекті жағдаяттарға байланысты.

Ауызша және жазба категорияларын екіге бөліп қарастыруға болады. Бірінші қарым-қатынас типі – контактілі, екіншісі – дистантілі. Бұл қарым-қатынас түрлерінің өзіндік ерекшеліктері мен айырмашылықтары бар. Айталық, контактілі қатынаста сөйлеушілер тікелей уақыт режімінде байланысады, сөйлеуші мен тыңдаушы өзара ым, ираша, интонация арқылы да түсінесе береді. Ал дистантілі қатынаста сөйлеушілер қатар тұрмайды, олардың арасында белгілі бір кеңістік болуы мүмкін. Мәселен, телефон арқылы байланыста адамдар бір уақытта сөйлескенімен, аралары алыс болуымен ерекшеленеді. Сол сияқты хат, түрлі мәтіндер арқылы байланысу да дистантілі қатынасқа жатады. Радиода, теледидарда, интернетте бұл қатынас жүйелері алмасып қолданылады. Яғни контактілі және дистантілі қарым-қатынас өзара бірге, жымдаса өмір сүретінін көреміз. Түсінікті болу үшін жоғарыдағы контактілі және дистантілі қатынас жүйелерін жеке-жеке саралауға болады.

Контактілі қарым-қатынас және ауызша сөз. Қарым-қатынастың бұл түрі күнделікті өмірде жиі қолданылады. Коммуникация тікелей болғандықтан мұнда ең алдымен ауызекі тіл қолданылып, бейвербалды амалдар, яғни мимика, ым, ишаралар сөзбен теңдей дәрежеде молынан пайдаланылады. Мысалы, *бас изу* – белгілі бір нәрсемен келісуді білдірсе, *таңғалу* – иығын көтеріп, ауызын ашуды білдіреді т.б. Күнделікті өмірде мұндай бейвербалды амалдарды көптеп кездестіреміз. Бұл контактілі қарым-қатынастың негізгі ерекшелігі. Сонымен қатар тікелей қарым-қатынаста уақыт пен кеңістік факторы және «көз контактісі» бірлікте көрініс береді. Көз контактісі – дегеніміз коммуниканттың бір-біріне деген көзқарасы, олардың ішкі жай-күйінің жағдайы. Мысалы, көзін ары-бері жүгіртіп сөйлеу – коммуниканттың өзіне деген сенімсіздігін көрсетеді. Осыған байланысты лингвист Л.П. Буева былай дейді: «личный контакт обладает большой силой эмоционального воздействия, внушения, в нем непосредственно действует социально-психологический «механизм» заражения и подражения» [2].

Сонымен контактілі қарым-қатынаста ауызша сөздің мүмкіндігі шексіз болады, өйткені тек тілдік қана емес, тілден тысқары құрылымдар – сөйлеушінің бет-әлпеті, дауыс құбылысы, қол, бас, көз қимылы, бет әлпеті т.б. дене тілі деп аталатын толып жатқан тілдік емес әрекеттер жүйесі сөйлеген сөздің мазмұнын толықтыра түседі. Осыған байланысты Н.Уәли «Тікелей тілдік қарым-қатынаста ауызша сөздің мүмкіндігі шексіз, өйткені тек тілдік қана емес, тілден тысқары құрылымдар – сөйлеушінің бет-әлпеті, дауыс құбылысы, қол, бас, көз қимылы, бет әлпеті т.б. дене тілі деп аталатын толып жатқан тілдік емес әрекеттер жүйесі сөйлеген сөздің мазмұнын толықтыра түседі. Сөйтіп, ауызша сөз әрекеті барысындағы белгілі бір ақпаратқа тілдік емес құрылымдар жүйесі қосарлана жүреді де, ой мен сезімді

толымды етіп жеткізуге септігін тигізеді. Бұдан ауызша сөздің тілдік және тілдік емес құрылымдардың өзара құрмаласымынан тұратын ерекше құбылыс екенін байқаймыз. Ал тілдің жазба түрінде (жазба сөзде) мұндай мүмкіндіктер шектеулі» деп көрсетеді [3].

Жазбаша сөздің ауызша тілден өз артықшылығы, жүйесі бар. Ол графикалық тәсілдерге, емле тәртібіне, әдеби тілдің қатаң нормаларына байлаулы.

Жазба сөз бен ауызша сөздің ортақ тұстары, ұқсас белгілері болғанымен, олардың өзді-өзіне тән ерекшеліктері болады. Ауызша сөз нормасы – фонетикалық, орфоэпиялық, интонациялық заңдылықтармен, ал жазбаша сөз орфографиялық, пунктуациялық нормамен өлшенеді. Тіл деңгейлеріне байланысты салыстыратын болсақ, ауызша тілдің өзіне тән лексикалық, грамматикалық, синтаксистік конструкциялары болса, жазбаша сөздің де өз ерекшеліктері болады (1-2-кесте).

1-кесте

Ауызша сөз нормасындағы ерекшеліктер

Сөз түрі	Тілдік норма	Ерекшеліктері
Ауызша сөз	Артикуляциялық	- дауысты, дауыссыз дыбыстарды дұрыс айту
	Орфоэпиялық	- белгілі бір заңдылық бойынша сөзді дұрыс айту: шегара (шекара емес), теж жет (тез жет емес), өмүр (өмір емес). - тіл және ерін үндесімін сақтау;
	Интонациялық	Интонацияның компоненттері мен бірліктерін дұрыс қолдану.
	Лексикалық	Лексикалық норма – диалектизмдер, ауызекі сөз қолданыстар. Бетарап лексика Оккозионализмдер
	Грамматикалық	Сөздердің және қосымшалардың қысқа формада берілуі; Сөйлемдердің орын тәртібі... Келе жатырм, баратырм, неістепватсың т.б.
	Коммуникативтік норма	Сөйлеуші – жағдаят – тыңдаушының болуы шарт.

2-кесте

Жазбаша сөз нормасындағы ерекшеліктер

Сөз түрі	Тілдік норма	Ерекшеліктері
Жазбаша сөз	Фонологиялық	Мағына ажырататын негізгі реңк жазуда таңбаланады: лас (ылас емес), рұқсат (ұрұқсат емес), хатшы (хатчы емес), сөзсіз (сөссүз емес), түнгі (түңгү емес).
	Орфографиялық	Орфографиялық норма – сөздің белгілі бір заңдылық бойынша дұрыс жазылуы: бозторғай (боз торғай емес), құбылыс (құбұлұс емес), құлын (құлын емес), үтік (үтүк емес).
	Лексикалық	Әдеби тілдегі сөздерді іріктеп, сұрыптап қолдану.
	Грамматикалық	Грамматикалық тұлғалардың бір ізге, бір қалыпқа түсіп, дағдыға айналып жұмсалуы.
	Коммуникативтік норма	Жазушы – жағдаят – оқырман болуы шарт.

Сонымен әдеби тілдің жазбаша және ауызша түрлерінің қызмет ету ерекшеліктері өзара байланысты болғанымен, айырмашылық та жоқ емес. Олар тілдік, коммуникативтік норма тұрғысынан да айырмашылыққа ие. Коммуникациялық мақсатына, сөйлеушінің немесе жазарманның дітіне сәйкес қарым-қатынас жүзеге асады. Ауызша және жазбаша сөздегі коммуникативтік акт та оппозициялық тұрғыдан бөлінеді: хабар таратушы – хабар алушы, жазушы – оқушы, сөйлеуші – тыңдаушы, процедент – реципиент, адресант – адресат. Осы орайда қатысымдағы адресант пен адресат десек, мәтін коммуникациясы автор мен оқырман болып бөлінеді. Өйткені адресант пен адресат сөйлеу коммуникациясы арқылы ауызша қарым-қатынасқа түссе, жазбаша формасы – мәтін арқылы автор мен оқырман арасындағы қарым-қатынасты көрсетеді.

Қазақ тілінің ең жоғарғы ұлттық формасы – әдеби тіл. Әдеби тіл нормалары сұрыпталу, қалыптандыру сияқты үдерістерден үнемі өтіп отырады. Себебі, тіл – жанды құбылыс. Тіл – қоғаммен бірге өмір сүреді. Қолданушылардың тілді меңгеру және қолдану деңгейіне байланысты ұлттық әдеби тілдің дәстүрлі нормалары сақталады не жойылады, дамуындағы негізгі үрдістер айқындалады не айқындалмайды, сөздің коммуникативтік сапасы артады не кемиді. Сондықтан әдеби тілдің кодификацияланған нормаларын үнемі назарда ұстап, оның қалыптануына барлық жағдай жасалуы тиіс.

Қазіргі кезде әдеби тіл нормаларының заңдылықтары айқындалып тұрғанымен, оны тиімді қолдану немесе меңгерту жағы әлі де ақсап тұр. Себебі қазақ тілін үйрету барысында айтылым үдерісіне қатысты ауызша әдеби тілдің нормаларын меңгерту мектепте, орта мектепте (кооледж), жоғары мектепте (ЖОО) қолға алынбаған мәселелердің бірі. Бұл «қазақ тілінің орфографиясы мен орфографиясы өте ұқсас», «айырмашылық жоқ» деген түсінікпен байланысты. Ғалымдар қазіргі қазақ тіліндегі айтылым нормалары жазылым нормаларына «жақындасу» немесе ауызша сөз нормаларының «жойылу» тенденциясы басым екенін айтып дабыл қағып отыр. Бұл мәселе біріншіден, алғашқы кезде жазбаша сөз нормаларын қалыптастыруға көп көңіл бөлінуінен ауызша сөз нормасы мәселесі елеусіз қалып келді. Ол заңды да еді. Ғасырлар бойы ауызша дамып келген тілдің айту нормалары ол кезде аса алаңдата қоймады. Мектеп, жоғары оқу орындарына арналған оқулықтарда алғашқы күннен-ақ үндестік заңдары арнайы айтылып келеді. Алайда орфоэпия жайында арнайы тақырып, түсінік тек 80-жылдардан бергі жерде ғана бой көрсете бастады. Соның өзінде жоғары оқу орнына арналған оқулықта бұл мәселе әлі күнге жабулы күйде қалып келеді. Әрине, қазақ ауызша сөзінің негізгі үндестік заңында жатқанын, үндестік заңдарын меңгеру, айналып келгенде, айту нормаларын меңгеру екенін түсіну қиын емес. Сөздерді айтудағы кемшіліктер негізінен тілдің ауызша және жазбаша формаларының арақатынасына парықтамаудан, орфоэпия туралы үгіт-насихаттың жеткіліксіз жүргізілуінен болып отыр. Мұндай тілдік жағдайды реттеу үшін, жазбаша және ауызша сөздің ерекшеліктерін оқыту әдіснамасын қайтадан сүзгіден өткізе отырып, қарастыруды талап етеді.

Ауызша сөз негіздерін зерттейтін тілтаным салалары – фонетика, просодика, интонация, сөз мәдениеті, орфоэпия екені белгілі. Бірақ қолданыстағы ауызша сөз бен ауызекі тіл, ауызша сөз бен ауызша тіл ара жігі тілтанымдық тұрғыдан ажыратылғанымен, бірінің орнына бірін қолданушылық бар. Бұл «тіл» мен «сөз» ұғымдарының мазмұнына байланысты. Аталған екі ұғымның қарастыратын мәселелерінде ұқсастық болғанымен, айырмашылық жоқ емес. Айта кетерлік жайт, ХХ ғасырдың басында Ф.де Соссюр тіл және сөз ұғымдарын ажыратып, екеуі бір бүтін емес, екеуінің зертеу объектілері, ерекшеліктері екі басқа екенін анықтайды. Осы ілім негізінде тіл мен сөз ұғымдары – парадигмалық (тіл, тілдік жүйе, ереже) және синтагмалық қатынастағы (сөйлеу, сөзді қолдану, пайдалану) қолданым екенін түсінуге болады. Профессор Қ.Күдеринова өзінің докторлық диссертациясында ауызша сөз – дыбысталған сөзді түсіну және ойды сөз ағыны арқылы жеткізуден тұратын сөйлеу әрекетінің түрі. Сөйлеу әрекетінің екі түрі бар, бірі осы ауызша сөз, екіншісі хатқа түскен сөзді түсіну және ойды жазу арқылы жеткізуден тұратын жазба сөз. Бұл екеуі бір-біріне қарама-қарсы қойылу арқылы ажыратылады деп көрсете отырып, ауызша сөз бен ауызша тіл екеуі бір емес екенін көрсетеді. Ғалым ауызша тіл – ауызша формада көрініс табатын ауызша

сөздің санадағы ерекше жүйесі дей отырып, ауызша тілге тән фонетикалық, морфологиялық, лексикалық, синтаксистік жүйе болады» деп көрсетеді [4]. Осы тұжырымдар ауызша сөз – сөйлесім әрекетінің бір түрі екенін және ол нормаланған түрде көрініс табатынын және ауызша тілде тіл деңгейлері, жүйелерінің қызметі ерекше болатынын, ауызша сөзде сөздің фонетикалық бейнесін дұрыс, сауатты, қазақ әдеби тілінің нормасына сәйкес қолдану керектігін меңзейді [4].

Ауызша сөздің жалпы тіл мәдениетіне қойылатын талаптарымен қатар өзіне тән нормалар да болады. Оның нормаларына сөйлеу барысында сөздерді дұрыс дыбыстау, сөздің сазын келтіріп айту тәртібі жатады. Сөйлеген сөздің әсерлі, құлаққа жағымды, көңілге қонымды болуы, оның сазды айтылуынан болса, сөздің әсерлі-әсерсіздігі адамның эмоционалды-экспрессивтілігіне, көңіл-күйіне байланысты болуы қазақ тіліндегі орфоэпиялық және интонологиялық заңдылықтармен өлшенеді.

Қазақ тілінде норманың үш түрі бар. Олар: тілдік, коммуникативтік, этикалық нормалар [3].

1. Тілдік нормаларға орфоэпиялық норма, орфографиялық норма, лексика-фразеологиялық норма, грамматикалық (сөзжасамдық, морфологиялық, синтаксистік) нормалар жатады.

2. Этикалық нормаларға сөз этикасы нормасысы, моральдық принциптерге, мәдени-ұлттық дәстүрге негізделген тілдесу нормалары және сөз этикетінің нормалары жатады.

3. Коммуникативтік нормаларға қарым-қатынастың прагматикасына тән нормалар жатады. Бұл аталған норма түрлері ауызша және жазбаша сөзге бірдей қатысты, бірақ қолдану барысында өзіне тән нормасы арқылы да көрінеді [3].

Әдеби тіл нормасы өз ішінде кодификацияланған және кодификацияланбаған норма деп бөлінеді. Кодификацияланған норма: жазба тіл нормасы; сөйлеу тілі нормасы; ауызша тіл нормасы; мәтін нормасы; стильдік нормалар түрінде сараланады [3]. Біздің зерттеуіміз ауызша сөздің кодификацияланған нормаларына қатысты болмақ.

Кодификацияланған ауызша сөз нормасы дыбыстау деңгейімен, лексикалық, грамматикалық және стилистикалық деңгейлермен өлшенеді. *Дыбыстау деңгейінде* – қазақ әліпбиіндегі әрбір әріпті дұрыс айту. Әліпбидегі әр әріптің жеке алғанда қолданылатын аты болады. Әріптердің атын білу сөзді дұрыс дыбыстау үшін, тілдің үндесімі мен үйлесімін бұзбау үшін қажет. Жазу тарихында әріптердің аты әртүрлі аталған. Мысалы, латын графикасына негізделген қазақ әліпбиінде әріптердің аталуы ұлттық сипатта көрінді, яғни әріп аттары фонетикалық жағдайға тәуелсіз түрімен айтылды. Мысалы, с [сы], ж [жы], т [ты], и [ій, ый], г [гі], к [кі] т.б., ал сонор дыбыстар көбінесе [ңы], [мы], [ны], [лы], [ры] түрінде дыбысталды [3, 6]. Сонор дыбыстардың дыбысталымын есепке алмағанда 1940 жылға дейін әліпбидегі әріптер ұлттық негізде көрінді. 1940 жылдан бастап қазақ әліпбиіндегі әріптердің дыбысталуы және орфографиясы орыс грамматикасына жақындатылды. Яғни осы жылдан бастап әріптердің аталуы [бэ], [вэ], [гэ], [жэ], [зэ], [тэ], [цэ] түрінде өзгертіледі, ал 1957 жылы [бе], [ве], [ге], [де], [же], [зе], [те], [це] түрінде оқылады деген қаулы шығады (осы жылы й, ъ белгілерінің де аты өзгерді: шолақ й деген – қысқа й, жуандық белгі деген – айыру белгісі деп атауларын өзгерткен еді). Тек 90-жылдардың басында бұл мәселе қайта қаралып, қазақ жазуындағы әріп аттары фонетикалық жағдайға неғұрлым тәуелсіз түрі ғана таңдалуы қажет, тоғыз түрленімнің ішінен г [гі], к [кі], ң [ыңг], м [ым], л [ыл], р [ыр], ал қалған б [бы], ж [жы], т [ты] т.б., түрінде дыбысталады деген ғылыми тұжырымдама жасалған [3, 31] болатын. Ал сөзді дұрыс дыбыстау үшін фонетикалық заңдылықтарды білу қажет. Сөйлеуде буын үндесімі мен дыбыс үндесімі, ерін үндесімі дағдысын қалыптастыру керек. Жалпы айтқанда, фонетикалық деңгейде сегментті (фонетика-фонология) және суперсегментті (интонология, акцентология) бірліктерді жөнімен қолдану жатады. Ал ауызша тілдің *лексикалық деңгейі* сөйлесім үдерісіне түсетін коммуниканттың сөздік қорын, оның синонимдік, антонимдік, омонимдік қатарларды қолдану шамасын, неологизмдер мен фразеологиялық Санамалап көрсететін болсақ: а) әр сөздің мағыналық реңктері бойынша қолдану. Кез келген сөздің (бейтарап сөздер басқа) реңктік сипаты болады. Айталық, адамға немесе жануарларға

байланысты айтылатын сөз, деректі не дерексіз затқа байланысты айтылатын сөз, жалпы не жалқылықты білдіретін сөз т.б. Мысалы, *мекендейді* сөзі жануарға, ұлт немесе этносқа қатысты айтылады. Ал жеке адамға қатысты бұл сөз қолданылмайды; ә) мәндес (синоним) сөздерді орнымен қолдану (тәртібін, қолайын, реттілігін ескеру). Мысалы, адамның жасына байланысты айтылатын *жасар, жастағы, жасқа келген, жасаған* деген синонимдік қатарлардың қолданымдық нормасы әр басқа. Адам жасының бірден жиырмаға дейінгі кезеңін сипаттағанда *бір жасар, он екі жасар, жиырма жасар* деуге болады, ал *қырық жасар, сексен жасар* деп қолдану – нормадан жөнсіз ауытқу. Отыз бен елу-алпыс жас аралығындағы адамдарды *елу жастағы, елуге келген* деп, жас шамасы едәуір ұлғайғанда, *тоқсан жасаған, жетпіске келген* деп айтқан дұрыс деп саналады; б) тұрақты тіркестердің құрамдық компоненттерін (сөздерін) қысқартпай не өзге сөзбен ауыстырмай, мәтіндегі орнын тап басып қолдану; в) термин сөзді өз мағынасы мен дефинициясына сәйкес қолдану; г) көне, сирек қолданылатын сөздердің мағынасын анық білмей қолданбау; ғ) сөздің денотаттық, коннататтық, сигникативтік мағынасына сәйкес қолдану т.б. *Грамматикалық деңгей* бойынша грамматикалық категорияларды, синтаксистік конструкцияларды нормаға сәйкес қолдану. Синтаксис бойынша – ауызша және жазбаша сөздің жүйесіне сәйкес синтаксистік құрылымдарды және сөздердің байланысу амалдарын дұрыс қолдану. Морфология бойынша – жалғау мен жұрнақтардың негізгі сөзге беретін реңктік мағынасын ескеру т.б. *Стилистикалық деңгей* бойынша сөз дұрыстығы (әдеби тіл нормасын білу), сөз түсініктілігі (сөзді адресатты ойлап таңдау, бейәдеби лексиканы ажырата алу), сөз тазалығы (бөтен сөзден қашу, варваризмдер, кальканы білу), сөз дәлдігі (сөздердің тіркесім валенттілігін, семалар өрісін білу), сөз бедері (стильдік жағдаятқа тән қолданыстарды, стильдік маркерлі бірліктерді ажырату), сөз байлығы (гиперонимдік, гипонимдік катынастағы лексикалық бірліктерді ажырату, грамматикалық форма алуан түрлілігінің функционалдық қызметін білу). Жұмысымызда біз айтылым үдерісіне қатысты ауызша тілдің дыбыстау деңгейіне қатысты талдаймыз. Себебі ауызша сөз нормаларын орфоэпия саласы реттеп отырады.

Әр тілдің орфоэпиясы сол тілдің басты фонетикалық заңдылықтарына сүйенеді. Мысалы, орыс тілінде сөздің дұрыс айтылуы екпінге байланысты болса, қазақ тілінде үндесім заңдылығына табан тірейді. Қазақ тілінің дыбыс жүйесінде әсіресе дыбыс үндестігі ерекше орын алады. Сөздерді жазылуынша айту әсіресе жастардың тілінде үйреншікті машыққа айналып бара жатқанын аңғару қиын емес. Мұны тіліміздің табиғи дамуының нәтижесі деп қарауға болмайды. Қазақ тілінің орфоэпиялық нормасы және оның маңызы туралы алғаш пікір білдірген ғалымдардың бірі профессор М.Балақаев өзінің «Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері» деген еңбегінің алғы сөзінде былай дейді: «...Бірақ сөздердің айтылу нормасы және сол норманы сақтап сөйлеу мәселесі ескерілмей, елеусіз қалып келеді. Сондықтан да бізде бұл мәселе жөнінде күні бүгінге дейін ала-құлалық байқалады. Мына сөз былай айтылмайды, былай айтылады, мынасы дұрыс, мынасы теріс дегенді көп есітпейміз. Кім қай сөзді қалай айтады, қалай есітеді-бәрібір әйтеуір нобайы келсе болғаны. Бұл кемшіліктерден арылу үшін әрбір сөздің дұрыс айтылу нормасын сақтап сөйлеуді тіл мәдениетінің басты талаптарының бірі етіп қою керек» дей отырып, сөздердің айтылу нормасы құлаққа жағымды, көңілге қонымды айтылғанның бәрі – норма бәрі дұрыс. Құлаққа жат не тосаң естілетін, көңілге қонбайтын бұлдыр, оғаш түсініксіз, дөрекі айтылғанның бәрі нормаға жатпайды, дұрыс емес» дейді [5]. Шындығында да, ғалымның сөзіндегі құлаққа жағымды, әуезді дегеннің ауызша сөз үшін маңызды. Себебі тілдің табиғи заңдылығы сақталса, сөз әуезді әрі әуенді болады.

Қазақ тілінде орфоэпиялық нормалардын жүйелі түрде заңдылықтарын белгілеген, кодификациялық нормасын саралаған ғалымдардың бірі – Р.Сыздық. Р.Сыздықованың «Сөз сазы» еңбегінде 36 параграфке топтастырылған ауызша сөз нормасын белгілейді. Ғалым еңбегінде ырғақты топтарды дұрыс қолдану жағын баса көрсетеді.

- Қазақ тілінде фраза мен идиом деп аталатын қалыптасқан тұрақты тіркестердің ырғағын сақтамауға байланысты: *ашық ауыз – ашығауыз, қас пен көздің арасында – қаспеңгөздүң арасында;*
- Анықтауыш пен анықталатын сөздердің ырғағын сақтау: *ақ ерке – ағерке, тас жол – ташшол, қара аспан – қараспан;*
- Күрделі етістіктер: *келе алмады – келалмады, оқып отыр – оқыботұр;*
- Біріккен сөздер: *күзді күні – күздүгүнү, шекара – шегара;*
- Қос сөздер: *қоян-қолтық – қойаңқолтұқ;*
- Бір сыңары зат есім, екіншісі етістік болып келетін тіркестер: *күн күркіреу – күңгүркүрөу;*
- Негізгі сөз бен соған қатысты шылау сездер: *кешке қарай – кешкеғарай;*
- Көмекші есімдер (қасында, ішінде, үстінде т.б.): *үйдің қасында – үйдүңғасында* .
- Ол, бұл, сол, не деген есімдіктермен келген тіркестер: *ол қыз – олғыз;*
- О, а, я, е сияқты одағайлармен келген қаратпа сөздер: *о Құдайым – Оғұдайым* [6].

Ауызша сөз нормасында ерін үндесімін ескеру маңызды. Қазіргі жастардың тілінде ерін үндесімі бірінші және екінші буында ғана сақталады. Ал бұрынғы қазақтың дәстүрлі айтылымында ерін үндесімі екінші, үшінші буындарда сақталып отырған. Бұл да қазақтың ауызша сөз нормаларын дұрыс қолданбаудан шыққан проблемалардың бірі.

Қазіргі қазақ орфоэпиясында ең күрделі мәселелердің бірі – шеттілдік сөздердің айтылым нормасын белгілеу. Осы кезге дейін орыс тілінен, орыс тілі арқылы басқа тілдерден енген интернационалдық термин сөздердің барлығы бірдей түпнұсқа тілдің орфоэпиясы бойынша айтылды. Жазуда түпнұсқа принципінен бас тартып, уәждемелі принцип бойынша сөзді сингармонизм заңдылығымен «сындырып» жазу болатын болса, жазудың коммуникациялық жағынан қиын болғанымен орфоэпиялық норманың бірізді болатынын көреміз. Яғни төл сөздердің үлгісі шеттілдік сөздерді қазақшалап айтуға негіз болады: *кәккей, кәмпүйтүр, үнійберсійтет, інійстійтүт* деп. Бірақ мұндай жүйені жалпыжұртшылық қабылдамауы мүмкін. Сондықтан ғалымдар жазбаша және ауызша дәстүрлі нормаларды сақтай отырып, я, ю, щ, ц сияқты әріптер есебінен ауызша сөзді жаңғыртуды ұсынады. Мысалы: *көккей, униберситет, институт, компиутер* , *паркиң*.

Қорыта айтқанда, жазбаша сөз сияқты ауызша сөздің де өзіндік заңдылықтары, нормалары бар. Ауызша сөз нормаларын меңгертуде мынадай мәселелер назарға алынуы тиіс:

1. Ауызша сөз, ауызша тіл, ауызекі сөйлеу деген терминдердің мән-мазмұнын ажыратып қолдану;
2. Әрбір дыбыстың артикуляциясына мән беру. Қазақ тіліндегі төл дауысты, дауыссыз дыбыстарды айтылым нормасына сәйкес қолдану;
3. Сөздердің үндесімі мен үйлесіміне қатысты заңдылықтарды толық сақтау;
4. Ауызша және жазбаша тіл заңдылықтарын білу;
5. Ырғақты топ құрайтын тілдік бірліктерді саралау;
6. Просодикалық бірліктер (екпін, интонация) туралы терең білімі болуы тиіс.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің «Тілдік коммуникация парадигмалары: әдеби айтылым мен латынәліпбилі жазылым» атты гранттық жобасы (ЖТН AP08855685) негізінде жарияланды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. *Гаспаров Б.М. Устная речь как семантический объект// Семантика номинации и семантика устной речи. – 1978. – С.103.*
2. *Буева Л.П. Общение // Философский энциклопедический словарь/ Под. Ред. Л.Ф.Ильичева, П.Н.Федосеева, С.М.Ковалева, В.Г.Панова. – М., 1983. – С.447.*
3. *Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негізі. – Алматы, 2021. – 324 б.*
4. *Күдеринова Қ. Қазақ жазуының онтогенездік дамуы. – Алматы, 2006. –330 б.*
5. *Балақаев М. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. – Алматы, 1984. –84 б.*
6. *Сыздық Р. Сөз сазы. Сөзді дұрыс айту нормалары. – Алматы, 1983. –75 б.*

А.М.Картаева[1]
[1]С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
«Абайтану» ғылыми-зерттеу институтының директоры,
филология ғылымдарының докторы

ҚАЗІРГІ БАҚ ҚҰРАЛДАРЫ ТІЛІНДЕГІ ӘДЕБИ НОРМА МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі бұқаралық ақпарат құралдары тіліндегі әдеби норма мәселелері сөз болады. Бүгінгі теле-радио журналистерінің сөз саптауларына тоқталып, олардың тіл мәдениетіндегі, жазу, сөйлеу кезінде кездесетін бірқатар кемшіліктерін атап көрсетеді. Әлеуметтік желілердегі қазақ тілінің тілдік нормаларының сақталмауы айтылып, жастарды сауатсыздыққа әкелетіні қозғалады. Әлеуметтік желілер жастардың тілін шұбарландырып, сөздік қорын жұтаңдатып, қазақ тілінің дамуына зардабын тигізіп отырғаны мысалдар арқылы дәлелденеді.

Тірек сөздер. БАҚ құралдары, әдеби норма, тіл мәдениеті, тіл білімі, газет, теле радио, әлеуметтік желі, ғаламтор.

ПРОБЛЕМЫ ЛИТЕРАТУРНОЙ НОРМЫ В ЯЗЫКЕ СОВРЕМЕННЫХ СМИ

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы литературной нормы на языке современных средств массовой информации. Сосредоточившись на лексике сегодняшних теле- и радиожурналистов, в статье подчеркивается ряд недостатков в их языковой культуре, письменной и устной речи. Отмечается, что несоблюдение языковых норм казахского языка в социальных сетях приводит молодежь к неграмотности. На примерах доказывается, что социальные сети вредят развитию казахского языка, истощают словарный запас молодежи.

Ключевые слова: Средства массовой информации, литературная норма, языковая культура, языкознание, газеты, теле радио, социальные сети, интернет.

PROBLEMS OF THE LITERARY NORM IN THE LANGUAGE OF MODERN MAAS MEDIA

Abstract. The article deals with the problems of literary norms in the language of modern mass media. Focusing on the vocabulary of today's TV and radio journalists, the article highlights a number of shortcomings in their language culture, written and oral speech. It is noted that non-compliance with the language norms of the Kazakh language in social networks leads young people to illiteracy. Using examples, it is proved that social networks harm the development of the Kazakh language, deplete the vocabulary of young people.

Key words: Mass media, literary norm, language culture, linguistics, newspapers, TV radio, social networks, the Internet.

«Тіл байлығы, тіл тазалығы – ұлт қасиетінің, салт-санасының негізгі өнегесі, нағыз белгісі», – деп белгілі жазушы, халық қаһарманы, қазақтың батыр ұлы Бауыржан Момышұлы айтқанадай, тіл тазалығы, тіл мәдениеті ұлттың ұлт болып қалыптасуына өте маңызды қызмет атқарады. Сондықтан да тіл мәдениеті – санасы биік ел тұғырының іргетасы. Бұл орайда «Тіл мәдениеті халықтың жалпы мәдени дәрежесімен, әдеби тілдің қандай белесте екенімен тығыз байланысты. Халықтың жазу, әдеби мұралары, тіл жұмсау, сөйлеу өнері неғұрлым жоғары болса, әдеби тілдің мәдениеті де солғұрлым биік болмақ. Қазіргі қазақ тілі әр алуан әдебиет майданында шыңдалған, кемеліне келген бай, мәдениеті жоғары тілдің бірі деуге болады», – деп атап көрсетеді М.Балақаев [1, 396-397-б.] Ал Р.Сыздық: «Тіл мәдениеті дегеніміз – сөздерді дұрыс орнымен қолдану (лексикалық), дұрыс құрастыру (синтаксистік),

дұрыс қиюластыру (морфологиялық), дұрыс дыбыстау (орфоэпиялық), сауатты жазу (орфографиялық), тілді әсерлі етіп жұмсау (лингвостилистикалық) нормаларын ұстану, орнықтыру, жетілдіру», - дейді [2, 24-25-б.] Ғалым атап көрсеткендей, тілдік нормалар қоғам мүддесіне негізделгендіктен, олар жалпы халыққа бірдей түсінікті, тілге жатық, көңілге қонымды болуы тиіс. Осымен байланысты тілдің әдебилігі, сол тілде сөйлейтін адамдардың баршасына түсінікті және олардың бір-бірімен ортақ қарым-қатынас құралының ең жоғарғы түрі болып есептелуі сол тілдің орныққан жүйелі нормалары негізінде ғана жүзеге асады.

Алаш көшбасшысы А.Байтұрсынұлы: «Газет – халықтың көзі, құлағы һәм тілі. Адамға көз, құлақ, тіл қандай керек болса, халыққа газет сондай керек» [3, 182-б.], – деп тұжырымдаған бұқаралық ақпарат құралдары – еліміздің рухани айнасы, мәдени келбеті. Ал бұқаралық ақпарат құралдарының ең негізгі тірегі, халыққа жеткізуші құралы – тіл.

БАҚ өзге ақпарат таратушы көздермен (көркем әдеби, ғылыми кітаптар т.с.с.) салыстырғанда, қамтитын ауқымы өте кең, оның аудиториясының жас мөлшері де, әлеуметтік мәртебесі де, аялық білімі де, таным-түсінігі де, көзқарасы да әртүрлі. Сондықтан БАҚ-тан таратылатын ақпарат көпшілікке бағытталғандығымен, ақпараттың бәріне бірдей ұғынықты тілмен жеткізілуімен ерекшеленеді.

Қазіргі күнде кейбір бұқаралық ақпарат құралдары ақпарат таратуда сөз мәдениетін, тілдік нормаларды сақтамауы – қазақ тілінің өзекті бір мәселесіне айналып отыр. Кез келген оқиға орнынан жеткен шұғыл жаңалық бес минутта ескіріп қалатын заманда, өкінішке орай бұл үрдіс одан ары үдей түсуде.

Қазақ тіл білімінде алғашқы қазақ газеттерінің тілдік ерекшелігі Б.Әбілқасымов, С.Сапина т.б. еңбектерінде, баспасөз тілінің дамуы С.Исаев, қазақ публицистикасының өзіндік сипаты О.Бүркіт еңбектерінде сөз етілді. Бұқаралық ақпарат құралдарының тілі, медиамәтін, медиакоммуникация сипаты тіл мәдениеті, лингвопрагматика, лингвокогнитивтік аспектілерде бірқатар зерттеушілердің еңбектерінде М.Серғалиев, Б.Момынова, А.Алдашева, Г.А.Машинбаева, Н.Уәлиұлы, Б.Б. Белғара, Ш.Құрманбайұлы, Қ.Есенова, Ф.З. Жақсыбаева, Д.Д. Бисмильдина, Н.Ж.Дәулеткереева т.б. зерттеліп қарастырылды.

Қазіргі уақытта мемлекеттік органдардан бастап, барлық мекемелер баспасөз ақпараттарын ең бірінші орыс тілінде дайындайды, одан кейін қазақшаға аударады. Сондықтан олар тарататын ақпарат орыс тілінде, аударма негізінде таратылады. Екіншіден, барлық БАҚ-тарға орысша ойлау жүйесі, сөз тіркестері мен орыс тілінің ережелері бар пресс-релиз таратылады. Ал бұқаралық ақпарат құралдары кейде билік берген ақпаратты өзгертуге дәрменсіз, кейде тіпті осы мемлекеттік мекеменің адамдары хабарласып: «Бұл ұсынысты өзгертпеңіз, бәрі келісілген», – деген талап та орын алып жатады. Сондықтан ба жазу стилі мүлде басқа ақпарат пайда болады. Қазақ тілінің грамматикасы кезінде тұтастай орыс тілінің грамматикасына бағындырылғаны бүгінгі күндегі орыс тілінде акцентсіз сөйлейтін қазақтар санының көбеюіне себеп бола алады. Ал латын графикасына көшу – өз тіліміздің матрицасына, төлтума қалыбына қайта оралудың бір жолы деп есептейміз.

Бүгінгі теле-радио журналистерінің сөз саптаулары бізді ойландыратын үлкен мәселе болып отыр. Себебі қоғамдағы өзгерістердің барлығы БАҚ тілінде көрініс табады. Нәтижесінде тілге жаңа сөздер енеді немесе кейбір сөздер көмескіленеді, тілдік бірліктердің бағалауыштық мәнінде, грамматикалық жүйеде, стильдік белгілерде уақыт өте келе өзгеше сипаттар аңғарылады.

Сөздің мән-мағынасына мән бермей, орынсыз қолдану, сөзді түсінбей айту, екпінді дұрыс түсірмеу тәрізді қателіктер көптеп кездеседі. Сөздің табиғи сипатын ғана пайдаланады. Сөздің мәніне, парқына дұрыс мән бермеген соң айтайын деген ойды жеткізе алмайды. Мұның өзі тыңдарман қауымға өз әсерін тигізеді. Теле-радио журналистері ақпарат жеткізгенде тура мағынасында айтылған «жіберіп алмаңыз, тоғытып жіберді» деген секілді құлаққа түрпідей тиетін сөздерді қолданып жатады.

Мәселен: *«Абай» телеарнасында 28 қыркүйек күнгі «Сана» бағдарламасында журналистер тіл мәдениетін сақтамай сөйлеп отырды. Бағдарламадағы қонақ журналист*

орыс тілінің сөздерін кірістіріп «или болмаса», «банк деп звондаса», «логический ойласа», «а бізде на самом деле», «как электив курс ретінде» т.б. сөздерді сұхбат барысында тілін шұбарлап сөйлеп отырғаны мүлде ерсі естілді.

Профессор Шерубай Құрманбайұлы терминдерді қазақ тіліне сапалы аудару мәселесін қозғай отырып, рейтинг қуған бағдарламалардың қоғамға қауіпті екенін айтты. Ғалым сондай-ақ кейбір тележурналистер мен танымал әзілкештердің сөйлеу мәнерін сынға алды [4].

Телеарналарда әдеби тілді бұрмалап «жұмыс жасайды», «балдар», «жатырған», «қатты сыйлаймын», «жоян адам» т.б. жергілікті диалектілерді пайдаланып сөйлейді.

Қазіргі журналистердің тіл байлығы жетіспейді. Қазіргі жастарымыздың көпшілігі кітап оқымайды. Ал тіл байлығы ертегі мен эпостық жырларды, көркем шығармаларды көп оқығанда ғана қалыптасады.

Негізгі кемшілік – сөздің мағынасына назар аудармау. Сөздің ауыспалы және тура мағынасы бар екенін бәріміз білсек те, бұл мәселе бойынша журналистер, радио және тележурналистер қазақ тілінің талғамын, оның мағынасын, фразеологизмдердің тұлғасының сақталуын және мақал-мәтелдерді орнымен қолдануды ескермейді. Сондықтан тіл мәдениетінде, жазу, сөйлеу тұрғысында бірқатар кемшіліктер орын алады. Тілшілердің сөз саптауында басқа тілдердің заңдылықтарына сүйену орын алады.

Мысалы: *«Қазір екі қолға бір смартфон ұстап, әлемжеліні шолмайтын адам жоқ шығар. Тіпті былдырлаған бүлдіршіннен бастап еңкейген қартқа дейін Ватсап, Инстаграмды шемішкедей шағады. Әрине, айшылық алыс жерлерден жылдам хабар алғызған әлемтордың пайдасы көп. Дей тұра, қоғамға тигізер кері әсері де жоқ емес. Мәселен, онлайн зорлық-зомбылық. Бұл жайында не білеміз? [5]*

«Пандемия кезінде әлеуметтік саладан басқа, цифрлық инфрақұрылым да зардап шекті. Мемлекеттік интернетресурстарға қолжеткізудегі мәселелер цифрландыру саласындағы ұйымдастырушылық және технологиялық базаның кемшілігін көрсеткен. Жыл сайын ақпараттық қауіпсіздіктің миллиардтаған оқиғасы тіркеледі. Алғашында жай алдаумен басталған дүние шантажға, зорлық-зомбылыққа ұласады. Былтыр шамамен 4 млрд оқиға мен миллиондаған кибершабуыл тіркелген. Жалпы киберқауіпсіздіктің негізгі принциптері – құпиялық, тұтастық және қолжетімділік. Мәселенің мәнісі осында жатыр. Кибершабуылға төтеп беруде Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігі Ақпараттық қауіпсіздік комитеті оқу-жаттығулар ұйымдастырып отырады. Дегенмен киберсауат әр адамда болуы қажет-ақ...» *[5]*.

Тіліміздің дамып өркендеуіне ғаламтор желілерінің тигізер пайдасы зор. Елбасы Н.Ә.Назарбаев: «Қазақ тілі ғылым мен білімнің, интернеттің тіліне айналды», – деген болатын [6]. Қазақ тілі XXI ғасырдағы ақпараттық технологиялар көшіне ілесіп, дамып келеді.

Технологияның өркендеген заманында ғаламтордың тіл мәдениетін дамытуда айрықша әсері де бар. Ғаламтор тілі тез әрі жылдам қарым-қатынасқа қолайлы тіл. Оның басты ерекшелігі де осында. Бұл арнайы зерттеуді қажет ететін тақырып. Қазіргі күн тұрғысынан миллиондаған адамдар қызығушылық танытып отырған әлеуметтік желілердегі тіл мәдениеті бүгінгі күн тәртібіндегі аса өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Әлеуметтік желілердегі қазақ тілінің тілдік нормаларының сақталмауы жастарды сауатсыздыққа әкелуі әбден мүмкін.

Заманауи деп танылған интернет торабының қазақ тілінің тазалығын сақтаудағы кері әсері көбейді. Әлеуметтік желілер жастардың тілін шұбарлатып, сөздік қорын жұтаңдатып, қазақ тілінің дамуына зардабын тигізіп отыр. Газеттегі оқырманы көп блогерлердің тілі сауатсыз, тіл мәдениеті сақталмаған деуге болады. Мысалы:

"Әлеуметтік желіде түрлі жалған ақпарат таратып, халықты адастырып отырған фейк-парақшалар бар. Соларды бұғаттау керек. Себебі бір ғана Instagram-ның кесірінен жапа шегіп отырғандар бар. Жалған ақпарат таратындар көп. Мемлекет соларды бұғаттай алатын қауқары болуы керек. Оған арнайы талап бекіту керек. Ал адам құқығы

қорғалмайды деп айтатындар – олар мемлекетке бір жеке реніші бар адамдар секілді. Яғни бір жұмысы бітпей қалса немесе жұмыстан шығып не басқа да жағдай болса бар ренішін мемлекеттен алатындар бар.

Мысалы, Instagram Қазақстан ішінде бүлік шығаруға себеп болып жатады, адамдардың ойын өзгертіп, ақпаратпен улап жатыр. Тек әлеуметтік желі емес, киноларды да фильтрден өткізіп көрсету керек деп ойлаймын. Бұрын "Ел боламын десең бесігіңді түзе" дейтін. Қазір "Ел боламын десең көгілдір экраныңды, ақпаратыңды түзе", – дейді Әділет Рахметолла.

Мысалы: «3 жеті бір немесе төрт жеті деп тел нөмірін айтып қан ішетіндер енді сөзден Авария болатын шығар».

Ақпараттық технологиялар дамып тұрған кезде бұқаралық ақпарат құралдарының тіл мәдениетін сақтауы өте маңызды. Жастардың ғаламтордағы жазбаларында немесе бір-бірімен хат алмасқанда қолданатын жаргон, диалект, бір сөйлемдегі әртүрлі тілдегі сөздер, мәселен, «базар жоқ», «құлақтан тепті», «қораға кірді», «лақтырып кетті», «сындырды», копировать ету – көшіру, сохранить ете сал – сақтап қой, удалить ет – өшір, т.б. тіл мәдениетіне нұқсан келтіретін тілдік бірліктер. Ауызекі сөйлеу стиліндегі бұл сөздерді бүгін ғаламторда пайдаланған жас буын ертеңгі тіл болашағы туралы қалай ойланбақ?

Ал түрлі чаттардағы хаттар, ғаламтордағы сайттар, теледидардағы мәнсіз бағдарламалар, әлеуметтік желілердегі жеңіл әңгімелер арқылы жастардың сөздік қорына енген мұндай сөздер қазақтың тілін, сөйлеу мәдениетін төмендетеді.

Ғаламтордағы шетелдік телеарналар мен ондағы бағдарламалар, компьютерлік ойындар осы тектес паразит сөздердің туындауына себепші болып отыр. Жаһандану дәуіріндегі жан-жақтан ретсіз келіп жатқан ақпараттар тасқыны жастардың санасын осындай сөздермен улап жатқаны айқын. Мұның өзі қазіргі жастар санасында намыс пен ұлттық рухты оятуымыз қажет екендігін күн тәртібіне қойып отыр.

БАҚ тілі - Қазақстанның тілдік кеңістігін, тілдік ортаны, тілдік тұлғаны қалыптастырушы, тілдің әлеуетін, мәртебесін асқақтататын басты құралдардың бірі. Бүгінгі барымызды бағалап, жетістіктер мен жақсы тәжірибеден үлгі алып, кеткен кемшіліктерді уақтылы түзетіп отыруымыз да қажет. Бұл тұрғыдан келгенде, жалпы көпшілік, қалам ұстаған қауым, әсіресе, біз – филологтар БАҚ тілінің мәдениетіне баса назар аударып, оны сараптап-зерделеп, жақсысын үлгі етіп, кемшіліктерін атап көрсетіп, түзетіп отыруға міндеттіміз. Сонда ғана ана тілімізде жазу, сөйлеу мәдениеті жоғарылайды, сөзқолданыстағы жауапсыздық пен талғамсыздық өрістемейді.

Ұсыныстар:

1. Қазіргі және келешек жас буынның тіл тазалығын, тіл мәдениетін қалыптастыру үшін мектепте және жоғары оқу орындарында «Тіл мәдениеті және шешендік өнер» пәні жүргізілуі қажет.
2. Ана тілінің тазалығы, ұлттық код мәселесіне негізделген тәрбиелік, тағылымдық іс-шаралар үнемі өткізілуі тиіс.
3. Ана тілінде сауатты жазу, сөйлеу мәдениетіне байланысты әртүрлі акциялар ұйымдастырылғаны жөн.
4. Тілді шұбарламау, тілдің ұлттық колоритін сақтау жөнінде теле-радиолардан танымдық теле-радио бағдарламалар өтіп тұруы қажет.
5. Тіл мәдениеті, шешендік өнерге байланысты оқу орындарында түрлі сайыстарды жандандыру.
6. Жастар арасында кітап оқу мәдениетіне, тіл тазалығын сақтауға байланысты еріктілер тобын құру.
7. Виртуал әлемдегі тіл мәдениетіне ұстаздар тарапынан қадағалау жасауды қолға алу, тіл қолданысындағы біріздiлікті қалыптастыруға атсалысу.
8. Түрлі мәдениет орындарында мемлекеттік тілдегі туындыларды насихаттау.

9. Бұқаралық ақпарат құралдарында арнайы сарапшы тағайындалғаны дұрыс. Сараптау комиссиясы БАҚ тілінің мәдениетіне баса назар аударып, оны сараптап-зерделеп, жақсысын үлгі етіп, кемшіліктерін атап көрсетіп, түзетіп отырса деген ұсынысымыз бар.

10. Бұл орайда филолог мамандар бұқараның сауаттылығына, түптеп келгенде, ұлттың рухани-мәдени жағынан өркендеуіне, ойының терең, тілінің көркем қалыптасуына немқұрайлы қарамай, ана тілінің тағдыры үшін аянбай еңбек етуі тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. *Балақаев М. Қазақ әдеби тілі// Әдеби тілдің мәдениеті және нормалары. – Алматы, 2007.*
2. *Сыздық Р. Тіл мәдениеті және оның проблемалары//Тілдік норма және оның қалыптануы. – Астана: Елорда, 2001. – 230 б.*
3. *Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, мақалалар және әдеби зерттеулер. – Алматы: Жалын, 1991.- 469 б.*
4. *Амантай Қ. Белгілі профессор танымал әзілкештердің сөйлеу мәнерін сынға алды // [Электронды ресурс] https://bugin.kz/*
5. *Әли Айнұр. Кибершабуылға қауқарымыз қандай? // Жас Алаш, 2021. – 23.09.*
6. *Назарбаев Н.Ә. Қазақстан халқына Жолдауы// [Электронды ресурс] https://www.akorda.kz / ҚРПрезидентінің ресми сайты. 2014 жыл 17 қаңтар.*

Р.Б.Мулькибаева[1]

[1]Павлодар қаласы, № 41 мектеп.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі

ОРЫС ТІЛІНДЕГІ СӨЙЛЕМДЕРДІ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ КОНСТРУКТИВТІ-САТЫЛАЙ АУДАРУ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа. Кез-келген мәселені тиімді жолдармен шешу керек. Ең бастысы – шешу. Автор мақалада тіл үйретудегі сөйлеу мен жазу процесін дамыту мәселесін көтерген. Автор ережелердің атауларын, ғылыми терминдерді кілт сөздермен алмастыруға болатындығын айтады. Қарапайым, таныс сөздер: "Жасай аламын", "Жасаймын", "Солай болсын", "Керек" және т.б. басқа кілт сөздер мен сызба беруге болады. Осылайша етістіктердің жаңа формаларын жасай отырып, жазбаша және ең бастысы ауызекі сөйлеуді дамытуға болады.

Тірек сөздер: етістік, кілт сөздер, сөйлеу, жазба жұмысы

КОНСТРУКТИВНО-СТУПЕНЧАТЫЙ ПЕРЕВОД РУССКОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ НА КАЗАХСКИЙ

Аннотация. Любую проблему необходимо решить, какими путями не важно. Главное решить. В вопросе которую я поднимаю – это развитие процесса говорения и письма. Автор считает, что названия правил, научные термины иможно заменить ключевыми словами. Простыми, привычными словами: «Могу», «Смогу», «Пусть», «Надо» и мн. Другие ключевые слова и дать им схему. Нарабатывая таким способом, новые формы глаголов, можно развивать письменную и главное, разговорную речь.

Ключевые слова: глаголы, ключевые слова, речь, письменная работа

KONSTRUCTIVE STEPWISE TRANSLATION OF A RUSSIAN SENTENCE INTO KAZAKH

Abstract. You should solve any problem, no matter in what way.The questions that I am putting is the question of the process of speaking and writing . I think that the definitions of rules,scientific terms can be replicated by key words simple, habitual words: can, will be able, let, need and many others. Another kew words can be given a scheme. We enlarge new forms of the verbs in this way, develop our writing skills as well as speaking activity which is the most important thing.

Keywords: verbs, keywords, speech, written work

Парадигма немесе" инвариант " – бұл парадигма ішіндегі тілдік бірліктің нұсқалары арасындағы байланыс. Жалпы қысқаша атап айтқанда, лингвистикадағы жүйелік тәсіл: кең мағынадағы тіл, сөйлеудің өзі екі жақтың бірлігін білдіреді, арнайы тілдік бірліктер жүйесі және тілдік бірліктерді қолдану. Басқаша айтқанда, терминнің тар мағынасында тіл сөйлеу құралдары жүйесімен беріледі, ал сөйлеу-бұл қарым-қатынас (ақпарат алмасу) процесінде тілдің (қоғамдық) жүйесінің көрінісі боп есептіледі.

Мен өзімнің авторлық жұмысымды осы тақырыпқа жақын деп санаймын. Оқушыларды жазбаша және ауызекі сөйлеуге баулығандықтан, қажетті ережелер, оларды қолданумен қатар кілт сөздермен, кестелермен алмастырамын.

Осы әдістің тиімділігі мен жоғары нәтижелілігіне көз жеткіздім. Әдістеме мен тұрақты практикалық жұмыстың жүйелілігі оқушылар берілген материалды меңгерудің жоғары деңгейіне жете біледі.

Жай ауызекі сөйлемдерді қазақ тіліне аудару қабілеті балалардың қазақ тілінде ауыз екі сөйлеуіне көшуде аса маңызды аспектілердің бірі болып саналады. Тәжірибеге сүйенсек, көбінесе оқушылар етістікпен жұмыс жасау кезінде, бірқатар қиындықтарға тап болады.

Қазақ тіліне аударылмайтын орыс тілдегі етістіктері бар екені бәрімізге мәлім. Егер де сондай етістіктердің ауыспалы мағынада баламасы болса да ол нақты берілген сөйлемге сай болмайды. Бұл жәйтті қалай қарастыруға болады екен? Ең алдымен, мен өз күшіммен балаларға арнап әзірлеген кестемен танысуды жөн деп санаймын. Осы кестенің ішінде әртүрлі мағынада берілген етістікті сөздер жинағының қысқаша алгоритмін ұсынамын. Ұсынылған алгоритм бойынша сөздерді жинақтай отырып, мәтінге сәйкестігін анықтаған жөн. Алгоритм арқылы келтірілген етістікті сөздің ережелері сол немесе басқа сөйлемдерге бағынышты бола бермейді.

Бір сөйлемді сан алуан түрде аударсақ та, оның мән – мағынасы жоғалмайды.

Әдістеменің мақсаты: оқушының грамматикалық ережелерді сөздік қормен ұштастыра отырып, ауызекі сөйлеу тілін дамытуға, сөйлеу дағдысын қалыптастыруға, шағын эңгіме құрып, өз ойын білдіре алу мүмкіндігін жетілдіруге бағытталған.

Бұл мақсатқа жету үшін оқу құралдарының **мазмұны** бірнеше бағытта құрастырылған:

1. Еңбекте жинақталған оқу материалдары, грамматикалық ережелер окушыны сауатты жазуға, сөздер мен сөз тіркестерін, сөйлемдерді өзара байланыстыра құрып, ез ойын дұрыс білдіруге дағдыландыруға бағытталған.

2. Беріліп отырған материалдар жеңілден ауырға қарай құрастыру қағидасы негізінде ұсынылған.

3. Оқу құралы тек белгілі бір жас шамасындағы тіл үйренушіге ғана емес, жалпы тілді оқып үйренемін деген әр жастағы адамдардың да пайдалануына өте қолайлы.

4. Көмекші құрал оқушылардың үнемі ізденіс үстінде болуына, күнделікті қарым-қатынас жасауда жаңа сөздер қосып отыруына, өзінің сөздік қорын дамытуына,өз ойын дұрыс жеткізуге дағдылануына ықпал етеді.

5. Интеллектуалдық ойындар жүйесі арқылы оқушылардың тіл дамуы көзделген. Дамыту ойындары оқушыларды ізденуге, есте сақтау қабілеттерін шыңдауға, тіл үйренуге деген құштарлығын арттырады.

6. Жаттауға берілген сөздер арқылы оқушылардың сөйлеу тілі жетіледі, сөз мағынасын дұрыс түсінуге, тіл байлығын дамытуға көмегі зор.

Әдістемемен жұмыс

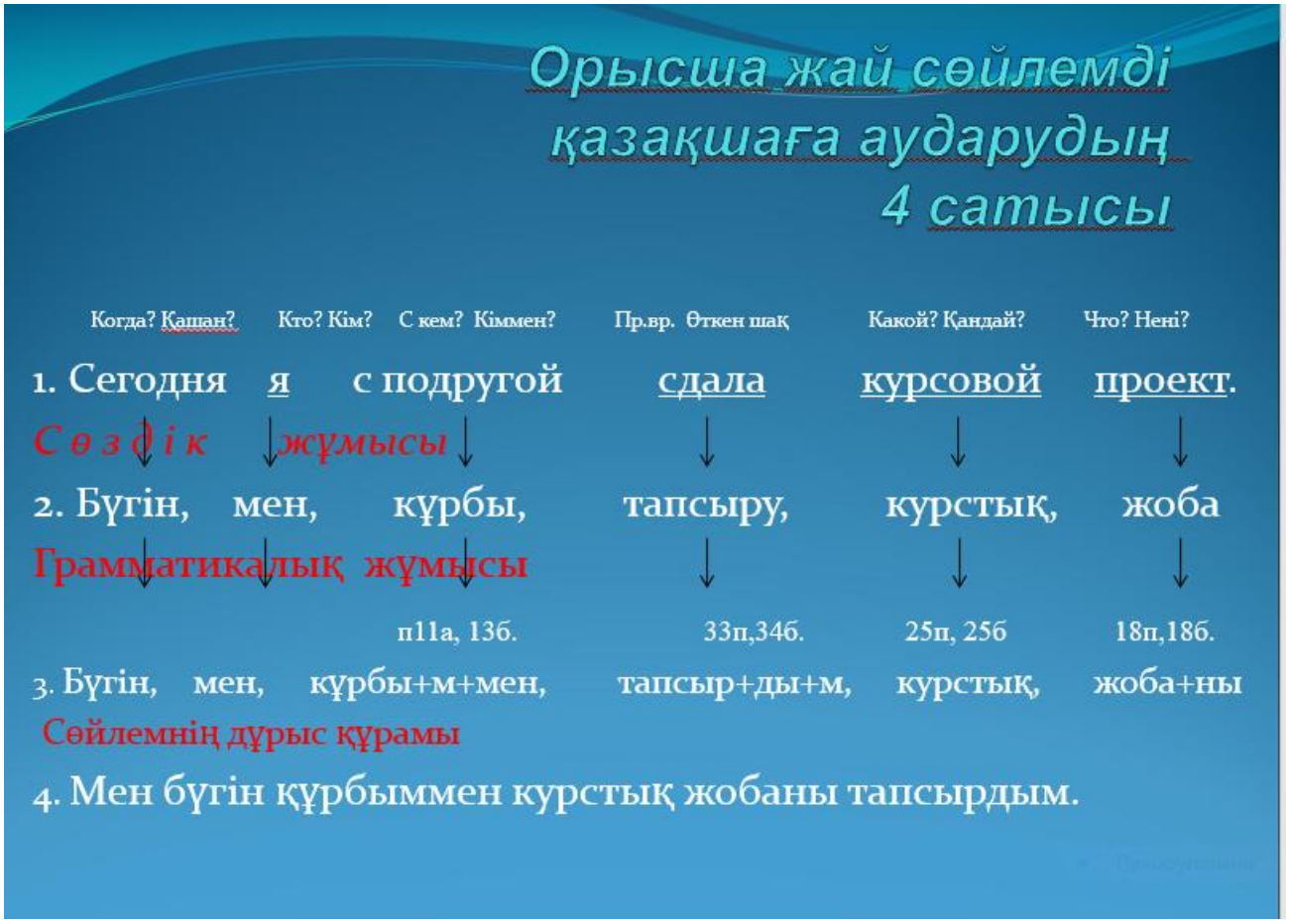

Жай сөйлемдермен жұмыс.

Мысалы: Мүмкін, мен барамын. Возможно, я пойду. Мен баратын едім. Я, возможно, пойду.

Он, оказывается, умеет кататься на лыжах. Ол шаңғы тебе алады екен. Ол шаңғыны тебу біліпті. Ол шаңғыны тебе ала біліпті

Кестені негізге ала отырып, жұмыс істеп көрейік. Жай сөйлемді аударайық.

Мысалы: **Хочу выучить казахские слова**

Орыс тілінде сөйлем құрастыру

Время глагола Сын есім Нені? Что? Табыс септік, көпше түрі

1 Хочу выучить казахские слова

Сөздікпен жұмыс

2 *түбір+ғы/гі,/қы/кі+ т.ж келеді,* жатта-у, қазақ сөз

«Хочу» деген сөзді кілтті сөз деп санауға болады, себебі «хочу» деген сөздің тура аударма мәтіндегі сөйлемге сай келмейді. Кестедегі кілтті сөздер бағанасында «Хочу» деген сөз бар. «Мысалы» бағанасында сұлбалар берілген. Сол сұлба арқылы «хочу учить» сөзін қазақ тіліне дұрыс аудару ережелері көрсетілген. Сұлба арқылы аудару нәтижесінде «Хочу учить» сөз тіркесі «Жаттағым келеді» деп аударылатынына көздеріңіз жетеді.

Грамматикалық жұмыс
3 Жатта+ғы+м кел+е+ді, қазақ сөздер+ін
Правильное построение предложения
4 Қазақ сөздерін жаттағым келеді.
1. Сөйлемнің стилистикасын анықтау.

Мысалы:
✓ Ты пойдешь работать на завод?
Сен зауытқа жұмыс істеуге бар+а+сың ба? (схемы из «Шаңырақа»)

✓ Нет, не могу, документы не готовый.
Жоқ, бар+**а ал+ма+й+мын**, құжаттарым дайын емес.**«Шаңырақ» №45**

✓ Давай, вместе быстро соберем документы
Екеуміз құжаттарыңды жылдамдатып ретте+**йік** **«Шаңырақ» №8**

✓ Да, надо это дело завершить быстро.
Иә, бұл істі тез аяқта+**у керек**. **«Шаңырақ» №17**

Шаңырақты қолдану арқылы мен балалардан көптеген мақсаттарға қол жеткіземін.
1. Оқушылардың лексикалық қорын қамту;
2. Сөйлемдерді дұрыс құрастыру, іскерлігіне үйрету;
3. Сөздерді қазақ тілінде дұрыс айту, ойларын толық жеткізу;
4. Балалар өз қабілеттеріне сенімді.
5. Топтың өнімділігі артады.

Етістік сөздермен жұмыс үшін жасалған етістіктер үшін «Шаңырақ» сұлбасы оқушыларға сөйлесу үлгісіндегі жай, кейде күрделі сөйлемдер құрастыруға көмектеседі.

Жұмыстың айтарлықтай нәтижесі бар. Мен барлық оқытушыларға ұсынамын.

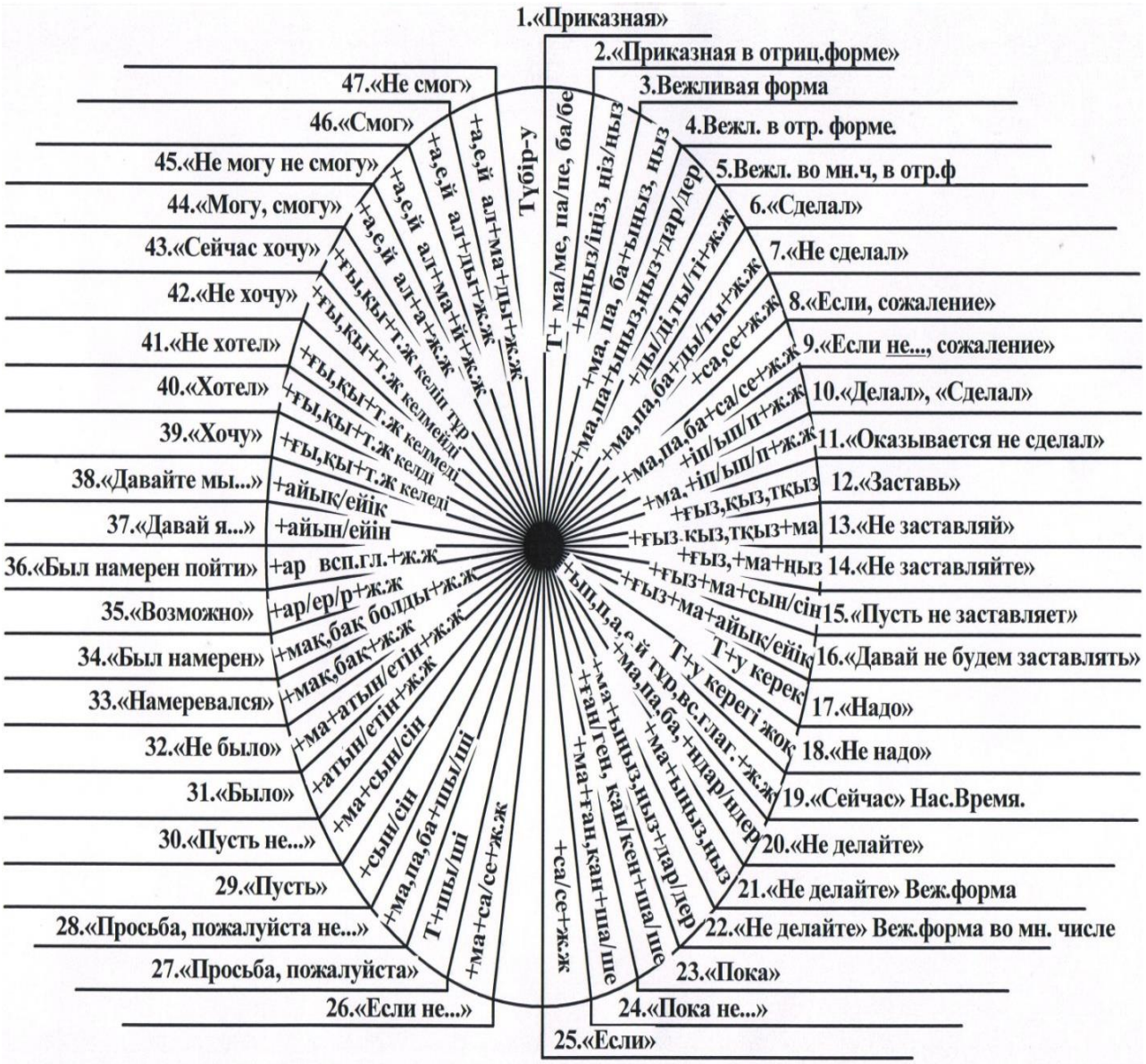

Келесі құрал «Хочу знать казахский язык». Құралдың көмегімен балалар жалғауларды тез таба алады.

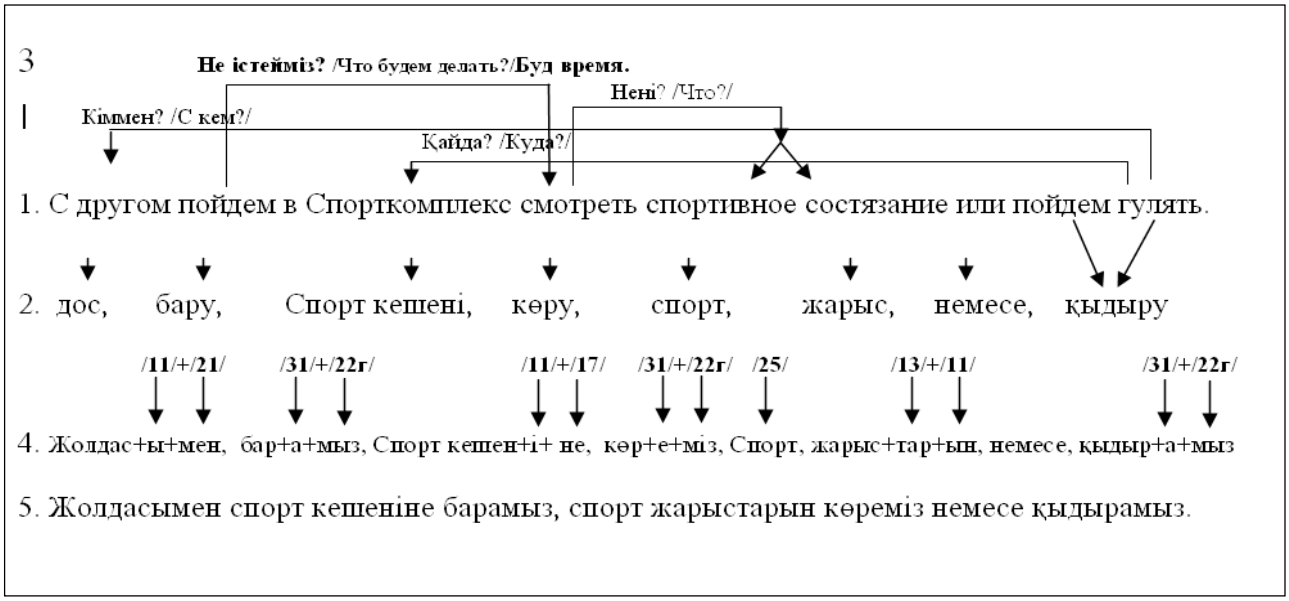

Бесінші жол- стилистика жолы деп атадым. Бесінші жолды стилистикалық жұмыс деп атадым. Қолайлы ма, бұл ұсыныс осы мәтінге. Мүмкін оны қанатты сөйлеммен, мақалмен ауыстырған жөн болар. Балалардың сөздік жұмысы көптеген сұрақтар туғызады. Синонимдер мен антонимдермен жұмыс істеу қажет.

Бірінші секция

ТІЛДІК ПАРАДИГМАЛАР – ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІК ПЕН МӘДЕНИ ӘЛЕУЕТТІ НЫҒАЙТУДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ЖҮЙЕСІ

Э.Н.Оразалиева[1]
[1]Назарбаев Университеті
ф.ғ.д., профессор
Нұр-Сұлтан, Қазақстан, elmira.orazaliyeva@nu.edu.kz

ТІЛДІК ПАРАДИГМА – ҒЫЛЫМИ ТАНЫМДЫҚ ІЗДЕНІСТЕР САБАҚТАСТЫҒЫ

*Аңдатпа.*Мақала нысанын құрайтын тілдік парадигмалар атропоцентристік бағыттың өріс алуымен, тіл тарихының зерделенуімен әрі танымдық ұстанымдардың өзектелуімен тығыз байланысты. Ғылыми және ұлттық мектептер мен одан туындайтын бағыттар қатарында тіл тарихында орын алар әр түрлі парадигмаларға зейін қою ғылыми көпшіліктің үлесін бағалаумен астасады, сондықтан мақала негізін тілдік парадигманың ғылыми нәтижелермен сабақтасқан ізденістері, олардың пайда болу алғышарттары айқындайды. Тілдік парадигма белгілі бір үлгі бойынша нақты мәселелер мен олардың шешімін модельдеу идеясын жүзеге асыру арқылы әрі хронотопиялық шектегі ғылыми нәтижелерді, әрі эволютивті сипаттағы уәжді белгілерді жүйелеу мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Тілдік білімінің жинақталу, сақталу қоры, жүзеге асу нормалары білім парадигмасына, оның лингвистикалық тарихнамасына негіз бола отырып, тіл туралы көзқарастарды жүйелеу нәтижесінде жаңа білім парадигмасының мәнін дәлелдеуге көмектеседі.

Тірек сөздер: тілдік парадигма, ғылыми таным, хронотопиялық кезеңдер, тіл философиясы, герменевтика, онтология

ЯЗЫКОВАЯ ПАРАДИГМА – СВЯЗЬ НАУЧНО-КОГНИТИВНЫХ ПОИСКОВ

Аннотация. Языковая парадигма как объект статьи рассматривается с антропоцентрических, исторических и когнитивных позиций лингвистических исследований. Наряду с научными и национальными школами, а также научными направлениями, изучение различных парадигм в историческом срезе языка находит переплетение с оценкой деятельности ученых, их вкладом в общее дело. В этой связи, в основе данной работы нашли отклик такие понятия как научный поиск, предпосылки появления новых научных воззрений. Языковая парадигма, основываясь на идеи моделирования научных решений, представлена как комплекс хронотопической периодизации лингвистических концепций, что способствует определению мотивационного и эволютивного блока проблем в системе новых парадигм знаний.

Ключевые слова: языковая парадигма, научное познание, хронотопические периоды, языковая философия, герменевтика, онтология

LINGUISTIC PARADIGM IS THE CONNECTION OF SCIENTIFIC-COGNITIVE SEARCH

Abstract. The linguistic paradigm as the object of the article is considered from the anthropocentric, historical and cognitive positions of linguistic research. Along with scientific and

national schools, as well as scientific directions, the study of various paradigms in the historical section of the language is intertwined with the assessment of the activities of scientists, their contribution to the common cause. In this regard, such concepts as scientific search, prerequisites for the emergence of new scientific views, found a response in the basis of this work. The language paradigm, based on the idea of modeling scientific solutions, is presented as a complex of chronotopic periodization of linguistic concepts, which contributes to the determination of the motivational and evolutionary problems in the system of new paradigms of knowledge.

Keywords: language paradigm, scientific knowledge, chronotopic periods, language philosophy, hermeneutics, ontology

Тіл туралы ғылымның тарихи қалыптасуы мен теориялық дамуы алуан түрлі ұғымдардың да лингвистика шеңберінде қолданыс табуына себепкер болды. Өзге ғылымдармен тығыз байланыс құрай отырып, тіл білімі пәлсапалық, қоғамдық, психологиялық терминдерді тілдік ізденістерге арқау етіп, ғасырлар тоғысында жаңа міндеттер шешу мүмкіндігіне ие болды, соның арқасында қазір лингвистика пәнаралық шекараларды жаңаша белгілеумен қатар, ғылыми тұтасудың да өзгеше үрдісін қамтамасыз етіп отыр. Бұл процестердің астарында «адамзат болмысын» ерекше қабылдау, «қоғамдық қатынастарды» жан-жақты түсіну, «ғылыми зерттеу мүмкіндіктерін» жаңа бағытқа жұмылдыру әрекеттері байқалады. Бүгінгі күні көкейтесті ұғымдар қатарын толықтырған «тілдік парадигма» тіркесі де сол үзілмес байланыстар тізбегінен орын алуда. «Парадигма» - салыстырмалы түрде тек кейінгі жылдары ғана қажеттілік тудырған концептілердің бірі» [1; 15] деп көрсетілгендей, аталмыш терминнің қалыптасуы мен өзектелуі ғылыми сұраныстың салдарын құрайды. Атропоцентристік бағыттың өріс алуымен, тіл тарихының зерделенуімен әрі танымдық ұстанымдардың маңыздылығымен айғақталар бұл ұғымның мағыналық болмысы бірден айқындала қойған жоқ. Оған дәлел ретінде В.З.Демьянков ұсынған шолуға назар аударуға болады. «Парадигма» «еуропа ғылымында», нақтырақ айтқанда, роман, герман топтарында, орыс тілдерінде жүйелі түрде тек бір мағынада қолданылмаған. Ол алғашында латын тіліне грек тілінде жарық көрген теологиялық жазбалар мен риторикалық еңбектер арқылы енген. Аталмыш ұғым бастапқы кезде «жағымды, жағымсыз мысалдардың айтылуы»; «өмірден алынған үлгілер» (итальян тілінде); «жүйе» және «заңдылық» (испан тілінде) деген сөздермен ұштаса беріліп келсе, кейін француз сөздіктерінде «мысал», ағылшын тілінде жазылған лексикографиялық зерттеулерде «үлгі немесе модель», «жалпы түсінік яки концепт», «лексеманың сөз түрлену мүмкіндіктерін айқындар септелу формалары» деген мағыналарда қарастырылған екен» [1; 16-18]. Осыған ұқсас сипаттағы түсініктемені орыс тілінде де кездестіруге болатынын атап өткен автор парадигма ұғымының жаңа белесін Т.Кун есімімен сабақтастырды, ал басты белгілерін «кундық мағына» тұрғысынан талдап көрсетті. Айталық,

- бұл көзқарастар жүйесі *жалпы көпшіліктің* сұранысын өтей алатындай болу керек;
- әр парадигманың жақтаушылары бір ғылыми тәжірибеге немесе ережеге сүйенуге тиіс;
- ғылыми қалыпқа сәйкес, нәтижелер бір негізде орындалуы қажет, яғни парадигманың бір өкілі қол жеткізген нәтиже өзгелермен салыстырылғанда қайталанып, жалпылаушы, нақтылаушы не болмаса жоққа шығарушы сипатқа ие болғаны дұрыс; демек, парадигма жинақталушы қор қызметін атқарса, оның өкілдері сақталатын хабарды жаңа деректермен толықтыратын функцияны жүзеге асыру керек;
- бір парадигма көлемінде міндеттер өзіне дейінгі жетістіктерге сүйену мақсатында дәлелді жолмен айғақталуы қажет;
- ғылым социологиясына сай, бір парадигма көлемінде зерттеулер жүргізген ғалымдар арасындағы қарым-қатынас қажеттілігі дәйектелуі керек [1; 26-27].

В.З.Демьянков парадигманың жасалуына аса қажет факторлардың ішінде әсіресе Т.Кунның «ғылыми қауымдастық» деген тіркесіне баса назар аударды. Бұл мәселе

төңірегінде пікір айтқан ғалымдардың бірі Е. С. Кубрякова болды. Ол ғылыми және ұлттық мектептер мен одан туындайтын бағыттар қатарында тіл тарихында орын алар әр түрлі парадигмаларға зейін қою ғылыми көпшіліктің үлесін бағалаумен астасатынын дәлелдеуге тырысты. «Тіл теориясы аясында байқалар ағымдық және бағыттық ерекшеліктерге қарамастан, бұл зерттеулердің шын мәніндегі жаңа өзгерістерді түсінуде, ең бастысы, теориялық лингвистиканың адамдық факторды өзектеудегі орнын айқындап көрсетуде атқарар маңызы зор» [2; 5],-дей келе, зерттеуші білім парадигмасының лингвистика тарихындағы үлесіне, тіл туралы көзқарастарды жүйелеудегі қажеттілігіне, сол сияқты тіл хақындағы жаңа шындыққа негіз болар болмысына көңіл бөлді, сондықтан парадигма негізінде дамитын идеяларды ол келесі үлгіде топтап берді:

- парадигма нақты ғылым саласында қол жеткізген нәтижелерге сүйенеді;
- ол ғылыми қауымдастықтың сол нәтижелерді қабылдауын негізге алады;
- парадигма белгілі бір үлгі бойынша нақты мәселелер мен олардың шешімін модельдеу идеясын қолдайды [2; 6].

Аталмыш идеялардың жүзеге асуын тілші 6 сатыдан тұратын жүйелі қадамдар тізбегі ретінде айқындады, өйткені ғалым «тек олардың жиынтығы ғана қойылар проблема мен оның шешілу жолдары туралы көзқарасты қалыптастыра алады»,- деп тұжырымдады. Зерттеушінің айтуына қарағанда, парадигмалық өлшемдерге төмендегідей мәселелер жату керек:

- ғалым *парадигманың хронотопиялық шектер арқылы дәйектелуін* уәждеді, яғни белгілі бір ғылыми парадигманың дүниеге келуін анықтайтын маңызды көрсеткіштер қатарында уақыт пен орынның [мекен-жайдың] немесе кеңістіктің ерекше қызмет атқаратынын атап өтті; соған қарамастан тарих қойнауына еніп, алыстап кеткен парадигмаларды автор салыстырмалы түрде ғана айқындау қажеттігін ескертті;
- парадигманың пайда болуын түсіндіретін *шарттар, алғышарттар және уәждер* болатынын дәлелдеген автор «еш нәрсе бос жерде дүниеге келмейді, нольден басталмайды, барлық білім тарихи тұрғыдан шартталған және байланысқан негізде дамиды» деген қағиданы ұстанды;
- ғалымның пікіріне сәйкес, *көзделген мақсаттар мен міндеттер*, көп жағдайда, парадигманың аты мен бағыт-бағдарын нақтылайды екен;
- тілші парадигманы нақтылау барысында *талдауға негіз болған пәндік аялар мен нысандардың* да ескерілуіне мән берді**;**
- *қолданылатын әдіс-тәсілдер* арқылы автор парадигмалық тұжырымдардың ерекшелігін сұрыптады**;**
- тілші *эволютивті аспект арқылы немесе бағалау әрекетінің* көмегімен тіл білімі жаңа сатыға көтеріліп, тіл туралы деректер аса құнды сипаттамалар мен түсініктемелерге жол ашады деген көзқарасты ұстанды [2; 9-13].

«*Парадигма деп мен барлығы қолдайтын және белгілі бір уақыт аралығында ғылыми қауымға алдына қойылар міндеттер мен оларды шешу жолдарының моделін ұсынатын ғылыми жетістіктерді атаймын*» [3; 11] деген Т.Кун тұжырымынан бастау алған бұл ұғым бүгінде лингвистикада бірде кең мағынасында қолданылса, бірде тар мағынада сипатталып келеді. Бірінші жағдайда ол көзқарастар, құндылықтар мен амалдар жиынтығы ретінде сөз болса, келесіде нақты бір міндеттерді шешу барысында пайдаға асатын үлгілер тұрғысынан сараланды, сол арқылы оның кең мағынадағы өзгешелігі сұрыпталды. Аталған екі парадигмалық мағынаның арасындағы үйлесімділік тіл жүйесінің белгілерін сипаттауда, адамның сөйлеу әрекетін түсіндіруде және осы міндеттерден туындайтын өзге де құрамды бөліктерді айқындауда ерекше қызмет атқарары сөзсіз, сондықтан қазір кейбір ғалымдар «парадигмалардың ауысуы» мен «ғылыми прогресс» тіркестерін синоним ретінде пайдаланады және оның өзегін тек жаңа идеялардың тууымен емес, оны қолдаушы жақтастарының сенімімен байланыстырады [1; 34]. Тіл біліміндегі мұндай идеялардың негізінде тіл туралы мәліметтер, тілдік білімінің жинақталу, сақталу қоры әрі жүзеге асу нормалары көрініс табатындықтан, «...білім парадигмасының нақтыланған ұғымы лингвистикалық тарихнамаға да негіз бола алады деген ойдамыз, сөйтіп, тіл

туралы көзқарастарды жүйелеу әрі тілді сипаттау амалдарының жемісті болуын анықтау нәтижесінде тіл шындығын табу, түсіндіру мүмкіндігі пайда болады. Лингвистикадағы әр жаңа білім парадигмасының мәні де сол арқылы анықталады, яғни белгілі бір уақытқа дейін назардан тыс қалып келе жатқан не болмаса толық түсінбеген яки түсініктеме, сипаттама берілмеген тіл өзгешеліктерін, белгілері мен аспектілерін ашатын шындықты бақылап табумен дәйектеледі» [2; 5]. В.З.Демьянковтың парадигманы «белгілі бір идеялардың үстемдігі» [1; 28] ,-деп тұжырымдауы да сондықтан болар. Осы тұрғыдан автор идеяның әрі жаңа ұғымдармен, әрі бұрыннан таныс мәліметтерді қайта ой елегінен өткізумен толығатынын ескертті.

Кез келген ғылыми парадигмаға арқау болар тұжырымдар мен теорияларға, олардың қалыптасу, даму тарихына назар аударатын болсақ, әр уақытта арнайы заңдылықтардың сақталатынына көз жеткізу қиынға соқпас. Бір кезеңде өмір сүріп, бір мақсатта еңбек етіп, зерттеулер жүргізген ғалымдардың ортақ мүддеге бағытталуы, тіл туралы ізденістерін тоғыстыруы, шын мәнінде, ортақ парадигмалардың дүниеге келуін айғақтайды, себебі алуан түрлі теориялық тұжырымдардың бастауында тілдік деректермен қатар, сыртқы күштердің де ықпалы айқын сезіледі. Қоғамдық, идеологиялық шарттар, халықтық дәстүрлер мен мәдени құндылықтар, халықаралық қатынастар және өзге де толып жатқан факторлар әр тарихи дәуірдің өз заңдарын орнатады, сондықтан қоғамдық құбылыстардың бірі ретінде танылған тіл де бұл өзгерістерден сырт қала алмайды, керісінше, олармен тығыз байланыста, үзілмес бірлікте дамып отырады. Е.С.Кубрякова бөліп көрсеткен парадигмалық өлшемдердің әрқайсысында сол қатынастардың белгісі аңғарылады. Хронотопиялық көрсеткіштермен қатар қолданылатын алғышарт, мақсат, нысана. әдіс, бағалау ұғымдарының қай-қайсысы да ғылыми көпшіліктің бірлескен әрекетін сипаттауға негізделетіндіктен, аталмыш тарауда жинақталған тілтанымдық тұжырымдар қазақ тіл біліміндегі танымдық теориялардың даму кезеңдерін, олардың парадигмалық «қауымдастықтарын» анықтауға септігін тигізеді. Нәтижесінде қазақ лингвистикасында әлемдік ұстанымдармен қатарласа қалыптасқан когнитивтік алғышарттармен танысу мүмкіндігі пайда болады.

Қазақ тіл білімінің жекеленген тұжырымдарын да тілтаным теориясының қалыптасу бастамасы ретінде қарастыру бүгінгі күнгі когнитивтік зерттеулердің тың бағыттарын зерделеу, олардың қазақ топырағына тән даму сатыларын айқындау міндеттерін сұрыптауға септігін тигізіп отыр. *«Тілдің тарихын білу деген сөз – оның өніп-өскен жолын білу деген. Демек, тіліміздің сонау ұзақ жолда қандай өзгерістерге ұшырағанын, оған неге ұшырағанын білу керек. Бұрынғыны білу жай әншейін мақсат емес, тілді меңгерудің бір амалы*» [4; 119],- деп қазақ тіл ғылымының қалыптасу тарихын зерделеген Қ.Жұбанов пікіріне сүйенер болсақ, тілдің «өніп-өскен» негіздерін бағалау арқылы тіл ғылымының өзекті мәселелері өз шешімін табары анық. Қазақ зерттеушілері жеке тілдік фактілермен ғана шектелмей, “тіл философиясының” маңызды мәселелеріне назар аударды, лингвистиканың ғылымаралық „потенциалын” нысанаға алып, адамзат тілінің табиғи болмысын өзге құбылыстармен байланыста зерделеуге тырысты. „...ескіні миллиондаған адам баласының миы, ойы жасаған” [5; 33] деген С.Аманжолов тұжырымына сай, жеке тұлғалардың дүниетанымы адамзат тілін универсалды немесе әмбебап құрал ретінде қабылдауға мүмкіндік беріп, тіл білімі нақтыланған, бір жүйеге түскен теориялық бағыттар тоғысында ғана емес, сол теориялардың дамуына түрткі болған, солардың бастамасын құраған ғылымның ішкі рефлекстік негіздерін талдау арқылы да зерттеле бастады. Ішкі ғылыми рефлекстердің қалыптасуы объективті және субъективті уәждерден туындайтын диалектикалық дамудың нәтижесі болып табылса, ғылыми ұстанымдардың негізінде қоғам, заман, уақыт сияқты өлшемдер мен зерттеушінің жеке танымдық, логикалық, пәлсапалық пайымдары көрініс табары хақ. Ғылымның ішкі заңдылықтарын дәйектеуге бағытталған авторефлекстік принциптер, яғни зерттеушінің жеке тұжырымдары, екі түрлі амалдың үйлесімді сабақтасуымен түсіндірілер мүмкіндіктерге ие болады. Олар :

- ғылымның онтологиялық негіздерінен жоғары тұратын пәлсапалық рефлекстер арқылы тануға негізделген ерекшеліктер деп;

• тілшінің ғылыми мүмкіндіктерін толығымен жүзеге асыруға көмектесетін логика-методологиялық рефлекстер арқылы пайымдауға сүйенетін заңдылықтар, яғни кез келген ізденушінің ғылыми көзқарасын интра- және экстратанымдық факторлардың әсерімен, нақты ғылыми дәстүрдің ықпалымен дамыта талдау ретінде қарыстырылу.

Тілдік тұжырымдарды зерттеу барысында жоғарыда аталған екі ерекшелік те ғылыми-теориялық негізде қолданысқа енсе, онда ғылыми таным арқылы белгілі бір зерттеушінің ғылыми мұрасын талдап жүйелеу міндетін де жан-жақты жүзеге асыруға болады. Пәлсапалық герменевтика проблемаларын зерттеген П.П.Гайденконың: «егер данышпан шығармасында саналы бастауға қарағанда ішкі сезімталдылық басым түсетін болса, зерттеуші шығармасында, керісінше, саналы ой-пікірлер бірінші кезекке қойылуы керек...» [6; 138] деген пікіріне жүгінер болсақ, екі жақты дамып отыратын өзге қатысымдық жағдайларға қарағанда, герменевтикалық жағдайда тек бір жақты процесс байқалады, себебі әр басқа тарихи-қоғамдық кезеңдерде өмір сүретін автор мен зерттеушінің өзара араласуы не пікір алмасуы мүмкін емес. Тұжырымның авторы мен оны зерттеуші әр кезеңнің өкілдері болғандықтан, олардың байланысу мүмкіндіктері логикалық немесе логикадан тыс дамитын пайымдарға, толық яки жекеленген қабылдау формаларына негізделе ұштасады.

Екінші кезең ғылыми тұжырымның идеялық мазмұнын ашуға, оның құндылығын, өзектілігін айғақтауға бағытталады. Бұл кезде зерттеу нысанын құраған тұжырымдарды лингво-танымдық тұрғыдан дәл түсіну үшін, ғылыми ізденістердің бағытын, олардың логика-әдіснамалық құралдарын жүйелеу қажет болады, сол себепті аталмыш кезеңде жалпы болжамдар нақты фактілермен дәлелденіп, маңызды лингвистикалық қорытындылар, ғылыми тұжырымдамалар жасалады. Нәтижесінде белгілі бір автордың концепцияларын талдау үш түрлі бағытта жүзеге асады:

• *«ішкі концептуалды» бағытқа* негізделе, бұл кезде белгілі бір автордың концепциясын зерттеуге бағытталған ізденістер тек баяндаумен шектеледі, сондықтан жаңалықтар деңгейі авторлық тұжырымның негізінде ғана анықталады;

• *«концепциядан жоғары тұратын» бағыт* бойынша, керісінше, авторлық тұжырымдарды негізге ала отырып, оның тың концептуалды құндылығына зер салу мақсат етіледі, сол себепті кез келген ой түйіні зерттеушінің субъективті талдауына еркіндік беріп, тұжырым дайын қалпында ғана емес, астарлы не аяқталмай қалған пікірлер тоғысында дамытылады, сол арқылы олардың ғылым үшін маңыздылығы айқындалады;

• *«концепцияаралық» бағыттың* ерекшелігі – тұжырымдардың кей бөліктері сыни сипатта зерттеушінің өз теориясымен салыстырыла беріледі, сөйтіп айтылған пікірге талдау жасауда ізденуші толық еркіндікке ие болады. Мұндай бағыт ғылымда сабақтастықты сақтауға мүмкіндік береді. [7; 7].

Аталған амалдар тіл ғылымында өзіндік қолтаңбасымен орын алған ғалымдардың зерттеулерін жаңа қырынан танып білуге септігін тигізетін әдіс-тәсілдер қатарын құрайды, өйткені кез келген автор тұжырымын уақыт таразысынан өткізе талдау, оның кешегі көрегендігін бағалау және бүгінгі мүмкіндіктерін сұрыптау қазіргі лингвистиканың маңызды мәселелерінің бірі және бірегейі болып саналады. «Тіл фактілерін тарихи тұрғыдан зерттеудің ғылым үшін үлкен мәні бар. Өйткені қандай құбылыстың, фактінің болмасын өткенін, тарихи даму жолдарын білмей тұрып, оның қазіргі күйін, сырын жете білу мүмкін емес...» [8; 7],- деп тілші Т.Қордабаев атап көрсеткендей, тіл ғылымының диахронды даму сипаты әр түрлі лингвистикалық тұжырымдардың дүниеге келуімен, олардың уақыт өте жаңғырып қайта толықтырылуымен және жаңа қырынан айқындалуымен ерекшеленеді.

Қазақ тілшілерінің пікірлерін классикалық құрылымдық үлгімен қоса, терең пәлсапалық, танымдық, психологиялық және әлеуметтік сипатта талдау қажеттілігі уақыт өзі әкелген талаптардан туындады, сол себепті «концепциядан жоғары тұратын» және «концептаралық» бағыттарды ұстана келе, тілдердің жалпы даму заңдылықтарын басшылыққа алған лингвистикалық әлемде тіл атаулыны адамзат жаратылысының құралы деп қарастыру, оның функционалды-семантикалық ерекшеліктерін жан-жақты зерделеу, оны адам табиғатымен

әрі өзге құбылыстармен тығыз байланыста анықтау қазақ тіл біліміндегі ауқымды ғылыми мұраның еншісін құрайды деп тұжырымдауға болады. «Тілдің эволюциялық даму жолдары анықталмайынша, оның жұмбақ сырлары ашылмайды, жүйе-құрылымы да, бай мазмұны да, сан алуан әлеуметтік-қоғамдық қызметі де өз дәрежесінде танылмайды» [13; 3] деген ғалым Б.Сағындықұлы пікіріне сүйенер болсақ, алуан түрлі қоғамдық-мәдени, әлеуметтік-саяси факторлардың ықпалына қарамастан, тілдік ізденістердің әр кезеңі терең танымдық мүмкіндіктерімен және логика-пәлсапалық ойларымен ерекшеленеді.

Адам және әлем, қоғам және халық сынды ұғымдық тіркестерді басшылыққа алған лингвистика алғашқы күннен бастап жалпы адамзат тілінің өзгешелігіне, әлеумет өмірінде атқарар қызметіне ерекше зейін қойды, сол арқылы тілді адамның өзге әрекетінің өзегі, барша табиғи құбылыстар мен қоршаған дүние заттарының айғақталу кілті деп тануға тырысты. Осыған орай, тіл білімінің негізгі бағытын екі түрлі зерттеу нысаны белгіледі, олар - жалпы және жеке тілдер, олардың қалыптасу, даму сипаты. Бұл екі арнаның бірін-бірі толықтырар бірлігі бірінші тараудың мақсат-міндетін саралады, себебі жалпы мен жалқының арасындағы логикалық байланыс тіл ғылымындағы ортақ белгілерді, ұқсас заңдылықтарды түсінуге әрі түсіндіруге көмектесті. Аталған мәселелердің барлығы қазақ тіл біліміндегі танымдық үдерістің өзектелу себебі мен салдарын жүйелеуге, антропоцентристік қағидаларды лингвистикалық ілімдерге арқау етуге, логика-пәлсапалық амал-тәсілдерді ұтымды пайдалануға және дәстүрлі тіл ғылымының жетістіктерін жаңа негізде тұжырымдауға септігін тигізді; соның арқасында қазақ тіл білімінің тарихи фактілері мен қазіргі дерекнамалары арқылы тілтаным теориясының хронологиялық және теориялық өсу ерекшелігі сипатталып, тың талдауларға жол ашылды. «...қазақ тілін тек коммуникативтік-қатынас құралы деп қана танымай, ұлттық рухты, ұлттық сананы ұялататын, табиғат пен адамзат дүниесінің әсемдігін танытатын коммуникативтік-идеологиялық-эстетикалық құрал деп қарау керек, ол үшін қазақ тілін әдеби нормалары орныққан, сөз қазынасы өте бай, грамматикалық құрылымы жетілген, экспрессиялық-эмоциялық қарымы күшті, әсерлі, құлаққа жағымды, сындарлы тіл етіп жұмсауымыз керек, дамытуымыз керек, күресуіміз керек» [9; 17],- деп белгілі ғалым Р.Сыздық атап өткендей, қазақ тілінің ішкі және сыртқы мүмкіндігі оның қоғамдағы қызметімен, әлеуметтік дәрежесімен, этникалық құндылығымен, эволюциялық дамуымен айғақталары хақ.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Демьянков В.З. Термин парадигма в обыденном языке и в лингвистике. // Парадигмы научного знания в современной лингвистике: Сб.науч. трудов./ РАН.ИНИОН. Центр гуманит.науч.-информ.исслед. Отд.языкознания; Редкол.: Кубрякова Е.С., Лузина Л.Г. и др. – М., 2006. – 164 с. – С.15-41.

2. Кубрякова Е.С. Понятие «парадигма» в лингвистике: Введение. // Парадигмы научного знания в современной лингвистике: Сб.науч. трудов./РАН. ИНИОН. Центр гуманит.науч.-информ.исслед. Отд.языкознания; Редкол.: Кубрякова Е.С., Лузина Л.Г. и др. – М., 2006. – 164 с. – С.4-15.

3. Кун Т. Структура научных революций. – М., 1977. – 300с.

4. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы. «Ғылым», 1999. –581 б.

5. Аманжолов С. Қазақ тілі теориясының негіздері. – Алматы: Научно-издательский центр «Ғылым», 2002. – 368 б.

6. Гайденко П.П. Познание ценности.// Субъект, познание, деятельность: к 70-летию В.А.Лекторского. – М.: Канон: Реабилитация, 2002. -720 с.

7. Постовалова В.И. Язык как деятельность. Опыт интерпретации концепции В.Гумбольдта. – М.: «Наука», 1982. – 222 с.

8. Қордабаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Рауан», 1991. – 256 б.

9. Сыздық Р. Қазақ теледидарының тіл мәдениеті қандай? //Тіл және қоғам. – 2 [4], 2005. – 9-17 бб.

***А.Қ.Рауандина*[1]**
[1]*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті*
п.ғ.к., қауымдастырылған профессор
Алматы, Қазақстан, aitzhamal@bk.ru

АЙТЫЛЫМ ӘРЕКЕТІНІҢ ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа. Мақалада айтылым әрекетінің писхологиялық және лингвистикалық қырлары қарастырылады. Сөйлеу, тіл, коммуникация және айтылым ұғымдарының байланысы, ерекшеліктері талданады. Айтылым әрекетінің адамның ойлау процесімен байланысы, айтылымның жүзеге асуы сөз болады. Сөйлемде мағыналық байланыс жоғары болса, айтылатын ойдың нақты болатыны дәйектелген.

Кілт сөздер: сөйлесім әрекеті, айтылым, ойлау, коммуникация, тіл.

ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ГОВОРЕНИЯ

Аннотация. В статье рассматриваются писхологические и лингвистические аспекты речевой деятельности. Анализируются связи и особенности понятий речь, язык, коммуникация и говорение. Рассматривается связь говорения как речевой деятельности с процессом мышления. Если в предложении правильно выбирать слова, то смысл высказывании передается правильно и точно.

Ключевые слова: речевая деятельность, говорение, мышление, коммуникация, язык.

PSYCHOLINGUISTIC CHARACTERISTICS OF SPEAKING

Abstract. The article deals with the pishological and linguistic aspects of speech activity. The connections and features of the concepts of speech, language, communication and speaking are analyzed. The connection of speaking as a speech activity with the process of thinking is considered. If you choose the right words in a sentence, then the meaning of the utterance is conveyed correctly and accurately.

Keywords: speech activity, speaking, thinking, communication, language.

Сөйлеу тілі – тілді жекелеген адамдардың қолдануының нәтижесінде пайда болған әлеуметтік құбылыс. Сөйлеудің лингвистикалық және психологиялық ерекшеліктерін қарастырмай, оның табиғатын толық түсіну мүмкін емес.

«Сөйлеу», «тіл», «коммуникация» ұғымдарының мағынасы жақын болғанмен бірдей емес. Фердинанд де Соссюр сөз (сөйлеу) бен тілдің аражігін ашып, сөзді естиміз немесе жазбаша тіл арқылы қабылдаймыз, ол шындыққа сәйкес болуы да, жалған болуы да мүмкін, жекелеген индивидтің тәжірибесін туындайтындықтан субьективті, еркін, жағдаятқа негізделген, белгілі бір уақыт пен кеңістікте орындалатындықтан динамикалық қасиетке ие дейді. Ал, тіл абстрактілі, таңбалар жүйесі, жағдаятқа тәуелсіз, шартты, ұжымдық тәжірибеден туындаған, адамзатқа ортақ құбылыс, әлеуметтік деп сипаттайды [1]. Сөз, сөйлеу тілі арқылы тіл (жүйе) таңбалар жүйесінен динамикалық жүйеге айналады. Сөйлеу тілі – тілдің өмір сүруінің формасы, тілдің негізгі қызметінің іске асуы. Сөйлеу дегеніміз адамдардың өмірлік жағдаяттарда бай тілдік қорды пайдалану арқылы өз ойын жүйелеп, жеткізу үдерісі. Әр адамның өзіндік сөйлеу мәнері, лексикалық және сөйлем құрау ерекшелігі болады. Сондықтан сөйлеу даралық қасиетке ие.

Коммуникация адамзат әрекетінің, дүниені тануының, өмір сүруінің негізгі арқауы. Сөйлеу мен тілге қарағанда коммуникация ұғымының өрісі кең. "Коммуникация – қарым-қатынаста немесе ақпаратты беруде пайдаланылатын жүйелер мен үдерістер" [2, 17-б.] деген

анықтама бұл ұғымның мағынасы сөйлеумен ғана шектелмейтінін көрсетеді. Адамзаттың негізгі қарым-қатынас құралы – сөз. Дегенмен адам сөйлесу арқылы ғана емес, бейвербалды түрде де қарым-қатынас жасайды. Яғни, мимика, қол және дене қимылдары, көзқарас, дауыс ерекшеліктері, белгі, таңба арқылы ақпарат беріледі. "Коммуникация – қарым-қатынас актісі, бір не одан да көп тұлғаның арасындағы өзара түсіністікке негізделген байланыс; бір тұлғаның екінші бір тұлғаға немесе бірнеше тұлғаға ақпаратты хабарлауы" [2, 16-б.]. Бұдан тілдің коммуникацияға қызмет ететінін анық көруге болады. Э.Сепир тілді (дыбыстық тіл) әрбір қоғамдағы таза күйіндегі коммуникативтік үдеріс деп анықтайды [3, 90-б.].

Ойды жүйелеп жеткізудің бірден бір құралы – тіл. Қ.Жұмалиевтің сөзімен айтар болсақ, "ой тілмашы – сөз". Ғ.Мүсіреповтің "Ойдан – әрекет, әрекеттен – тіл; әрекет пен тіл ағалы-қарындасты егіздің сыңары екендігіне дау болмаса керек" деген тұжырымы сөйлесім әрекеті арқылы ойдың жарыққа шығуы адамдардың өзара түсінушілігіне негіз болатынын дәйектейді. Ф.Оразбаева: "Адам не туралы сөйлейтінін, тіл арқылы нені жеткізетіндігін білгенмен, яғни, сөйлесім әрекеті, адамның сөйлеу тілі өзіне тәуелді емес, ол – табиғат берген, жаратылыстан туған күрделі процесс" дейді [4, 45-б.]. Сөйлесім әрекеті қарым-қатынас жағдаятына байланысты коммуникативтік мақсатты іске асыруға бағытталған шығармашылық бағыттағы білік-дағдылардың жиынтығы. Тілдік қарым-қатынас орын алу үшін кем дегенде екі адамның, ақпарат беретін баяншы мен айтылған ақпаратты қабылдаушының (адресат) болуы қажет екендігі белгілі. Сөйлесім әрекетінің негізгі мақсаты қоршаған шындықты жеткізудің формасы ретінде санадағы бейнеленген ойды жарыққа шығару.

Сөйлесім әрекеті түрлерінің ішінде ауызша сөйлеудің, яғни айтылымның маңызы зор. Айтылым – сөйлеудің негізгі формасы. Олай дейтін себебіміз, біріншіден, жазылым ауызша айтылатын сөздің графикалық таңбамен берілген түрі. Екіншіден, оқылым графикалық таңбамен жазылған сөздерді оқу арқылы түсінуді білдіреді. Үшіншіден, тыңдалым әрекеті ауызша айтылған сөзді естіп, түсіну әрекетін қамтиды. Демек, тыңдалым, оқылым, жазылым әрекеттері айтылым әрекетінің төңірегіне құрылады. Айтылым әрекеті үнемі сөйлеу-ойлау міндеттерімен тығыз байланыста орындалатын үдеріс. Адам сөйлегенде белгілі бір міндеттер мен мәселелерді шешуді көздейтіндіктен, айтылым әрекеті кезінде адамның ойы коммуникатвитік мақсаттың шеңберінде іске асады және соған қатысты мәселелерді шешуге жұмылдырылады. Сондықтан айтылым үнемі сөйлеу-ойлау міндеттерін шешуге бағытталады.

Айтылым – адамның әрекеттерінің бірі. А.Н.Леонтьев адам әрекеті туралы "«всякая деятельность организма направлена на тот или иной предмет, непредметная деятельность невозможна» дейді [5, 50-б.]. Яғни, адам тарапынан жасалатын кез-келген әрекет белгілі бір объектіге бағытталады, нақты нысанға бағытталмаған әрекет болмайды. Шынайы әлемдегі қарым-қатынастар туралы адамның санасында пайда болатын ойлар айтылым арқылы сыртқа шығады. Демек, ойды өрнектеп жеткізу айтылымға тән негізгі ерекшелік болып табылады. Тіл сабақтарын оқытуда ойдың айтылымның негізгі пәні ретіндегі ерекшелігі үнемі оқытушының жадында болғаны абзал. Ой сөздердің мағыналық байланысын реттей отырып, айтылымның жүзеге асуына жағдай тудырады. Л.Выготский ойдың қашанда бір нәрсемен келесі бір нәрсені байланыстырып, олардың арасында қарым-қатынас орнататынын айтады [6, 2-б.]. Аталған қарым-қатынастар адам санасынан тыс өмір сүретін заттардың байланыстары мен қатынастары және шынайы өмірдегі құбылыстар түрінде көрініс табуып, мағыналық байланыс орнатады.

Өзара байланыс мағыналық байланыстың ең қарапайым түрі болып табылатыны аян. Мысалы, үйеңкі және ағаш деген сөздерді алайық. "Үйеңкі ағашы" деген тіркесте қолдансақ, артрибуттік қатынас болады. Ал, "үйеңкі –ағаш" деген тіркесте қолданылған жағдайда предикативті қатынасқа айналады. Кез-келген айтылған сөзде ұғымдардың арасындағы мағыналық сәйкестік сақталуы тиіс. Тұжырымдалған ойда бір-біріне қайшы келетін ұғымдар қолданылмаса айтылған сөз мағыналы әрі түсінікті болады. Демек, тілді оқыту барысында оқытушы білім алушы сөйлесе болды деген ойдың жетегінде кетпей, ойдың жүйелі

жеткізілуіне мән беріп, білім алушының өз ойын обьективті шындыққа сай жеткізуін қадағалау қажет.

Айтылатын ойдың негізгі түйінін бастауыш пен баяндауыштың қатынасын білдіретін предикативті байланыс анықтайды. Предикативті қатынас кейде анық, кейде жасырын тұруы мүмкін. Жас баланың тілінің шыға бастаған кезінде де, екінші тілді үйрету кезінде де предикативті байланыс сөйлеу онтогенезіне негіз болады. Яғни, предикативті қатынас сөйлеуге үйретудің моделі болады. Сондықтан тілді үйрету әдістемесінде білім алушының өз ойын жинақтап, құрастырып айтуға үйрету предикативті байланысты меңгертуден бастау алады.

Н.Хомский айтылатын сөздің құрылымын анықтайтын предикативті байланыспен қоса жалпы қосымша мағыналық байланыс та орнатылатынын айтады [7, 141-б.]. Олар сөйлеу барысында көрініс табатын шынайы дүниедегі заттардың байланысын нақтылау, кеңейту және жалпылау барысында предикативті қатынастың ерекшелігін ашып көрсетеді.

Шындықты бейнелеу кезінде адам санасында пайда болған (өзара байланысты) қарапайым мағыналық байланыстар негізінде алғашқы заттық ұғымнан гөрі неғұрлым күрделі мағыналық байланыс қалыптасады. Ұғымдар қайта байланысқа түскен кезде олар өзара тығыз қарым-қатынасқа түсіп, нәтижесінде алғашқыдан да берік, жүйелі мағыналық байланыс түзеді.

Мысал келтіретін болсақ, 1. *Үйеңкі – ағаш; 2. Үйеңкі ағашы өсіп тұр; 3. Мен үйеңкі ағашының жанында отырмын; 4. Үйеңкі ағашының саясындағы көлеңкені паналап отырмын.* Бұл сөйлемдерде мағыналық байланыс біртіндеп күрделене түскен. Алғашқы сөйлемде бір ғана пердикативті байланыс орын алған: "үйеңкі – ағаш". Кейінгі екі сөйлемде ол неғұрлым күрделі байланыс түзген атрибутты сөйлемге айналған: "үйеңкі ағашының ...". Ол әсіресе төртінші сөйлемде анық көрінеді. Сөйлемде мағыналық байланыс неғұрлым жоғары болса, айтылатын ой да дәл әрі нақты болады.

Айтылымның мақсаты тіл құралдары арқылы ауызша қарым-қатынаста түсіністікке қол жеткізу болса, нәтижесі – қабылдаушының кері байланыс орнатып, баяншыға жауап беру әрекеті. Ал айтылымның өзінен шығатын өнім ол осы нәтижені тудыратын ауызша айтылған сөз (аяқасты айтылған сөз не мәтін) болып табылады.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің «Тілдік коммуникация парадигмалары: әдеби айтылым мен латынәліпбилі жазылым» атты гранттық жобасы (ЖТН AP08855685) негізінде жарияланды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Маркони Д. РЯ: полное руководство. – М., 2006. – С. 85-б.

2. Тер-минасова С.Г. Тіл және мәдениетаралық коммуникация. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 320 б. – 16-б., 17-б.

3. Сепир Э. Избарнные труды по языкохнанию и культуралогии. – М., 1996. – 211- б.

4. Оразбаева Ф.Ш. Деңгейлік қазақ тілі. – Алматы: "Ан Арыс" баспасы, 2019. – 560 б. – 45-б.

5. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – С. 50.

6. Выготский Л. С. Мышление и речь. – Собр. соч. – М., Педагогика, 1982. – Т. 2. – С. 305.

7. Хомский Н. Синтаксические структуры. – Новое в лингвистике. – М., 1962. – Вып. II. – С. 491.

С.Рысбаев[1]
[1]Кыргыз билим берүү академиясы
педагогика илимдеринин доктору, профессор
Кыргызстан, Бишкек

ГРАММАТИКАЛЫК КАТЕГОРИЯЛАРДЫ МОДЕЛДЕШТИРҮҮ АРКЫЛУУ ОКУУЧУЛАРДЫН ТИЛДИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ

Аннотация. Макалада кыргыз тилин окутууда окуучулардын грамматикалык материалдар аркылуу окуучулардын илимий түшүнүктөрүн калыптандыруу маселелери каралган. Анда илимий түшүнүктү грамматикалык котегорияларды моделдештирүү аркылуу бекемдөөгө көңүл бурулган. Грамматикалык котегорияларды моделдештирүү ыкмалары берилип, мисалдар менен далилденген. Окуучулардын түшүнүктөрүн тест менен текшерүү, тест түзүүгө машыктыруу иштери да каралган.

Түйүндүү сөздөр: кыргыз тилин окутуу, грамматикалык котегориялар, тилдик компетенттүүлүк, граммаьткалык котегорияларды моделдештирүү, окуучунун илимий түшүнүгүн бекемдөө, тест менен иштөө, тест түзүүгө үйрөтүү, билимди баалоо.

ФОРМИРОВАНИЕ ЯЗЫКОВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧЕНИКА ЧЕРЕЗ МОДЕЛИРОВАНИЯ ГРАММАТИЧЕСКИХ КАТЕГОРИЙ

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы формирования у школьников научных представлений при обучении кыргызскому языку с помощью грамматических материалов. В ней акцент ставится на укрепление научного понимания школьников путем моделирования грамматических категорий. Даны приемы моделирования грамматических категорий с доказательными примерами. В статье рассмотрены вопросы по проверке знаний, учащихся через тесты, а также предоставляется работа по обучению учащихся к составлению тестов.

Ключевые слова: обучение кыргызскому языку, грамматические категории, языковые компетенции, моделирование грамматических категорий, укрепление научных понятий ученика, работа с тестом, научить составлять тесты, оценивание.

FORMATION OF LANGUAGE COMPETENCE OF STUDENTS USING THE METHOD OF MODELING GRAMMATICAL CATEGORIES

The article deals with the formation of students' scientific concepts through the use of grammatical materials in the teaching of the Kyrgyz language. It focuses on strengthening scientific understanding through the modeling of grammatical categories. Methods of modeling grammatical categories are given and proved by examples. There are also tests to test students' understanding and training to create tests.

Key words: teaching the Kyrgyz language, grammar categories, language competence, modeling grammar categories, strengthening students' scientific understanding, working with tests, teaching test design, knowledge assessment

Аталган маселе тууралуу сөз баштоодон мурда, адегенде **модель** деген түшүнүктү темага жараша тактап алалы. Модель – француз сөзү – modele, орусча: образец, кыргызча: үлгү деген түшүнүктү берет. Ал өндүрүштө, искусстводо же илимдин кайсы бир тармактарында колдонулуучу ыкмалардын бири болсо да, аны кыргыз тилинин грамматикасын окуп-үйрөнүүдө колдонуу багыттарын ойлонуп көрөлү. Андагы «модель» түшүнүгүнүн бир нече аныктамасынын ичинен бирөөндө мындай дейт: «модель – кайсы бир физикалык обьекттин же процесстин көрсөтмөлүү түрдө элестетүүчү механикалык үлгүсү»

[1.455]. Мына ушул аныктамага таянуу менен, грамматикалык материалдарды окутуудагы моделдештирүүнү «кайсы бир грамматикалык форманы же түшүнүктү көрсөтмөлүү түрдө элестетүүчү үлгү» катары алууну ылайыктуу көрүп отурабыз. Демек, грамматикалык бир форманы же түшүнүктү элестүү түрдө бир модель катары кабыл алуу жана ал түшүнүктү конкреттештирүү менен аны бир бүтүн түшүнүк катары окуучуда калыптандыруу ылайыктуу болмокчу. Ал кыргыз тили сабагында окуучунун тилдик компетенттүүлүгүн калыптандырууну кыйла жеңилдетмекчи. Эмесе, аны мисалдар менен далилдеп көрөлү.

Мисалы: грамматикалык котегория катары Этиш сөз түркүмү тууралуу 6-класста окуучулардын билимин тереңдетүүдө ушул моделдештирүү ыкмасы аркылуу окуучунун теориялык түшүнүгүн кантип конкреттештирүү жана ал аркылуу тилдик компететенттүүлүгүн кантип калыптандыруу керек?

Ал үчүн Этиш сөз түркүмүнүн кептеги грамматикалык кызматын эске салалы: ал заттардын кыймыл-аракетин жана ал-абалын түшүндүрөрү белгилүү. Андай болсо, этиштин эки белгиси бар экен, ал: заттын кыймыл-аракети жана ал-абалы. Ушул эки түшүнүктү – эки модель катары эсептөөгө болобу?

Эгер болот десек, анда: биринчи модель – этиштин кыймыл аракетин, экинчи модель – анын ал-абалын туюнтмакчы. Ал аркылуу окуучу этиштин ушул эки белгисин так ажыратып тактай алса, анда ал бүтүндөй этиш дүйнөсүн түшүнөрү жана ал түшүнүк окуучунун эсинде бекем сакталып калары шексиз.

Мисал келтирели: этиштин кыймыл-аракетти билдирген биринчи белгисин: «бала ойноду» деген мисал аркылуу белгилеп биринчи моделди түзсөк, экинчи белгиси: ал-абалы боюнча, «бала кубанды» деген экинчи моделди түзөбүз.

Моделдештирүү түшүнүктүү болду. Эми муну сабактын кайсы тибинде, кандай жол менен түшүндүрөбүз жана окуучулар менен кантип натыйжалуу иш жүргүзөбүз?

Үч түрдүү шартты эске алалы:

1) жаңы билим берүүчү сабакта окуучуларды грамматикалык материалдарды моделдештирүүгө үйрөтүү; (т.а грамматикалык материалдарды анализдөө, талдоо, классификациялоо);

2) окуучунун билимин текшерүү жана кайталоо сабактарында грамматикалык материалдарды моделдештирип бышыктоо (т.а. грамматикалык материалдарды синтездөө, жалпылоо);

3) Тест менен иштөөгө даярдоодо жана тест түзүүгө окуучуну үйрөтүүдө грамматикалык материалдарды моделдештирүү (практикада ишке ашыруу).

Эми ушул үч шартта кантип иштөө жолдорун карап көрөлү.

Биринчи шарт. *Жаңы билим берүүчү сабакта окуучуларды грамматикалык материалдарды моделдештирүүгө үйрөтүү.*

Жаңы сабактын темасы: Сан атооч болсун дейли. Бул сабакта моделдештирүү ыкмасы кантип ишке ашат?

Сан атоочтун кептеги кызматы белгилүү, ал: заттын санын, иретин билдирип, канча? нече? деген суроолорго жооп берет [5.67]. Жогоруда белгиленген жол оюнча иштесек, сан атоочтун грамматикалык бул эки белгисин эки модель менен түшүндүрөбүз. Биринчиси – заттын санын билдирүүсү, канча деген суроого жооп берген мааниси. Мисалы: «беш бала». Бул – бир модель. Демек, баланын саны – беш. Экинчиси – заттын турган иретин түшүндүргөн мааниси. Мисалы: «бешинчи бала». Демек, баланын турган ирети – «бешинчи».

Ушул «беш бала» деген модель боюнча бүтүндөй «сандык дүйнөнү» түшүндүрсөк болорун эске салалы, т.а. «беш китеп», канча китеп? Беш китеп. «Беш жылдыз», канча жылдыз»? «Беш машина». Канча машина? «Беш балык». Канча балык? ж.б.

«Бешинчи бала» деген экинчи модель боюнча окуучунун грамматикалык түшүнүгүн калыптандырууну көрөлү. Мисалы: «Бешинчи класс». Канчанчы класс? Бешинчи класс. «Бешинчи жыл». Канчанчы жыл? Бешинчи жыл. «Бешинчи оюн». Канчанчы оюн? Бешинчи оюн ж.б.

Мындан төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарабыз: биринчиден, окуучу грамматикалык котегориянын кептеги кызматын тактап түшүндү; экинчиден, түшүнүктү моделдештирди жана ал аркылуу билимин айкындады; үчүнчүдөн, модель аркылуу түшүнүктү тактап, тилдик билимин бышыктады; төртүнчүдөн, ал түшүнүккө суроо берип, жооп алуу менен, өзүн өзү текшерип, баалады.

Жыйынтыгында, жогорудагы көрсөткүчтөрдүн натыйжасында сабактын алдына коюлган максаты ишке ашты. Окуучунун грамматикалык компетенттүүлүгү калыптанды.

Экинчи шарт. *Окуучунун билимин текшерүү жана өтүлгөндөрдү кайталоо сабактарында грамматикалык материалдарды моделдештирүү аркылуу окуучунун билимин текшерүү, бышыктоо жана өтүлгөндөрдү жалпылап, кайталоо.*

Ал үчүн мугалим окуучудан бир канча суроолорго жооп алууга тийиш:

1) грамматикалык котегориянын кептеги кызматы кандай?

2) анын кептеги ар бир кызматын бир модель деп түшүнүүгө болобу?

3) ал аркылуу түшүнүктү кантип моделдештирүүгө болот?

Сабактын темасы: Сырдык сөз болсун. Жогорудагы биринчи суроого жооп издейли. Сырдык сөздүн кептеги кызматы: Сырдык сөз «ички сезимди билдирүүчү, же айбанатка карата айтылуучу» [5.69], адам кубанганда, капаланып же өкүнгөндө, жан-жаныбарларга кайрылганда же адамдарга карата ички сезимин билдиргенде колдонулат. Андай болсо, сырдык сөздүн кептеги ушул төрт кызматын төрт түшүнүк катары кабыл алып, окуучу төрт түрдүү модель түзөт.

1-модель: ***Эх,*** эң сонун экен! (кубанганда);

2-модель: ***Аттиң,*** жаман болгон экен! (капаланып, өкүнгөндө);

3-модель: ***Чек***, кашка улак! (жаныбарларга кайрылууда);

4-модель: ***Азаматсың! Баракелде!*** (адамдарга карата ички сезимин билдирүүдө).

Демек, окуучу бул сабактан төрт нерсеге жетишти: сырдык сөздүн кептеги кызматын тактады, анын ар бир кызматы бирден модель болорун түшүндү, ар бир түшүнүктү моделдештирип билимин бекемдеди жана тилдик (грамматикалык) түшүнүгүн калыптандырды. Буга мугалим окуучунун жооптору аркылуу ынанды.

Моделдештирүү маселеси дагы бир тараптан көрүнөт, ал сүйлөмгө морфологиялык жана синтаксистик талдоо жүргүзүү маселеси болуп саналат. Мындай талдоолордо соңку убактарда мектеп мугалимдери жана айрым окумуштуулардын арасында бир катар талаш жаралып келүүдө. Талаштын төркүнү сын атооч менен тактоочтун жана толуктооч менен бышыктоочтун кээ бир окшоштуктарынан жаралууда. Андай болсо, **жакшы, мол, эки** деген эле сөздөрдү жана алар катышкан сүйлөмдөрдү алалы.

Мисалы: Жакшы бала жакшы окуйт. Бул сүйлөмдөгү биринчи «жакшы» затты сыпаттап, сын атооч катары сүйлөмдө аныктоочтук милдетти аткарды, экинчи «жакшы» сөзү баяндоочту сыпаттап, тактоочтук маниге өтүп, сүйлөмдө сын-сыпат бышыктооч болуп калды.

Эки киши эки келди –десек, мында дагы биринчи «эки» сөзү заттын санын белгилеп, сан атооч болду, а экинчи «эки» баяндоочтун (этиштин) сан-өлчөмүн билдирип, тактоочтук маниге өтүп кетти.

Эми «мол» деген сөздү катыштырып, эки сүйлөм түзөлү: 1) Быйыл мол түшүм алдык. 2) Быйыл түшүм мол болду. Мында **мол** деген сөз биринчи сүйлөмдө заттын (түшүмдүн) мол экенин билдирип, сын атооч маанисинде колдонулду да, сүйлөмдө аныктоочтук милдетти аткарды. Экинчи сүйлөмдө ал этишти жандап, тактоочтук маниге өтүп кетти да, сын-сыпат бышыктооч болуп калды.

Мына ушундай талдоо учурларында адашпаш үчүн, сүйлөм ичиндеги сөздөрдү эки топко: ээнин жана баяндоочтун тобуна бөлүп алып талдоо жүргүзсөк, эч качан жаңылбас элек. Анда ээнин тобундагы сөздөрү аныктооч болот, баяндоочтун тобундагы сөздөр бышыктооч болот –деп так кесе айтмакпыз. Ошентсе да, ортодо дагы бир суроо жаралат: анда толуктооч эмне болот? Туура суроо. Анда толуктооч менен бышыктоочтун ортосундагы окшоштуктан улам келип чыккан суроону чечүүгө туура келет.

Мисалы: 1) Мен Токмокко досума келдим. 2) Мен Токмокко досумдукуна келдим. Мындагы **досума** менен **досумдукуна** деген эки сөз сүйлөмдө эки башка мааниде катышып жатканын байкоо кыйын эмес. Анткени, биринчи сүйлөмдө **досума** деп бир адамга түздөн-түз багытталып жатат (предметке) да, ал эми экинчисинде **досумдукуна** деп, орундук маниге өтүп жатат. Демек, биринчисиндеги досума сөзү- **тике толуктооч**, экинчисинде орунду билгизип, **орун бышыктоочтук** милде аткарат.

Ушундай учурларда, сөздөрдү жана сөз айкаштарын моделдөө ыкмасы жардамга келет. Ал кептеги маанисине жараша сөздөрдү ички майда топторго бөлүү, маанилик топторго ажыратуу менен ишке ашат. Атап айтканда: (жогорудагы эле сүйлөмдөрдөн алалы) жакшы бала, жакшы окуйт, эки киши, эки келди, мол түшүм, мол болду…деген сөздөр, албетте, **сын атооч + зат атооч**, **сын атооч + этиш**, **сан атооч + зат атооч** жана **сан атооч + этиш** болуп, түшүнүктөрдү моделдеп, түшүнүүнү жеңилдетет, тактап көрсөтөт.

Үчүнчү шарт: *Мугалим окуучуну тест менен иштөөгө даярдоодо жана тест түзүүгө үйрөтүүдө грамматикалык материалдарды моделдештирүү проблемасы чечүү.* Бул иш кандайча аткарыларына көңүл бөлөлү. Адатта, мугалим ар бир сабагында окуучунун билимин чейректерде же жыл аягында тест аркылуу текшерүүгө даярдай жүрүүсү милдеттүү көрүнүш. Андыктан, бул иш-аракет масаттуу иштердин бири катары ырааттуу түрдө аткарылышы шарт.

Биринчи маселе: окуучуну тест менен иштөөгө даярдоодо мугалим ар бир чоң тема өтүлүп бүткөндө грамматикалык котегориялардын кептеги маанисин камтыган суроолорду гана киргизүүсү максатка ылайык келмекчи.

Мисалы, Сын атооч темасы өтүлүп бүттү дейли. Анда сын атоочтун кептеги маанисин камтыган, атап айтканда: заттын сапаттык белгисин (жакшы, жаман ж.б.), өңүн-түсүн (ак, кызыл ж.б.) формасын (тоголок, сүйрү ж.б.), даамын (ачуу, таттуу ж.б.) [5.62], камтыган теориялык жана практикалык мүнөздөгү бир нече тесттик суроолорду түзөт.

Мындагы максат: окуучулардын билимин тест менен текшерүү гана эмес, тескерисинче, окуучунун өзүн тест түзүүгө үйрөтүү, ал аркылуу окуучунун өзүнүн билимин конкреттештирүү, конкреттүү жооптор аркылуу окуучу өзүнүн түшүнүктөрүн системалай алуусуна жетишүү. Мындай учурда окуучунун түшүнүгү, профессор И. Бекбоев белгилегендей: эгер мурда «алдын ала түшүнүү», «генетикалык түшүнүү» ишке ашып келген болсо, эми «түзүмдүк» (структуралык) жана «системалык түшүнүү» деңгээли менен ишке ашырылат [2.15-16]. Демек, тилдик котегориянын грамматикалык белгилери, бөлүнүштөрү, түрлөрү, кептеги ролу, суроолору, тилдик каражаттары, эрежелери бул тесттерде толук чагылдырылат.

Экинчи маселе: Тесттердин мазмуну кандай багыттарда болот:

1) тилдик котегориянын грамматикалык белгилерин толук камтуусу;

2) тилдик котегориянын бөлүнүштөрүн, түрлөрүн эске алуусу;

3) тилдик котегориянын кептеги ролун чагылдырган теориялык-практикалык мүнөздөгү суроолордун коюлуусу;

4) тилдик каражаттар жана алардын кепте колдонулушу тууралуу практикалык мүнөздөгү тесттердин болушу;

6) проблемалуу жагдайларды чечүүнү камтыган тесттердин болушу;

7) окуучунун жеке чыгармачылыгын көрсөткөн суроо-тапшырмалардын камтылышы.

Ушундай мүнөздөгү тесттерди мугалим, адегенде, түзүп сабактарда иштөө менен, окучулардын өзүлөрүн ушундай тесттерди түздүрүүгө үйрөтүүгө тийиш.

Үчүнчү маселе: Окуучуларды тест түзүүгө үйрөтүү. Бул үчүн ар бир сабакта мугалим күн сайын үй тапшырмасын кайталоодо окуучудан «тест түзүп келип, өзү түзгөн тести боюнча жооп берүүсүн» талап кылат. Андай тесттерде окуучу жогоруда айтылган багыттарды сөзсүз камтыйт жана изденүү менен түрдүү мазмундагы тесттерди түзүп келип, чыгармачылыгын көрсөтөт. Мунун өзү окуучунун грамматикалык котегория боюнча теориялык билимин системалайт жана аны практикалык жактан бекемдейт. Албетте, мындай иш-аракеттер сабакта гана мугалимдердин чыгармачылыгы менен ишке ашпастан, окуу

китептерде да тапшырмаларда ишке ашышы керек, т.а., «окуу китептерине логикалык амалдардын (салыштыруу, жалпылоо, анализ, синтез, классификациялоо ж.б.) жардамы менен түзүлгөн атайын тапшырмаларды киргизүү учурдун талабы» [6.32]. Мындай логикалык иш-аракеттерди дагы кыргыз тили сабактарында окуучунун тилдик компетенттүүлүгүн калыптандыруунун натыйжалуу бир ыкмасы катарында практикада колдонууга болот. Анткени, жогоруда биз кеп кылган грамматикалык түшүнүктөрдү моделдештирүүдө дал ушул айтылган жалпылоо, анализ, синтез, классификациялоо сыяктуу логикалык ыкмалар эске алынат.

АДАБИЯТТАР:

1. *Словарь иностранных слов. – Москва, 1999. – 455-б.*
2. *Бекбоев И.Б. «Билим берүүдөгү башкы маселе-мугалимдин компетенттүүлүгү». – Бишкек, 2020. – 15-16 б.б.*
3. *Кыргыз тилин окутуунун стандарты, КББАнын окумуштуулар кеңеши бекиткен. – Бишкек, 2015.*
4. *Кыргыз тилинин программасы. – Бишкек, 2018*
5. *Үсөналиев С. Кыргыз тилинин справочниги. – 62, 67,97-беттер.*
6. *Төрөгелдиева К. «Башталгыч класстын окуучуларынын логикалык ой жүгүртүүсүн өстүрүүнүн өзгөчөлүктөрү // журнал: КББАнын Кабарлары. – Бишкек, 2019, 32-б*
7. *Рысбаев С. Кыргыз тили, адабияты мугалимине жүз кеңеш. – Бишкек, 2016.*

А.Ж.Қобланова[1]

[1]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Филология ғылымдарының кандидаты, профессор,
Алматы қаласы, Қазақстан, Ayman koblanova @ mail. ru

ТІЛТАНЫМДЫҚ ПАРАДИГМАДАҒЫ ЭТНОМАРКЕРЛІ ЛЕКСИКА-ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа. Қазіргі кезде еліміздегі жаңа буын жас қауымның тілдік коммуникациясының сапасы төмендеп кету қаупі бар екені баршамызға байқала бастады. Тілдік қарым-қатынастағы сөз жұтаңдығы, метафоралық, эвфемистік сипаттағы креативті сөз қолданыстардың азая бастауы сияқты негативті құбылыстар ұлттық тіліміздің бірегейленуіне, сөздің мағыналық байлығының арта түсуіне теріс әсер ететіні белгілі. Сондықтан ұлттық тілдің сөз байлығының негізгі көздерінің бірі болып табылатын әралуан сөздіктердегі лұғаттық мақалада берілетін ақпараттарды, оның ішінен этномаркерлі мәнділіктер жүйесін игеруді тақырыптық топтар бойынша оқыту жөнінде мәселе қозғадық. Осымен байланысты педагогикалық университеттердегі қазақ тілін семасиологиялық лексика бағытында оқытып білім беруде көптомды түсіндірме сөздіктердегі, этнолингвистикалық сөздіктердегі, этнографиялық энциклопедиядағы ұлттық таныммен байланысты мәдени семантикалық ақпараттарды этномаркерлі бірліктер арқылы айқындаудың жөн-жобасы жөнінде қысқаша пайымдауымызды ұсындық.

Кілт сөздер: тілтанымдық парадигма, этномаркерлі лексика-фразеологизмдер, лұғаттық мақала, этнографизмдер, мәдени ақпарат, тілдік коммуникация, креативті қолданыс,ұлттық колорит, мәдени ұлттық номинация, этикеттік стереотиптер.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОБУЧЕНИЯ ЭТНОМАРКЕРНЫМ ЛЕКСИЧЕСКИМ И ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИМ ЕДИНИЦАМ В ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ПАРАДИГМЕ

Аннотация. В настоящее время в нашей стране мы все видим, что молодому поколению молодежи грозит ухудшение качества языкового общения. Известно, что такие негативные явления, как недостаток слов в языковом общении, постепенное уменьшение употребления креативных выражений метафорического, эвфемистического характера, негативно сказываются на унификации нашего национального языка, на увеличение смыслового богатство слов. Поэтому мы подняли вопрос обучения тематических групп по усвоению информации, содержащейся в словарной статье, в том числе в одном из основных источников словарного запаса национального языка, включая развитие этномаркерных значений. В связи с этим предлагаем краткий обзор проекта по определению культурно-семантической информации, связанной с национальным познанием, в этномаркерных единицах в многотомных толковых словарях, этнолингвистических словарях, этнографических энциклопедиях обучая казахскому языку в направлении семасиологической лексики в педагогических вузах.

Ключевые слова: лингвистическая парадигма, этномаркерная лексика-фразеологизмы, словарная статья, этнографизмы, культурная информация, языковое общение, креативное выражение, национальный колорит, культурно-национальная номинация, этикетные стереотипы

METHODOLOGICAL ASPECTS OF TEACHING ETHNOMARKER LEXICAL AND PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE LINGUISTIC PARADIGM

Abstract. At present, in our country, we all see that the young generation of youth is threatened with a deterioration in the quality of language communication. It is known that such negative phenomena as a lack of words in linguistic communication, a gradual decrease in the use of creative expressions of a metaphorical, euphemistic meaning, negatively affect the unification of our national language, an increase in the semantic richness of words. Therefore, we raised the issue of teaching thematic groups to assimilate the information contained in the dictionary entry, including in one of the main sources of the vocabulary of the national language, including the development of ethnomarker meanings. In this regard, we offer a brief overview of the project on the definition of cultural and semantic information related to national knowledge in ethnomarker units in multivolume explanatory dictionaries, ethnolinguistic dictionaries, ethnographic encyclopedias teaching the Kazakh language in the direction of semasiological vocabulary in pedagogical universities.

Key words: linguistic paradigm, ethnomarker vocabulary-phraseological units, dictionary entry, ethnographisms, cultural information, linguistic communication, creative expression, national color, cultural-national nomination, etiquette stereotypes

Қазақ тіл білімінің педагогика саласында дамуы мен қол жеткен жетістіктері мектеп, жоғары мектептердегі қазақ тілін пән ретінде оқыту, оқулықтарымен оқу құралдарын жазу, әдістемелік зерттеулер жүргізумен тығыз байланысты болды.

Кезінде тілдің фонетика, грамматика, лексика-фразеология жүйесін құрылымдық лингвистика парадигмасында оқыту басым сипатқа ие болды. Ендігі тұста тілдің құрылымдық жүйесіндегі бірліктерді функционалдық-коммуникативтік аспектіде зерттеу бағыты, яғни тілтанымдық жаңа парадигмада зерттеу қазақ тіл білімінде айтарлықтай бір кезең болды. Әсіресе, білім беру, оқыту жүйесінде коммуникативтік лингвистиканың бастауында өзіміздің, Абай атындағы Ұлттық педагогикалық университеттің көрнекті ғалымы Фаузия Оразбаева бастаған ғалым-ұстаздары тұрғанын атап айтамыз. Ана тіліміздің

құрылымдық бірліктерін зерделеумен қатар студент жастар тілдік қарым-қатынастағы коммуникацияда сөздердің алатын орны мен оларды қолданудың ғылыми-теориялық негіздерін, әдістемелік қырларын игереді. Бұл жайтты өзімнің бірталай жылғы оқытушылық тәжірибеме сүйеніп айтып отырмын. Студент жастардың алатын лингвистикалық білімдерінің мазмұны кеңейіп тереңдей түсті.

Коммуникативтік лингвистикадағы бұл үрдіс ана тілімізді оқытып, студент жастарға білім беруде әрі қарай жалғасын тауып ілгерілей түсуге тиіс. Олай дейтініміз, тілдік қарым-қатынастың коммуникативтік сапасын жетілдіре түсуге қатысты мәселелер бүгінгі таңда аса өзекті болып отыр. Бұл ойымыз қазақ тілінің лексика-фразеологиялық бірліктерін оқытып, білім беруде мәдени ұлттық коннатациялық бағыт ұстанудың қажеттілігіне байланысты туындап отыр. Өйткені лексика-фразеологиялық бірліктердің семантикасымен байланысты танымдық мәнділіктер тілдік коммуникацияда актуальданып этномәдени сипатқа ие болады. Этномәдени мәнділіктерге ие бұндай тілдік бірліктерді ***этномаркирлі лексика-фразеологизмдер*** деп атаймыз.

Терминологиялық ұғымда алынып отырған бұл атау түсіндірме сөздіктерде *этнографизм* деген белгімен берілетін терминнен бөлек. Э т н о г р а ф и з м деген термин диахрондық сипаттағы байырғы әдет- ғұрыпты, наным-сенімдерді білдіретін атауларға арнайы қойылатын лексикографиялық белгі.

Айталық, түсіндірме сөздіктерде, энциклопедиялық анықтамалықтарда «Түйе – күйіс қайыратын, аша тұяқты өркешті қара мал, үй жануары» десе, бұндағы атаулардың ішінде түйенің *қара мал* екені этномаркерлі лексикалық бірлік. Қара мал атауы қазақ малшыларының өмір тәжірибесінен туындаған рационалдық біліміне жатады, яғни мәдени ұлттық номинация. Осы сияқты түйеге байланысты *төстабаны жер сызған атан жүрер жол екен* деген фразеологизмдегі *төстабан* этномаркерлі лексемаға жатады, өйткені түйе *жүргенде төрт табанды, шөккенде бес табанды* дейді. Шөккен кезде жануардың төсі із болып қалады. Осы сияқты түйе табанының *жалпақ, былқылдақ, майлы, тұқайы былқылда*п құмға малтықпай, *маңып жүретіні* сияқты т.б. лексемалар этномаркелі лексемалар. Бұл айтылған этномаркерлі лексемалар түйешінің кәсіби білімін танытатын ақпаратқа ие ерекше этномаркерлі лексемалар. Этномаркерлі бұл деректерді этнографиялық энциклопедиядан алып отырмын.

Студент аудиториясының бұндай лексика-фразеологиялық бірліктерді білім форматында игерудің жұмыс құралы лексикографиялық сөздіктер[1], этнолингвистикалық сөздіктер [2] және этнолингвистикалық энциклопедия[3] сияқты іргелі ғылыми еңбектер болуға тиіс деп ойлаймыз.

Аталмыш сөздіктермен практикалық, семинар сабақтарындағы дискурста шәкірттердің және олардың өз тарапынан жүргізетін ізденістері үшін бұл айтылған құралдар аса маңызды, сонымен қатар олардағы фактологиялық, иллюстрациялық материалдарды саралап игеру күрделілеу болып келеді.

Сөздікпен, әсіресе, түсіндірме сөздікпен студент аудиториясының жұмыс істеуі дегеніміз халқымыздың сөз қазынасын лексикографиялық өңдеуден қалай өткенін білім деңгейінде білу, лексикалық бірліктердің мағыналарын, олардың әртүрлі этномаркерлі реңктерін, қолданыс ерекшеліктерін когнитивтік деңгейде тану болып табылады.

Алайда сөздің (лексика-фразеологиялық бірліктердің) мағына-мазмұны, қыр-сыры әралуан және тілдік емес этномәдени сыртқы факторлармен байланысты болып келеді. Мысалы, онбестомдық «Қазақ әдеби тілдің сөздігінде» *жылқы* атауының денотаттық мағыналарымен қатар этномаркерлі конотаттық та мағыналары қоса берілген.

1. Төрт түлік малдың көлік үшін пайдаланылатын тақ тұяқты түрі, *ақ мал;*

2. *эт.н.* Соғымға, үлкен астарға, тойға, үлкен қадірлі кісінің жылына сойылатын, қазы, қарта, жаясы бағаланатын, еті дәмді, қәделі мал;

3. Тұяқтылар отрядының бір тұқымдасы;

4. Жылқының үйірі, табыны;

5. Жүйрік ат, тұлпар, бәйгеге қосу, көкпарға міну үшін жаратылған ат;

6. *эт.н.* Сүті, қымызы үшін қолда ұсталатын үй жануары, мал, бие;

7. *эт. н*. Қазақтың дәстүрлі қоғамында байлығы, әлеуметтік үстем тап ортадағы орны, беделі өлшенетін бірлік;

8. Бәйгеге, бас бәйгеге тігілетін құнды сыйлық;

9. Айырбасқа, ақша орнына жүретін бағалы пұл;

10. *эт.н*. Береке бірліктің, жайма-шуақ жайлылықтың, байлықтың, тыныштықтың нышаны [1, 686-689].

Лұғатты мақаланың мазмұны, тек лексикалық ақпаратпен шектелмей, жылқы малының материалдық мәдениетпен, халықтық таным-білімімен, рухани құндылықтар дүниесімен, ұлттық менталитетпен, қоғамдық қатынастар жүйесімен, табиғи ортамен, салт-дәстүрімен, дәстүрлі ас-тағамымен, эмоционалдық-модальдық күймен, күнкөріс тіршілік қамымен, ұлттық спортпен байланысты тілдік және этномаркерлі семантикалық компоненттерді қамтығанын байқаймыз.

Жаңа типтегі онбестомдық сөздіктің ғылыми деңгейі мен этномәдени ақпараттық деңгейі ұлттық колоритпен байытылған. Сөздіктің лұғатты мақаласында этномаркерлі лексемалар молынан қамтылған.

Айталық, *көңіл* лексемасына Сөздікте 300-дей тұрақты тіркес пен идиомалық бірлік берілген. Бұлар – ұлттың ішкі әлемі. Лұғаттық мақаланың этномәдени семантикалық өрісі: 1) адамның мінез-құлқы ерекшеліктері а) жағымды, ә) жағымсыз жақтары; 2) ой-сана а) зерде, зейін; ә) назар, ынта-ықылас; 3) ниет; 4) арман, қиял; 5) ілтипат т.б. этномаркерлі мәнділіктерді қамтыған [1].

Түптеп келгенде, бұндай этномаркерлі сигникаттар адам мен адам, оның туған-туысы, таныс пен бейтанысы, кәсіптесі, шаруаласы т.б. жеке, әлеуметтік, жіктік қарым-қатынасымен тығыз байланысты этикалық қырлары, этикеттік нормалары күнделікті қарым-қатынаста басшылыққа алатын стереотиптер болып табылады [4].

Оқыту барысында көптомдық түсіндірме сөздіктерден, этнографиялық энциклопедиялардағы ұлттық құндылықтармен байланысты алатын ақпараттардың тиімділігін арттыру үшін біз этномаркерлі лексика-фразеологиялық бірліктерді шамамен, төмендегідей тақырып бойынша топтастыруды негізге алдық:

I. Шаруашылық жүйесі: төрт түлік, егіншілік, балықшылық, аңшылық т.б.

II. Артефактілер жүйесі: тері-жүн өңдеу, ағаш ұқсату, киіз басу, сүйек-мүйіз, металл өңдеу, ұсталық, зергерлік, тас қашаушылық өнері т.б.

III. Тіршілік қамы жүйесі: баспана, үй жиһаздары, ыдыс-аяқ, киім-кешек, этнография, этнометеорология, этноастрономия, этноботаника, этномедицина, этноветеринария, этнокалендарь т.б.

IV. Психоәлеуметтік жүйе: адамның дүниеге келуі, оның әлеуметтік ортасы, адамның есейіп ержетуі, үйлену, қарттық кез, өлім-жітім, өлік жөнелту(үші, жетісі, қырқы, жүзі, жылы мен асы) т.б.

V. Билік, әкімшілік жүйесі: хандық, хан кеңесі, билер билігі, ақсақалдық кеңес т.б.

VI. Дүниетаным жүйесі: наным-сенімдер, политеизм, бақсылық, тәңіршілдік, дін-мұсылмандық, әулие-әмбиелер, мүрсал пайғамбарлар т.б.

VII. Тіл өнері, жазу-сызу: айтыс, тұрмыс-салт айтысы, қыз бен жігіт айтысы, қайым айтыс, жер-су айтысы, ақындар айтысы т.б.

VIII. Ұлттық ойындар: халықтық спорт, күрес, ат жарыс, көкпар.

IX. Әскери өнер: қару-жарақтар дүниесі, ел қорғау, ұраны, туы, таңбасы т.б.

Білім беру барысында осы топқа енетін этномаркерлі лексика-фразеологилық бірліктердің мазмұндық құрылымы, байыптап қарағанда, *табиғат, адам, қоғам* деп аталатын ерекше мәдени-семантикалық үш макро бірліктен тұратыны, олардың өзара ішкі-сыртқы қатынасы, бір-бірімен себеп-салдарлық, шартты, жанама байланыстарын айқындап аша түсу мақсаты көзделеді.

Рухани жаңғырумен мазмұндас, үндес ұлттық руханиятымыздың алтын қорына жататын жоғарыда аттары аталған іргелі еңбектерді, оның қатарында саналатын онбестомдық түсіндірме сөздікті студент жастарға білім, тәрбие бере отырып, олардың ұлттық сана-

сезімін көтеруде тиімді түрде пайдаланудың кейбір жолдарын айқындау бүгінгі таңда аса маңызды болып отыр. Атап айтқанда, сөздіктегі лексикалық ақпарат пен этномаркерлі мәдени ақпаратты байланыстыра білім беру керектігіне тоқталмақпыз.

Осы айтылғанға сәйкес студент жастардың алатын білім мазмұнының жобасын бестомдық этнографиялық энциклопедияға сүйене келіп қысқаша болса да тоқтала кетуді мақсат еттік. Атап айтқанда:

- лексика-семантикалық бір өріске жататын этномаркерлі фразеологизмдердің ұлттық сипатқа тән мәдени танымдық номинациясы *ұят, намыс, обал, сауап, ізгілік, қайырымдылық* т.б. ұғымдардың этикалық танымдық мәні;аксиологизмдер мен антиаксиологизмдер.

- ұлттың дәстүрлі шаруашылығындағы еңбек құралдары: *көген, желі, құрық, қамшы, шідер* т.б. олардың этномаркерлі мән алуы, оларды, қасиеттендірілуі;

- дүниеауи (материалдық) игіліктер: *баспана, киім, азық-түлік* т.б. этностық артефактор әлемінің этномаркерлі мән алуы;

- этностың дәстүрлі малшылық кәсібінің *жер-су, өсімдіктер дүниесімен*, аспан әлемімен байланысы. Халықтық география, халықтық ботаника, халықтық астрономия, халықтық ветеринария, халықтық метеорология т.б. . Бұл айтылған салалардағы этномаркерлі лексика-фразеологиялық бірліктердің мәдени семантикалық мән алуы т.б.

Тілі, діні салт-дәстүрі бірегей көшпенді қоғамның мәдени кеңістігіндегі әлеуметтік қатынастар жүйесіндегі *хан, сұлтан, қолбасылар мен батырлар, билер мен ақсақалдардың* елді басқару жүйесін құрудағы рөлі. *Би, билер кеңесі, билер айтысы, биге жүгіну* тәрізді этномаркерлі ұғымдар мен *алқа билер, орда би, қабырғалы би, қайғылы қара би, сүбе би, бәйшөгір би, саңдақ би,* т.б. атаулардың құқықтық, терминдік, дәрежелік, тұрақты этномаркерлі этикеттік мән алымы.

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы *ақсақал, ақсақалдар кеңесі* атауларының этномаркерлі сипаты, олардың қоғамдық қатынастар жүйесіндегі орны.

Ақсақал ұғымы атауының этномаркерлік сипаты:

- шаруашылық басқару, көш жолдарын анықтау, жайылымдық жерді таңдаудағы шешімдерін, ауыл іші, ауыл-ел арасындағы жергілікті дау-дамайды шешуі т.б.;

- *ақсақал* ұғымы дәстүрлі мәдениетте жас мөлшермен байланысты «құрметті адам» деген түсінік аясымен шектелмей, қоғамдық қатынастарды ұйымдастыру және реттеудегі мәртебесінің қамтылуы;

- этностың дәстүрлі дүниетаным кеңістігінде *тағдыр, жазмыш, обал, сауап* тәрізді ұғымдар. Олардың этномаркерлік мән алуы;

- *тағдыр, пешене, жазмыш* тәрізді діни ұғымдардың субъектаралық қоғамдық қатынаста қоғам мүшелерінің іс-әрекетін жақсылық жасауға қарай бағыттауыштық, реттеуіштік функциясының болғаны. Мысалы, *обал-сауап, адал-арам* оппозиттері қоғам мүшелерінің харекеттерін түзететін категориялық мәнділік екені;

- мәдени-семантикалық өріс құрауда тыйым категориясының ерекше орын алатын, императивтік сипаттағы бұл категорияға қатысты қолданылатын атаулардың мағынасы көбіне ашық райлы (имплицитті) түрде келетіні. Мысалы, *нанды баспа, кесір болады, итті теппе, иттің де ырысы бар* қатаң императивтік норма деп танылатыны т.б.

Қорыта айтқанда, мәдени ұлттың коннотацияны этномаркерлік атаулармен, лексика-фразеологиялық бірліктермен байланысты ашу білім берудегі тиімді тәсілдердің бірегейі деп пайымдаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. Жалпы редакциясын басқарған: А.Ысқақов, Н.Уәли. – Алматы: Арыс, 2006-2011ж.ж.

2. Қайдар Ә.Т. Қазақтар ана тілі әлемінде. (Этнолингвистикалық сөздік) (I-III т.т.). – Алматы: Сардар баспасы,. 2009-2013ж.ж.

3..Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия (I-Vт.т.). – Алматы: 2017.

4. Қобланова А. Қазақ сөз этикеті.Оқу құралы - Алматы: «Номад» баспасы, 2020 - 120 б.

М.К. Бисенбаева[1], Н.У.Клышбекова[1]
[1]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, PhD доктор
[1]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, аға оқытушы

ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ МӘДЕНИЕТІНІҢ ТІЛДЕГІ КӨРІНІСІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ этносының болмысын танытатын, дәстүрлі мәдениетінің көрінісі, дүниетанымының айғағы болып табылатын этномәдени деректер, олардың мазмұнындағы ұлттық дүниетаным негізі жайында, әсіресе оның аймақтық сипатқа ие тармағының мән-мазмұны, қазіргі тіл ғылымындағы антропөзекті бағыт зерттеулеріндегі орны жайында сөз болады.

Тірек сөздер: этномәдени бірлік, лингвокультурема, этнос, этнолингвистика, лингвомәдениеттану, заттық мәдениет, рухани мәдениет.

ОТРАЖЕНИЕ КАЗАХСКОЙ ТРАДИЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ В ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы о роли этнокультурных фактов, основе национального мировоззрения в их содержании, через которых передается сущность казахского этноса, являясь образцом традиционной культуры и доказательством мировоззрения, особенно о значении и содержании ветви с региональным характером в исследованиях антропоснованного направления современного языкознания.

Ключевые слова: этнокультурная единица, лингвокультурема, этнос, этнолингвистика, лингвокультурология, материальная культура, духовная культура.

LINGUISTIKEXPRESSION OF TRADITIONAL KAZAKH CULTURE

Abstract. In this article the problems about the role of ethnocultural facts, and the basis of the national outlook in their content which through the essence of the Kazakh ethnos is transmitted, being a model of traditional culture and evidence of the world outlook, especially the significance and content of the branch with a regional character in the research studies of the anthropological direction of modern linguistics are considered.

Key words: ethnocultural unit, linguoculture, ethnos, ethnolinguistics, linguistic -cultural studies, material culture, spiritual culture.

Адамның өмір сүру әдісі мен объективті қызметі негізінде ғана мәдениет материалдық сипат алады. Қай этностың да мәдениеті дайын зат ретінде, заттық түр ретінде өмір сүреді деп, топшылауға болады. Әдетте, материалдық мәдениет өндіріс құрал-жабдықтары, сәулет өнері мұралары арқылы белгілі болса, рухани мәдениет: кітап, қолжазба, қылқалам шығармалары арқылы, сонымен қатар, өлең-жыр, ауыз әдебиеті үлгілерінде көрініс табады. Бұның барлығы – әр дәуірдегі адамның ақыл-ой, дүниетанымының жемісі, «мәдениет субъектісі – адам» өзінің алдындағы осы мәдени мұраны зерттеп, зерделеп жетілдіріп, дамытып отырады. Сол себепті мәдениеттің қай түрінде де, «Заттың мәдени бағаға ие болуы үшін ең алдымен адамдық сипат алуы керек».

Қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті өз бастауын номадтық өмір сүру салтынан тамыр тартады. Мәдениет философиясы мамандарының айтуынша, номадтық мәдениеттің ақпарат жеткізу тәсілінде европалық мәдениеттен түбегейлі айырмашылығы бар: “Своеобразие культуры древних тюрков обусловлено полукочевым образом жизни, широкими торговыми и культурными контактами с более древним миром кочевых племен - саками (скифамаи) и гуннами эпохи бронзы, сложной структурой общества, где совмещались военный и племенной строй с элементами военной демократии». Адам қолымен жасалған мәдениеттің

екі түрі: материалдық және рухани мәдениетті танытушы, жеткізуші күш – тіл, мәдениеттердің екеуі де тіл арқылы көрінеді. Осыған байланысты белгілі ғалым В.фон Гумбольдтің мәдениетті тілдің ішкі құрлымдық бөлшегі қатарында санауы тіл мен мәдениет арасындағы байланысты жақындата түсіп, этнос тұлғасын қалыптастыруға арқау болады. Ғалымның пікірінше, материалдық та, рухани мәдениет көріністері де халық тілінен орын алады және де, ұлттық нышанды танытушы, адам мен табиғатты жалғастырушы күш болып саналады, ең бастысы, мәдениет пен халықтық рух тілдің ішкі формасына тән, осыған орай "тіл-халы рухы, халық рухы тіл арқылы көрініс табады" деген белгілі тұжырымын жасайды. "Тіл – халық рухы" идеясы ұлт мәдениетінің құрамдас бөліктері: тіл иесі ұлттың мінез - құлық ерекшелігі, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, тұрмысы фольклоры сияқты "халықтық рух" иісі аңқып тұрған ерекшеліктерін танытушы құрал деген түйіндермен толығып, өзінің өміршеңдігін дәлелдеді.

Киіз үй қолайлы баспана болуымен қатар қолөнер туындысы да. Оны Л.Гумилев қытай ақыны Бо Цзюйдің киіз үйге арналған "...Я вельможным княжеским родам, Юрту за дворцы их не отдам" жолдарымен аяқталатын өлеңін келтіреді. Бұл – орташа дәулетті көшпелі үйінің бейнесі. Сол кездегі Европа өкілдерін таңқалдырған алтындатқан хан ордасы туралы айта келе, Л.Гумилев "Вся эта роскошь не могла до нас дойти; дерево и меха истлели, золото и серебро перелиты, оружие заржавело и превратилось в пыль. Но письменные источники пронесли сквозь века сведения о богатой и неповторимой культуре, и они заслуживают большего доверия чем немногочисленные археологические находки",- деп тұжырымдайды. Сонымен қатар,YIII ғасырдағы түркілер қолданған өлең жанрына қатысты Л.Гумилев: «но так или иначе, в YIII в. музы гостили в войлочных шатрах древних тюрок»,- деп бейнелейді.

Ендеше қазақ халқы мәдениетінің қалыптасуына негіз болған, оның ежелгі көшпелі тұрмыс салтына үйлескен *Киіз үйіне* байланысты атаулар халық жадында ауызша сақталған, жазба дерек қызметін атқарады. Жалпы, қазақтар баспанасын **"үй"** дейді, *киіз үй* аталуы оның жасалуына байланысты көршілерінің қойған атауы болуы керек. «Үй» атауы түркі халықтарына ортақ, Ататілден тарайды. *Үй* академик Ә.Т.Қайдардың көрсетуінше, көне және қазіргі түркі тілдерінде жиырмаға жуық вариантта: *ау/ев/әв/әг/үг/үй* т.б. ұшырасатын жалпытүркілік түбір және ең алғашқы "қос", "күркеден" бастап, қазіргі көп қабатты, салтанатты да сәулетті мекен-жайларға дейін халық тұрмысында пайда болған "баспана" ұғымындағы ортақ атау *(үй/өй/әв*). Ғ.Мұсабаев *үй* сөзінің шығуын *г-й* мен *д-й* алмасуларынан таратады, бірінші болжам бойынша, Қытай иероглифтерінің оқылуына сәйкес *юй* болып, "орда, үй" мағынасын білдірген (*үй/уг/уги*), екіншіден, "*уд >уй* формасында: 1) хандан атауы; 2) тұрақ, үй; 3) *ұйқы* сөзінің түбірі; 4) *ұю* – сүттің *ұюы*, аяқ у*ю, ұйып* тыңдау; 5) осыдан *ұят* сөзі жасалуы; 6) *ояну, ояту* етістіктерінің түбірі болуы таңқаларлық құбылыс емес" дегенге саяды, *ұд/уд/од* түрінде көне жазба ескерткіштерде кездеседі , мұндағы *од* үй мағынасында. Л. Будаговта *ұя, ін, үй* мағыналары көрсетіледі. Бұдан *үй* сөзінің о баста тірі табиғаттың *баспанасы* мағынасынан (*ін, ұя*) адам баласының *баспанасы* атауына ажырағанын көруге болады.

"Үй" – халықтардың қайсысында болсын уақыт, кеңістік концептілерімен ұштас, кеңістікке ең жақын маңызды тұлға адамға қатысты оның дүниетанымын, мәдениетін сол арқылы тұтас ұлттық ерекшеліктерді бейнелейтін әлемнің тілдік суретін құрайтын белгі. В.А.Маслованың тұжырымдауынша, *үй* адамның сыртқы дүниеден бөлініп алынған "өзіндік" жеке әлемі, кеңістігі түсінігімен ассоциаияланады. *Үй* – сыртқы әлемнің адамға тән бөлігі, әлемнің бір түрі әрі оны сыртқы дүниемен байланыстырушы, сол арқылы үй адам баласын жалпы әлеммен жалғастырушы өткел болып табылады. Үй адамның өзіндік "кіші" әлемін, мүмкіндігінің шегін, көлемін танытады. Күн көріс көзі, төрт түлігінің қамымен жылдың төрт мезгілінде бірдей көшіп- қонуға бейімделген көшпелілер өкілі - қазақтар үшін жыл он екі айда бір айналып шығатын төрткіл дүние шеңбер тәрізді дөңгелек. Г.Сағидоллақызы оны "… киіз туырлықтылар" үшін Жер-Жаһан жұп-жұмыр, Ұлы даланың көкжиегімен көмкеріліп, "қазанша төңкерілген" аспан дөңгелек, сондықтан да киіз үй дөңгелек тұрпатты", - деп суреттейді. Шындығында, басқа халықтар да жаһанның дөңгелек екенін көріп түсінді, ғылым

дәлелдеді. Кеңістіктегі өз орнын белгілеу арқылы әр халық басқалардан өзінің ерекшелігін айқындайтыны олардың дүниені қалай қабылдап, қалай көретіндігіне байланысты екені аңғарылады. Қазақтардың дүниетанымында кеңістік бейнесі – шексіз дөңгелек шеңбер.

Белгілі жазушы С.Мұқанов "Көшпенділерге ең алдымен қажеті – баспана, яғни тұрақ жай. Сондай қажеттіліктің бірі киіз үй болған", - дейді. Киіз үй көшпелі өмір салтымен бірге пайда болды, сондықтан басқа да көшпелі халықтар тұрмысында да бар, қазақтардың киіз үйінің өзіндік ерекшелігі құрылысында ғана емес, қазақ этносының қолөнер мәдениеті, экономикасы, мінез-құлық, дүниетанымының айғағы болар деректердің "киіз үй" аталатын баспанаға қатысты атаулардың молдығында, олардың семантикасында. Алдымен, сөйленістерде *киіз үйдің* өзі бірнеше атауға ие: *ағаш үй, боз үй, қазақ үй, қара үй, терме үй.* Бұлардың бәрі де "үй-баспана" парадигмасындағы *киіз үй* атауының дублеттері, сондықтан киіз үйге қатысты семантика бұларға да ортақ. Киіз үй көшпенділер дүниетанымында географиялық ортаға, көшіп-қонуға лайық ыңғайлы баспана ғана емес, дөңгелене тігілген киіз үй – әлем кіндігі. Сол әлемнен өзіне ойып алған бөлшегінің кеңістік нүктесі, отбасы, қорғаны, оның шексіз ғаламнан иемденген шексіз мекені, оны табиғатпен ғарышпен жалғастырушы кіндігі, ғаламның кіші бейнесі, сондықтан көшпелілер, қазақтар, мекенінің символы – шеңбер, дөңгелек. Чуваш тілінің баспана атауларындағы этникалық байланыс көріністерін сипаттайтын еңбегінде Г.Б.Матвеев зерттеушілердің *киіз үйді* (тюркская юрта) чуваштардың ататектері – болғарларға, дәлірек айтқанда, ерте болғар дәуіріне тән екенін археологиялық, фольклорлық материалдар арқылы дәлелдегенін келтіреді. Чуваш тілінде *ав, сурт* (юрта) чуваштардың ежелгі баспана атауын білдіреді, ол ғалымдардың пікірінше, біздің заманымыздың алғашқы мыңжылдығының ортасында дала көшпелілері арасында кең таралған, сонымен қатар үйдің басқа түрлері де болған. Еділ-Жайық аймағында киіз үйдің чуваштарға қарағанда татарлар тұрмысында, әсіресе көшпелі, жартылай көшпелі тұрмыс салтын ұзағырақ сақтаған башқұрт этносы тұрмысына көбірек тән саналады.

Үй концептісіне қатысты жан-жақты пікір айтқан Е.М.Верещагин мен В.Г.Костомаров ағылшын, неміс, орыс халықтарында үй ұғымы мен концептісіне байланысты семантикалық фонның сәйкеспеуін олардың дүниетанымы, мәдениетімен ұштастырады, ежелгі орыс халқы табиғатына үй сату, делдалдық, тауарды үйді-үйге апарып сатумен айналысу жат, намысқа тиетін іс , ал дәстүрлі қазақ дүниетанымында "Үй-Жер-Ана" ата-бабаның кіндік қаны тамған қасиетті мекен, оны сатумен байланысты түсінік жоқ, ондай көмескі ойдың өзі сүйекке таңба. В.А.Маслова тілдік таным көлемінің ядросы саналатын "үй" орыстарда – екінші, испандықтарда – оныншы, ағылшындарда- жиырма екінші орында екенін айтады. "Үй", "Жер-Атамекен" концептілері қазақ этносы үшін бөлінбес бүтін, оны таразылауда таразының басын қайсысы басатынын айту қиын, дегенмен "Жер-Атамекен" ұғымына бәрі сыятынын дәлелдеу артық. Оны қазақ "ат айналып қазығын табады" пәлсапасымен білдіреді. Қазақ дүниетанымында ***үй*** *– отбасы, ел – жұрт, шаңырақ* .

Көшпелі өмір салтымен құрдас, көшпелі өмір тұрмысымен бірге пайда болған киіз үй-көшпелілер дүниетанымының, даналығының туындысы көшпелілер әкелген күмбез типті архитектурасы. Белгілі этнограф, академик Ә.Марғұлан киіз үйлердің пайда болуын қазақ даласындағы кесенелер архитектурасымен байланыстырады, яғни олар Орта Азияда Ислам діні тарамай тұрған кезде жасалған, өйткені архитектуралық жағынан көшпелі бақташы тайпалардың ежелгі киіз үйіне ұқсап тұрады. Көшпелілердің наным-сенімімен өзектес киіз үй күмбезді архитектураның дүниеге келуіне әсер етті "… көшпелілердің сан ғасырлық тәжірибесі, өмірлік қажеттілігі, ой-өрісі, талғам-татымы шегіне жеткен мүмкіндіктің айғағы бір ғана киіз үйдің бойына шоғырланғандай. Көшпелілердің сұлулық талғам-түсінігі, дүниені сұлулық заңдылықтарымен игеру мүмкіндігі, негізінен, осы киіз үй арқылы көрініс тапты… Қысқасы, киіз үй көшпелілер үшін табиғаттай сұлу, кеңістіктей үйлесімді шағын әлем еді. Бұл ретте, киіз үйді адамзат баласының ұзына тарихында жасалған материалдық мұралардың ішіндегі бірегей айғақтардың бірі деп қарауға негіз мол", - дейді жазушы-этнограф А.Сейдімбеков.

Үй-жай – тек материалдық мәдениет көрінісі ғана емес, таңбалық сипатқа да ие құбылыс. Қай аймақта болмасын алыстан көрінген үйдің сыртқы түріне қарап-ақ иесінің ұлтын экономикалық, әлеуметтік жағдайын анықтауға болады. Мұның нақты дәлелі – Қарақалпақ қазақтары тұрмысындағы "ағаш үй", үйдің бұл түрі қазіргі күні өзбек, қарақалпақ, түркімен халықтарымен аралас отырған қазақ диаспорасы үшін алдымен олардың ұлттық ерекшелігінің көрінісі, екіншіден, әл-ауқат, экономикасының, әлеуметтік дәрежесінен де ақпарат беретін таңба. Сол сияқты *ақ орда боз үй, қазақ үй* т.б. үй түрлері де практикалық қызметімен қатар ұлттық семантиканы, жеке тұлғаға тән деректерді де жеткізуші болып табылады. Ендеше кез келген заттың бойында бір емес, бірнеше қызмет тұтасқан, олардың ішінде практикалық әрі символдық функциялары бар. Заттың әмбебаптық қасиетін практикалық қажеттілігі айқындайды, үй-жай үшін бұл – оның баспана болу, ыстық, суықтан қорғау қызметі. Осыған байланысты, А.К. Байбурин этнографияда қолдан жасалған кез келген зат утилитарлы және таңбалық қасиетке ие, сол себепті зат ретінде де, таңба есебінде де жұмсала алады деп есептейді. Бұл жағынан алғанда, заттар тарихы семиотикалық шкала бойы қозғалысы тәрізді сипатта көрінеді, материалдық зат өмір сүрудің әр кезеңіне сай семиотикалық сипат алады, ол нақты "заттық" және "таңбалық" қатынастар арқылы айқындалады. Бұдан материалдық мәдениеттің таңбалық дәрежесі өзгеруге бейім дегенді аңғаруға болады. Көне жәдігерлерге қарағанда, әр кезеңде пайда болған мәдениет деректерін сол кезең тұрғысынан, қоғамдағы ақпараттар негізінде айқындау жеңіл, ал материалдық мәдениет нысанының таңбалық дәрежесі оның "затқа" айналуы, заттануына орай тез өзгеруге икемді, алайда үй-жайға қатысты алғанда, оның басқа материалдық заттардан айырмашылығы бар, дәуір өткен сайын үй түрі, оны жасайтын материал түрі жетіліп өзгергенімен, бастапқы қалпында архаикалық семантиканы сақтап қалған – оның құрылымы. Алдымен, адам баласының үйді ойлап табуы ғалам мен оның арасындағы кеңістік мәнін түсінуге әкеледі , яғни "үй" ғаламның біршама ұйымдасқан бөлігі екенін пайымдатып, үйден тыс дүние басқаша әлемнің тәртіп, заңдылықтарына бағынатын кеңістік екенін айқындады. Үй адамды ғарыштан бөлді, ғарыш пен адам арасында дамып, медиациялық кешенге тән белгілерге ие болды, екіншіден, Т.В.Цивьянның тұжырымдауынша, үй-адам иелігіндегі оның заттық, материалдық әлемін бейнелейтін дүние, енді бір қырынан алғанда, үй адамды сыртқы әлеммен байланыстырушы, сыртқы дүниенің адам көлеміне дейін кішірейген жалғасы, онда адам мен әлем дүниесі қатар өмір сүреді. Көшпелілер өкілі қазақ этносының да көшпелілер дүниетанымына сәйкес дөңгелек-шеңбер киіз үйді дамытып, керегесін кеңейтіп жетілдіруі онда адам мен кеңістіктің сыйымдылығын, оның орналасу тәртібі мен өзіндік заңдылықтарын туғызды, осыған сәйкес үйдің түрлері мен оларды таңбалайтын атаулары көбейді. Өзгермейтін қасиетті белгі – үйдің ішкі құрылымы мен ішкі кеңістігіндегі орны: кеңістік нүктесі – **от-ошақ,** ошақтан жоғары – **төр,** оң жақ қарттар мен балалар, сол жақ жастарға арналған. Киіз үйдің қасиетті бөлігі **шаңырақ,** оны тірейтін, үйді тігіп, жыққанда көтеретін тіреуіш **бақан** да орталық нүктеде орналасады, Көк пен Жер арасын жалғастырушы қызмет атқарады. Көк әлемінен адамның еншісін бөліп тұратын **шаңырақ** түзулер (*уық, кереге*) арқылы жерге қарай кеңейе, жайыла таратылып, енші көлемін белгілейтін, шаңырақтың беріктігін, шаңырақ иесінің өмірдегі табан тірер позициясын бейнелейтін этномәдени семантика жинақтайды, сондықтан киіз үй-көшпелілердің өмір сүру ортасына, географиялық, экономикалық жағдайына орай жабдықталған, көшіп-қонуға ғана қолайлы баспана емес, "ол ғарыш пен ғаламдық бірліктердің ғарыш пен адам бірлігінің, көшпелінің иемденген кеңістігінің, сондай-ақ ғаламдағы қарама-қарсылықтардың: күн мен түн, еркек пен әйел, өштік пен достық, кедейлік пен байлық т.б. символы болып табылады .

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Атабаева М.С. Қазақ тілі диалектілік лексикасының этнолингвистикалық негізі. – Алматы: «Білім», 2006 ж, - 288 бет

2. Байбурин А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. – Л.: Наука, 1983. – 188 с.

3. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. – СПб, Тип.имп. АН, т.1. 1869. – 414 с.
4. Бижанова М. Түркі даналығындағы бақыт метафизикасы. – Алматы:ҚР БҒМ ҒК ФСДИ, 2013. – 204 б.
5. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. – Москва: Русский язык, 1976. – 248 с.
6. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – Прогресс, 1985. – 451 с.
7. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М.: «Клышников, Комаров и К» 1993. – 513 с.
8. Қайдар А.Т. Актуальные вопросы казахского языка. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 с.
9. Қайдаров А.Т. Казахский язык// Языки мира, тюркские языки. – Бишкек: Кыргызстан, 1997. – С. 242-255.

Б.Ш.Мешимбаева[1], А.Н.Нурланова[1]
[1]Қазақстан-Американдық еркін университеті, п.ғ.к., доцент
[1]Қазақстан-Американдық еркін университеті, ф.ғ.к., профессор
Өскемен қаласы, Қазақстан Республикасы
anur_81@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҮШТҰҒЫРЛЫ ТІЛ САЯСАТЫНЫҢ МӘНІ

Аңдатпа. Тілдер пайда болуымен қоса, уақыт өткен сайын жойылып отырады. Оның негізгі себебі – монотілділікке бағытталған саясат. Ал тіл саясаты күллі ұлттың тағдырын шешеді.
Кілт сөздер: тіл, монотілділік, тілдік саясат, көптілді, қостілділік.

СУТЬ ПОЛИТИКИ ТРЕХЯЗЫЧИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. Языки как появляются, так же со временем исчезают. Его основная причина - политика, направленная на одноязычие. А языковая политика решает судьбу всей нации.
Ключевые слова: язык, одноязычие, языковая политика, полиязычие, двуязычие.

THE MEANING OF TRILINGUAL POLICY IN KAZAKHSTAN

Abstract. As languages appear, they also disappear over time. Its main reason is the policy aimed at monolingualism. And the language policy decides the fate of the entire nation.
Keywords: language, monolingualism, language policy, multilingualism, bilingualism.

Тілдер пайда болып, жоғалып отырады. Тілдердің жоғалуының бір себебі монотілділікті ұлт пен мемлекеттің біртұтастығының негізі деп санайтын үкіметтің саясаты. Көптеген зерттеушілер тілдер – үкіметтің құралы деп есептейді. Одан бөлек, күнделікті өмір мультимәдениетті әлемде өтіп жатқан себепті мемлекет монотілді болып тек басқа әлемнен толықтай оқшауланған кезде немесе кемсітуге қарсылық көрсеткен жағдайда ғана сақтала алады. Басқа жағдайларда тілдер бір елдің басқа елден экономикалық жағынан жоғарылау, халықтарды күштеп көшіру (мемлекеттің көмегімен немесе үкіметтің қысымымен), басып алу саясатын іске асыру себепті өзара үнемі қақтығыста болады. XXI ғасыр көптеген геосаяси өзгерістермен сипатталады. Көптеген елдер мемлекеттік тіл ретінде бір тіл ғана көрсетілгенмен, іс жүзінде көптілді немесе қостілді болып келеді. Оның себебі тілдер саясаттан жоғары өмір сүреді және құқықтық реттеуге көбіне бағына бермейді. Бірақ белгілі

бір елде көптілділік немесе монотілділік – ол жеке тұлғаның, үкіметтің таңдауы. Сонымен бірге Б.Котик-Фридгут басқа ғалымдар ізімен, белгілі бір қоғамның тілдік тәжірибесін (берілген қоғамның тілдік таңдауын құрайтын барша нұсқалардың ішінен белгілі бір тілді таңдаудың алғашқы кестелері), оның тілдік идеологиясын (тілге деген көзқарас және оның қолданылуы) және арнайы әсер ету күші немесе белгілі бір тілдік саясатты қалыптастыру арқылы ол тәжірибені модификациялауға қарай ажыратады [1, 71 б.]. «Тілдік саясат» термині тілдік реттеу саласындағы мемлекеттік саясаттың маңызды бөлігін көрсету үшін кең қолданылады. Тілдік саясаттың сәтті шығуының алғашқы шарты кең бұқарада тіл туралы қарапайым білімді тарату және осы сасясатты іске асырушы басқарушы топтың жақсы теориялық дайындығы. А.Д.Швейцер және Л.Б.Никольский тілдік саясаты ретінде қолданыстағы лингвистикалық нормаларды сақтау және жаңасын енгізу мақсатындағы мемлекет, партия, тап, қоғамдық топтың өзгерту немесе тілдердің, тілдік жүйелердің қызметтік бөлінісін пайдалану үшін қолданатын шаралардың өзара байланыстылығын келтіреді [2, 117 б.].

А.С.Гердтің айтуынша, тілдік саясатқа мыналар кіреді:

1) орфография принциптері, әліпбиді жасау, сауатсыздықты жою;

2) мемлекеттік тілді таңдау және бекіту;

3) басқа тілдердің мемлекеттік тілге қатысын анықтау;

4) ұлттық терминологияны жасау, стандарттау және бейімдеу;

5) атау және атауды өзгерту мәселелері (қалалар, көшелер, алаңдар) [3, 395 б.].

Ғалымдардың пікірінше, тілдік саясат бірнеше қайшы тенденцияларды ескеруі қажет:

1) барынша кең тараған тілдерді меңгеру талпынысы;

2) жалпымемлекеттік тілді барынша тұрақты түрде сақтау;

3) аз мөлшерлі халықтардың тілдерін қоса алғанда, басқа тілдердің мәдени еркіндіктері аясында дамыту мен қолдау [4, 49 б.].

В.Т.Клоков «тілдік саясат тілдік дамудың барлық жағына: аймақтағы тілдік жағдайдағы тілдің әлеуметтік қызметтеріне, оның қызметтік жүйелеріне стратификациясына (стильдер, жаргондар, диалектілер және т.б.) және ең соңында оның ішкі құрылымдық фонетикалық, морфо-синтаксистік, лексико-семантикалық деңгейлеріне, сонымен бірге жазу мен графикаға әсер ете алатын сыртқы лингвистикалық фактор ретінде танылады» деп атап өтеді [5, 85 б.].

Е.Н. Ильин көпмәдени және мәдениаралық кеңістіктегі тілдік саясат пен тілдік жоспарлаудың қызметтік аспектісін зерттейді [6]. Зерттеушінің ойынша, тілдік саясат – қазіргі замандағы мемлекеттердің қалыптасу және күшею кезеңінде маңыздылығы мен мәні ұлғаятын механизмдердің бірі. Қазіргі заманда мемлекеттерде тілдік саясат бар биліктік қарым-қатынастарды қолдау үшін пайдаланылады. Биліктік өкілеттіктерді іске асырудың қажетті шарты белгілі бір тілдің немесе оның түрінің аясында қалыптасқан лингвистикалық құзыреттілік болып табылады. Басқаша айтқанда, тіл әлеуметтік және экономикалық тәртіпті құрастыру мен сақтауға әсер ететін маңызды фактор болып табылады. Сонымен бірге көпэтникалық мемлекеттердің білім беру жүйелерінде бекітілген қолданбалы тілдік саясат миноритарлы тілдік топтарды ана тілін оқытудың құралы ретінде пайдалануға шектеу қояды және оқушылар арасындағы қостілділіктің дамуына септігін тигізбейді.

Б.Г. Ананьев қазіргі әлемде тілдік саясаттың мынадай аспектілерін атап көрсетеді: коммуникативті, саяси, әлеуметтік және идеологиялық [7, 47 б.]. Сонымен бірге, коммуникациялық аспект этнотілдік топтар және ұлттар арасында, мемлекет пен қоғам арасында, оқушылар мен мұғалімдер арасында және т.б. арасында туындайтын коммуникативті қажеттіліктерді қанағаттандыруға бағытталған әрекетпен байланысты. Тіл арқылы мемлекеттік орналастыру, ұлттық бірегейлік, ағарту, білім беру, мәдениет пен халықаралық байланысты дамыту бойынша белгілі бір іс-шаралар өткізу үшін саяси аспект тілдік саясатты мемлекет қамқорлығы мен арақатынасын белгілейді. Тілдік саясаттың әлеуметтік аспектісі қоғамның әртүрлі топтары арасында тіл арқылы белгілі бір қарым-қатынасты орнатумен байланысты. Аталған контекстте тілдік саясат қоғамды сауаттандыру, оларды елдің мемлекеттік және саяси өміріне тарту мақсатындағы келелі мәселелерді

шешеді. Тілдік саясаттың идеологиялық аспектісі белгілі бір идеологиялық мәселелерді шешуге қатысы бар. Кез-келген тілдік саясаттың ұстанымдарын жариялау қоғамда белгілі бір идеологияның тарауымен байланысты. Тіл арқылы ақпараттық жүйелердің көмегімен белгілі бір идеологиялық көріністер, пікірлер мен концептілер таралады.

Лингвистиканың қазіргі даму кезеңінде көпұлтты қоғамда әртүрлі этностар мәдениетінің қарым-қатынасының зерттелуінде зерттеушілердің назары көбіне билингвизм мәселесіне аударылады. Билингвизмнің пайда болуы мен қалыптасуы мәдениеттердің кірігу жағдайында іске асады, ол қазіргі өркениетті қоғамның өмір сүруінің қалпы болып табылады. Адам әлеуметтік әрекетінің әртүрлі салаларында қостілділікті пайдалану өзіндік ерекшеліктерге ие (лингвистикалық, этика-эстетикалық, жағдайлық және т.б.).

Шыңғыс Айтматов қостілділікке қазіргі қоғамда қостілділік мәселесін обьективті түрде шешуге септігін тигізетін мынадай сипаттама береді: «Бір жолы – жоғары дамыған тілдің қамқорына толығымен ауысу, оның қызметтеріне көшу. Екінші жолы – өмір сүру жолы, яғни ұлттық тілдің ана тілі емес екінші тілді пайдалана отырып, қатар дамуы» [8].

Билингвизм – бұл басқа тілдің әлеуметтік қажеттіліктерін жоғары толқынға шығару арқылы бір тілді теріске шығару емес, керісінше екітілділік болып табылады. Мемлекеттік тіл анықталған мемлекет аясында мемлекеттік құрылымдардың тұрғындармен қарым-қатынасы мемлекеттік тіл арқылы жүзеге асырылуы керек. Керісінше болған жағдайда тілдің мемлекеттілігі тілдік қарым-қатынастың тәжірибесімен нақтыланбайды. Дегенмен мемлекеттік тілдің қызметі билингвизмнің дамуына теріс әсер етпеуі керек.

Билингвизм – ол әлеуметтік құбылыс, яғни әлеуметтік қажеттіліктің нәтижесі. Осы тұрғысында Б.Хасановтың пікірі назар аудартады, ол: «қостілділік бірнеше қазақ зиялыларының (әсіресе ғылыми) бірнеше ұрпағы орыс тіліне, сол арқылы еуропалық мәдениетке бағытталған, орыс тілі қазақ мәдениетін басқа тілдерге тәржімалаушы болған үшін ғана қажет емес, бұның өзі қарым-қатынастың екінші қосымша құралы болған орыс тілінің сақталуы үшін ғана маңызды дәйек емес, сонымен бірге екінші және үшінші тілдердің болуы мемелкеттік тіл ұлтішілік және ұлтаралық қарым-қатынастың құралы және маңызды тәсілі болғанға дейін әртүрлі тілдерде бір ұлтты құрайтын әртүрлі этностар өкілдерінің бірауыздан мәдени молығудың құнарлы көзі» деп санайды [9].

Б.Н.Головин қостілділік: «Бір аймақта, бір этикалық ортада екі тілдің қызмет етуі. Басқаша айтқанда, бір елді мекен тұрғындарының сөйлесу барысында екі тілді қолдану» деп есептейді [10].

Біз атап өткендей, кез келген елдегі, кез-келген аймақтағы монотілдік, қостілділік пен көптілділік мемлекеттің тілдік саясаты және тілдік жағдайымен анықталады. В.В.Кабакчидің пікірінше, XXI ғасырдың аяғында әлемдегі тілдік жағдайдың біршама өзгеруі зерттеушілерді көптілділік тарихын қайта қарап, қазіргі заманғы лингвистикалық парадигмаға өзгеріс енгізуге итермелейді. И.Г.Илишев «көптілділік қазіргі заманда мемлекеттередің басты сипаттамасы болып отыр деп есептейді. Сондықтан өмірге «бір мемлекет – бір тіл» ұстанымын енгізу мүмкін емес деп санайды. Осыған сәйкес, қоғам дамуының біртілді немесе монотілді моделі – адам табиғатына қарсы құбылыс және көбінде ұлтаралық келісім жағдайын бұзады» [11, 55 б.]. Осылайша, қазіргі заманда тілдердің қарым-қатынасы кеңею, күрделену және тереңдеу үрдісіне ие болып отыр. Бүгінгі қоғамдағы тілдік жағдайға байланысты орын алып отырған қостілділік пен көптілділік тілдер мен мәдениеттер байланысының нәтижесі ретінде бүкіл әлемде орын алып отырған дамытушы құбылыс ретінде бағаланып отыр. Аталған қостілділік пен көптілділік мәселелеріне келесі тармақта тоқталамыз.

Біз атап өткендей, кез-келген елдегі, кез-келген аймақтағы монотілдік, қостілділік пен көптілділік мемлекеттің тілдік саясаты және тілдік жағдайымен анықталады. Г. Хойердің пікірінше, XXI ғасырдың аяғында әлемдегі тілдік жағдайдың біршама өзгеруі зерттеушілерді көптілділік тарихын қайта қарап, қазіргі заманғы лингвистикалық парадигмаға өзгеріс енгізуге итермелейді [12, 65 б.]. И.Г.Илишев «көптілділік қазіргі заманда мемлекеттердің басты сипаттамасы болып отыр деп есептейді. Сондықтан өмірге «бір мемлекет – бір тіл»

ұстанымын енгізу мүмкін емес деп санайды. Осыған сәйкес, қоғам дамуының біртілді немесе монотілді моделі – адам табиғатына қарсы құбылыс және көбінде ұлтаралық келісім жағдайын бұзады» [11, 55 б.]. Осылайша, қазіргі заманда тілдердің қарым-қатынасы кеңею, күрделену және тереңдеу үрдісіне ие болып отыр. Бүгінгі қоғамдағы тілдік жағдайға байланысты орын алып отырған қостілділік пен көптілділік тілдер мен мәдениеттер байланысының нәтижесі ретінде бүкіл әлемде орын алып отырған дамытушы құбылыс ретінде бағаланып отыр.

Тіл – ұлттың жаны, жүрегі. Тілі жоғалған ұлттың өзі де жоғалатыны айтпаса да белгілі. Елбасы сол кезде біз елу елдің қатарына ену үшін бүгінгі заман талабына сай білімді, әлемдік ақпараттардан хабардар бола алатын ұлт болып қалыптасуымыз керектігін, ол үшін ағылшын, орыс және өз ана тіліміз –қазақ тілін меңгеру қажеттігін баса айтқан. Бұл «Үштұғырлы тіл» мәдени жобасы қоғамда сол айтылған күннен бастап, бүгінгі күнге дейін қарама-қайшы пікірлерге жолығып келеді. «Үштұғырлы тіл» мәден жобасын қолдамайтындардың көпшілігі қазақ тілін осы әлем тілдерінің қатарына енген екі алпауыт тілдің шаңының астында қалады деп ойлайды. Сондықтан да «үштұғырлы тіл» мәдени жобасына бас қатырмай, өз ана тілімізді дамытып алайық дейтіндер де баршылық. Олардың ойы дұрыс та шығар, бірақ әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, ағылшын тілін білу біздің қоғамға пайдасын тигізбесе, зияны жоқ. Ұрпағымыз үш тілді білуі тиіс. Алайда «үштұғырлы тілді» балабақшадан бастап енгізу керек деген тым ұшқары пікір. Өйткені бала өз ана тілін жеттік меңгеруі тиіс. Бастауыш сыныптан кейін де үштілді үйретсек кеш қалмаймыз. Өз тілін жетік біліп, оң-солын таныққаннан кейін, үш тілді, тіпті одан да көп тілді меңгеруіне жол ашуымыз керек. Сонда біз ешнәрседен ұтылмаймыз.

Атап айтарлығы, көпұлтты Қазақстанның жағдайында “Үштұғырлы тіл” ұлттық мәдени жобасы қоғамдық келісімді нығайтудың негізгі факторы болып саналады. Алайда, еліміздегі негізгі үш тілді дамытуға басымдық беру – басқа халықтардың тілдерін назардан тыс қалдыру деген сөз емес. Мәдениеттер мен тілдердің саналуандығы – бұл біздің ұлттық байлығымыз. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап-ақ, мемлекет Қазақстандағы халықтардың барлығының мүдделерін ескере отырып, посткеңестік кеңістікте ең либералдық тілдік саясат жүргізді. Соның дәлелі болар, кез-келген этностың өкілі қай тілде білім алатынын, сөйлейтінін, шығарма жазатынын ерікті түрде таңдай алады. Біздің қоғамда барлық этностардың мәдениеті мен тілін дамытудың бірегей формуласы жасалып отыр. Біздің жетістігіміз – басқа этностардың құқықтарына ешқандай да қысым жоқ. Сонымен қоса, біз тағы бір аса маңызды мәселе – мемлекеттік тілді барша қазақстандықтардың меңгеруіне толық жағдай туғызып отырмыз. Өйткені, бұл халықаралық тәжірибеде бар үрдіс. Қарап отырсақ, қазіргі кезде мемлекеттік тілді оқып-үйренуге барлық жағынан жағдай жасалған. Тіпті, мемлекеттік мекемелер мен кәсіпорындардың бәрінде курстар ашылып, ғылыми-әдістемелік материалдар таратылады. Мемлекеттік тілді жетік меңгерген басқа ұлт өкілдерін материалдық жағынан ынталандыру да дұрыс жолға қойылған. Десек те, мемлекеттік тілді дамыту жөніндегі іс-шаралар бұдан да тереңірек және нәтижелі болуы шарт. Яғни, бізге елімізде тұратын барлық этностардың тілін сақтай отырып, ұлт бірлігін нығайтудың маңызды факторы ретінде мемлекеттік тілдің ауқымды қолданылуын қамтамасыз ететін тілдік саясат жүргізу қажет. Ол үшін барша қазақстандықтардың мемлекеттік тілді меңгеру жүйесін құру бағытында жұмыс ұйымдастырылады. Бұл жүйе ең алдымен, мемлекеттік тілді меңгеру мен оқытудың бірыңғай стандарттарын әзірлеуді және бекітуді, содан соң оларды білім беру жүйесінің барлық деңгейіне – мектепке дейінгі мекемелерге, мектептерге, жоғары және одан кейінгі оқу жүйесіне енгізуді көздейді.

Бұл мәдени жобаға кейбір қоғам қайраткерлері мен саясаткерлер зор қолдау көрсетіп отыр. Атап айтсақ, Ғарифолла Есім: «Өркениет жолы – Президент атап көрсеткен жаңа Қазақстанның жүрер жолы, ал миллиондарды ол жолға бастайтын – білім» дей келіп, «үштұғырлы тіл» ұстанымының саяси астарына мән бере отырып, одан үркудің қажетсіздігін атап көрсетеді [13].

Белгілі ғалым, әдебиеттанушы Мекемтас Мырзахметовке журналистердің «Үш тұғырлы тіл» саясатына байланысты қойған сауалына: «Үш тұғырлы тіл» дегенде бұл жерде қазақ, орыс, ағылшын тілін айтып отыр ғой. Менің бұған еш қарсылығым жоқ. Аталған тілдерді түбінде білу керек. Бірақ «Үш тұғырлы тіл» саясатын жүзеге асырамыз деп, балабақшадан бастап байбалам салудың қажеті жоқ» деген [14]. Ұлтты ұлт ететін оның түрі де, діні де емес, тілі. Тілінен айрылған адам ұлтының өкілі бола алмайды, себебі, ол ең алдымен «ана тілің қай тіл?» деген сұрақтан сүрінеді. Сондықтан, қандай ғаламат күш болса да, біз оны өз пайдамызға бұрып, яғни ғаламға жайылып бара жатқан ағылшын тілінің өзін біз ұлт мүддесіне қарай пайдалана білуіміз керек. Жасыратыны жоқ, бүгінгі таңда ағылшын тілін меңгеру дегеніміз – ғаламдық ақпараттар мен инновациялардың ағынына ілесу деген сөз. Оған қоса, ағылшынша білсең – әлемдегі ең үздік, ең беделді жоғары оқу орындарында білім алуға мүмкіндік мол. Ең бастысы, ағылшын тілін білу – бұл іскерлік қарым-қатынас және әлемнің кез келген нүктесінде бизнеспен айналысу үшін міндетті талап.

Түптеп келгенде, Қазақстандағы үштұғырлы тіл саясаты – бұл елімізді, оның әлеуетін одан әрі нығайтуға бағытталған тұтас тұжырымдама. Іс жүзінде тілдердің үштұғырлылығы идеясы бәсекеге қабілетті Қазақстанның ұлттық идеологиясының бір бөлшегі болып табылады. Яғни, мемлекет әрбір Қазақстандық үшін үш тілді білу – әркімнің жеке дамуының міндетті шарты екендігін әрдайым естен ұстауды қалап отыр. Үштұғырлы тіл саясаты ана тілін, қазақ тілін ұмытып қал демейді, бұл тілдік саясат қайта қазақ тілін бірінші орынға шығарады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Б. Котик-Фридгут Системно-динамическая концепция А.Р. Лурия и нейропсихология сегодня // Вопросы психологии. – 2002. – N: 4, 08.2002. – С. 68-75.

2. Швейцер А.Д., Никольский Л.Б. Введение в социолингвистику. - М.: Высш. школа, 1978. - 216 с.

3. Герд А.С. Введение в этнолингвистику: Курс лекций и хрестоматия. – СПб.: СПбГУ, 2005. – 457 с.

4. Труды Института лингвистических исследований. Том II, часть 1 / Отв. редактор Н. Н. Казанский. – СПб.: Наука, 2006. – 592 с.

5. Клоков В.Т. Основные направления лингвокультурологических исследований в рамках семиотического подхода // Теоретическая и прикладная лингвистика. – Выпуск 2. – 2000. – С.79-87.

6. Ильин Е.Н. Тіл табыса білу өнері // Педагогикалық ізденіс. – Алматы: Рауан, 1990. – Б.237-287.

7. Ананьев Б.Г. Социальные ситуации развития личности и ее статус.- В кн. Хрестоматия по психологии. – Сост. В.В.Мироненко. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва: Просвещение, 1987. – 447с.

8. Айтматов Ч. Двуязычие на постсоветском пространстве – необходимость// Литература. – 1987. – №147. – С.3.

9. Хасанов Б. Қостілділік – заманымыздың өскелең әлеуметтік қажеттілігі// Қазақстан мектебі. – Алматы, 1988. – №7.-6б.

10. Головин Б.Н. Язык и статистика. – М.: Просвещение, 1971. – 190 с.

11. Илишев И.Г. Язык и политика в многонациональном государстве: Политологические очерки. –Уфа: Китап, 2006. –270 с.

12. Хойер Г. Антропологическая лингвистика // Зарубежная лингвистика. – М., 1999. – №2. – С. 44-66.

13. Ғарифолла Е. Қазақ философиясының тарихы: оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 216 б.

14. Мырзахметов М. Қазақстан ономастикасының тарихи-әлеуметтік мәселелері// Қазақ әдебиеті. – 2008. №147. – 1 б.

Ж.Б.Болатбекова[1], А.Картаева[1]
[1]С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, PhD, 2-курс
[1]С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
Филология ғылымдарының докторы, профессор
zhandai@bk.ru, kartaeva2010@mail.ru

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ АНТРОПОЦЕНТРИСТІК БАҒЫТТЫЛЫҒЫ

Аңдатпа. Зерттеушінің назарының объектіден субъектіге ауысуы, тілдің адам өміріндегі рөлін айқындап, тіл ғылымындағы антропоцентристік парадигманың негізіне айналды. Антропоцентристік парадигманың адамды басты назарға алуы, қазақ әдебиетіндегі атаулы тұлғалардың еңбектерінде сонау XIX ғасырда көрініс тапқан. Біртуар философ, қазақ әдебиетіне философиялық, рухтандырушы, ой-толғамдық идеясында мол мұра қалдырған Абайдың шығармашылығы адамды тануға, дамытуға, адамзаттық құндылықтарды басты мәселе ретінде қарастырып, соған сәйкес маңызды ой-түйіндерді ғақлия сөздер мен, жандытану ілімі тәрізді нәтижелерге әкелді.

Мақалада қазақ әдебиеті тарихында ерекше орынға ие Абай Құнанбайұлының туындыларының өзегіне айналған адам мәселесі қарастырылады.

Тірек сөздер: антропоцентристік парадигма, Абай, толық адам ілімі, қарасөз, ақын, әдебиет, адам.

АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКАЯ НАПРАВЛЕННОСТЬ В ТВОРЧЕСТВЕ АБАЯ

Аннотация. Переход внимания исследователя от объекта к субъекту, определивший роль языка в жизни человека, стал основой антропоцентрической парадигмы в лингвистике. В центре антропоцентрической парадигмы находится человек, идея которой нашла отражение в трудах выдающихся личностей казахской литературы еще в XIX веке. Творчество Абая, выдающегося философа, оставившего богатое наследие казахской литературе в философской, вдохновляющей, мыслительной идее, привело к познанию, развитию человека, осмыслению человеческих ценностей как главной проблемы и, соответственно, к таким результатам, как научные слова и учение о возрождении.

В статье рассматривается проблема человека, ставшего ядром произведений Абая Кунанбайулы, занимающего особое место в истории казахской литературы.

Ключевые слова: антропоцентрическая парадигма, Абай, наука о целостном человеке, словоназидание, поэт, литература, человек.

ANTHROPOCENTRIC ORIENTATION IN ABAY'S WORKS

Abstact. The transition of the researcher's attention from the object to the subject, which determined the role of language in human life, became the basis of the anthropocentric paradigm in linguistics. The anthropocentric paradigm, which focuses on the person, was reflected in the works of outstanding personalities of Kazakh literature back in the XIX century. The work of Abai, an outstanding philosopher who left a rich legacy to Kazakh literature in a philosophical, inspiring, thinking idea, led to the knowledge, development of a person, understanding of human values as the main problem and, accordingly, to such results as scientific words and the doctrine of rebirth.

The article deals with the problem of a person who has become the core of the works of Abai Kunanbayuly, who occupies a special place in the history of Kazakh literature.

Key words: anthropocentric paradigm, Abai, the science of an integral person, edification word, poet, literature, person.

Кіріспе

Парадигма – зерттелетін мәселені шешу үшін үлгі ретінде алынған теория; теориялық көз-қарастардың, методологиялық принциптердің, әдістемелік қабылдаудың және эмпиризмдік нәтижелердің бірігу жүйесі; ғылымның белгілі бір даму кезеңінде ғылыми қауымдастықпен қабылданған және болжамдарды ғылыми ұғыну үшін, ғылыми таным процесінде туатын міндеттерді шешу үшін үлгі, модель, стандарт ретінде пайдаланылатын теориялық және әдістемелік ережелер жиыны [1]. Яғни, парадигма қай ғылым саласын алатын болсақ, бұған дейінгі жан жақты зерттеліп, көпшіліктің келісімімен қабылданған нақты ережелер мен методологиялық принциптердің жүйесі. Тіл ғылымында дәстүрлі түрде қабылданған үш ғылыми парадигма бар: салыстырмалы-тарихи, жүйелік-құрылымдық және антропоцентристік парадигмалар.

XIX ғасырдағы тілді зерттеудің арнайы әдісі салыстырмалы тарихи әдіс пайда болғандықтан, салыстырмалы тарихи парадигма лингвистикадағы алғашқы ғылыми парадигма болды. Келесі кезекте, әлі күнге дейін тіл білімінде өмір сүріп келе жатқан және де көптеген ізбасарлары бар парадигма - жүйелік-құрылымдық парадигмада басты назар тақырыпқа, затқа, атауға аударылғандықтан, басты назар сөзде болды. Жүйелік-құрылымдық грамматика негізінде оқулықтар мен академиялық грамматика, әртүрлі анықтамалық басылымдар жазылуда. XXI ғасырдағы ғылымның барлық дерлік саласын қамтитын, зерттеудің басты назары объектіден субъектіге қарай бағытталған парадигма - антропоцентристік парадигма болды. И.А.Бодуэн де Куртэне атап өткеніндей:«тіл тек жеке мида ғана, тек жанмен ғана, берілген тілдік қоғамды құрайтын жеке адамдардың немесе жеке тұлғалардың психикасында болады», тіл білімінде бұл дегеніміз – адамдағы тіл мен тілдегі адамды талдау [2]. Антропоцентристік парадигма адамды зерттеуге бағытталғандықтан, адамды басты орынға қояды, ал тіл адамды басқа жаратылыс иелерінен ерекшелендіретін басты құралы ретінде ең маңызды компонент болып саналады. Адамның ойлауы, қоршаған болмысты қабылдауы, қарым-қатынас жасауы, дамуы мен интеллектісі барлығы дерлік тіл арқылы жүзеге асады.

Барша әлемді мойындатып жатқан, өз заманынан озған, ерекше ой-толғамдардың авторы, А. Байтұрсынұлы «Қазақтың бас ақыны» деп ерекше баға берген, қазақ даласының дара тумасы Абай Құнанбайұлының шығармаларының мазмұнында жалпы адамзаттық құндылықтар, ұлттық бірегейлікке бағытталған, білімділік пен ақыл-ойдың, сауаттылықтың адам өміріндегі маңыздылығы басты идеяға алынады.

Негізгі бөлім

Өз ағайындарының ішінде көзге түсер зеректігі мен алғырлығының нәтижесінде Абай медреседе оқыған заманында да, тіпті әкесі Құнанбай Абайды жанына алып, ізбасары ретінде халықты басқару ісіне ерте жастан бет бұрғыза бастаған шағында да, Абай өз бетінше білім алуын тоқтатпаған. Тынымсыз білім алуының, ғылым-білімге деген құштарлығының нәтижесі ретінде, Абай мұрасының саналуандығын келтірсек болады. Себебі, Абай шығармашылығының рухани қазынасы болған негізгі 3 арнасы бар: өз халқының мәдени мұрасы мен Шығыс, Батыс елдері классик-ойшылдарының шығармалары болды.

Әкесі Құнанбаймен бірге жүріп, халықтың мұң-шеріне әбден жаны ашыған Абай, қазағын қасіреттен құтқаруды, бодандыққа қарсы рухтандырып, намыстарын оятып, берекебірлікке шақырды. Абайдың өлеңдерінің мазмұны философиялық ой-толғамдарға, рухтандырушы күрескерлік қасиетке толы.

Абай Батыс ақындарының шығармаларын көп оқып, зерттеді, өзіндік ой түйді, сол ізденісінің нәтижесінде қазақтың өлең үлгісін жаңаша тұрғыдан байытты. Сондықтан, Абайды қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаушы деп санаймыз. Абай поэзиясының арқауы болған ғылым, білім, еңбек мәселелері қарасөздерде көрініс табады. Абай өлеңдерінде қамтылатын тақырыптардың әлеуметтік аясы кең. Шығармалары халықты өнер-білімге, сауаттылыққа, ғылымға құмарлыққа шақырады. Даналықтың өлшемі ретінде саналатын ойшыл ақынның рухани мұрасы шын мәнінде, казақ халқын сипаттаушы зерделі ойды жинақтаған, қазақтың өмірі тұрғысындағы энциклопедия іспеттес. Абайды тану арқылы сол

кезеңдегі казақ қоғамының экономикалық, саяси, құқықтық, отбасылық, мәдени-тарихи, моральдық хал-ахуалынан нақты әрі толық мағлұматтарды игеруге болады. Сондықтан болар, Абай өлеңдері XIX ғасырдағы «қазақ қоғамының айнасы» деп те аталады [3].

Абайдың адамды тануға, жалпыадамзаттық құндылықтар жайлы айтқан, адамды басты мәселе ретінде қарастыратын айтулы еңбегі ретінде толық адам ілімі мен қарасөздерін атап өту қажет. Толық адам жайлы ілімнің бастамасы «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінен көрініс тауып, ары қарай жыл өткен сайын Абайдың өзіне дейінгі ойшылдардың еңбектерін зерттей, таныса отыруының шағында незігі қаланады, одан ары қарай бұл ілімді Шәкәрім дамытады. Абай «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде:

Бес нәрседен қашық бол,
Бес нәрсеге асық бол,
Адам болам десеңіз.
Өсек, өтірік, мақтаншақ,
Еріншек, бекер мал шашпақ –
Бес дұшпаның, білсеңіз.
Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым, ойлап қой –
Бес асыл іс, көнсеңіз.-

- деп адам баласына қажетті мінез-құлықтар мен жасауға қажет және қажет емес іс-әрекеттер жайлы сөз етеді. Адам болу туралы ойлар Абайдың қарасөздерінде ерекше орын алып, ондағы терминдік мәні бар сөздер толық адам жайлы пікірлермен ұштасып жатады. Жалпы адами қасиеттер жайлы сөз қозғағанда, Абай 3 нәрсені: ыстық қайрат, нұрлы ақыл және жылы жүректі атап көрсетеді. Осының ішінде, 17-қарасөзінде айтылатындай, жүрек – адам денесінің патшасы ретінде, барша қадірлі сипаттар: әділет, рахым, шапағат, мейірім, ар-ұяттың, намыстың қайнар көзі деп көрсетіледі. Және де, сол адамға қатысты басты 3 қасиеттің бастысы, бәрін жинақтаушы ретінде жүректі атайды [4, 101 б].

(17-қарасөзінің қысқаша мазмұны) [5].:

Қайрат, ақыл, жүрек үшеуі өнерлерін айтысып, таласып келіп, ғылымға жүгініпті.

- Ей, қайрат, сенің айтқаныңның бәрі де рас. Ол айтқандарыңнан басқа да көп өнерлеріннің бары рас, сенсіз ешнәрсенің болмайтұғыны да рас, бірақ қаруыңа қарай қаттылығың да мол, пайдаң да мол, бірақ залалың да мол, кейде жақсылықты берік ұстап, кейде жамандықты берік ұстап кетесің, соның жаман, - депті.

- Ей, ақыл! Сенің айтқандарыңның бәрі де рас. Сенсіз ешнәрсе табылмайтұғыны да рас. Жаратқан тәңіріні де сен танытасың, жаралған екі дүниенің жайын да сен білесің. Бірақ сонымен тұрмайсың, амал да, айла да - бәрі сенен шығады.

Осы үшеуің басыңды қос, бәрін де жүрекке билет, - деп ұқтырып айтушының аты ғылым екен. Осы үшеуің бір кісіде менің айтқанымдай табылсаңдар, табаның топырағы көзге сүртерлік қасиетті адам - сол. Үшеуің ала болсаң, мен жүректі жақтадым. Құдайшылық сонда, қалпыңды таза сақта, құдай тағала қалпыңа әрдайым қарайды деп кітаптың айтқаны осы, - депті.

Абайдың толық адам ілімінің темірқазығы саналатын – иманигүл немесе үш сүю деп аталатын ақын танымының өзекті мәселесін атап өту қажет. Мораль философиясына қатысты Абайдың идеясын «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» өлеңінен көреміз [4, 105 б]:

Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті,

- деп жаратушыны пенденің шынайы махаббатпен сүюі қажет екендігін атайтын бірінші сүю болады.

Екінші сүю – ақын өлеңдерінде жиі айтылатын басты ой «Адамзаттың бәрін сүй, бауырым» деп, ерекше бөліп көрсетуі болып табылады. Осы себепті де, Абайдың шығармалары тек қазақ ұлтына тән емес, жалпы адамзаттың барлығына тән құндылықтарды қамтиды.

Үшінші сүю ретінде Абай «Және де сүй хақ жолы деп әділетті» деп, әділетті үшінші сүю деп, адам баласы бойында болуы ерекше мәнді қажеттілік ретінде көрсетеді.

Осы үш сүю болады иманигүл,
Иманның асыл үш деп сен тақиқ біл.
Ойлан дағы үшеуін таратып бақ,
Басты байла жолына, малын түгіл,

- деп қазақ қауымының рухани жағынан тазарып, рухани түрде дамуына сенімді бағыт-бағдар нұсқайды[4, 106 б].

Ақынның толық адам іліміне қатысты ой-толғамдары әсіресе қарасөздерінде айтылады. 38-қарасөзінде адамға жат қылықтар жайлы атап өтеп, бұл нәрселердің емі деп махаббат, білім-ғылымға ұмтылу деп айтады [6]:

...Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Сонан қашпақ керек: әуелі - надандық, екіншісі - еріншектік, үшінші - залымдық деп білесің.

Надандық - білім-ғылымның жоқтығы, дүниеде ешбір нәрсені оларсыз біліп болмайды.

Білімсіздік хайуандық болады.

Еріншектік - күллі дүниедегі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік - бәрі осыдан шығады.

Залымдық - адам баласының дұшпаны. Адам баласына дұшпан болса, адамнан бөлінеді, бір жыртқыш хайуан қисабына қосылады.

Бұлардың емі, халлақына махаббат, халық ғаламға шапқат, қайратты, тұрлаулы, ғадаләт ісінің алды-артын байқарлық білімі, ғылымы болсын...

Абайдың ғақлия сөздері, өлеңдері мен жазған поэмалары қазіргі тұста тек өз елімізде емес, көптеген шетелдік оқырмандардың ыстық ықыласына бөленуде. Абайды зерттеуші, оның шығармашылығын дәріптеушілер адами құндылықтарды, жалпыадамзаттық тұрғыда қарастырған, тек қана өз халқы емес, барша адамзатқа үндеу ретінде, қарасөздерінде айтылған ой-толғамдардың терең мағыналылығы, адамның табиғатын, жан-дүниесін ерекше танып, адам жүрегіне жол таба алуы, Абайдың әлем әдебиеті деңгейінде дәріптелуі қажет деген ойға әкеледі. Абай шығармаларында көрініс тапқан антропоцентристік бағытқа қарай бағытталған идеялары, жаңа ғасырда ерекше ілтипатқа ие болуда. Абайдың толық ілімін мемлекеттік деңгейде тұжырымдап, мектеп, колледж, жоғарғы оқу орындарында міндетті бағдарлама ретінде енгізу мәселесі жанданып келеді. Толық адам ілімі болашағы жарқын, саналы, игі қасиеттерді бойына сіңірген, адамды адам атына лайық болатындай басқа жаратылыс иелерінен ерекшелендіріп, әділетті, жігерлі, білімді, әділетті адам тұлғасын басты назарға қояды.

Қорытынды

XXI ғасырдың қарқынды түрде дамуы, тіл ғылымының басты парадигмаларының бірі – антропоцентристік парадигманың ерекшеліктерін ескере отырып, адамды басты субъект ретінде қарастыру жолына және де адамды саналы жан иесі ретінде танытатын ой-санасын білдіруінің басты құралы - тілдің алатын басты маңызды рөлін көрсетті.

Тілдік парадигмалар сонымен қатар, тіл ғылымында ұлттық мәдени бірлестіктің көрсеткіші ретінде қызмет атқарады. Бұған дәлел ретінде шығармалары заман өзгергенімен, өзіндік мазмұнын мүлдем жоғалтпаған, туындыларында көтерілген мәселелер жалпы адами құндылықтарды қамтитын, адамды танып-білуге, дамытуға, дұрыс жолға салуға бағдаршам ретінде көрініс тапқан қазақ әдебиетінде ғана емес, әлем әдебиетінде орын алып келе жатқан Абайдың еңбегін ерекше атап өту маңызды. Абайдың даналық сөздері, өз заманының мұң-шерін өз көзімен көріп, халқының көзін ашып, өскелең ұрпаққа философиялық мәнге толы

аманат ретінде қалдырған қарасөздері мен өзі негізін салып кеткен толық адам ілімінде ұлттық құндылықтарды, мәдениет пен тарихты қамтитын көпжылдық тарихи мұраның қайнар көзі жатыр.

Абай шығармаларындағы адамды тану, адам бойына игі қасиеттерді сіңірту, білместіктің көлеңкесінен шығару, ақыл, қайрат, жүрек сияқты қасиеттерді игерту, жаратушыны, адамзатты және әділдікті сүю тәрізді моральдық ұстанымдары нағыз антропоцентристік бағыттың көрінісі болды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. *Парадигма дегеніміз // [Электронды ресурс] - https://kk.wikipedia.org/wiki/Парадигма*
2. *Амирова Н.Д. Парадигмы в языкознании, Вестник Актюбинского университета им. С.Баишева, 2011 // [Электронды ресурс] - https://articlekz.com/article/12298*
3. *Абай Құнанбайұлының өмірбаяны//Абай Әлемі. Ұлы ойшылдың өмірі мен шығармашылығына арналған онлайн-энциклопедия - [Электронды ресурс]. - https://abaialemi.kz/kz/page/view?id=1*
4. *Мырзахметұлы М. Абайтану: оқу құралы. – Алматы, 2010 – 152 б.*
5. *Он жетінші қарасөз//Абай Әлемі. Ұлы ойшылдың өмірі мен шығармашылығына арналған онлайн-энциклопедия - [Электронды ресурс] https://abaialemi.kz/kz/post/view?id=36*
6. *Отыз сегізінші қарасөз// Абай Әлемі. Ұлы ойшылдың өмірі мен шығармашылығына арналған онлайн-энциклопедия - [Электронды ресурс] https://abaialemi.kz/kz/post/view?id=71*

Байтенова Р.М.[1], Уразбакова У.Т.[1], Рыскелдиева Ж.А.[1]
[1]Южно-Казахстанский университет им. М Ауэзова,
Старшие преподаватели
alt.6161@mail.ru

РАЗВИТИЕ ЯЗЫКОВОГО КАПИТАЛА КАК ОСНОВА УКРЕПЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО ЕДИНСТВА И КУЛЬТУРНОГО ПОТЕНЦИАЛА СТРАНЫ

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы языковой политики независимого Казахстана, направленной на дальнейшее повышение языковой культуры и приумножение лингвистического капитала каждого казахстанца, модернизацию казахского языка на основе латинографического алфавита, что обеспечит полноценную деятельность казахского языка как государственного и приведет к значительному расширению его функционирования в коммуникативно-языковом пространстве многонационального Казахстана. Разумное, грамотное и правильное внедрение трехъязычия - возможность быть коммуникативно – адаптированными в любой среде. Ведь основа национальной идеи «Мәңгілік ел», которая соответствует формуле единства «один народ - одна страна – одна судьба», - становление единой нации, которая представлена единством полиязычных, поликультурных казахстанцев, которым, наряду с межнациональной и межконфессиональной толерантностью, присуще чувство патриотизма, национальной идентичности.

Ключевые слова: язык, коммуникативно-языковое пространство, единство, латинизация.

ЕЛДІҢ ҰЛТТЫҚ БІРЛІГІ МЕН МӘДЕНИ ӘЛЕУЕТІН НЫҒАЙТУДЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ ТІЛ КАПИТАЛЫН ДАМЫТУ

Аңдатпа. Бұл мақалада тіл мәдениетін одан әрі арттыруға және әрбір қазақстандықтың лингвистикалық капиталын ұлғайтуға, латын графикалы әліпби негізінде қазақ тілін жаңғыртуға бағытталған Тәуелсіз Қазақстанның тіл саясаты мәселелері қарастырылады, бұл

қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі толыққанды қызметін қамтамасыз етеді және оның көпұлтты Қазақстанның коммуникативтік-тілдік кеңістігінде қызмет етуін айтарлықтай кеңейтуге әкеледі. Үш тілділікті саналы, сауатты және дұрыс енгізу – кез келген ортада коммуникативтік-бейімделген болу мүмкіндігі. «Бір халық - бір ел – бір тағдыр» бірлік формуласына сәйкес келетін «Мәңгілік ел» ұлттық идеясының негізі - ұлтаралық және конфессияаралық толеранттылықпен қатар патриотизм, ұлттық бірегейлік сезімі тән көптілді, көп мәдениетті қазақстандықтардың бірлігімен ұсынылған біртұтас ұлттың қалыптасуы.

Тірек сөздер: тіл, коммуникативтік-тілдік кеңістік, бірлік, латындандыру.

DEVELOPMENT OF LANGUAGE CAPITAL AS A BASIS FOR STRENGTHENING NATIONAL UNITY AND CULTURAL POTENTIAL OF THE COUNTRY

Abstract. This paper examines the issues of the language policy of independent Kazakhstan aimed at further improving the language culture and increasing the linguistic capital of every citizen of Kazakhstan, the modernization of the Kazakh language based on the Latin alphabet, which will ensure the full-fledged activity of the Kazakh language as the state language and will lead to a significant expansion of its functioning in the communicative and linguistic space of multinational Kazakhstan. Reasonable, competent and correct implementation of trilingualism is an opportunity to be communicatively adapted in any environment. After all, the basis of the national idea “Mangilik El», which corresponds to the formula of unity "one people - one country – one destiny", is the formation of a single nation, which is represented by the unity of multilingual, multicultural Kazakhstanis, who, along with interethnic and interfaith tolerance, have a sense of patriotism and national identity.

Keywords: language, communicative and linguistic space, unity, romanization.

Языковая политика независимого Казахстана направлена на дальнейшее повышение языковой культуры и приумножение лингвистического капитала каждого казахстанца, модернизацию казахского языка на основе латинографического алфавита, что обеспечит полноценную деятельность казахского языка как государственного и приведет к значительному расширению его функционирования в коммуникативно-языковом пространстве многонационального Казахстана.

Высокое качество и эффективность формирования полиязыковой личности - один из существенных факторов развития интеллектуального потенциала страны. Как отметил президент К.К. Токаев в Послании народу Казахстана «Единство народа и системные реформы – прочная основа процветания страны» (сентябрь. 2021), «в целом перед казахстанским образованием и наукой стоит масштабная, неотложная задача – не просто поспевать за новыми веяниями, а быть на шаг впереди, генерировать тренды». Решение данной задачи возможно только при условии соответствия современным реалиям всех уровней системы образования. Актуальными остаются вопросы обеспечения проведения эффективных научных исследований в области трехъязычного образования в стране, дидактического обеспечения полиязычного обучения, обеспечения преемственности трехъязычного образования в контексте единой образовательной среды, совершенствования системы подготовки педагогических кадров новой формации. В данном аспекте предпринимаются следующие шаги: разработка и внедрение новых подходов к обучению и росту квалификации педагогов, реализация совместных проектов с ведущими зарубежными университетами и исследовательскими центрами, крупными предприятиями, внедрение новой методики изучения государственного (казахского языка), развитие трехъязычного образования и др. С целью обеспечения преемственности образовательных программ **всех уровней и звеньев системы образования**, в том числе обучения языкам, проводится работа по концептуально-целостному подходу приведения в единую систему фрагментарно

наработанной практики полиязычного образования в отдельных вузах и школах страны. Как и предполагал Первый Президент РК Н. Назарбаев, трехъязычное образование в Назарбаев интеллектуальных школах стало «основой методологии преподавания языков в школах Казахстана, основой перехода на трехъязычное образование».

Внедрение системы трехъязычного образования - комплексный процесс, большая важность в котором отдается не только обучающим программам, но и воспитательному процессу. Ведь важно не только сформировать картину мира будущего специалиста, важно воспитать в нем человека, гражданина, патриота. Кроме того, нужно понимать, что реалии сегодняшнего дня требуют от каждого из нас умения ориентироваться не только в условиях настоящего времени, но и уметь предугадывать вызовы будущего. Задача преподавателей языковых дисциплин - активно включиться в реализацию новой госпрограммы развития образования и науки, основой которой, наряду с развитием языкового капитала граждан Казахстана, является усиление роли государственного языка как языка межэтнического общения.

Знание государственного языка – это основа сплочения наций и народностей, проживающих в стране, основа создания единого гражданства для всех казахстанцев. На обеспечение гармоничного сочетания развития гуманистических общечеловеческих качеств личности с возможностью полной реализации ее национально-культурных, этнических потребностей, что полностью соответствует цели программы «Рухани жаңғыру» направлен разработанный НАО им. И.Алтынсарина Стандарт непрерывного уровневого обучения государственному языку в системе «детский сад - школа - колледж - высшее учебное заведение». В данном Стандарте отражено содержание обучения и прописаны требования к уровням обученности казахскому языку как неродному в соответствии с общеевропейской рамкой владения языками (CEFR) по четырем видам речевой деятельности (аудирование, говорение, чтение и письмо).

Следует отметить, что языковая политика многонационального государства требует учета интересов и согласия всех его граждан – представителей различных наций и народностей, проживающих в стране. В связи с этим большую значимость приобретает тот факт, что вопрос о необходимости перехода на латинскую графику был впервые поднят Первым Президентом Н.А.Назарбаевым в 2006 году на сессии Ассамблеи народа Казахстана - института межэтнического согласия. Вместе с тем, современный, высокоинтеллектуальный казахстанец, владеющий иностранными языками, имеющий передовые и глобальные взгляды, отличающийся межнациональной и межконфессиональной толерантностью, несомненно, должен знать историю, язык, культуру своего народа – сохранить национальную идентичность, национальный код.

Со дня обретения независимости развитие казахского языка стало одним из ключевых направлений государственной политики. Латинизация казахского алфавита продиктована внутренней потребностью в развитии и модернизации казахского языка. Переход казахского алфавита на латинскую графику нацелен как на дальнейшее развитие национальной культуры и идеологии - наращивание потенциала нации, так и на трансформацию казахстанской культуры в «легкоузнаваемый сегмент глобального культурного пространства».

Государственная программа функционирования и развития языков в Республике Казахстан на 2020-2025 гг. предусматривает модернизацию казахского языка на основе латинографического алфавита, практику дальнейшего внедрения трехъязычия по опыту Назарбаев Интеллектуальных школ на всех уровнях образования. В рамках программы будет осуществлен поэтапный перевод казахского алфавита на латинскую графику. Заметим, что лексическая графика латиницы точно отражает фонетический строй всех тюркских языков. Актуальными остаются вопросы необходимости совершенствования и стандартизации методологии обучения государственному языку: учащиеся начальных классов должны овладеть государственным языком на уровне А1, учащиеся среднего звена - на уровне А2, учащиеся старших классов, учреждений технического и профессионального образования - на

уровне В1, студенты высших учебных заведений- на уровне В2, магистранты - на уровне С1. Разработана и внедряется новая методика изучения казахского языка для русскоязычных школ. В рамках проекта «Новое гуманитарное образование. 100 новых учебников на казахском языке» на казахский язык переведены и переданы во все учебные заведения страны научная литература и академические бестселлеры, самых известных ученых мира, включенные в программы лучших университетов мира. На базе данного контента подготовлено 200 онлайн-курсов на казахском и русском языках и записано более пяти тысяч видеолекций.

В настоящее время языковая политика направлена на усиление роли казахского языка как языка межнационального общения. Отмечается расширение сферы применения государственного языка в образовательной системе, в области науки, культуры, бизнеса, в делопроизводстве, СМИ, интернет-пространстве. Так, если доля казахоязычного контента в государственных средствах массовой информации 2021 году составила 75%, то к 2025 году планируется довести до 79%. Наблюдается интерес к изучению государственного языка со стороны представителей других наций и народностей, проживающих в Казахстане. Приоритетность развития государственного языка направлена на сохранение и укрепление общегосударственной и национальной идентичности, на полноценное удовлетворение духовно-культурных и лингвистических потребностей граждан страны. Казахский язык должен стать языком образования и науки - это основное условие обеспечения полноценной деятельности казахского языка как государственного. В данном аспекте важно продолжить популяризацию новых научно-лингвистических знаний посредством научной, научно-популярной литературы, интернет-ресурсов, онлайн учебников, ортологических и других пособий на государственном языке, что приведет к расширению функций и повышению культуры использования казахского языка в области образования, в конечном итоге - к повышению языковой культуры и развитию языкового капитала. Если в настоящее (в 2021 году) время доля населения, владеющего государственным языком составляет 91%, то в перспективе приумножение лингвистического капитала казахстанцев в 2025 году согласно Государственной программе по реализации языковой политики в Республике Казахстан на 2020 - 2025 годы (аннотация к документу от 31.12.2019) должно составить 95%.

Вместе с тем политика, направленная на укрепление государственного языка, в том числе и переход на латиницу, не означает ущемления русского языка, который согласно Конституции РК обладает статусом официального языка. Президент К.К.Токаев в Послании народу Казахстана подчеркивает: «От того, что наша молодежь владеет разными языками, в том числе и русским, мы только выигрываем. Граница между Казахстаном и Россией – самая длинная в мире, а русский язык – один из шести официальных языков Организации Объединенных Наций. Поэтому к этому вопросу нужно подходить с точки зрения здравого смысла». Действительно, доступ к мировой «копилке» инноваций в настоящее время возможен преимущественно через русский и английский языки. С 2016 года в обновленных программах русский язык преподается в казахских школах уже с 1-го класса. Русский язык был и остается языком науки, новых технологий. С 2019 года осуществляется переход к преподаванию на английском языке отдельных естественнонаучных дисциплин в 10-м и 11-м классах. В вузах практикуется преподавание спецдисциплин в группах с казахским языком обучения на английском, русском языках. Для обучающейся молодежи знание русского и английского языка, помимо казахского, – это большая возможность обучения за рубежом, возможность для приобретения качественного образования в рамках программы мобильности и «Болашақ» во многих странах ближнего и дальнего зарубежья, доступ к передовым мировым знаниям, использование мирового информационного поля, возможность стать конкурентоспособными специалистами на мировом рынке труда.

Таким образом, языковая политика независимого Казахстана направлена на дальнейшее повышение языковой культуры и приумножение лингвистического капитала каждого казахстанца. Разумное, грамотное и правильное внедрение трехъязычия - возможность быть коммуникативно – адаптированными в любой среде. Ведь основа национальной идеи

«Мәңгілік ел», которая соответствует формуле единства «один народ - одна страна – одна судьба», - становление единой нации, которая представлена единством полиязычных, поликультурных казахстанцев, которым, наряду с межнациональной и межконфессиональной толерантностью, присуще чувство патриотизма, национальной идентичности.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Послании народу Казахстана «Единство народа и системные реформы – прочная основа процветания страны (сентябрь. 2021): https://24.kz/ru/news/top-news/item/495508-poslanie-glavy-gosudarstva-narodu-kazakhstana.

2. Государственная программа по реализации языковой политики в Республике Казахстан на 2020-2025 годы: https://strategy2050.kz/ru/state_programs/-2020-2025-/

3. Солянкин Л.Е. Модель развития профессиональной компетентности в практико-ориентированной образовательной среде/ Л.Е. Солянкина// Известия ВГПУ. – 2011. – №1.

4. Сысоев П.В. Современные учебные Интернет-ресурсы в обучении иностранному языку// Иностранные языки в школе. – 2008. – №6. – С.2-9.

З.Т.Рахметжанова[1]

[1]«Павлодар қаласының № 29 жалпы орта білім беру мектебі» КММ
қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі, филология ғылымының магистрі
Павлодар қаласы, zaida_0610@mail.ru

ПРЕЦЕДЕНТТІК ЕСІМДЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада прецеденттік есімдер, олардың маңызы, тіл білімінде қолданылуы жазылған. Прецеденттік есімдер бір мезгілде аталымдық және сипаттаушылық қызметті қатар атқарғаны жайлы және олардың мақал-мәтел, фразеологизмдер бойынан кездесіп жататыны қарастырылған. Прецеденттік атаулар тілдік қоғамдастықтың танымдық базасында сақталатын жалқы есімдер туралы инвариантты түсініктерді көрсетеді және ұлттық мәдениет арқылы анықталады. Фразеологизмдердің құрамындағы прецеденттік есімдердің мағыналық ерекшеліктеріне ақпараттылық, танымдық және эмоционалды құндылық, символдық және экспрессивтілік жатады. Олар талай жылғы тарихи дәуірде мойындалған халықтық пайымдаулардың, ұғымның таңбаға айналу үдерісінен өтіп, лингвомәдени прецедентке айналуы нәтижесінде тұрақтылыққа ие болғаны көрсетіледі.

Тірек сөздер: прецеденттік есім, жалқы есім, прецеденттік мәтін, прецеденттік оним

ЛИНГВО-КУЛЬТУРНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРЕЦЕНДЕНТНЫХ ИМЕН

Аннотация. В этой статье изложены прецедентные имена, их значение, использование в лингвистике. Предусмотрено, что прецедентные имена совмещают в себе именительную и описательную функции одновременно и встречаются в пословицах и поговорках, фразеологизмах. Прецедентные имена отражают инвариантные представления о собственных именах, хранящиеся в познавательной базе языкового сообщества, и определяются национальной культурой. К смысловым особенностям прецедентных имен в составе фразеологизмов относятся информативность, познавательная и эмоциональная ценность, символичность и выразительность. Показано, что они приобрели устойчивость в результате того, что признанные в историческую эпоху народные суждения, понятия прошли процесс превращения в символы и стали лингвокультурным прецедентом.

Ключевые слова: Прецедент, единственное число, прецедентный текст, прецедентный оним.

LINGUOUS-CULTURAL CHARACTERISTICS OF PRECENDENT NAMES

Abstract. This article describes the precedent names, their meaning, and their use in linguistics. It is provided that precedent names combine nominative and descriptive functions at the same time and are found in proverbs and sayings, phraseological units. Precedent names reflect invariant ideas about proper names stored in the cognitive base of the language community, and are determined by the national culture. The semantic features of precedent names as part of phraseological units include informativeness, cognitive and emotional value, symbolism and expressiveness. It is shown that they have acquired stability as a result of the fact that popular judgments and concepts recognized in the historical era have undergone the process of turning into symbols and have become a linguistic and cultural precedent.

Key words: precedent, singular, precedent text, precedent name.

«Прецедент» ұғымы алғашқы рет құқықтану саласында пайда болды. Ол кейінгі әрекеттер үшін үлгі немесе ақтау ретінде қызмет ететін өткенде болған іс-әрекет деген мағынаны білдірді. Бүгінгі таңда бұл термин мәдени-тілдік кеңістікте белсенді түрде енгізіліп, қолданылуда.

Тіл білімінде «Прецедент» ұғымын XX ғасырдың соңында Ю.Н. Караулов, В.Г. Костомаров, Д.Б. Гудков, И.В. Захарченко, В.В. Красных және тағы басқа ғалымдар зерттеген. Ғалымдар прецеденттердің ішінде прецеденттік феномендер деп аталатын прецеденттер тобын бөліп көрсетеді.

Лингвистикалық зерттеулерге сәйкес, қазіргі кез-келген мәтін интертекст болып табылады, өйткені ешқандай жұмыс оқшауланған туынды емес: ол сөзсіз әлемдік әдебиеттің контекстіне енеді. Интертекстуалдылық сипаты жоқ жұмыс ақпараттық кеңістікке, әдебиетке, ғылымға және мәдениетке ене алмайды.

Интертекстуалдылық сипаты тек әдеби және көркем шығармашылықта ғана емес, сонымен қатар бұқаралық коммуникацияда да: теледидарда, баспасөзде, электронды бұқаралық ақпарат құралдарында кең таралғаны байқалады.

Интертекстуалдылық категориясы прецеденттік категориямен тығыз байланысты. Ю.Н. Караулов: «1) белгілі бір тұлға үшін танымдық және эмоционалды тұрғыдан маңызды, 2) жекелік сипатқа ие, яғни, осы тұлғаның замандастарына, ортасына таныс; 3) осы тілдік тұлғаның дискурсында бірнеше рет жаңартылуы. Жалпы алғанда, прецеденттік мәтіндердің құрамы орыс, кеңестік және әлемдік классиктердің шығармаларынан қалыптасады деп айтуға болады, бұған фольклорлық шедеврлерді де жатқызуға болады»-деді [1, С.216]. Ғалым бұл тұжырымдамаға дәйексөздерді, кейіпкерлердің, авторлардың аттарын, сондай-ақ вербалды емес сипаттағы мәтіндерді жатқызады.

Қарауыловтың «прецеденттілікке» берген анықтамасы соншалықты кең, ол тек көркем әдебиеттермен ғана шектелмейді, сонымен қатар музыка, сәулет және кескіндеме туындыларына да қатысты. Мәтіндегі прецеденттік бірліктер белгілі бір қоғамның қазіргі жағдайының ерекшелігін, ондағы құндылықтарды, дүниетанымды және мәдениетті көрсетеді. Прецеденттік мәтіндер ауызша өнер аясынан әлдеқайда кең ауқымда болады және мәдениеттің фактісіне айналады, тілдің жалпы мәдени қорын құрайды.

Ю.Н. Карауловтың теориясын жалғастыра отырып, А.А. Евтюгина «Прецеденттік мәтін – бұл жазбаша мәтіннің жетіспейтін мәтінге қатынасын реттейтін мамандандырылған прагматикалық функцияны орындайтын, жаңа мәтіндік ортаға енген прецедентті сақтайтын мәдени белгі» деп жазады [2, С. 4].

С.Қ. Иманбердиеваның пікірінше, көпшілікке арналған мәтіндерден басқа, адамдардың белгілі бір тобына, шағын әлеуметтік топтарға қатысты мәтіндер болады (отбасылық прецеденттік мәтіні, студенттік топтың прецеденттік мәтіні). Мақалдан эпосқа дейінгі кез-келген көлемдегі мәтін прецеденттік мәтін болуы мүмкін [3].

Ғалымдар арасында интертекстуалдылық пен прецеденттілік ұғымдарын ажыратудың көптеген тәсілдері бар. В.В. Красных бұл категориялардың басты айырмашылығы зерттеу

объектісінде екенін айтады: интертекстуалдылық теориясы – көркем мәтінді, прецеденттілік тұжырымдамасының назар аударатын объектісі – тікелей байланыс, коммуникация процесінде пайда болатын мәтіндер» екенін атап көрсетеді [4, С. 137-138].

Шынында да, интертекстуалдылық теориясы негізінен көркем дискурстың мәтіндеріндегі интертекстуальды байланыстарды зерттеу барысында дамыды. Алайда, бұл ілімнің қолданылу аясы осы саламен шектелмейді. Интертекстуалды зерттеулердің аясы біртіндеп кеңеюде. Г.Г. Слышкин мен М. А. Ефремова прецеденттілік деп «мәтінде алдыңғы мәтіндердің элементтерінің болуы» деп түсіндіреді [5, 7-бет]. Бұл анықтама прецеденттік терминді интертекстуалдылық ұғымына жақындатады.

Прецедент белгілі бір қоғам үшін маңызды және осы қоғам өкілдерінің сөйлеуінде үнемі жаңартылып отыратын белгілі бір «стереотиптік бейнелі-ассоциативті кешен» болып табылады [2].

Д. Б. Гудковтың пікірінше, прецеденттер ұқсас фактілерді көбейту үшін модель ретінде қызмет ететін үлгілі психикалық, тілдік және сөйлеу фактілері түрінде жұмыс істейді, яғни, императивтілікке ие болады [6]. Д.Б. Гудков прецеденттік феномендерді «лингвомәдени қоғамдастыққа жақсы таныс, осы қоғамдастықтың ұжымдық жадында сақталған және сөйлеуде үнемі өзекті болып табылатын бірліктер» деп анықтайды. [6]

Прецеденттік феномендер – бұл белгілі бір тіл мен мәдениеттің өкілдері қабылдай алатын мәдени құбылыстар. В.В. Красных прецедентті феномендерді ассоциативті-прецедентті феномендер, ұлттық-прецедентті феномендер әмбебап-прецедентті феномендер деген бірнеше түрге жіктейді [4].

Гудковтың көзқарасына сүйене отырып, прецеденттік феномендерді прецеденттік мәтін, прецеденттік айтылыс, прецеденттік есім, прецеденттік жағдаят деген тақырыптық топтарға бөліп көрсетуге болады және оларды зерттеу олардың түрлі мәртебеге ие болатындығын, олардың әрқайсысының өзінің бейнелеу формасы, аксиологиялық әлеуеті бар екенін байқаймыз.

Сонымен, 1) прецеденттік мәтін – бұл «сөйлеу-ойлау қызметінің аяқталған және жетілген өнімі; (поли) предикативті бірлік; құрамдас бөліктерінің мәндерінің қосындысы оның мағынасына тең емес күрделі белгі» деп түсінілетін мәтін [6]. Прецеденттік мәтіндер-бұл ұлттық мәдениеттің үлгілі мәтіндерінің белгілі бір түрі, оларды зерттеу ұлттық-лингвистикалық-мәдени қоғамдастықта жеке тұлғаны әлеуметтендіру кезінде қажет, оған жүгіну осы қоғамдастықта үнемі жаңарып отырады.

Прецеденттік мәтіндерге мыналар жатады:

А) көркем әдебиет туындылары;

б) әндердің сөздері;

в) жарнама мәтіндері, анекдоттар және т. б.:

Прецеденттік мәтін корпусы белгілі бір қоғамда көтермеленетін немесе айыпталатын құндылық бағдарларын, әлеуметтік мінез-құлық үлгілерін көрсетеді және қалыптастырады. Демек, прецеденттік мәтін ұлттық мәдениеттің протомәтіндерін құрайды. Бұларға барлық басқа мәтіндер жатады және теріс пікір білдіретін, тіпті оларды жоққа шығаратын мәтін болса да негіз болады. Мәтінді қабылдау және құру кезінде кез-келген ана тілі оларға жүгінеді. Бұл мәтіндердің мазмұнын, мәнісін білмей жатып, мәдениеттің өзі сияқты белгілі бір мәдениеттің мәтіндерін толық түсіну мүмкін емес. Оны басқаша айтқанда мәтін ішіндегі мәтін деуімізге болады. Мысалы: Мәшhүр Жүсіпте:

Жалғанның өмір бойы уын іштім,

Өз бойыма шақ емес киім піштім.

Сәрсенбайдың бақытсыз Жамалындай,

Сөзіне мейірім қанды, түстім-түстім [7, 38 б.], - деген жолдар бар. Мәшhүр Жүсіп шығармадағы қаhарманның жай-күйін еске салып, өз өлеңінде лирикалық кейіпкердің мінез-құлқын сипаттау үшін, М.Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» романының атауын алып отыр. ондағы Жамал бейнесін бағы ашылмаған адам ұғымында кейіпкерлердің психологиясына салыстырулар жасау үшін алған.

2) Прецеденттік жағдаят - белгілі бір қауымдастықтармен байланысты «анықтамалық», «идеалды» жағдай, оның ішінде лингвомәдени қоғамдастықтың танымдық базасына кіретін іс-әрекет пен оның қатысушылары туралы түсінік болады. Танымдық базада прецеденттік жағдаяттың сол лингвомәдениқауымдастықтың барлық мүшесіне таныс дифференциалды белгілері сақталады. Прецеденттік жағдаят ол себептерді түсіндірмейді, тек факт – прецеденттік ахуалды көрсетеді.

Прецеденттік жағдаят (ахуал) үнемі түрлі дискурстарда, мәтіндерде, прецеденттік айтылымдарда қайталанып тұрады. Прецеденттік жағдаятты қабылдаудың инварианты болмыс, өмір туралы түсініктер арқылы да көрініс береді, осы тұрғыдан алғанда прецедентті жағдай архетип түсінігімен мағыналас болып келеді. Мұның атрибуттары - сол прецеденттік жағдаятқа қатысы бар субъект-кейіпкерлер немесе заттар. Мысалы:

Абай:

*Осы **жалған дүниеден**,*
Шешен де өткен не бұлбұл,
Көсем де өткен не дүлдүл,
Сөз мәнісін білсеңіз,
Ақыл – мизан, өлшеу қыл [8, 105 б.].

Балуан Шолақ:
Атандым Балуан Шолақ бала күннен,
Ту ұстап, ерлік етіп, тұлпар мінген.
*Ешкімге опасы жоқ **жалған дүние**,*
Өтті ғой талай-талай кемеңгерден [9, 320 б.].

Осы жолдардағы *жалған дүние* деген бірлік прецеденттік жағдаят болып саналады. Ол адамдар осы өмірге қонақ болып келетінін білдіреді және мәдениет мүшелеріне жаппай түсінікті болып табылады.

3) Прецеденттік айтылыс - күрделі тілдік таңба, оның мағынасын түсіну үшін прецеденттік айтылыстың негізгі мазмұнын құрайтын ондағы экстралингвистикалық, танымдық факторлар туралы білім керек. Мысалы: қазақ тілінде «Айналайын» деген бірлікті біз прецеденттік айтылысқа жатқыза аламыз.

Қазақ балаларына «айналайын» деп еміренеді, онысы «сенің жолыңда менің жаным құрбан» немесе «саған келген пәле маған болсын» дегені. Осы тұрғыда Олжас Сүлейменовтың «Айналайын» атты атақты өлеңі бар.

Айналайын – чудесное слово,
Жаль, что русский его не поймет,
Объяснить я готов ему снова,
Только бедно звучит перевод, - дейді де ақын [10].

Бұл сөздің бойында жасырынғын мазмұн әрбірімізге таныс. Оны басқа халық түсінбеуі мүмкін. Сондықтан ол прецеденттік айтылыс бола алады.

4) Прецеденттік есімдер – нақты бір адамды, болмаса жер-су атауларын, сондай-ақ, прецедентті есіммен байланысты оқиғаны атау үшін ғана емес, әз бойына жинақтаған қандай да бір образды бейнелеу үшін, есім арқылы сақталған ақпаратты беру үшін қызмет ететін және кәпшілікке танымалдығымен ерекшеленетін жалқы есімдер. Мысалы, «Қасымханның қасқа жолы, Есімханның ескі жолы» дегендегі Қасымхан, Есімхан, «Қазығұрттың басында кеме қалған» дегендегі Қазығұрт, «Күлтөбенің басында күнде жиын» дегендегі Күлтөбе прецеденттік есімдер болып саналады.

Прецеденттік есімдер қоғамның рухани мәдениетінің жетістіктерін сақтау және этикалық-эстетикалық нормаларды ұрпақтан – ұрпаққа жеткізу құралы болып табылады. Сонымен қатар коммуникативті функцияларының кеңеюіне және ықтимал қайталама

мағыналардың пайда болуына әкеледі. Ұлт мәдениетімен, әр адамның қоғамдық және күнделікті өмірімен тығыз байланысты болғандықтан прецеденттік құбылыс тіл білімінде ешқашан өзектілігін жоғалтпайды.

Прецеденттілік саласына белгілі бір тұлға үшін танымдық және эмоционалды тұрғыдан маңызды, қоғамда жақсы танымал және үнемі қарым-қатынаста қолданылатын дайын интеллектуалды және эмоционалды блоктар жатады.

Біз прецеденттік мәтін, прецеденттік жағдай, прецеденттік мәлімдеме және прецеденттік есімдер сияқты бірліктердің жалпы прецеденттік феномендер немесе құбылыстар деп аталатынын ғылыми әдебиеттерді зерделеу барысында аңғардық.

Д. Б. Гудков жеке есімдердің 1) әйгілі мәтінмен немесе 2) ана тілінде сөйлейтін және прецедент ретінде әрекет ететін жағдаймен анықталуын прецеденттік есімдер деп деп санайды [1, с.108].

Ал В.В. Красныхтың пікірінше, айтушы қандай да бір прецедентті есімді қолдану барасында ол «нақты бір денотаттың (референтің өзін емес), аталмыш прецеденттік есімнің жалпы дифференциалдық белгілерін есінде ұстап тұрады» [2, с.48]. Мысалы: қазақ әлем бейнесіндегі *Шық бермес Шығайбай* – жалпы сараңдықты білдірсе, *Қыдыр ата* – қасиеттілік белгісі болып саналады.

Прецеденттік есімдерді пайдалану мақсаты қандай да бір мәдениет аясында адамдардың нақты бір қасиеттерінің эталонына, клишеленген бейнесіне айналған жүйелер арқылы бағаланатын затқа қысқа да нұсқа сипаттама, субьектілік қатынас арқылы оң немесе теріс баға беруден тұрады.

Демек, прецеденттік есімдер бір мезгілде аталымдық және сипаттаушылық қызметті қатар атқарады. Екі қызметінің ішінде сипаттаушылық қызметі негізгі болып саналады, өйткені өзінің аксиологиялық және экспрессивті сипатта болуымен ерекшеленеді.

Осындай прецеденттік есімдер фразеологизмдер, мақал-мәтелдер бойынан да кездесіп жатады. Прецеденттік есімдері бар қазақ фразеологизмдері терең тарихи және мәдени мазмұнға толы. Прецеденттік есімдер тіл әлемінің ұлттық бейнесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, олар шындықты бағалауға ықпал етеді.

Абайдың ақылын [басын] берсін, Жамбылдың жасын берсін, Сәкеннің сәнін берсін, Күләштің әнін берсін – Алғыс түріндегі фразеологизм. Бар жақсылықты, игілікті тілеу. *Бір жолдастың шілдехана үстінде дүниеге келген сәбиге: Абайдың басын берсін, Жамбылдың жасын берсін., Махамбеттің тілін берсін, Құрманғазының күйін берсін, ЫБырайдың күрегін берсін, Гагариннің жүрегін берсін! - деп тілек айтқанын естідік. Бұлар жаңа сипатта айтылған бата-тілек қана емес, ауыз әдебиетінің бір көрінісі – шешендік сөз емес пе екен?* (ҚӘ) [3, 9 б.].

Абылайдың ақ туы. Бұл сөз бұрын күллі қазақ атынан айтылар ұранның баламасы ретінде жұмсалатын болған. *Олар ана жақта партия құрып, ... Абылайдың ақ туының астына Алаш азаматын топтап, үш жүздің баласының басын біріктіріп жатқан көрінеді (Ә. Н.).* [3, 9 б.].

Ақылы Аплатондай (Платон – Аплатон гректің белгілі ғалымы. Ескі әдебиетте «Аплатон» ақылдың, даналықтың өлшемі ретінде алынатын болған) *Біреуге Аплатондай білім беріп, Мінер ат, ішер асқа зар қылғаның (С. Т.).* [3, 29 б.]..

Атымтай жомарт. «Тай» - араб елінің руы; «hатым» - сол рудан шыққан(ескі ертегі бойынша) жомарт кісінің есімі. (Сері, қолы ашық кісі туралы айтылады). *Бұрынғы уақытта Атымтай жомарттың мырзалығына ешкім жете алмаған (ҚЕ). Ақылсыздың еш сөзі мақұл болмас, Атымтайдай жомартпын десе-дағы* (М3). [3, 62 б.].

Қазірет Қызыр келеді. Қыдыр дариды. *Тілегін құдай береді. Ақсақалды кісі боп, Қазірет Қызыр келеді* (М3) [3, 305 б.].

Фразеологиялық бірліктің құрамдас бөлігі бола отырып, жалқы есімдер прецеденттік есімдердің функциясын орындай бастайды, өйткені ол белгілі бір қасиеттердің жиынтығы бар біртекті заттардың жалпыланған атауына айналады. Оним жеке, жалғыз өрнек болуды

тоқтатады, бірақ өзінің бастапқы атауымен генетикалық және семантикалық байланысын сақтайды.

Прецеденттік есімдері бар фразеологизмдер мифология мен дінде жиі кездеседі. *Абылхаят [Әбілхаят] суы, Әзірет Әлінің күші, Бабай түкті шашты Азиз, Ғазырет Қызыр ие, Бибібатпа [Бибісара] пірімнің қолы/Бибатпаға [Бибі Фатима, Қадишаға] сыйынды/Бибібатима пірім, Су иесі Сүлеймен, Қыдыр дарыған, Қайда барсаң Қорқыттың көрі* және т.б.

Байқап отырғанымыздай, осындағы прецеденттер когнитивтік (танымдық) базаға кіреді. Аталып отырған зат туралы түсінік қалыптастыра отырып (бұл жағдайда мифтік кейіпкер), прецеденттік есімдер тілдік ұжымда аталмыш есімге бекітілген ұғымдардың коннотацияларын, тұрақты белгілерін білдіре алады.

Затқа әлеуметтік баға беру көбінесе прецеденттік есімдерді тұрақты тіркестерге қосу арқылы көрінеді (*Арамызда шығайбайланатындар бар, қодарланып отыр, асанқайғылану*). Осы типтегі фразеологиялық бірліктерге тән ерекшелік – олардың құрамындағы онимдер әдетте кіші әріппен жазылады, бұл атаудың жалпылануын көрсетеді. Жалқы есімдер компоненттері болып табылатын фразеологиялық бірліктер көбінесе грамматикалық және сөзжасамдық құралдардың көмегімен жиі айтылатын жағымсыз экспрессивті коннотацияны жеткізеді. Мысалы, *шығайбайлану* фразеологизмі қолы тар адамдарды сипаттау үшін қолданылады.

Прецеденттік атаулар тілдік қоғамдастықтың танымдық базасында сақталатын жалқы есімдер туралы инвариантты түсініктерді көрсетеді және ұлттық мәдениет арқылы анықталады. Жеке тұлғаның мәдени құзыретіне байланысты қолданылатын есім туралы аялық білім кешені прецеденттік есімдердің негізгі компоненті болып табылады [4, 81 б.].

Прецеденттің онимдердің денотаты мәдени құбылыс немесе тақырып (саяси, ғылыми қайраткер, суретші, жазушы, әдеби кейіпкер туралы) туралы идеяларға сүйенеді. Прецеденттік есімдердің сигнификаты барынша қысқартылған түрде болса да, белгіленген зат туралы энциклопедиялық білім іспетті болады. Денотаттың субъективті, жеке инварианты жалпыға бірдей танылған ұлттық идеямен сәйкес келмеуі мүмкін, бірақ оған сүйенеді.

Мысалы: *Есімханның ескі жолы*. Есімхан деген қазақ ханның атына байланысты атанып, ертеде қалыптасқан салт-тұрмыс заңы, көне дәстүр жиынтығы. *Кеңгірбай, Қараменде, Құнанбайлардың айтуларынан жазылып алынған «Қасымханның қасқа жолы», «Есімханның ескі жолы»... дейтін орта ғасырдағы қазақ қауымының жұртшылық заңдарымен орыс ғалымдарын таныстырмақшы болады* (Ә. М.) [3, 169 б.].

Ескендірдің қос мүйізі. Бұл жерде іште жатқан шер, құпия сыр ұғымында. *Отар, айтылмаған өкпе – іште жатқан Ескендірдің қос мүйізімен тең (І. Е.).* [3, 168 б.].

Прецеденттік есім коннотативті семаларға ие болуы мүмкін және мәлімдеме объектісін сипаттау үшін қолданылады. Прецеденттік есімдердің белгілері тұрақты сипатқа ие және танымдық және эмоционалды қарым-қатынаста сөйлеуші үшін маңызды, сонымен қатар осы адамның қоршаған ортасына таныс.

Прецеденттік онимдердің негізгі белгілерінің қатарына мыналарды жатқызуға болады: танымалдылық және жалпыға бірдей сипаттарының болуы; қабылдаудың тұтастығы; мазмұнның репродуктивтілігі; өзгермейтін түрде, тұрақтылықта қайталанатын форманың стандарттылығы; ассоциативтілігі – белгілі бір тілдік бірлік пен ол ұсынатын құбылыс арасындағы байланыс; бірнеше рет қолдануды қамтитын қолдану жиілігі.

Көптеген прецеденттік атаулар жиіліктік сипатқа ие, яғни олардың мағынасы әлеуметке белгілі және әмбебап танымдық кеңістікке енеді. Мысалы, *Атымтайлар* –жомарт адамдар, *Шығайбайлар* – сараң адамдар, *Асан Қайғылар* – жылаңқы адамдар және т.б.

Прецеденттік есімдер ана тілі үшін ақпараттық, танымдық және эмоционалды құндылықпен, инварианттықпен және символизммен сипатталады. Шоғырланған түрдегі мағынаны қорытындылай келе, прецедент адамның сыртқы келбетін (Толағай), мінезін (Асан қайғы), әлеуметтік жағдайын (Қарынбай) көрсете алады.

Сөйлеу тәжірибесінде айтушы әдетте өзінің жеке бағаларын, объектілерге тән мінез-құлықты және ұлттық сипаттамаларды береді. Сондықтан прецеденттік есімдердің қолданылуы мәдениаралық байланыстарға, лингвомәдени қауымдастық мүшелерінің білім деңгейіне байланысты. Прецеденттік есім, бір жағынан, оның қайнар көзімен байланысты және ол туралы маңызды ақпаратты қамтиды, ал екінші жағынан, жеке даралық пен оған тән белгіні көрсетеді және оның негізгі иесінен алшақтату қабілетіне ие болады.

Фразеологизмдерде қолданылатын прецеденттің прагматикалық компонентінің коннотациялары ерекше рөл атқарады. Коннотация айтушыға тыңдаушының санасы мен эмоцияларына әсер етуге мүмкіндік береді. Прецеденттік есімдерді қолдану адамның мәдени, біліми және әлеуметтік тәжірибесін қолдана отырып, олардың мағынасын түсінуге мәжбүр етеді.

Фразеологизм мағынасында жасырылған бағалау компоненті әсіресе маңызды болып табылады. Сезімдер мен эмоцияларды білдіретін эмоционалды компонент прецеденттік атаудың мағынасының бағалау компонентімен байланысты

Коннотацияның бағалау және эмоционалды компоненттері, әдетте, белгінің үлкен дәрежесін білдіретін экспрессивті компонентпен байланысты. Шоғырланған бірлік бола отырып, прецеденттік есімдер коннотацияның барлық үш компонентін (бағалау, эмоцияналдылық, экспрессивтілік) қамтиды.

Қорыта келгенде, фразеологизмдердің құрамындағы прецеденттік есімдердің мағыналық ерекшеліктеріне ақпараттылық, танымдық және эмоционалды құндылық, символдық және экспрессивтілік жатады. Олар талай жылғы тарихи дәуірде мойындалған халықтық пайымдаулардың, ұғымның таңбаға айналу үдерісінен өтіп, лингвомәдени прецедентке айналуы нәтижесінде тұрақтылыққа ие болады. Бұл бейнелер аксиологиялық жүйеде лингвомәдениеттанымдық доминант- бірлік ретінде танылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Гудков Д.Б. Прецедентное имя и проблемы прецедентности. – М.: Изд-во МГУ, 1999. – 152 с.

2. Красных В.В. Прецедентное высказывание и прецедентное имя как символы прецедентных феноменов // Язык, сознание, коммуникация. – Вып.1. – М., 1997. – С.82-103.

3. Кеңесбаев І. К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: «Ғылым» баспасы, 1977. - 712 б.

4. Тілеубердиев Б. Қазақ ономастикасының лингвокогнитивтік аспектілері. – Алматы: Арыс, 2006. – 81 б.

Ж.О.Мазибаева[1]
[1]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Магистр-оқытушы

ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ АР МӘСЕЛЕСІ

*Аңдатпа*Қазіргі таңда концепт ұғымын зерттеу тек тіл б. ілімі саласында ғана емес, сондай-ақ жалпы дүниетанымдық тұрғыда да өзекті мәселеге айналып отыр. Мақалада қазақ тіліндегі *Ар* мәселесінің репрезенттеуші лексемасының мағынасы сараланады және оның ұлттық мәдени ерекшеліктері анықталады. *Ар* мәселесі адамның күнделікті өмірінде, оның басқа адамдармен, қоғам мүшелерімен араласуында адам өмірінің негізгі лингвистикалық аспектісі болып табылады. Мақалада *Ар* концептісі *адамгершілік, ұят, намыс, иман, адалдық, абырой,* т.б. тұжырымдармен өзара байланысы көрсетілген. Зерттеу материалдары ретінде жазушы Т.Ахметжанның шығармалар жинағы таңдалып алынды. Жалпы қазақ танымында *Ар* ұғымы арқылы адамның өмірлік болмысын айқындауға болады.

Тірек сөздер: лексема, тілдік сана, ар, әлемдік бейне, ұлттық ерекшеліктер.

THE PROBLEM OF HONOR IN THE KAZAKH WORLDVIEW

Abstract. Currently, the study of the understanding concept is becoming relevant not only in the field of linguistics, but also an actual problem in the context of worldview. The article analyzes the meaning of the representative lexeme of the problem of “Ar” in the kazakh language (translating as a conscience) and identifies its national and cultural features. The problem of “Ar” (conscience) is the main linguistic aspect in the daily life of a person, his communication with other people, members of society. This article discusses the relationship of the problem of morality, modesty, honor, faith, honesty, dignity, etc. A collection of works by the writer T. Akhmetzhan was chosen as the material for an interpretive study of the concept of conscience. In the whole Kazakh knowledge, the concept of conscience can determine a person's life.

Keywords: lexeme, language consciousness, conscience, concept, image of the world, national features.

Адамды толық зерттеу тенденциясы лингвистика, мәдениеттану, психология, философия салаларында қарқынды даму байқалады. Аталмыш ғылыми парадигманың айналасында екі ғылыми бағыт қалыптасты: лингвомәдени белгілі бір тілді, ұлттық ділді жеткізуші ретінде, және когнитивтік лингвистика тілдегі білімділік процестерінің бейнесі ретінде қарастыру [1, 5б]. Когнитиивті лингвистиканың басты мәселесі тілдің ішкі когнитивтік құрылымында және айтушы-тыңдаушы ретіндегі қозғалыс түрінде тілдік суреттеулер мен сипаттаулар беру, сонымен бірге ақпараттарды жүйелеуші ретінде жекелей тәуелсіз модуль және тілдік ақпараттарды саралаушы қызметін атқарады [2, 93б]. Тіл мен ойлау арасындағы күрделі қарым-қатынастарға араласу, сол сияқты тілдегі таңбалар мен ақпараттағы өзгерістерді анықтайтын когнитивті лингвистиканың базалық түсінігі концепт екені анық. Концепт ұғымын ашу мәселесімен көптеген ғалымдар айналысып, жүздеген еңбектер жазылды. А.Вежбицкая, В.Н.Телия, Н.Д.Арутюнова, А.П.Бабушкина, С.Е.Никитина, Р.М.Фрумкина еңбектеріндегі терминдерде едәуір айырмашылықтар байқалады.

Жалпы тілтаным теориясының когнитивті лингвистика қағидаларына ұласар ғылыми сипатын ғалым Н.Уәли “концепт” ұғымының жан-жақты зерттеле бастауымен айғақтады. “Сөзді белгілі бір концептінің атауы ретінде ала отырып, сол сөздің тілдегі мағынасына, ақиқат дүниемен байланысына, ақиқат дүниенің санадағы бейнесіне және ол жөнінде санада жинақталған ақпараттардың қайта “өңделіп”, қайыра атауға ие болуына талдау жасау арқылы аталмыш сөз-концептінің мазмұн құрылымындағы лингво-этно-мәдени ақпараттарды

айқындау, сөйтіп, санадағы дүниенің тілдік бейнесін ашу жөнінде зерттеулер қолға алына бастады”, - деп атап көрсетті. [3, 204б].

Концепт категориясы қазіргі уақытта жаңа дерек көздері мен жаңа әдістер қолданыла отырып бірнеше рет және біріккен лексика-семантикалық, лексика-фразеологиялық, лексика-грамматикалық және семантикалық аймақтарға бөлініп қарастырылауда. Осыған байланысты зерттеушілер бір-бірімен байланысты біріккен концептілерді американдық ғалымдар теориясы бойынша концептуалды ұғым-прототип ретінде қарастырған. Зерттеушілер әртүрлі концептілерді қарастыра отырып шетел когнитивистерінің еңбектерінде арқау болған концептің түрлері мен типтері жайлы сөз қозғайды (фреймалар, сценарийлер және т.б.). Әр халықтың концептосферасында өзіне тән концептер аз ұшыраспайды, ол ұлттық ерекшелікті айқындай түседі. Яғни, логикаға негізделген философиялық тұжырымдар ғасырлар сүрлеуінен өткен концептінің санада сәулеленген қарапайым бейнесін жасауға негіз болар алғышарт деп танылады. “Халық өзі танып, білген заттар мен құбылыстарға жеке-жеке ат қойып, айдар тағып қана қоймайды. Олар тектестігі, туыстығы, түрлі-түсті қасиеттерінің ұқсастығы мен ортақтығына қарай топтастырып, жинақтап, классификация жасайды. Ал, классификация жасау – заттар мен құбылыстарды белгілі бір дәрежеде танып-білу” [3, 213б].

Ұлттық ерекшелікті айқындауда, олардың ойы мен табиғатын түсінуде, суреттеу мен мазмұндауда концептінің атқарар қызметі өте маңызды. Когнитивтік лингвистиканың негізгі категориясы – концепт. Лингвокогнитивтік бағыттағы зерттеулер концепт мазмұны мен лексикалық бірлік мағынасының мазмұнын ажырату мүмкіндігіне назар аударады. Сөздің семантикасы коммуникация процесінде сөйлеушілердің өзара түсінісуін қамтамасыз етеді. Концепт – концептілік аяға (концептосфера) тән бірлік, яғни халықтың ойлау жүйесіндегі бірліктердің реттелген жиынтығы. Концепт белгілі бір халықтың санасында көрініс тапқан қандай да бір құбылысқа тән барлық менталды белгілерді қамтиды. [4, 38б]. Концепт болмысты түсінуге мүмкіндік береді. Когнитивтік лингвистиканың семантикалық-когнитивтік бағытында концепт оны атайтын тілдік бірліктің мағынасы арқылы зерттеледі. Тілдік бірліктер тілдік сананы материалдаушы құрал ретінде қызмет атқарады.

Ар концептісін таңдап алу біз үшін кездейсоқтық емес, бұл концепт адамның күнделікті өмірінде, оның басқа адамдармен, қоғам мүшелерімен араласуында адам өмірінің негізгі аспектісі болып табылады. *Ар* философия тілінде бағалы бағытта адамның жеке тұлғалық бейнесін суреттейтін, Аристотель, Цицерон, сол сияқты Б.Паскаль, Т.Гоббс, И.Кант, А.Г.Баумгартен, Шиллер, т.б. философтардың пікірімен сәйкес келеді. Шиллердің бағалауы бойынша мәртебелі, игі адам бейнесін: “Біз *Ар* деп айтып жүргеніміз адамның ішкі жан дүниесіндегі ұнамдылық қасиеттердің басқа қасиеттер үстінен үстемдік құруы” деп жазады [4, 60-61бб]. Қазіргі уақытта *Ар* деп адамның жеке тұлға ретіндегі басты қасиеттерін ұғынамыз. [5, 144б]. “*Ар* білімі” деген терминді қолданған Шәкәрім *Ар* сөзін совесть деп тәржімалаған. *Ар* дегеніміз не? Ол тек адамға ғана қатысты түсінік. Адамның ар-намысы түсінігі жеке тұлға бойындағы бағалы құндылық. Философ Ғ.Есімнің айтуынша: “Арлы адам – алдымен, Құдайына қараған, Құдай мақұлдамайтын іске бармайтын адам. Ар – әр адамның өз ісінің төрешісі”. [6]. Бізде *Ар* сөзіне ғылыми тұрғыдан қандай анықтама беріледі? “*Ар* – адамгершілік сана, этика-философиялық категория. Адамгершілік (адамшылық, адамдық) қазақ халқында адам бойындағы жақсы қасиеттердің жиынтық мағынасын білдіретін ұғым-өлшем болса, *Ар* – оның шығу тегі, бұлақ бастауы. Арды адам бойындағы жақсы қасиеттердің өлшемі, адамгершілік санасы деуге негіз бар”. [6, 11б]. *Ар* – адамдық сананың негізі. Шәкәрімше айтқанда, *ар* өзіне жақын, әлі ара жігі ашылып зерттелмеген ұят, ұждан ұғымдарымен бірлікте.

Арлы адам деп толықтай халық құрметіне ие, елге танымал, ел сенімін артқан адамдарды айтқан. Қазақ тіліндегі ар концептін зерттеу үшін сөздік дефинициядан тірек лексеманы, синонимдерге сынама, таралу аймағы, сол сияқты тірек лексемаға лексикалық қорытынды жүргізу жатады. Қазақ тіліндегі тірек лексема ретінде концепт бойынша мына сөздер берілді - ар, арлы. Және *Ар* концептісінің қатарын ұят, намыс, адамгершілік, иман, адалдық, абырой, т.б. макрофреймдер қатары толықтыра түседі. Т.Ахметжан шығармаларында *Ар* концептісін

аталмыш макрофреймдерді біріктіре отырып көрсеткенін байқаймыз. Оларды өзара бір-бірімен байланысқа түсіп, бірін-бірі толықтырып отыратын адамилық бірліктер ретінде қарастыруға болады.

Қазақ тіліндегі ар концептісінің репрезенттеуші лексемасының мағынасын саралап көрейік. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде Б.Қ.Қалиевтің редакциялауы бойынша [7, 317б] *ар* сөзіне мынадай анықтама берілген: *Ар* з.е. – Адамгершілік ізгі қасиет. Арлы арына қараса, Арсыз жеңдім дейді (Мақал). Ар көрді – намыс көрді, ұят санады. Арын арлады - намысын жыртты. Арын аттады (сатты, төкті) – атына кір келтірді, ұятқа қалтырды. Арын аяққа басты – арын сатып қорлады. Арын сақтады – намысын қорғады. “Арлы да намысқой адам мұндайға төзе алмайды” [8, 145б], “Ақшаға арын сатқан қыздарды: “Арыңды қайтадан ақшаға сатып ала алмайсыңдар!” - деп дөңбекшітті”. [8, 19б]. Қазақ әдеби тілінің сөздігінде [9, 572б] *ар* сөзі келесідей мағына береді: *Ар* з а т. – Адамгершілік қасиет, намыс, ұят. Арын аяққа басты – Арын сатты, қорлады. “Бірақ олай істесе жігіттік ары аяққа басылды емес пе...” [8, 77б]. Ә.Қайдардың этнолингвистикалық сөздігінде [10, 34б] *ар* сөзіне келесідей түсінік берілген: *Ар* – адам болмысына тән аса қымбат, аса құнды әрі мәнді зиялы қасиеттерінің бірі. Оны ұлттық менталитетінің өзекті мәселесі *Ар* деп білетін қазақ жұртының арасында кеңінен тараған “Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы” деген қанатты сөзінен аңғаруға болады. Ар-намыс, ар-ұят, ар-ұждан деген т.б. күрделі ұғымдардың баршасы осы *ар*ға байланысты туындаған. Сөздікте *Ар* ұғымына қатысты біраз тілдік деректер келтіріледі.

Әртүрлі лексемалар мен лексика-семантикалық нұсқалар жалпы концептің әрқилы белгілерін көрсетеді. Тілдік-жүйелі спецификасы концептің әртүрлі белгілері мен факторлары нәтижесінде бір бағытта жүруіне мүмкіндік жасайды. Арлы сын есімі де сол сияқты сипатқа ие болады. Азаматты арлы ету, ұятты бойына сіңіру, ар алдында биік болу – адамға тәрбиемен келген асыл қасиеттер, адам бойына тәрбие арқылы жақсы қасиеттерді сіңіру ұлт алдындағы маңызды мәселе. Аталмыш сөздіктерден келтірілген мысалдар концептің сөздік қорда басқалай да мазмұнда кездесетінін жоққа шығармайды. Ол үшін аталған концептің мәтінде кездесетін лексемалық, репрезенттік түріне қорытынды жасау керек.

“Адамзат жаратылғалы алдымен заттық табиғатқа ие болған, яғни басқы мақсат – ішіп, жеу, қарынды тойындыру. Бұл – тән жүйесі. Екінші болып жан жүйесі айтылады. Үшіншісі – адамның санасы. Төртінші – нәпсі жүйесі, ол тек ішіп-жеу емес, артына ұрпақ қалдыру ниеті. Бесінші – көңіл жүйесі, яғни көңіл азығын іздеу. Алтыншы жүйе – рух жүйесі, яғни адамның рухани мәдениеті. Жетінші жүйе – ар жүйесі, ол Жаратушыға барар соңғы баспалдақ”. [6]. Т.Ахметжан адам бойына осы жақсы қасиеттерді қалыптастыру мақсатында “Ар-ұят періштесін” ұтымды қолдана білген: “Пенделер өзінің адамдық қасиетін жоғалта бастады. Ар-ұят періштесі, пенделердің қалғып кеткен ар-ұятын оят!.. Әрі өктем, әрі сондай мейірімді дауыс ұзақ уақыт жаңғырығып тұрып алды. Бүкіл дүние О-я-т, о-я-т, о-я-т! деп қайталап жатты... – Мен пенделердің ұйықтап кеткен ар-ұятын оятуға әзірмін!” [8, 4б]. “Иманжүзді жігіт екен, жақсы болды ғой”, - деп қуанып қалды” [8, 6б]: “Ассистенттің жүрек тұсы шым етті,.. уылжыған жасты ажал тырнағынан арашалап қалу мұның дәрігерлік һәм ар алдындағы адамгершілік парызы емес пе...” [8, 7б]. Мысалдардан ар сөзінің тағы бір мағынасы ашылғанын көреміз – ар-иман – иманды, тәрбиелі адам бойындағы жағымды қасиет. Жай ғана *ар* деген қасиетке ие болып қою аз, оны қорғай білу, оны алып жүре білу, имансыздықпен күресе білу қажет. Бұл жерде *ар* сөзі орыс тіліндегі “совесть” сөзімен сәйкес келеді. *Ар* ұғымын орынды қолданбау оның коннотациялық ұғымнан керісінше жағымсыз мағынада да қолданылуына әкеліп соғады. Бұл жағдайда *Ар* концепті өзінің тікелей мағынасынан гөрі менмен, өзімшіл деген мағыналардағы түсінікті береді. *Ар* сөзін өз деңгейінде сақтай білу - өзін-өзі сыйлай отырып, өз бойындағы жақсы қасиеттерді қолдана білу. Сонымен әр семема қазақ тіліндегі концептуалды белгілері бойынша зерттелген концептің мазмұнын береді. Сол семемалардың негізінде *Ар* концептінің бейнесін ашып көрсетеміз. Ар, ұят синонимдерінің мағынасын салыстырып көретін болсақ П.В.Косовичтің қазақша-орысша, орысша-қазақша сөздігінде [11, 169б] мынадай мағына береді: ар – 1)

совесть, честь 2) стыд – ұят, ұят болу. Синонимдерді салыстыру барысында намыс сөзінің семасы: ар көру, ары қашқан; арлы болу. Жақсы арына құл, жаман малына құл. Синонимдердің өзара үйлесімділігін байқап көрсек. Ер азамат туралы намыс көру, ар көру тіркестерін алсақ, сол сияқты жалған намыс деп қолданылады, бірақ жалған ар айтылмайды. Сол сияқты қыздың ары, ер намысы деп қолданылып, керісінше ер ұяты деген тіркес қолданысқа енбеген. Адам бойында ар, намыс қасиеттерін сіңіру барысында мынадай тіркестер жиі қолданылады: азаматты арлы ету, намыскерлікке үйрету, намыскер болып өсу, бірақ бұл сөздердің орнында "ұят" сөзі қолданысқа түспейді. Ал адам бойындағы әртүрлі эмоциялық сезім түрлерін бергенде ұят сөзі қолданылатындығын байқадық – ""Әй, қу қыз, жазарыңды жазып алып, несіне ұялып отырсың?" дейді бір дауыс" [8, 57б]. Ар, намыс сөздері эмоционалдық жағынан мағыналас болғанымен намыс сөзінің беретін мағынасы жеке адам бойындағы - намыс, жақсы атақ, репутация болса, ар сөзі - адамның ішкі жандүниесіндегі тұлға ретіндегі қасиеттерінің көрінісі. Ар концептінің өзегі өз бойында жақсы ат, ұят, намыс сияқты ұғымдарды біріктіреді. Арға байланысты көбінесе адам, жан лексемасына қатысты пікірлер жиі кездеседі. [12]. Адам, жан лексемасы негізгі компоненттерде кездесіп жеке адамның қасиеттерін көрсететін репрезентация ретінде халқына адал қызмет ететін, арлы, сыйлы, сонымен қатар жеке тұлғаның эгоцентрикалық ішкі әлемімен ғана шектелмей отан, халық сөздерінің мағынасын аша түседі: "Малыңа сүйенбе, арыңа сүйен", "Жігітке жар қымбат, намыс пен ар қымбат", "Жақсы арына құл, жаман малына құл", "Ер мойынында қыл арқан шірімес", "Жарлы болсаң да, арлы бол", "Тәнім – жанымның садағасы, Жаным – арымның садағасы", "Мал сақтама, ар сақта", "Жігіттің құны – жүз жылқы, Ары – мың жылқы", "Әдептілік, ар-ұят - адамдықтың белгісі, тұрпайы мінез, тағы жат надандықтың белгісі", "Адалдық ардың ісі", "Ер жігітке өлімнен ұят күшті", "Арсыз-адамның қоры" (Ж.Баласағұни). Сонымен жалпы қазақ ұғымындағы ар лексемасы мынадай мағына береді: 1) ар – байлықтан артық саналады. арлы адам басты құндылық; 2) ұяты, намысы бар адам; 3) арлы адам өзінің өмір сүру қағидаларын берік ұстанады. 4) адамның ары оның жасаған ісінен көрінеді;

Ар концептінің интерпретациялық зерттеу материалдары ретінде жазушы Т.Ахметжанның шығармалар жинағы таңдалып алынды [8]. Зерттеу барысында байқағанымыздай жалпы қазақ тілінде *Ар* лексемасының өзі сирек кездеседі. Ар туралы 15 шақты ғана қазақ мақал-мәтелдері бар. "Ар жүйесі дегенде адамшылық кеңістігі айтылады. Ар таза күйінде кездеспейді, оның көріну формалары: ұят, намыс, ұждан, ғашықтық, достық, кісілік, жомарттық, ізгілік, парасаттылық, даналық, талаптылық, т.б. Ар дегеніміз көңіл мен рухтың сапалық өлшемі немесе анықтаушысы деуге болады» [6]. Т.Ахметжан шығармаларында да *Ар* концептісі ар-ұят, ар-намыс, ар-иман, адамгершілік, абырой, т.б. макрофреймдер арқылы біріктіріле отырып көрсетілгенін байқаймыз. Оларды өзара бір-бірімен байланысқа түсіп, бірін-бірі толықтырып отыратын адамилық бірліктер ретінде қарастыруға болады. Сонымен бірге *Ар* сөзі немесе басқа да макрофреймдер қолданылмай-ақ кісі ақысын жемеу [8, 190б], жанына жаққан кірден арылу [8, 111б], қарауға жүзі шыдамау [8, 109б] сияқты т.б. тұрақты тіркестер арқылы *Ар* концептісінің ұғымдық мәні көрініс береді.

Ар концептісі Т.Ахметжанның өн бойына толықтай сіңіп кеткен концепті. Оның бар идеясы да осы ұғымды өз оқырмандарына жеткізу. Иман, ұят, ар бар жерде адамзат бар екенін жазушы үнемі еске салып отырады. Т.Ахметжанның *Ар* концептісінің **құрылымдық моделі** мынадай сипатта келеді: **Арсыздық, сатқындық, опасыздық** – "Ақшаға айырбастамайтын дүние жоқ!" [8, 146б], "Мен пара алмаушы едім, адал едім" деген біреуді көрсетші маған" [8, 46б], "Бұдан былай маған ешкім де пара бере қоймас" [8, 46б], "Жалғанның бір пайдасын көргенде, арланбай арыңды да сатасың (Шәкәрім)" [8, 4б]; **Ар-ұяттан өртену, намыстан өртену** – Үйге келгенде мамам айтқанда ұрлығымның үстінен түскендей бетім ду етіп, ұялып кеттім [8, 54б], ""Әй, қу қыз жазарыңды жазып алып, неменеге ұялып отырсың?" дейді бір дауыс" [8, 57б] **Адамдық сипат, адамгершілік қасиет, табиғи құбылыс** – "Пенделер өзінің адамдық қасиетін жоғалта бастады" [8, 4б], "Иманжүзді

жігіт екен, жақсы болды ғой...” [8, 4б], **Адам тағдыры** (Пайда ойлама, Ар ойла. Абай) – ““Ақшаны қайтесің, алдымен адам тағдырын ойласаңшы! – деді періште ассистентке” [8, 7б]. Сонымен қатар *Ар* концептісінің **мейірімділік, адамгершілік, кісілік, жалған намыс, ардан аттау (ардан аттамау), намыстан өртену, ар алдындағы жауапкершілік, қорланған намыс, тапталған ар, кісі ақысын жемеу, т.б. логикалық модельдері** Т.Ахметжан шығармаларының өн бойында өріліп жүр.

Жазушы шығармаларында кездесетін *Ар* концептісі ұлттық мінезді саралап, белгілі бір кейіпкердің мінез-құлық өзгешелігін көрсетуде де көрсетілген.Мәселен, жеке асқа тән“**намыс**” немесе **қоғамға тән “намыс**” т.б. Ал, *Намыс* концептісінің синонимі *Ар* концептісі қазақи ортада ежелден қалыптасқан ұғым болып саналады. Т.Ахметжан *Ар к*онцептісін “**өлімнен ұят күшті”**, “**ар-намысты таптатпау**”, “**ар-намысты аяққа бастырмау**”, т.б. деген тұрақты метафоралық сөз тіркестерімен де алмастырып қолданған. **“**Желтоқсан оқиғасынан кейін “ұлтшыл”, “жікшіл”, “ағайыншыл” деген аттарға ие боп, қудалауға да түстік. Қызметтен айрылдық, партия қатарынан қуылдық. Небір сорақы жалаларды естідік. Ар-намысымыз аяққа тапталды. Өлімнен ұят күшті, сынбадық. Мүжілдік, бірақ мұқалмадық. Күреспен, азаматтық намысымызды аяққа бастырмаймыз деген деген жанталаспен өмір сүрдік... Соңымыздан ерген ұрпақ бар, олардан өрбитін болашақ бар...**”** [13,8б**].**

Ар к онцептісін адами қасиеттерді қамтитын және *белгілі бір ортада өмір сүруге бейімделген* адамдар санасының ойлау бірліктері мен психикалық ресурстарын, білім тәжірибенің бейнелі көрсеткіштерін құрайтын, хабарлы құрылымдарды түсіндіруге мүмкіндік беретін танымдық лингвистиканың негізгі ұғымдарының бірі ретінде де алуымызға мүмкіндік бар. Сонымен бірге, адам баласының өзін қоршаған ортаға бейімделу ерекшелігінің нәтижесінде қалыптасқан рухани дәстүрлік ережелерін сақтау да *Ар* концептісімен тығыз түрде байланыстырылған. Мәселен, “Ең басты мақсат – соңымнан ерген ұрпақтарыма туған жерінің қадір-қасиетін білдіру. Еліне, жеріне, адамға деген құрметін, махаббатын арттыру. Өйткені олардың түп-тамыры сонда жатыр. Адам түп-тамырынан ажырап қалса көктеп, көгере алмайды. Бұл – табиғаттың заңы... Байқаймын, қазір кейбір жетілдік деген азаматтар ауылдасымен амандасуға, бір дастархан басында отыруға да арлана бастапты...” [13, 8-9бб]. “Жамандықты жамандықпен жеңе алмайсың. Адам рухани биіктеген сайын осыны түсінеді” [13, 8б]. Демек, кез келген адамға тән қасиет тұжырым жасау арқылы адам ойлау әрекетін ғана жүзеге асырып қана қоймайды, ол әлемді танудың негізін құрайтын тәжірибе мен білім жүйелерін талдауды, олардың болмыс-табиғатын пайымдауды міндет етеді. Тұжырым жасау барысында адам өз санасында бұрыннан орныққан қағидаларды басшылыққа алады әрі дүниені тану, оның зандылықтарын ой таразысынан өткізу, тың деректерді жинақтау, оларды жадыда сақтау секілді мақсаттарды да жүзеге асырады. Ойша жасалған болжам мен адам нақты көріп білген, бақылау нәтижесінде көз жеткізген фактілер өзара тығыз байланыс құрай келе, концептілер жүйесінің негізгі құрылымдық бөлшектерін қалыптастырады.

Сөйтіп, субъективті тәжірибе мен объективті қоғамдық норма ұстанымдары адамның танымдық әрекетін айқындауға, оның кез келген қоғамда дұрыс бағдарлай білуіне және заттар мен құбылыстардың, ұғымдардың өзіндік ерекшеліктерін нақты айыра білуге көмектеседі**.**[14]. Мысалы, “Көзіме қарауға дәті шыдамады, жүзін жерден көтермеген күйі: – Мына масқараны мен өлгенше тірі пендеге айтпаңдаршы, садағаң кетейін, қарағым! – Мына шірікте ұят жоқ, оған бәрібір. “Ішінде Дәркембай бар екен” деген сөз сүйегіме таңба болады ғой... Елдің бетіне қалай қараймын?!. ...Осы оқиғаны есіме алсам тікен үстіне отырғандай ыңғайсыз күйге тап боламын. Жүрегімді әлдеқандай бір түсініксіз сезім өткір тырнағымен бүре түскендей қиналып, қапаланып қаламын” [13,97б].

Осыған орай, ғалымдар тұжырым жасау тек теориялық ұстанымдар арқылы ғана емес, нақты антропологиялық функциялар негізінде де дәйектеледі деп есептейді.

Олар маңызды концептілер – адамның жақсы, жамандықты сезу, бақылау, пайымдау, зер салу әрекеттерімен байланыса дамытылады деп атап көрсетеді, себебі затты я болмаса

құбылысты жан-жақты тану процесі оның сыртқы формалық сипатына түсініктеме берумен шектелмейді, ол үшін оның ортаға деген көзқарасы, сезімталдық қабілеттеріне, бағалану ерекшелігіне және жалпы мақсатына да мән беріледі**.** Мысалы, “Қарлыға көшетін болыпты дегенді естігенде әкем қатты қиналған. Көшірісуге ары жібермеді. Намысшыл кісі еді ғой. Шешеме өкпелеп теріс қарап жатып алған болатын. Ас та ішпеді... Содан әкем айықпас дертке ұшырады...” [8,133б]. Т.Ахметжан шығармаларындағы (образ, портреттік негіздегі) намысқа,ар-ұжданға негізделген адам ойы тек тілдік құралдар негізінде ғана емес, портрет негізін көрсететін адамның бейвербалды қимыл-әрекеттері арқылы да көрініс береді, себебі олар адамның логикалық заңдылықтарға бағынған әрекеттеріннәтижесі болып табылады. Осыдан келіп, когнитивтік әдеби негіздерде *Ар* ұғымы, ождан ұғымы және ұят мағынасы сөздерінің ара-жігін ажырату қажеттігі туды. Бастапқы кезде өзара мағыналас, синонимдес деңгейде қарастырылған бұл терминдер, кейін тек мазмұны жағынан ғана емес, әдіснамалық тұрғыдан да, ғылыми жүйеге қатыстылығы тұрғысынан бөлшектеніп талданатын болды. Біріншіден, *Ар* ұғымы – объектінің танып білген белгілерінің ғана жиынтығы делінсе,*Ар* концептісі – кез келген ұғым емес, ментальді ұлттық сипаттағы құрылым, белгілі бір мәдениеттің табиғатын ашуға көмектесетін күрделі механизм ретінде анықталды; екіншіден, ар ұғымы логика мен пәлсапа терминдері қатарында қабылданса, концептісі математикалық логика, мәдениеттану,лингвомәдениеттану, когнитивті лингвистика ғылымдарының нысанын құрады; үшіншіден, ар мен ұят сөздерінің мағына айырмашылығы да екеуінің ұғымдық арақатынасымен дәйектеледі: ар концептісі шынайы объектінің әлдеқайда тұрақты танымдық көшірмесі іспеттес, өйткені ұятты білдіретін мағынаға қарағанда, ол қоршаған ортамен еркін байланысқа түсе алады, ал сөз бен оның мағынасы, керісінше, сол концепттің бір бөлшегі деп қабылдану керек. Дегенмен, өзге танымдық әрекеттер секілді концептік тану да, негізінен, тек метафоралық құралдар арқылы, яғни сөз, сөйлем, дискурс құрылымдарымен бірлікте ғана жүзеге аса алады. [14].

А.Б.Әмірбекованың ғылыми зерттеуінде ар-намыс концептісі мәселесі қарастырылып, концептің лингвомәдениеттану, лингвокогнитивтік, психолингвистикалық салаларында өзара ұштасатын қасиеттері айқындалады. Аталған ғылым салаларында концептәр деңгейде ұғынылатындығы сөз болады. Концепт когнитивтік тіл білімінің басты термині ретінде қаралады. Зерттеушілер ар-намыс концептісі лексикалық мағынаға қарағанда ауқымы кең дүние, – деп таниды. Егер ұғым танылатын объектінің, мазмұнды қасиеттерінің жиынтығы болса, ал ар-намыс концептісі – ұлттық болмысқа негізделген ментальді білім жиынтығы. Оның мазмұн межесі – объект туралы ұжымдық, тұлғалық санадағы барлық біліми ақпараттар шоғыры болса, тұрпат межесі - тіл бірліктерінің жүйеленген көрінісі (лексикалық, фразеологиялық, паремиологиялық т.б.). Концептіні белгілі бір мағына бере алатын, әлемді танытатын таңба ретінде қарастыруға болады. [15]. Ар-намыс концептісі ретінде барлық ұғымды ала алмаймыз, тек белгілі бір мәдениетті тануда қолданылатын және автор үшін маңызы зор деп танылатын күрделі ұғымдарды, ең бастысы жалпыадамзаттық, жалпыхалықтық, жалпыұлттық құндылықты таныта алатын ұғымдарды тани аламыз. Т.Ахметжан шығармаларында қолданылған: қазақ халқы үшін - **намыс, ар, ұят, ұждан** ұғымдарына тікелей қатыстыметафоралы-эпитетті сөздер– “қара шаңыраққа ие болу” [8,184б], “түтеткен түтініне ие болу” [8,128б], “жесіріне ие болу” [8,126б] “Алланы аузынан тастамау” [8,191б], “садақа” [8,192б], “тектілігін таныту” [8,70б], “шаңырағын шайқалтпау” [8,128б], “ошақтың тағдыры” [8,128б], т.б. сөздер лингвомодени бірлік ретіндеар-намыс концептісі деп таныла алады. Яғни “ар, намыс, ұят, абырой” концептілері қоршаған ортаның берген тәрбиесінен бастау алады.

Т.Ахметжан шығармашылығының негізгі лейтмотиві – адамдықты, адалдықты, әділдікті, тазалықты, пәктікті паш ету, ездікті, арамдықты, зұлымдықты әшкерелеу. Дегенмен жазушының ұлттық танымы мен өзіндік психологиялық когнициясы көрініп, аракідік айқын жағымсыз коннотацияда сыртқа шығып отырады.

Т.Ахметжан шығармаларында ар концептісі әртүрлі қырынан кең түрде көрсетіледі. Арлы адам арына сай өмір сүреді, оның өмір сүру мәнерінде, әдет қылығында мұның бәрі

сәйкес келеді. Арлы адам – бұл жеке адам бойындағы асыл қасиеттердің бірі ретінде адами баға болып қоғаммен қабылданады, қазақ концептосферасында *Ар* лексемасы тікелей денотативті белгісіне қарай емес, коннотативтік семема-халықтық белгісімен белгілі. Қазақ тіл мәдениетінде халықтан алған баға ең жоғары баға болып есептеледі. Қазақ тілінде ар лексемасын – елсүйгіштіктің негізгі ұғымы ретінде қабылдауға болады.

Т.Ахметжан бүгінгі қоғамның рухани, адамгершілік көкейкесті мәселелерін жалпы адамзаттық деңгейге көтереді. Автордың айтатын ойының ауқымы глобальды, жаһандағы проблемалық мәселелерді көтереді. Т.Ахметжан адамзатты ежелден толғандырып келе жатқан, қазіргі уақытта да аса алаңдатып отырған мәселелерді түбегейлі көрсетуге тырысады.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің «Тілдік коммуникация парадигмалары: әдеби айтылым мен латынәліпбилі жазылым» атты гранттық жобасы (ЖТН AP08855685) негізінде жарияланды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Маслова В.А. Лингвокультурология: учебное пособие. – М.: Академия, 2001. – С. 5.

2. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов / Под ред. Кубряковой Е.С. – М.: Филологический факультет МГУ им. Ломоносова, 1997. – С. 93, 90-92.

3. Уәли Н. "Қамшы" концептісі //Академик Ш.Ш.Сарыбаев және қазақ тіл білімі мәселелері: Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 204-213 бб.

4. Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. – Воронеж: Истоки, 2003. – С. 38, 60-61.

5. Философский энциклопедический словарь. – М.: Инфра, 1999. – С. 144.

6. Есим Г. Наука совести. – Алматы: Раритет, 2008. – С. 11.

7. Қалиев Б.Қ. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: 1983. – 317 б.

8. Ахметжан Т. Мұң. – Алматы, 2003. – 234 б.

9. Қазақ әдеби тілінің сөздігі // Тілтаным. – Алматы: Арыс, 2006.

10. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде // Этнолингвистикалық сөздік. I том. – Алматы, 2009.

11. Косович П.В. Казахско-русский и русско-казахский словарь. – Костанай: Толмач – Евразия, 2009. – С. 169.

12. Рыспаева Д.С. Қазақ тіліндегі намыс концептінің лингвистикалық репрезентациясы. ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. №4-5 (150-151). 2014.

13. Ахметжан Т. Ақиқат жолы. – Алматы: Жалын, 2008. – 240 б.

14. Шеризат А. М.Әуезов шығармаларындағы "намыс" концептісінің қолданылу ерекшеліктері . "Мәңгілік Ел" идеясы мен ұлттық идеясының әдебиетінде көркемдік көрініс табу дәстүрі мен инновациялық жаңашылдық мәселелері": Халықаралық ғыл.-теор. конф. материалдары. – Алматы: әл-Фараби ат. ҚазҰУ ун., 2015. – 228 с.

15. Әмірбекова А. Қазіргі қазақ тіл біліміндегі жаңа бағыттар. Монография. – Алматы: Елтаным, 2011. – 204 б.

Н.Б. Нәби[1]
[1]И.В.Панфилов атындағы №54 мамандандырылған Қазақстан-Ресей мектеп-лицей,
қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі,
Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Phd докторанты
Қазақстан, Алматы қаласы, naz_nabi@mail.ru

КОММУНИКАЦИЯ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТІЛДЕСІМ

Аңдатпа. Мақалада болашақ филолог-мамандарға педагогикалық тілдесімді меңгерту туралы сөз болады. Педагогикалық тілдесім мәселесін зерттеген ғалым-әдіскерлердің ой-тұжырымдарына тоқталады. Педагогикалық тілдесімде негізгі рөлге ие сөйлесім әрекетінің түрлері жөнінде айтылады. Педагогикалық тілдесімді үйретуде қолданылатын стильдік шеберлік ұсынылған.

Тірек сөздер: стильдік шеберлік, педагогикалық тілдесім, сөйлеу мәдениеті, сөйлесім әрекеті, сенімділік, қарым-қатынас

КОММУНИКАЦИЯ И ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ОБЩЕНИЯ

Abstract. The article deals with the mastery of pedagogical communication by future philologists. It is focused on the opinions of scientists and methodologists who have studied the problem of pedagogical communication. The types of conversational activities that play a key role in pedagogical communication are discussed. The types of dialogues used in teaching pedagogical communication are presented.

Keywords: pedagogical communication, speech culture, speech activity, confidence, communication, stylistic skills

COMMUNICATION AND PEDAGOGICAL COMMUNICATION

Аннотация. В статье речь пойдет о овладении педагогическим общением будущими специалистами-филологами. Ориентирован на мнения ученых и методистов, которые изучали проблему педагогического общения. Обсуждаются виды разговорной деятельности, играющие ключевую роль в педагогическом общении. Представлены стилистические навыки, используемых в обучении педагогическому общению.

Ключевые слова: педагогическое общение, культура речи, речевая деятельность, уверенность, общение, стилистические навыки.

Жалпы педагогикалық үдерісте білім берудің мәнін ғалымдар үш қырынан қарастырады. 1) әлеуметтік жағынан қарастыру. Білім алушыға табиғат, қоғам, ойлау, іс-әрекет туралы білім мазмұнын игерту; 2) педагогикалық қырынан қарастыру. Білім алушыға интеллектуалдық және тәжірибелік білік пен дағдыларды меңгерту; 3) психологиялық. Білім алушыға басқа адамдарға, адамзаттың шығармашылық қызметі нәтижесінде пайда болған тәжірибелерге деген эмоциналдық-еріктік қарым-қатынасты меңгерту. Яғни педагогикалық тілдесім көп сатылы үдеріс болып табылады. Оның үш құрылымдық компаненті бар: коммуникативтік (ақпарат алмасу); интеракция (бірлесе жұмыс атқару барысындағы әрекет); перцепция (басқа адамның тілдесімді қабылдауы).

Психология-педагогикалық зерттеулерде тілдесімнің атқаратын қызметін бірнеше түрге жіктеу кездеседі. 1) ақпараттық-коммуникативтік қызмет кез келген индивидттер арасындағы ақпараттық алмасу арқылы айқындалады. Бұл тілдесімге қатысушының бірі белсенді тұлға болуы мүмкін. Қабылдаушы тілдесімде өз ойын, пікірін, эмоциясын білдіреді. Осының нәтижесі тілдесімнің ары қарай өрбуіне әсер етеді. 2) Прагматикалық қызмет.

Адамдардың бір-бірімен бірлесіп қызмет етуі арқасында іске асады. Тілдесімнің прагматикалық қызметі бірлесіп атқарған әрекетте өзара түсінісуі арқылы көрінеді. 3) Тілдесімнің қалыптастырушы қызметі адамның дамуы мен қалыптасуында байқалады. Мәселен, үлкен адам мен баланың тілдесімі бұл жай ғана ақпарат алмасу емес. Бала үлкен адаммен тілдесу арқылы одан өзіне қажетті білім, білік, дағдыны үйренеді, оны өз әрекетінде қолдануды игереді. 4) коммуникативті-әсер ету қызметі тілдесім кезіндегі адамдардың эмоциясы, тіпті олардың өзіне тән психологиясы арқылы көрінеді. Өмірде бір-бірімен тіл табыса алмайтын, тілдесім үнемі іске аспайтын жағдайлар да кездеседі. Сондықтан тілдесімнің бұл қызметінің мәні айрықша. 5) Тілдесімнің бекіту қызметі тілдесім процесінде адамның өз ойын дәйектеуі, пікірін тыңдата алуы, басқаларға ойын дәлелдете алуы арқылы байқалады. 6) Тұлғаралық тілдесімді ұйымдастыру және іске асыру қызметі жеке тұлғалық қарым-қатынас пен іскерлік қарым-қатынасты қамтиды. Тілдесімнің бұл қызметінде адамдардың бір-біріне деген қарым-қатынасы маңызға ие. Адамның жақтыру, жақтырмау тәрізді қасиеттері алға шығады.

Баяншы сөзінің тыңдаушыға әсері, сөйлеу, әсіресе, елдің алдына шығып сөйлеу өнері туралы пікірлерді Цицеронның еңбегінен көруге болады. Цицерон сөйлеушінің негізгі коммуникативтік міндеттерін «не айту керек, қай жерде айту керек, және қалай айту керек» деп жіктеп, «небір лауазым, небір шен, небір абырой, небір жас, небір орынды тіпті санамағанда, уақыт пен жұртшылық барлық жағдайлар үшін бір ғана ойлар мен лебіздер түрін ұстануға жол береді» деп, тұжырымдайды [1]. Адам осы үш міндетті жақсы жүзеге асырса, ол сөйлеу өнерінің шырқау шегіне жететін шешен бола алады деп санаған.

XI ғасырдағы шығыс педагогикасындағы әйгілі шығарма «Кабуснамада»: «Адамзаттың ең абзал қасиетінің бірі – сөз сөйлей білу. Бұл жағдайды жете түсін де, жақсы сөйлей білуге үйрен: сыпайы, анық сөйлеуді әдет қылғайсың», - деген өнегелі өсиет жазылған [5]. Бұл еңбектегі «Халық алдында сөйлеген сөзің сұлу болып, оны жұрт ықыласымен тыңдасын. Сөз өнерін меңгеріп, биік дәрежеге көтерілгеніңді жұрт сөйлеген сөзіңнен білсін», «Ей, перзентім, сөздің оңы мен терісіне, өңі мен астарына айрықша мән беріп, мағыналы етіп сөйлеу үшін әрекет істе» деген нақылдар сөздің адам өмірінде ерекше мәнге ие екенін байқатады. «Аузыңнан шыққан сөзің тыңдаушыға, тыңдаушының жүрегіне қонымды, жеңіл болсын...Сөз үйренуден жиренбе. Көп біліп, аз сөйле» деген қағидалар бүгінгі шешімді де шебер сөйлеуге ден қойған әрбір адамға айқын бағдар беретіні сөзсіз.

Ғалым-әдіскер Ф.Ш.Оразбаева «айтылған ой сөйлеушінің мүддесіне, көзқарасына, берілген эмоционалды бағасына әрі жағдайдың нақтылану үлгісіне және өзге де сыртқы факторлардың әсеріне» тәуелді болатынына, ол айтылымда қабылданып, «жадыда» сақталатынына, «қарым-қатынас нормалары тілдік және бейвербалды амалдар арқылы» жүзеге асатынына, «адам танымының даму сатылары қатарында жеке тұлғалардың сыртқы бет-пішіні, жанары, дауыс ырғағы, жүріс-тұрысы да» сипатталатынына тоқталады. Әдіскер «Педагогтің білімі мен білігінің басты көрсеткіші ретінде бағаланатын нәрсе – педагогтің коммуникативтік қабілеті» дей келіп, «бұл қабілет тіл үйренушімен дұрыс қарым-қатынас жасай білу, тіл үйренушінің істеген әрекетін таразылау, оған әсер ететін мотивті аңғару, олардың әртүрлі жағдаяттарда өзін-өзі ұстай білуін бақылау, өзара түсіністікті қалыптастыруынан» көрінетінін айтады. Ғалым педагогтің коммуникативтік мәдениеті деген мәселеге тоқталып, оны жіктеп көрсетеді: «Педагогтің коммуникативтік мәдениеті қатысымдық, ізденімпаздық, этикеттік, жетекшілік, әмбебаптық болып ажыратылады. Олардың әрқайсысының өзіндік сипаты, даралық мәні болады. Мысалы, педагогтің қатысымдық мәдениеті адамдармен тез арада тіл табысуы; дұрыс қарым-қатынас жасауы; басқа адамның өміріне еркін араласып кете алуынан көрінеді». Ғалым тілдесімнің адам өміріндегі маңызына тоқталып, оның үш түрін көрсетеді: 1. Ақпараттық 2. Ықпалдастық 3. Қабылдамалық. Ақпараттық – сөйлесім әрекекті кезінде адамдардың бір – біріне мағлұмат бере отырып пікірлесуі; оймен, идеямен, әр түрлі хабарлармен алмасуы. Ықпалдастық– тілдесім кезінде адамдардың бір – біріне дәлелді пікір мен әсер етіп, тілдесушілердің бір –

біріне ықпал етуі. Қабылдамалық – тілдесім процесінде адамдардың бір – бірінің пікірін, ойын екіншісінің қолдануы [3, 112].

Р.С.Рахметова педагогикалық тілдесімнің негізгі атқаратын қызметіне тоқталып, оларды былайша саралап көрсетеді: ақпараттылық (пән бойынша меңгерген білімі мен әлеуметтік тәжірибесін оқу үрдісінді қолдануы); басқарушылық (оқу танымдық жағдаяттарды нақты ұйымдастыруы); танымдық (тұлғаның жеке қасиеттері мен тіл мәдениетін тәрбиелеуге бағытталуы); нормативтік (адамгершілік-эстетикалық талаптар, нормаларды сақтауы).

Педагогикалық тілдесімде педагогикалық қабілеттің ерекше рөл атқаратынын айта келіп, оларды төмендегідей ажыратады:

- педагогикалық міндеттерді шеше алу қабілеті (білім беру, тәрбие және дамыта оқытудың міндеттерін шеше білуі, жаңа білімді игерте алуы, ұжым мен жеке тұлғаның дамуына әсер ететін факторларды айқындай алуы және т.б.);
- логикалық тұрғыдан аяқталған педагогикалық жүйені құра алу және оны іске асыра білу қабілеті (ұтымды әдістер мен құралдарды пайдалана алуы, білім беру үрдісін тиімді жоспарлауы);
- тәрбие жұмысын ұйымдастыра білу қабілеті (білім алушының қоғаммен байланысын ұйымдастыру, тәрбие жұмыстарын жүргізе алуы);
- педагогикалық қызметінің нәтижесін бағалай алу қабілеті (өзін-өзі бағалауы, талдау жасай алуы).

Әдіскер педагогикалық тілдесімнің стильдерін «*демократиялық* (мұғалім барлық нәрсені ұжыммен келесе отырып шешеді, мұғалім тек кеңесші, бағыт сілтеуші); *либералдық* (барлық орындайтын іс-әрекетті ұжымының өзі шешеді, мұғалім ешнәрсеге араласпайды, тек бақылаушы ғана болады); *авторитарлық* (мұғалім оқушының кімнен отыратынын, кіммен жұмыс істейтінін тек өзі ғана шешеді)» деп жіктейді [4].

Орыс тіл білімінде ғалым В.А.Кан-Калик тілдесім мәдениетін адам іс-әрекетінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырады. Кез келген әрекет сияқты қарым-қатынаста педагогикалық тілдесім мәдениетін қалыптастыру да негізгі мақсатқа айналып, оның әдістері мен құралдары анықталуы тиіс деп есептейді [5]. Ғалымның тұжырымынша, педагогтың маңызды қасиеттерінің бірі - балалармен өзара қарым-қатынасты ұйымдастыру, олармен тілдесу және олардың қызметін басқару. Студенттерді белсенді түрде педагогикалық тілдесімге баулу олардың кәсіби, қатысымдық, тілдік құзіреттіліктерінің қалыптасуына, тілдің мән-маңызын түсініп, оны бағалай білуге мүмкіндік жасайды. В. А. Кан-Каликтің зерттеуі бойынша, кәсіби педагогикалық тілдесімнің келесідей түрлері бар: көрінісіне байланысты (күрделі және қарапайым), қарым-қатынасына байланысты (жекелей және рөлдік), назар аударуына байланысты (ашық және жабық).

М. В. Фалей педагогикалық тілдесімді педагогикалық қызметтің негізі деп санайды. Ғалым-әдіскер педагогикалық тілдесімнің өзіне тән ерекшеліктерін төмендегідей атап көрсетеді:

- педагогикалық тілдесім әр уақытта білім алушыны оқытуға, тәрбиелеуге, дамытуға көмектеседі;
- педагогикалық тілдесім барлық уақытта тілдесімдегі тұлғаларды, олардың арасындағы қарым-қатынасты дамытуға бағытталады;
- педагогикалық тілдесім – үнемі білім алушының жас кезеңін ескере отырып, үздіксіз дамып отыратын үдеріс. Өйткені білім алушының жасына байланысты тілдесімде қолданылатын әдістер мен тәсілдер үнемі өзгеріп, жаңарып отырады.
- педагогикалық тілдесім – оқу-тәрбие міндеттерін шешуде қолданылатын ең басты құрал.
- педагогикалық тілдесім мұғалім мен білім алушының арасындағы қарым-қатынасты, өзара түсінушілікті іске асыруға ықпал етеді. Бұл тек мұғалім мен білім алушының арасындағы қарым-қатынасты ғана емес, «мұғалім – ата-ана», «мұғалім – мұғалім» арасындағы педагогикалық тілдесімді реттеуге септігін тигізеді [6].

М.В.Фалей тілдесімді кәсіби педагогикалық қызметте әрекетпен бірлікте қарастыру қажет деп санайды. Ғалымның ойынша, «общение – это многоплановый процесс взаимодействия и взаимосвязи общественных субъектов, включающий в себя обмен информацией, выработку единой стратегии взаимодействия, восприятия и понимания людьми друг друга на основе включения в единую деятельность» [6, 9].

Ғалымдардың көпшілігі педагогикалық тілдесімнің көп сатылы үдеріс болып табылатынын мысалдар арқылы дәйектейді. Педагогикалық тілдесім білім алу мен беруде маңызға ие. Өйткені ол тек қарым-қатынасты іске асырып қана қоймайды, сонымен бірге білім алушыны дамытады, оның білім, білік, дағдысын жетілдіруге ықпал етеді. Тіпті оның ата-анасымен де ынтымақтастық байланыс атқаруда айрықша рөлге ие болады. Сондықтан болашақ маманның педагогикалық тілдесім мәдениетін жетілдіру, оның білім беру жүйесінде маңызды құрал болып табылатынын зерделеу оңай жұмыс емес.

Мұғалімнің басты мақсатының бірі – оқушының тілін дамыту. Бұл өмір талабынан, тұрмыстық қажеттіліктен туындайды. Қоғамдық мәдениет өскен сайын өмірдің сан-саласында қолданылатын сөйлеу мәдениетіне қойылатын талап та күшейе түседі. Ол үшін студенттер тілін ауызша да, жазбаша да дамытуды алғашқы кезден бастап қолға алу керек. Болашақ мұғалімнің сөз тіркесін, сөйлем құрылысын, морфологиялық тұлғаларды дұрыс қолдана білуі сөйлеу мәдениетін арттырып, педагогикалық тілдесімнің нәтижелі болуына жол ашады. Сондықтан болашақ мұғалім мына мәселелерді назарда ұстағаны дұрыс. Біріншіден, тілді қадірлейтін мәдениетті мұғалім әрбір сөзді өз орнымен, стилдік шеберлікпен қолданады. Стиль дегеніміз – белгілі бір қатынастың түрінде тілдік единицаларды сұрыптап пайдалану арқылы ойды жеткізу мәнерінің көрінісі. Демек, стиль тілдің бәріне тән құбылыс. Қазақ әдеби тілінің екі түрі бар: ауызша сөйлеу стилі және кітаби жазба стилі. Яғни мұғалім әдеби тілдің стильдерін жетік меңгергені жөн. Екіншіден, жас шамасына қарай әр сыныптағы немесе топтағы білім алушылар өз мұғалімдерімен шаруашылық-тұрмыстық және еңбек іс-әрекетінде қатынас жасайды. Мұғалім балалардың оқу үрдісін ұйымдастырады, бағдарламада көрсетілген барлық сабақтарда олармен педагогикалық тілдесімге түседі, кітап оқу кезінде де оларды көркем шығармалардағы сөздермен таныстырады. Демек, білім беру мекемелерінде білім алушылардың тілдесім мәдениетін қалыптастыру мұғалім сөзінің сапасына байланысты. Мұғалім үшін тілдесім мәдениетін меңгеру – бұл кәсіби даярлығының көрсеткіші. Сондықтан өзінің сөйлеу тілін жетілдіру – болашақ әрбір мұғалімнің адамгершілік және қоғамдық парызы. Ол кейін балаларға берілетін тілдік дағдыларды жетік меңгеруі тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. *Цицерон. Марк Тулий. Из трактатов об ораторском искусстве. – М., 1973. – 53.*
2. *Жураковский Г.Е. Основы философии. – Москва, 1968. – 321.*
3. *Оразбаева Ф.Ш. Шығармалар жинағы. Тіл кеңістігі. – Алматы: «Ан-Арыс» баспасы, 2019. – 580.*
4. *Рахметова Р.С. Қазіргі қазақ тілі синтаксисі: коммуникативтік-танымдық аспект. Монография. – Алматы: «Ұлағат» баспасы, 2010. – 317.*
5. *Кан-Калик В.А. Основы профессионально-педагогического общения. – Грозный, 1979. – 189.*
6. *Фалей М. В. Педагогическое общение: учебное пособие. – Южно-Сахалинск: изд-во СахГУ, 2014. – 116.*

Екінші секция

КОММУНИКАТИВТІК ТІЛ БІЛІМІНІҢ ӘДЕБИЕТТАНУ, ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛИНГВИСТИКА, ӘЛЕУМЕТТАНУ САЛАЛАРЫМЕН БАЙЛАНЫСЫ

А.Н. Нурланова[1], З.К. Чункурова[1]
[1]Қазақстан-Американдық еркін университеті, ф.ғ.к., профессор
anur_81@mail.ru
[1]Қазақстан-Американдық еркін университеті, педагогика ғылымдарының магистрі
Өскемен қаласы, Қазақстан Республикасы
shonova_zarina@mail.ru

ШӘКӘРІМ ПОЭМАЛАРЫНДАҒЫ ТІЛДІК ӨРНЕКТЕР

Аңдатпа. Шәкәрім – қыр қазағы, ерек данышпан. Шығармашылығы ағасы А.Құнанбайұлына ұқсағанымен, ерекшелігі жетіп артылады. Мәселен, Шәкәрім поэмаларындағы тілдік өрнек Абайдікінен өзге. Оның тілі сиқырлы, құнарлы сөздерге бай.
Тірек сөздер: Шәкәрім, ақын, поэма, тіл,сөз.

ЯЗЫКОВЫЕ ПРИЕМЫ В ПОЭМАХ ШАКАРИМА

Аннотация. Шакарим – великий сын казахского народа. Хотя его поэзия вдохновлена творчеством А. Кунанбаева, у него есть свой стиль.
Ключевые слова: Шакарим, поэт, поэма, язык, слово

LANGUISTIK WAYS IN THE POEMS OF SHAKARIM

Abstract. Shakarim is a great son of the Kazakh people. Although his poetry is inspired by the work of A. Kunanbayev, he has his own style.
Keywords: Shakarim, poet, poem, language, word.

Ұлттық мәдени қазынамыз бен рухани өмірімізге қайта оралған ұлы тұлғалардың өмір жолдары, тарихи, әдеби еңбектері кейінгі жылдар ішінде жүйелі түрде зерттеліп, кең арнаға ұласты. Осы ретте Шәкәрімнің де өмірі мен еңбектерінің үлкен дабыл қақтыруы - әрі табиғи құбылыс, әрі мұқтаждықтан туған қажеттілік.

Шәкәрімнің өмірі мен шығармашылығы - өте күрделі құбылыс. Ақын еңбектері, соның ішінде дастандары - өмір мен қоғамның қыр – сырын сала - сала етіп мазмұндық баяндауда да, сол мазмұнға философиялық мән беруде де, мазмұн мен ой бірлігін көркемдік тұрғыда өрнектеуде де көп жүйелі, терең мағыналы туындылар.

Ақын поэмаларындағы әр түрлі көріністерді: заман суреті, келешек барлауы, сыншылдық, романтикалық сарындар, философиялық толғам, лирикалық және эпикалық өрлеу, көркемдік ерекшеліктердің түрлі – түрлі жолдары, тур дамыту мен көркемдіктің бірлігі, үлгі - өнегелік нұсқалар, салттық дәстүр мен жаңа сананың байланысы, тағы басқалар әрқайсысы арнайы сөз етуге, түбегейлі зерттеуге тұратын мәселелер.

Шәкәрім ақынның тілі құнарлы, сиқырлы, суретті сөздерге бай. "Қаламым, қарындашым – жан жолдасым" деп өзі айтқандай, ажарлау, құбылту, айшықтау сияқты бейнелеу тәсілдері оның ой сауытынан сия болып құйылып отыратын сияқты. Оқырман түсінігін айқындау

үстіне тереңдетіп, эстетикалық әсерін күшейте түсетін бейнелеу құралдары Шәкәрім поэзиясына ерекше серпін беріп, ширата, шыңдай, ойлы кеудеден шыққан отты жыр адырнадан азынап ұшқан жебедей, көздеген мақсатына жетіп, діттеген жеріне дәл тиеді. Ақынның жалынды сөзі тыңдаушының жүрегін жазбай табады да, оның жанын оятып, толғандырады.

Шәкәрім – сөзді орайымен қолдануға айрықша көңіл бөлген ақын. Қарапайым сөзді тосын қырынан қолдану, бейнелі түрде жұмсау, оған астар бере сөйлеу – ақындық шеберлігінің салмақты қыры. Мәселен, «Қалқаман – Мамыр» поэмасындағы Мамырдың ажал алдында тұрған кезінде оның аузына "Екі қан ауыр болар бір өзіңе" деген сөз салса, Кебекті сипаттағанда "Жасы бала болса да жаны отты" деген бір қарағанда қарапайым тіркестерді қолданады. Ал осындағы "екі қан", "отты жан" тіркестері бейнелі образдылыған қоса жаңашылдық мәнге ие болып тұр.

Ақын өз поэмаларында кейіпкерлерінің портретін жасауға ден қоя бермегенін айттық. Шынында Шәкәрім қаһармандары елден ерек сұлу не жұрттан асқан батыр ретінде суреттелмейді. Нақты портреттер де кездеспейді. Әйтсе де оқырманның көз алдына олардың кескін – келбеті айқын көрінерліктей болары анық. Ол заңды да. Ақын қаһармандарының бүкіл портретін, ішкі жан дүниесінің сырларын нақты, нақты тіркестер арқылы мүсіндец жеткізеді. Аз сөзбен көп ой ұқтыру, нені болса түйіп айту – Шәкәрімге тән қасиет. Ол үшін бір – екі бейнелі сөз немесе сәтті эпитеттер қаһарманның ішкі сыртқы портретін сомдауға жетіп жатыр.

Атап айтқанда, Мамыр – "әрі сұлу, әрі есті, еркекшора", Еңлік – "биік қабақ сұрлау қыз" , Барлы – «қортықтау, аласа, нашарлау бала», Ханым – «тантық қыз», Тоқтамыс – "ту тіккен Тобықтының қос басшысы", Көкенай – "өзі батыр, мінезі қатты кісі", Кебек – "көзі өткір, қара торы, орта бойлы, тапалдау, кең иықты, жауға батыл, жақынға әдепті жігіт". Кебекті әр оқиғаға байланысты әр түрлі эпитеттермен береді: "аң қуған аңғал батыр", "сері Кебек", "ер Кебек", "батыр Кебек"

Бұлардан басқа да эпитеттердің толып жатқан тізбектерін келтіруге болады: "мұңлы қоңыр дауыс", " боз қырау бұрқыраған аттың тері", "көрінгенге көз сүзген көрсеқызар, әдепсіз қыз", "ес білмейтін ескі", "кер кеткен кеселді", "аз күндік арам жүрес", "ыстық жас", "күрең ат"сүйген жар, сүйенген жан", боз жорға ат", "нұр жүзі", "нұр жүрек", "улы дене".

Шәкәрім өлеңдерін әдемі теңеу, ұшқыр қанатты сөздермен ажарлап беруге шебер:

Қайран жастар қапыда қолға түсті,
Елтіген бөрідей боп жеген уға...
Бабаңның нұр жүрегі болды мұздай,
Жазасыз жасқа ешкімнің жаны қызбай...

Көп Найман екеуіне тұр анталап,
Бейне бір соятұғын малға балап...

ЫІндын қойып тыңдасаң сарнағанын,
Сақтанбасаң алғандай ақылды ұрлап... [1].

Ақын дастандарында екіұдай құбылыс, түсініктерді ұштастыра, шендестері беретін жолдар да кездеседі. Осы сөздерімізді дәлелдеу үшін тағы да поэмаларға үңілейік:

Ақылдың кейі іс жауы, кей іс досы,
Бұл екі істен болмайды өмір босы...

Мені де кедей емес, байға берген,
Күйеуім өткен жазда ұрын келген...

Қызарды, бір ағарды байдың қызы,
Бетке шықпай тұра ма жүрек ізі?
Іші ыстық, сыртқы дене суық тартып,
Салқын термен мөлдіреп нұрлы жүзі...

Алдыңа кешу сұрап келіп тұрмін,
Көзге тірі болса да, өліп тұрмын...

Ал поэмалардан алынған төмендегі жолдар ұтымды параллелизмге мысал бола алады:

Қаза келсе, малдыдан мал таймай ма,
Ажал жетсе, батырдан жан таймай ма?
Азар болса күйеуің жастау шығар,
Жарлы байып, жас өсіп, қартаймай ма?

Жас түзеліп, түрленіп, ер жетпей ме?
Бойындағы балалық бір кетпей ме?
Асыққандық емес пе мына сөзің,
Жақсы әйел жаман ерді түзетпей ме ?

Дастандарда құбылтудың бір түрі метафоралар да кездеседі. Бір ғана мысал: "жылы жүрек өзіне жар тапқандай, тыншымады, тулады, жүз құбылды".

Сондай – ақ "Еңлік - Кебектегі" мына бір бейнелі жұмбақтың астарында қаншалықты көркем образ жатқанын аңғару қиын емес:

Қабекең сөз айтпайды жұмбақтамай:
- Ей, Көбей, сұңқар қалай, тауық қалай?
Тоқтамыс жолаушылап кетіп еді,
Сол келгенше өтпей ме уақыт талай?

Көбей мұны ұқты да қайтып кетті,
Тобықты кеңес қылған топқа жатты.
Қабекең екі-ақ ауыз жұмбақ айтты,
Ол сөзінің мағынасы мынау депті:

"Еңлікті алып қашқан - Кебек батыр,
Оны айтпай-ақ біздің би біліп жатыр.
"Тауық" деп қызды айтады, "Сұңқар"-Кебек,
Тоқтамысқа қаратып қой дейді ақыр.

Мұндай мысалдар Шәкәрім ақын поэмаларының өн бойынан ұшырасып жатады.

Ақын поэзиясындағы фигураға келетін болсақ, ақын сөз тіркестерді дағдылы синтаксистік қалыптан гөрі өзгеше оралыммен, айрықша айшықпен құрады. Сөйтіп, сөздерге ерекше леп, екпін, тыныс беріп, жаңаша жан бітіреді.

Шәкәрім өлеңнің әсерін күшейтетін басқа да тәсілдермен бірге, оның қайталай түрін де орынды қолданады. Ол сөзін арнап отырған оқырманның назарын аударып, ықыласын баурып алғысы келген тұстарда сөзді мәртебе қайталап, әрі тартымды, әрі оқығанда бірден есте қалатындай етіп жеңіл ұйқастарға құрады.

Сол соғыс – хан Абылай келген қызы,
Қалмақтың сыбағасын берген кезі...

"Шырағым, бал аштым деп мал алмаймын,
Ол үшін саған ақыл сал алмаймын.
Жаман айтсам, жабығып қала көрме,
Жынның сөзін жасырып қала алмаймын...

Кебек мұны есітіп көп ойлады,
Асықпай біраз ғана еп ойлады.
Түні бойы қыз мені сынапты ғой,
Мен де мұны сынайын деп ойлады...

Бабаң айтты: "Өлтірер жұмыс емес,
Таспен атып өлтірмек бұл іс емес.
Біреудің некелісін бұзбаған соң,
Қанына ортақ болу мүмкін емес.

Поэмалар тіліндегі тағы бір ерекшелік – Шәкәрімнің әзірге дейін барлық қазақтың ортақ қазынасына қосылып үлгермеген жаңа сөз тіркестерін жасаған ақын екендігі. Мәселен, қарастырылған поэмаларда жай ермек үшін емес, ұйқасқа үйлестілікті сақтау, тармақтың өлшемінен ауытқымау мақсатында өңделген, өзгертілген қолданыстар бар. Миым, ақылым жетпей тұр деп екінің бірі айта беретін ұғымды ақылым шақ ("Сол арасын білуге ақылым шақ") түрінде, кешірім өтіну, сұрау дегенді – кешу сұрау ("Алдыңа кешу сұрай келіп тұрмын") деп, баласы жоқ, балаға мұқтаж дегенді – баладан кем ("Малы көп, бірақ еркек баладан кем") деп жаңғыртқан.

Шын көңілден ұнату, қалтқысыз сүю деген фразеологизмдерді – ындынымен ұнату ("Ындыныңмен ұнатсаң, бер қолыңды") деп, жара байлауыш, жара таңғыш дегенді – таңу ету ("Аузына жарасының таңу етті"), оққа ұшты дегенді – садаққа ұшты ("Бабаңның бес баласы садаққа ұшты") деген тіркес түрінде берген.

Адамның, не жануарлардың тұтас денесі деген ұғымды ұлы дене ("Әйтеуір ұлы дене аман қалды") деген тіркес арқылы бейнелеген. Келтірілген қолданыстардан мағынаға келген кінәрат жоқ, оның есесіне естілу әуенінде жаңалық, өзгешелік бар.

Шәкәрім – халық тарихынан, этникалық, этнографиялық деректерден мол хабары бар ақын. Сол себепті ооның поэмаларындағы халықтық сахналар әрі нанымды, әрі көркем кестелі. Ол әсіресе халық тілінің нәрлі бояуларын, мақал – мәтелдерді барынша ұтымды әрі молынан пайдаланып отырады.

Ақынның қай дастанын қарастырсақ та, оларда халық ойының мәйегі болып табылатын мақал – мәтелдер мен қанатты сөздердің молдығы көзге түседі.

"Сақтықта қорлық жүрмес" деген бар ғой,
Сақтанбасаң артқыға сөз болсарсың"...

"Пәледен машайық та қашқан" жоқ па,
Қайтып разы болайын берген уға?"...
"Иесімен ас тәтті" деп Еңлікті
Шақырып ап екеуі отырды жеп.

Матай да соқтыққан жоқ тіпті неген
Мақал бар "ел құлағы елу" деген...

"Өлерде үш тілек бар деуші еді" ғой,
Құдай үшін, берсеңдер, мен сұрайын...

Болсын да Мәмбетейдің бір айтқаны,
"Еркек тоқты құрбандық" деген кәне.

Міне, осындай толып жатқан мақал – мәтелдер ақын жырының кестесін әрлендіріп тұрғаны анық.

Ақын поэмаларында өмірден екшеліп алынған, тереңдік толғамдар мен философиялық түйдек – түйдек ойлар бар.

Олар бірде кейіпкер сөзімен келсе, кейде айтар оқиғаға кіріспе ой ретінде беріледі.

"Еңлік - Кебек" поэмасы мынадай жолдармен басталады:

Өткен адам болады көзден таса,
Өлді - өшті, оны ешкім ойламаса.
Ол кетсе де белгісі жоғалмайды,
Керектісін ескеріп, ұмтылмаса.

Ақыл деген денеге егулі дән,
Суғарылса кіреді оған да жан.
Ақылдың өсіп - өніп зораймағы –
Көрген, білген нәрседен ғибрат алған.

Есітіп, біліп, іөз көріп ойға салмақ,
Өткен істен адамзат бір үлгі алмақ.
Қызықпақ, не жек көрмек, жиіркенбек,
Бастан кешкен әр істен белгі қалмақ.

Ақылдың кей іс жауы, кей іс досы,
Бұл екі істен болмайды өмір босы.
Досыңды жау, дұшпанды дос көрсетіп,
Көзді байлап нәпсінің қылғаны осы.

Енді бірде қорытынды ойлар кейіпкер іс - әрекетін суреттеумен астастырылып беріледі:

Не күшті, ойласаңыз, тағдыр күшті,
Кім тоқтатар әзелде болмақ істі.
"Өлсем бірге өлмекші сертім бар", - деп,
Мінгестіріп алуға аттан түсті.

Ақын Қалқаман мен Мамыр диалогы арқылы өзінің гуманистік сарынға толы толғамдарын жеткізеді:

- Ей, Қалқаман, тегі жоқ, құдай жалғыз,
Мұқтаж емес жолдасқа тіпті армансыз.
Адамзатқа көмексіз, махаббатсыз
Өмір қызық дегенді естен қалғыз.

Жоқ болса махаббатты бір сүйгенің,
Ойлашы, керегі не дүниенің?
Сүйсін, жолдас болсын деп жаратты алла,
Бұл туралы білгенім осы менің.

Поэмаларының баяндау сарыны, көркемдеу жүйесі – бүкіл болмыс – бітісінен кәнігі шеберге ғана тән салқын сабыр, сөз нарқы нақты байыпталған суреткерлік, өткен тарихты, көне тұрмысты, қазіргі ахуалды терең таныған білгірлік көрінеді. Оқиғаға бай, драмаға толы, жанды тұлғалары нақты дараланған, қаламгерлік мұрат айқын таңбаланған поэмалардың көлемі таңқаларлықтай шағын. Бірақ осы шағын көлемге романдық материал сыйған.

Кезінде ұлы Абай шығармашылығы жайында сөз қозғай келіп белгілі ғалым А. Нұрқатов: "Абай поэмалары негізінен баяндау стилінде жазылған. Оларда эпикалық сарын басым. Авторлық тебіреністер, лирикалық шегіністер, кейіпкерлердің ішкі монологтары Абай поэмаларында жоққа тән", - деген болатын" [2].

Шәкәрім поэмаларының жазылу стилінде де ұлы ұстазына ұқсастық бар. Оның дастандары да негізінен баяндау үлгісінде жазылған. Ол заңды да. Өйткені, бұл дәуірде көркем де бейнелі сурет жасайтын қазіргі ұғымдағы поэмалар дәстүрі әлі де толық қалыптаса қоймаған болатын.

"Абайды қазақтың жаңа үлгідегі поэма жанрын өмірге әкелген ақын дей тұрсақ та, - дейді зерттеуші Б. Әбдіғазиев, - бұл кезде негізінен бұрыннан келе жатқан дастан дәстүрі үстем тұрған – ды. Абайдың реалистік поэмалары да, Шәкәрімнің одан кейінгі дастандары да осы дәстүрде туды" [3].

Бір айырмасы – Шәкәрім дастандарында авторлық түйінге кейіпкерлердің диалогтары мен монологтарына айрықша маңыз берілген.Бұл ұстаз дәстүрін ілгері дамытудағы шәкірт ақынның жемісті ізденісі деу керек.

Шәкәрім шығармалары ғасырлар бойы сараланып, қалыптасқан халық поэзиясының көркем тілі мен қанатты сөздерін, шығыс ақындарының сұлу да сыршылдық сипаттауларын, батыс пен орыстың романтик ақындарының сәбидей сезімталдығын, ал ұлы ұстаздың Абайдың шеберлік дәстүрін үлгі тұтып, қазақ поэзиясында өзінше жаңадан қайталанбас өрнек салды. Оның поэзиясының мағынасы терең, идеясы жоғары, сырты сұлу жұп – жұмыр, әсері мен әсемдігі бірдей мінсіз ұласып жатыр. Мазмұн мен ой көмкерілген, бейнеленген тұрдің бірлігін танытатын қарымды суреткерлік.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. *Құдайбердиев Ш. Өлеңдер мен поэмалары. – Алматы: Жалын, 1988. – 207 б.*
2. *Нұрқатова А. Абайдың ақындық дәстүрі. – Алматы: Ғылым, 1966. – 122 б.*
3. *Әбдіғазиев Б. Асыл арна. – Алматы: Қазақ университеті, 1991. – 128 б.*

Ж.М. Бектұрғанова[1], Қ.У. Сейталиева[2]

[1]"Нархоз Университеті" КеАҚ

педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, zhanar_bm@mail.ru

[2]Абай атындағы ҚазҰПУ, аға оқытушы, kseytalieva@mail.ru

ЕРТЕГІЛЕРДІҢ СЮЖЕТТІК ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН ТАНЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа. Мақалада ертегі жанрының сюжеттік құрылымына тән танымдық ерекшелік талданады. Ертегіні зерттеуге арналған қазақ, орыс ғалымдарының еңбектеріне сүйене отырып, қазақ ертегілерінің сюжеттік құрылымына мысалдар келтіріледі. Орыс, шығыс ертегілерінің құрылымындағы типтік ұқсастықты сипаттай келе, қазақ ертегілері сюжетінің өзіндік ерекшелігіне тоқталады. Ертегілердің баланы дамытудағы ішкі әлеуетінің мықтылығын осы ерекшелігімен түсіндіреді.

Тірек сөздер: қиял-ғажайып ертегі, ертегі құрылымы, ертегі сюжеті, ертегі кейіпкері

СЮЖЕТНАЯ СТРУКТУРА И КОГНИТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СКАЗОК

Аннотация. В статье анализируется когнитивные особенности сюжетной структуры сказок. Опираясь на научные труды казахских и русских ученых, авторы приводит примеры из казахских сказок, которые отличаются своеобразием сюжетной структуры. Помимо сходства, описывается особенности сюжета казахских сказок от русской и восточной. Тем

самым, автор видит внутренний потенциал сказок как инструмента воспитания в его структурной особенности.
Ключевые слова: волшебные сказки, структура сказки, сюжет сказки, герой сказки

PLOT STRUCTURE AND COGNITIVE FEATURES OF FAIRY TALES

Abstract. The article analyzes the cognitive features of plot structure of fairy tales. Based on the Kazakh and Russian scientific works, the authors give examples from Kazakh fairy tales, which are distinguished by their peculiar plot structure. In addition to the similarities, features of the plot of Kazakh fairy tales from Russian and the Eastern ones are described. Thus, the authors sees the inner potential of fairy tales as an educational tool in its structural features.
Keywords: fairy tales, structure of fairy tales, plot structure, fairy tales hero

Ұлттық тілдің бірегейлігі мен мәдени әлеуеті ертегілер тілінде, оның танымдық, этномәдени қабаттарынан анық көрінетінін ғалымдар әуелден байқады. Сол себепті де ертегі жанры баланың ұлттық дүниетанымы мен ақыл-ой, қиялын дамытып, танымын қалыптастыруда, дүниені тану көкжиектерін кеңейтуде таптырмайтын құрал.

Ертегінің жанрлық ерекшелігі туралы А.Н.Афанасьев, А.Н.Веселовский, Д.С.Лихачев, А.И.Никифоров, В.Я.Пропп сияқты көптеген орыс филологтары зерттеді.

В.Я.Пропп ертегінің баяндалу, берілу формаларын көрсете келіп, оның құрамдас бөліктерге ажыратады, ол бөліктердің бір-бірімен және жалпы мәтінге қатынасы тұрғысынан талдау жүргізеді. Автордың ойынша, кез келген ертегіде кейінгі оқиғаларға ең әуелі бастама беретін жағдай болады және ол нақты қызметтердің іске асуына түрткі болады [1]. Жалпы ғалым мұндай қызметтердің 31 түрін көрсетеді. Бұл қызметтердің кейбіреулері ертегілерде болмауы да мүмкін екен. Ол ертегідегі оқиғаның дамуына тірек болатын бөлшектері болып саналады. Т.Н.Смердова В.Я.Пропптың зерттеулеріне сүйене келіп, ертегінің мынадай құрылымдық бөлшектерден құралатынын және олардың нақты бір қызметтерді атқаратынын көрсетеді [2]. Оның ойынша, «ертегілердің үнемі, тұрақты түрде кездесетін бөлшегі – кейіпкерлер. Кейіпкерлердің ертегідегі қызметі – ертегінің негізгі құрамдас бөліктерін құрау». Сондай-ақ, «ертегілердегі қызметтердің біріздiлігі, бірдейлігі» байқалады. Қиял-ғажайып ертегілерге қатысты олардың «құрылысы жағынан біртектес, ұқсас» болып келетіндігін айтады. Ғалым оны А.М.Горькийдің «Балалық шақ» шығармасындағы орыс ертегілерін талдау арқылы көрсетеді [3]. Талдауларында ол орыс ертегілерінің мынадай құрылымдарын ажыратады:

- болашақ кейіпкерлер туралы айтылатын бастапқы жағдаят (мысалы, өгей шешесі, әкесі, өгей бала);
- ажырау (өгей шешенің әкені көлге алып кетуі, өлуі, өгей шешенің кісі өлтіріп, адамдарға қиянат жасауы);
- алдау (қиянат жасаушы басты кейіпкерді алдағысы келеді немесе қиянат жасайды) ;
- күрес (ертегіге жаңа кейіпкер - көмекшілер қосылады, олар өгей шешені жеңуге көмектеседі).

Дәл осы сияқты тұрақты құрылымдар қазақ қиял-ғажайып ертегілерінен де байқалады, сондықтан оларды да шартты түрде осылайша бөліп көрсетуге болады. Мысалы, «Ер Төстік» ертегісінде оқиғаға бастама болатын **бастапқы жағдаят** – Ерназар деген байдың болуы, сегіз ұлының болуы және олардың жұт кезінде хабарсыз кетуі. Қазақ ертегілерінде кездесетін тағы бір **бастапқы жағдаят** – ол басты кейіпкердің туылуы және өсуі. Бұл орыс ертегілерінде де бар, мысалы «Теңіз патшасы және данышпан Василиса» ертегісінде Иван-Царевичтің ғажайып өсуін: «Ашыған қамыр сияқты – патшазада күн сайын емес, сағат сайын өседі» деп баяндайды [3, 175-б]. Бірақ ертегіде дәл қазақ ертегісіндегідей бұған асқан мән берілмейді деуге болады. Бұл сюжет қазақ және шығыс ертегілеріне тән ерекшелік болып табылады. Түркі және иран халықтары ертегілеріндегі мифологиялық кейіпкерлерді

зерттеген Б.Әбжет ертегінің бұл бөлігін қазақ ертегілеріне тән **тұрақты прологтар,** және ол «мәдени жағынан көп әсер еткен, фольклорлық элементтері көп ауысқан Иран, Үндістан, Арабстан сияқты көршілес елдердің ертегілерінен біздің ертегілерімідің айырмашылығының өзі осында, қаһарманның ғажайып өсуінде болып табылады. Үнді кейіпкерлерінің ішінде, керісінше, бас кейіпкердің жасы жиырмаға толғанша оның адам болып қалыптасуы қиынға түсетіні сияқты сюжеттер кездесіп отыратыны бар» деп көрсетеді [4, 67-б]. Мысалы, үнді халқының «Жоғалған ханшайым» атты ертегісіндегі қаһарман - қазақ ертегілеріндегі кейіпкерлер сияқты күн санап, сағат санап ғажайып түрде өспейді. Керісінше, ол баланың жасы жиырмаға толғанша оны бағып-қағу кәрі кемпір мен шалға оңайға түспейді» [5]. Ол ертегінің тағы бір ерекшелігі басты кейіпкер қазақ ертегісіндегідей туғанынан ұстасқанды алып ұратын батыр болып емес, жай қарапайым адам күйінде өседі. Зерттеуші Б.Әбжеттің ойынша, «Әдетте, сюжеттің прологында ертегі қаһармандарының кәрі ата-анасы мен оның тууы туралы баяндалады: қартайғанша перзент көрмей, құбас атанған кемпір мен шал құдайдан бала сұрап, әулие-әнбиелердің басына түнеп, жалбарынады. Мұны мұсылманшылықпен байланыстыра қарауға келмейді. Себебі: мұсылманшылықтың заңында әулие-әнбиелерге табынуды дұрыс деп қарамайды. Ал, ертегідегі әулиелер мұсылман болғанымен, мұнда ежелгі ата-баба аруағына сыйынудан туған түсінік жатыр» дейді [4, 67-б]. Қазақ ертегілеріндегі баланың ерекше туылып, ғажайып туылуының төркінінде «болар баланың жастан» байқалатыны туралы түсінігі мен бала өсірудегі үлкен тәжірибесі жатса керек. Байқампаз халық балаға үлкен сыншы, оны іс-әрекетіне, қимылына, тіпті физиологиясына, бітіміне қарап-ақ ерте таныған. Халықтың бұл реттегі таным-түсінігінің, тәжірибесінің дұрыстығы, баланың ақыл-ойы мен физиологиясының дамуындағы өзгерістердің бала кезде жедел қалыптасатындығын қазіргі медицина мен психология дәлелдеп отырғаны шындық.

Мысалы, «Керқұла атты Кендебай» ертегісінде кейіпкердің ғажайып өсуі былай суреттеледі: «Кендебай ай сайын емес, күн сайын өсіпті: алты күнде күліпті, алпыс күнде жүріпті: алты жылда алып жігіт болыпты» - дейді. Және кейіпкер бала кезінен күшті, асқан мерген болып өседі: «алысқанын алып ұра беріпті, күрескенін жыға беріпті, шыңырау құдыққа құлаған атандарды жылғыз тартып шығара беріпті..., көкжалды құйрығынан ұстап алып, бұлғап-бұлғап лақтырып кеп жіберіпті». Батырға лайық керемет аттың да туылып, ерекше өсуі өзгеше: «Құлын сағат сайын емес, минут сайын өсіпті. Алты айдың ішінде алты кез ат болып шығыпты. Аттың түсі керқұла болыпты». Осы сияқты ғажайып дүниеге келген кейіпкер ертегісі – Ер Төстіктің де өсіп, жетілуі ерекше: «бір айда бір жастағы баладай, үш айда үш жастағы баладай, бір жылда он бестегі жаңа өспірімдей болып, екі жасында алысқан кісілерін алып ұратын бала болады. Садақ тартып үйренеді, тартқан садағын тоғыз қабат кетпеннен өткізеді». Мұндай тұрақты сюжеттер баланың физиологиялық, ақыл-ойының өсіп, толған кезеңін көрсетсе де, ертегінің кейінгі құрылымдары баланың әлеуметтенуі, дамуына, жеке тұлға ретінде қалыптасуына өзек болады және ол нақты ортада, өзге адамдармен қарым-қатынаста, нақты іс-қимылдарды орындау, қиындықтарды жеңу арқылы қалыптасады. Ертегілердің (соның ішінде қиял-ғажайып ертегілерінің) кейінгі сюжеттік құрылымдары ендігі кезекте осыған қызмет етеді.

Кейіпкердің шыңдалуына қандай да бір оқиға түрткі болады да, осы сәттен олардың бір-бірінен ажырауы, отбасынан, жақын адамдарынан қашыққа кетуі басталады. Мысалы, ол «Ер Төстік» ертегісінде перінің қызы Бекторының Төстікті көріп ғашық болуынан, Ерназардың өз жанын арашалау үшін Төстіктің егеуін Сорқұдықтың басына тастап кетуінен басталады. Ал «Алтын сақада» да әкесі жалмауыз кемпірден қорқып, жалғыз баласының алтын сақасын жұртқа тастап кетуінен басталады. Ертегі желісіне тірек болатын жамандық пен жақсылықтың да күресі осы тұстан – яғни, кейіпкердің күреске, ұзақ сапарға шығуынан өріс алады деуге болады.

Қиял-ғажайып ертегілер кейіпкерлердің жолға аттануынан басталуының себептері әр түрлі болады: бірде үйірімен жылқы ұрланып, ағайынды жігіттер ұрыны іздеп шығады («Сәрсенғали» ертегісі), бірде мыстан кемпірдің алдын ала ескертуі бұзылып, әкесі оған

ұлын жіберуге мәжбүр болады («Қаратай» ертегісі), бірде қаһарманның шешесін алып Қарақұс алып кетіп, қаһарман оны іздеуге шығады («Қанбаба» ертегісі). Басталудың мұндай типтері барынша көне болып келеді екен [4, 70-б]. Ғажайып образдар арқылы өрнектелген табиғаттың жауыз күштері мен адам арасындағы арасалмақтық бұзылуынан сюжет арқауы тарқатылып отырады [6, 202-б].

Кейінгі сюжеттік өріс алатын құрылымдарда кейіпкерлер алдауға, арбауға түседі, өздері де алдайды, тапқырлық танытып, жамандық атаулымен күресін бастайды. «Ер Төстік» ертегісінде Төстік жалмауыз кемпірді алдап, егеуін алып қашады, ақыры Шалқұйрықтың шапқан салмағына шыдамай, қара жер қақ айырылып, Шалқұйрық пен Ер Төстік жер астына түсіп кетеді. «Алтын сақа» ертегісінде жалмауыз кемпір баланы «кәріліктен отырсам – тұра алмаймын, тұрсам – отыра алмаймын» деп алдайды. «Күн астындағы Күнікей қыз» ертегісінде ханның уәзірінің озбырлығынан кейіпкер талай сынақтардан өтеді. Осыдан басталған оқиға әрі қарай кейіпкердің жамандықпен күресімен жалғасады. Күресте жеңу жалғыздың қолынан келе бермейді. Сол себепті де халық оларға кейіпкер-көмекшілерді қосып, жақсылықтың жеңісіне жетелейді. Бұл оқиға астарында да «Жалғыздың үні шықпас, жаяудың шаңы шықпас» деген халық танымы жатса керек.

Ертегіде күрес осылайша жалғыздың күресі болмай, жалпы жамандық пен жақсылықтың күресі ретінде көрініс алады. «Ер Төстіктегі» кейіпкер-көмекшілер – Желаяқ, Саққұлақ, Таусоғар, Көлтауысар, жер астының қырағысы, алғанды адамға сездірмейтін епті, Шалқұйрық, Алып қара құс Төстіктің жолында кездескен жолдастары. Ал «Алтын сақа» ертегісіндегі кейіпкерлер жан-жануарлар мен құстар – қырдың қызыл түлкісі мен сайдың ақ түлкісі, қарлығаш, бес төбет. «Керқұла атты Кендебайдың» жалғыз жолдасы – оның аты болса, «Күн астындағы Күнікей қызда» «Ер Төстіктегі» кейіпкер-көмекшілер кездеседі. Одан басқа кейіпкер-көмекші – құмырсқа. Жалпы алғанда, ертегінің құрылымын сюжеттік деңгейде алып қарайтын болсақ, оны мына кестеден көруге болады:

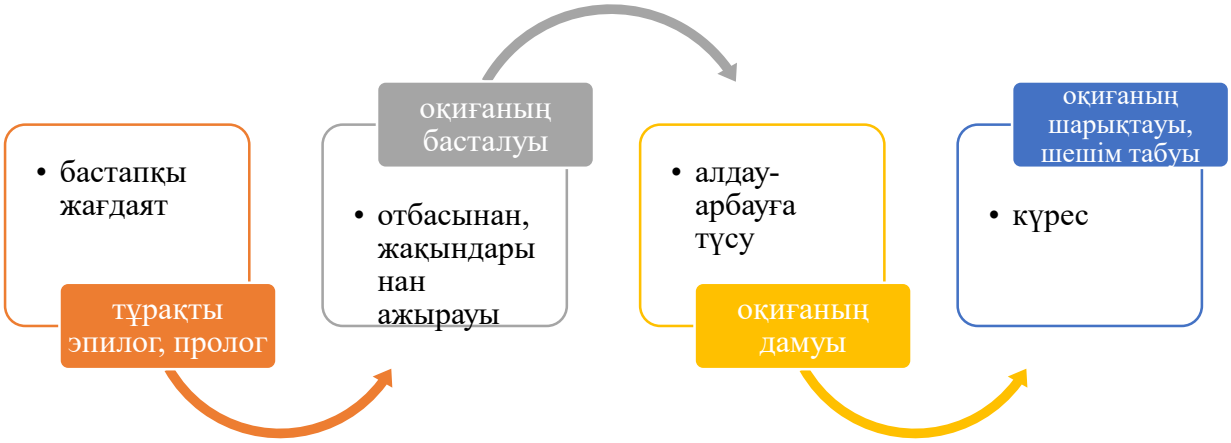

4-сурет. Қазақ ертегі мәтіндерінің сюжеттік құрылымы.

Орыс ғалымы Д.С.Лихачев ертегілердегі көркемдік кеңістік, ішкі әлем туралы айта келіп, онда «материалдық ортаның мейлінше аз» көрініс тапқанын айтады. Орысша сөзбе-сөз айтқанда, «малое сопротивление в ней материальной среды» дейді [7]. Осылайша, ол фольклордың басқа жанрларында қиындық туғызатын іс-әрекеттерді осынша оңай дамыта жеткізудегі ертегінің ерекше әлеуетін аса жоғары бағалайды. Нақтырақ айтқанда, ол мынадай ерекшеліктерін атап көрсетеді, оны қазақ ертегілеріндегі мысалдармен былайша көрсетуге болады:

- табиғи, шынайы емес, тек қана сюжеттік оқиғаларға құрылуы;

- психологиялық инерттілігі (кейіпкерлердің шешімдері де тез, орындалуы да тез, ол еш ойланып жатпайды: шешеді – орындайды. Мысалы «Ер Төстікте» Төстік Алып қара құстың балапандарын құтқарады, Шойынқұлақтың жанының қайда екенін білу үшін Күңкеге тапсырма беріп, өзі бесіктің астын қазып, тығылып жатады т.б.);
- ертегінің динамикасының жеңілдігі (кейіпкер тек жеңіл қозғалып қана қоймайды, қиындықтардан оңай өтеді, кейпін де тез ауыстыра алады. Мысалы, «Керқұла атты Кендебай» ертегісіндегі алты қыз алты аққуға айналады, жалмауыз кемпір әдемі, сұлу қызға, сұлу қыз жыланға оңай айналады, «Ер Төстіктегі» жер асты патшасы Бапының, оның әйелі мен ұл-қызының жылан кейпінде болуы т.б.);
- кеңістіктің шексіздігі (іс-әрекет, қимылдың динамикасына құрылса да, шынайы кеңістікке, өмірге қатынасы жоқ. Мысалы, ертегілерде жердің астына да, үстіне де шығады, суға да, отқа да түседі т.б.);
- ертегідегі уақыттың шынайы уақытпен қатынасының болмауы;
- сиқыршылықтың сан алуан түрлерінің, сиқырлы заттардың болуы (Мысалы, шығыс ертегілеріндегі сиқырлы кілем, құты, сондай-ақ, қазақ ертегілерінде де кездесетін тірі су, өлі су, «Күн астындағы Күнікей қыздағы» күміс сапты сиқырлы кездік, «Ер Төстіктегі» Алып қара құстың қауырсынының, «Күн астындағы Күнікейдегі» құмырсқаның қанатының, «Алтын сақадағы» жалмауыз кемпірдің тістерінің, сол сияқты кейіпкерлердің жан жолдасы – жылқылардың сиқырлы күшке ие болуы т.б.)

Бұл айтылған тұжырымдардың қиял-ғажайып ертегілерге тікелей қатысты екендігін атап өткен жөн. Өйткені шыншыл және жануарлар туралы ертегілердегі көркемдік кеңістік шынайы өмірмен тығыз байланысты болып келеді.

Қорыта келгенде, мұндай сюжеттер оны оқыған бала үшін шынайы өмірдің сұрыпталған, жасампаз, жеңімпаз моделі секілді қызмет атқарады. Ертегіні оқыған, тыңдаған сайын бала алдағы өмірге дайын болып, қажетті асыл мінез бен қасиеттерді бойына сіңіреді. Және ең бастысы - шынайы өмірге қажетті алғашқы тәжірибені меңгереді. Ертегінің бұл қасиеті, ең алдымен, шығарманың сюжеті, құрылымы арқылы бекітіліп, мазмұнында тартымды баяндалып отырады. Ертегі жанрының өмір және адам, қоршаған орта туралы терең философиялық байламдарды осылайша шағын сюжетке сыйдырудағы қасиеті де осында.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – М.: Лабиринт, 2000. – 336с.

2. Смердова Т.Н. Сказка в концептуальном пространстве детства. Филология // Вестник Тюменского государственного университеті. 2012. – №1. – С.181-185б.

3. Народные русские сказки. Из сборника А.Н.Афанасьева. – Москва: Худ.лит-ра, 1979. – 285с.

4. Әбжет Б. Түркі және иран халықтары ертегілеріндегі мифологиялық кейіпкерлер. – Түркістан, Қ.А.Яссауи атындағы ХҚТУ, «Тұран» баспахансы, 2008. – 258б.

5. Индейские сказки и легенды. Сборник И.П.Минаевымь. С.Петербург. 1876. 252с. – С.22-26.

6. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. Алматы: Ғылым, 1984. – 272б.

7. Лихачев Д.С. Внутренний мир художественного произведения // Вопросы литературы. 1986. №8. – С. 74-87.

***Н.Қошанова*[1]**
[1]Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
ф.ғ.к., доценті, Түркістан қ., e-mail: n.koshanova@mail.ru

СӨЙЛЕМ МҮШЕЛЕРІН ОҚЫТУДА ҒАЛЫМ Т.САЙРАМБАЕВ ПІКІРЛЕРІНІҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа. Профессор Т.Сайрамбаевтың соңында қалған ғылыми мұралары турасында да, өмірі жөнінде де сөз қозғалар болса, оның қазақ тіл білімінің синтаксис саласына тығыз байланысты өткендігін айтудан бастамасқа болмайды. Ғалымның жеке жазған, бірлікте жазған екі жүзден аса ғылыми мақалалары, ондаған ғылыми кітаптары синтаксис саласына бағытталған. Осы еңбектерінің қай-қайсысы болмасын синтаксистегі күрделі мәселелердің шешімін табуына септігін тигізері анық. Осы мақалада профессор Т.Сайрамбаевтың сөйлемнің тұрлаулы мүшелері туралы еңбектері талданады.

Тірек сөздер: Т.Сайрамбаевтың ғылыми мұралары, қазіргі қазақ тілінің синтаксисі, сөйлем мүшелері, сөйлемнің тұрлаулы мүшелері, сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері.

THE IMPORTANCE OF THE OPINIONS OF THE SCIENTIST T. SAIRAMBAYEV IN TEACHING SENTENCE MEMBERS

Abstract. If we talk about the scientific heritage and life of Professor T. Sairambayev, it is impossible not to mention his close connection with the syntactic sphere of Kazakh linguistics. More than two hundred scientific articles, dozens of scientific books written by the scientist personally, in unity, are directed to the field of syntax. In any of these works, you can find solutions to complex problems in syntax. This article analyzes the works of Professor T. Sairambaev on the main members of the sentence.

Keywords: scientific heritage of T. Sairambayev, syntax of the modern Kazakh language, sentence members, main sentence members, secondary sentence members.

ЗНАЧЕНИЕ ВЫСКАЗЫВАНИЙ УЧЕНОГО Т. САЙРАМБАЕВА В ОБУЧЕНИИ ЧЛЕНОВ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Аннотация. Если говорить о научном наследии и жизни профессора Т. Сайрамбаева, то нельзя не упомянуть о его тесной связи с синтаксической сферой казахского языкознания. Более двухсот научных статей, десятки научных книг, написанных ученым лично, в единстве, направлены в область синтаксиса. В любом из этих трудов можно найти решение сложных задач в синтаксисе. В данной статье анализируются труды профессора Т. Сайрамбаева о главных членах предложения.

Ключевые слова: научное наследие Т. Сайрамбаева, синтаксис современного казахского языка, члены предложения, главные члены предложения, второстпенные члены предложения.

Профессор Т.Сайрамбаевтың соңында қалған ғылыми мұралары турасында да, өмірі жөнінде де сөз қозғалар болса, оның қазақ тіл білімінің синтаксис саласына тығыз байланысты өткендігін айтудан бастамасқа болмайды. Ғалымның жеке жазған, бірлікте жазған екі жүзден аса ғылыми мақалалары, ондаған ғылыми кітаптары синтаксис саласына бағытталған. Осы еңбектерінің қай-қайсысы болмасын синтаксистегі күрделі мәселелердің шешімін табуына септігін тигізері анық. Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері туралы еңбектерін баса көрсетуге болады.

Синтаксистегі тұрлаулы мүшелері және тұрлаусыз мүшелері деп бөлушілік және тұрлаулы мүшеге бас мүше мен баяншы мүше (бастауыш пен баяндауыш), ал тұрлаусыз мүшеге толықтауыш, анықтауыш, пысықтауышты жатқызу қағидасы ең алғаш ғалым А.Байтұрсыновтың еңбегінен бастау алады [1.62]. Қазіргі қазақ тілі білімі ғылымында қалыптасқан жүйе бойынша «тұрлаулы мүшелер – сөйлемдегі бастауыш пен баяндауыш қызметін атқаратын негізгі мүшелер». Мұны ғалым Т.Сайрамбаев: «... сөйлем құруға негіз болатын басты мүшелер» [2, 62] деп көрсетеді. Сол сияқты тіл білімінде «сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері» дегендер жалпы сөйлемдердің мүшелері емес, мүшелерінің мүшелері, атап айтқанда, бастауыш, баяндауыштың мүшелері дейтін пікір бар [3,199]

Тұрлаулы мүшелер – бастауыш пен баяндауыштың жасалуында сөз таптарының негізгі орынға ие екендігі айқын. Алайда тұрлаулы мүшеге қызмет ететін олардың әрқашан бірдей деңгейде жұмсалмайтындығы, тұрлаулы мүшелерінде ғана жұмсалу мәселесіне байланысты ережелер мен топтастыру тұжырымдарын синтаксис, сөйлем мүшелерін қарастырған көптеген еңбектерден кездестіруге болады. Мысалы, А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, С.Аманжолов, М.Балақаев, Р.Әмір, Н.Сауранбаев, І.Кеңесбаев т.б. Ғылыми бағытымен М.Балақаевпен үндесетін Т.Сайрамбаев та бұл мәселеде өзіндік ереже, өзіндік қағида қалыптастырды.

Соның бірі әрбір сөз табының өзіне тән көрсеткіштеріне байланысты тұжырымдар. Ғалымның пікіріне қарағанда, зат есімге нөлдік, көптік, тәуелдік жалғаулары тән болса, ал сын есімдерге де нөлдік форма мен сапалық, қатыстық түрлері, сан есім мен есімдік, үстеулер түрлері, ал етістікке әр түрлі категориялар тән. Әрбір сөз табындағы мұндай категориялар бір-біріне ұқсамайтын көрсеткіштер. Сөз таптарындағы осы тұлғалық ерекшеліктер әрбір сөйлем мүшелерінің тұлғалық ерекшелігіне қатысты. Мысалы, бір ғана бастауыш нөлдік, көптік, тәуелдік тұлғаларын бастауыш болатын барлық сөз таптарына бір жүйеде қатысты болады, ал септік жалғаулы сөздер сөйлем мүшесі болған кезде олар ондай септік жалғаулы сөздердің мағыналық тобының негізінде әрі анықтауыш, әрі пысықтауыш, әрі толықтауыш сөйлем мүшелерінің біріне қатысты жұмсала береді. Сонда әрбір сөз табының тұлғалық ерекшелігі әрбір сөйлем мүшелерінің тұлғалық ерекшелігіне қарай ыңғайланады. Жалпы алғанда, әрбір сөз таптарының тұлғасы сөйлем мүшелерінің тұлғасымен бір деп айтуға болмайды. Әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар.

Әрбір сөз табының да, әрбір сөйлем мүшелерінің де құрылымдық түрі бар. Сөз таптары құрылысына қарай дара және күрделі болып, оның әрқайссы сөз саны жағынан дараланады. Олардың күрделі түрлерінің өзі дербес мағынасы бар бірнеше сөзден немесе дербес мағынасы бар және көмекші етістіктермен тіркесіп келіп те жасала береді. Бірақ, сөз таптарының мұндай құрылымды түрлері дара немесе күрделі болғанымен, сол тобымен бір-ақ сұраққа жауап беріп, бір-ақ сөз табына ғана қатыстылығымен ерекшеленеді. Әрбір сөйлем мүшелері де құрылысына қарай дара, күрделі кейде, т.б. ерекшеліктерге ие болады. Бірақ, сөйлем мүшелерінің күрделі түрлері кемінде екі сөзден бола береді. Дегенмен, сөз таптарындағы күрделі түрге қарағанда сөйлем мүшелерінің күрделі түрлерінің кейбір ерекшеліктері бар. Сөз табында көмекші сөз ретінде жұмсалатын сөздер (көмекші есім, модаль сөздер, шылаулар) жеке-жеке сөз табы ретінде жұмсалса, сөйлем мүшелерінде олар күрделі сыңардың құрамында жұмсалады. Сол сияқты үйірлі анықтауыштар негізінде әр түрлі сөз таптарынан жасалғанымен, сөйлемде бір-ақ мүше қызметінде жұмсалуға тиіс. Өйткені үйірлі анықтауышқа енген сөздер сол тобымен бір-ақ сұраққа жауап береді. Кейде бір сөйлем мүшесі болған сөз таптары үйірлі анықтауыш іспетті бірнеші сөз таптарынан жасалып, бір-ақ сөйлем мүшесінде жұмсалады. Міне, бұл жағынан келгенде сөз таптарының құрылымдық түрлеріне қарағанда сөйлем мүшелерінің құрылымдық түрінің аумағы әлдеқайда кең.

Сөз таптарының күрделі құрамында негізінен бір сөз табына қатысты сөздер болса, ал сөйлем мүшелерінің құрамында, біріншіден, бір сөз табына қатысты сөздер де, екіншіден, әр түрлі сөз таптарына қатысты сөздер тобы да кездесе береді. Сөз таптарының күрделі түрлері (етістікте ғана болмаса) көбіне екі сөзден аспаса, сөйлем мүшелерінде ондай күрделі сөйлем

мүшелірінің саны (тұрақты тіркесті қоспағанда) бірнеше сөзді болып келе береді. Тіпті, кейде бірнеше сөзді сөйлемдерде де (онда бірнеше сөз таптары бола береді) сөйлем мүшесі қызметінде де жұмсала береді [2,22].

Ал бастауыш, негізінен, зат есімнен, баяндауыштар көбінесе етістіктен жасалуға бейім десек те, субстантивтенген басқа есімдерден және басқа да тұлғалар арқылы немесе етістіктерден бастауыш, сол сияқты баяндауыштар да етістіктен басқа сөз таптарынан жасала береді.

Ғалым ең алдымен «зат есімдер бастауыш қызметінде ең көп қолданылатын сөз табы» деп және осы орайда «зат есімдер бастауыш қызметінде дара, күрделі түрде жұмсалады. Зат есімді дара бастауыштар нөлдік тұлғадағы бастауыштар. Зат есімдер сондай-ақ жалқы есім, жалпы есім, деректі есім, дерексіз есім болып бөлінетіні белгілі. Сол зат есімнің барлық түрі де бастауыш қызметте жұмсалады» дейді. Ғалым кемінде екі сөзден құралатын күрделі бастауыштардың негізін жасаушы түйдекті тіркесті, сөз тіркесті, тұрақты тіркесті сондай-ақ сөйлемді деп әрқайсысын жеке-жеке бөліп қарастырады. Мұндай құбылысты зат есімді бастауыш деу қиын. Өйткені зат есім десек бір ғана сөз не күрделі сөз деп қалуымыз мүмкін. Біртұтас жұмсалатын құрылымдар негізі көп жағдайда сол құрылымның негізгі тірек сөзі арқылы белгілі болады десек, көп жағдайда негізгі мүшелік қасиетке ие сөзбен, айталық зат есіммен жұмсалуға бейім тұратын сын есім, сан есім, кейбір есім мен есімшелердің қызметі бірнеше компоненттен тұрса да түйдектелген күйі анықтауыштық реңкке ие болатын құрылым.

Зат есімнен болатын бастауыштармен бірге зат есімді баяндауыштардың жай және күрделі түріне, құрылысына қарай бөле келіп, тұлғалық ерекшеліктерінің негізінде қарастырады. «Шындап келгенде, тек зат есімнен ғана құралған баяндауыштың бірнеше жасалу жолы бар екенін көруге болады. Сонда зат есімді күрделі баяндауыштардың жасалуында әр түрлі құрамды көруге болады. Біріншіден, таза есімді күрделі бастауыштар тек зат есімдерден жасалса, ал кейде зат есімдермен мағыналық бірлікте сын есім, сан есім, есімшелер түйдектеліп келіп те жұмсала береді» деп одан әрі оларды әр түрлі құрылысына қарай жіктейді.

Сын есімдердің бастауыш қызметті жасаушылық қабілеті бар екендігі анық. Бірақ олар тек зат бар жерде ғана пайда болатындығы да бар. Сондықтан олар осы қасиетіне сай зат есімдердің алдында келіп, қабат тұруы арқылы да, кейде зат есім жасырын тұрып олар әрі заттық, әрі сындық мағынада жұмсалуы мүмкіндігі бар тұлға деуге болады. Мысалы: *Терең батырады* (Мақал) десек, алдымен «Терең су батырады» деп түсінеміз. Алайда, екеуі де бір сөйлем мүшесінің сұрағына жауап береді десек те, *Жүйрік – бұрыннан аттың сыны болып орныққан,* деген сөйлемдегі мағынасымен *Жүйрік тоқтығын білдірмес* деген мақалдағы жүйрік бірдей емес деуге болады. Бірінші мысалдағы сын есім күйі орналасқан жүйрік сөзі өзінен кейін зат есімді аса керек ете қоймаса, екінші сөйлемдегісі ат болсын, тазы ит болсын, басқа болсын бір затты керек етіп тұрғандығы айқын. Бұл жөнінде Т.Сайрамбаев: «сын есімдер көбіне нөлдік тұлғада заттану процесіне көп кездессе, ішінара қосарлану арқылы да кезесіп отырады» [2,76].

Ал сын есімнің баяндауыш қызметінде жұмсалуға зат есімдей көп қолданылмаса да, өзіне тән қасиеттерінің ерекшеліктерін айқындап, ғалым:

а) сапалық сын есімдер дара күйде де, күрделі түрде де баяндауыш қызметінде жұмсалады. Мысалы: *Өзі әдемі, өзі келісті, сұлу кісі, әйелі де сұлу* (Х.Есенжанов). Көзі мөлдіреген қара көк (М.Әуезов).

ә) шырай тұлғасындағы сын есімдер баяндауыш қызметінде жұмсалады. Мысалы: *Көкше көктен гөрі көгірек* (С.Мұқанов).

б) қатыстық сын есімдері баяндауыш қызметінде жұмсалады. Қатыстық сын есім жасалатын жұрнақтар бойынша жалпы алып қарасақ ғалым олардың *-сыз/ -сіз* арқылы, *-лы/ лі* арқылы, *-дай/ -дей* арқылы,*-шақ/-шек* арқылы т.б. жасалады екен. Мысалы: *Оның ойынша мұғалімдер мәдени-эстетикалық жағынан ұсқынсыз-ақ.* (Ы.Сүйінов). *Майбасар баяғысынша қызыл күрең жүзді* (М.Әуезов). *Отырмыз біз үшеуміз бір кісінің ұлындай*

(Жамбыл). *Зәремнің ұшатын-ақ жөні бар, өйткені менің әйелім барлық ұрғашы атаулы сияқты өте қызғаншақ-тұғын* (Б.Әлімжанов). т.б.

Т.Сайрамбаевтың «Сан есімдер де сын есімдер тәрізді затқа қатысты, яғни онымен тіркесте көбіне анықтауыштық қатынаста жұмсалатын сөз табы» деген пікіріне орай бастауыш қызметінде жұмсалатын сан есімдер сын есімдер секілді көбіне өзіне заттық мағыналы сөзбен тіркесімділікке ие екендігін айтуға болады. Мысалы: *Үшеуі келгелі айдан асты* (Ғ.Мұстафин), *Екіншісі өзінің қолындағы кіші ұлының келіншегінің төркінінікі* (С.Сейфуллин), т.б. Сол сияқты сын есімге ұқсас сан есімдерді бастауыш болу кезінде тәуелдік жалғауын, сондай-ақ ілік жалғауын жалғап қолданылуы кездеседі. Жалпы есімдіктердің синтаксистік қызметі көбіне бастауыш болатыны шындық. Алайда «есімдіктер заттың атын, сынын, санын нақтылай білдірмегенімен, бірақ солардың орнына жұмсалады. Сондықтан да оның 7 түрінің кейбірі зат есім, кейбірі сын есім, кейбірі сан есімдер түрінде бола отырып, сөйлемде барлық сөйлем мүшесі қызметін де атқарады» деген Т.Сайрамбаевтың пікірі көп мәселенің басын ашқандығынан айқындап отыр.

Тұрлаулы мүшелерде жұмсалатын келесі сөз табы – етістік. Негізі етістіктің баяндауыш қызметінде жұмсалуы басты қасиеті екендігін, алайда етістік бастауыш мүшегеде қызмет ететіндігін жоғары да атап өткен болатынбыз. Етістіктің баяндауыш қызметінде жұмсалуы туралы айтылған пікірлер көп ғалымдарда бар (А.Байтұрсынов, Н.Сауранбаев, М.Балақаев, Р.Әмір т.б.) [3, 76].

Т.Сайрамбаев етістік баяндауыштар жөнінде «етістіктер дара күйінде бұйрық рай, шартты рай, көсемше, есімше, қимыл есімі түрлі етістік жұрнақтар арқылы және түрлі туынды түрінде де жұмсала береді. Бірақ осылардыңішінде жай сөйлемнің немесе құрмалас сөйлемнің басыңқы сыңарының баяндауыштары, яғни тиянақты баяндауышы ретінде бұйрық рай, есімше, қимыл есімі мен туынды етістіктер ғана жұмсалса, ал шартты ралы неммесе көсемшелер әдеттегі жай сөйлемнің баяндауышы қызметінде арнайы жұмсала алмайды», - дей келе профессор Т.Сайрамбаев қазіргі кездегі мұндай процестен ауытқу жағын:

а) қимыл есімді баяндауыш. Мысалы: *Қасқыр аяқтарын серпіп жанталасуда*. (С.Мұқанов). *Күн тәртібіндегі мәселе егіс жоспарын өсіру*. (Б.Майлин). т.б.

ә) шартты райлы етістіктер арқылы жұмсалған баяндауыштар. Мысалы: *Өшірет демекші, аузыма қайдан түсті өзі, жарықтық, арақтың өшіретін айтсаңшы*. (Ш.Сариев). т.б.

б) есімшелі етістіктен жасалған баяндауыш,

в) көмекші сөздер арқылы құралған күрделі етістік баяндауыштар, т.б. деп жіктеп дара және күрделі түріне қарай ішінара саралап талқылайды.

Осылайша, бастауыш пен баяндауыштың жасалу жолдарына терең үңілген ғалым өзіне дейінгі еңбектерді нақтылай отырып, әрі олардың зерттеулерінен тыс қалған көптеген мәселелерді айқындады. Алайда көп еңбектерде бастауыштың жасалу жолын осы секілді көбіне-көп сөз таптарының айналасында сөз етеді де, тіл-тілдегі бастауыш болуға қабілеті бар әр түрлі топтар жөнінде өте аз айтады.

Т.Сайрамбаев бастауыш қызметіне сөз таптарынан өзге: 1) Негізгі сөз бен көмекші сөздің тіркесінің; 2) Тұрақты тіркестердің; 3) Сөйлемнің сөйлем мүшесі болуымен; 4) -нікі, -дікі жұрнақта ры ақылы; 5) көмекші сөздердің тіркесуі арқылы; 6) шылаулы; 7) бар, жоқ сөздері арқылы; 8) қысқарған сөздер арқылы; 9) бір сөздің қайталануы арқылы; 10) жеке дыбыстардың қатысы арқылы; 11) сөз тіркесімен т.б. түрлерімен жұмсала алатындығын ашып көрсетеді.

Жасалу қасиеттерінің ашылуына бастауышқа қатысты сұрақтардың толық белгілі болуы әсер етті деуге болады. Өйткені, кейбір ғалымдардың еңбектерінде бастауыштың сұрақтары туралы сөз қозғалмаса, сөз етілген еңбектерде *кім?, не?, кімдер?, нелер?, кімі?, несі?* түрлерімен шектеледі. Ал дәлелді түрде Т.Сайрамбаев тарапынан енгізілген біршама сұрақтардың құрамы орнықты ғылыми тұжырымға ие болды. Ғалымның пікірінше, «бастауыштың сұрауларына мыналарды жатқызамыз:

1) Кім?, Не?2) Кімдер?, Нелер?3)Кімім?, Нем?, Кімдерім?, Нелерім?, Кімің?, Нең?, Кімдерің?, Нелерің?, Кімі?, Несі?, Кімдерің?, Нелерің?, Кімдері?, Нелері? 4) Қайсысы?, Қаншасы?, Нешеуі?, Нешесі?5) Кімге дейін?, Неге дейін?, Кімге шейін?, Неге шейін?

Бір жағы бұл сұраулардың бастауыш құрамына енуі өте күрделі құбылыс. Аракідік мысалдарда болмаса бірден бастауышқа жатқыза салуға болмайтын мәселесі бар. Айталық, ғалымның шылаулы бастауышқа тән *Кімге дейін?, Неге дейін?, Кімге шейін?, Неге шейін?* сұрақтары үнемі бастауыш қызметін атқармайды. Оның үстіне барыс жалғаулы сөзбен тіркескен *дейін* шылауы кейде сөйлем мүшесі қызметінен тыс қалуы мүмкін жағдайлар өте көп. Мысалы, *Қалаға дейін барады, жетіп алсаңыз болады* деген сөйлемде пысықтауыш қызметінде жұмсалса, *Бұл уақытқа дейін көрмегенді көрдік* деген сөйлемде күрделі бастауыш болады. Дегенмен, басты тұлғалық *көрмегенді* деген зат есімденген сөзге тікелей тән болғандықтан *бұл уақытқа* дейін тіркесі сөйлем мүшесінің құрамында ғана талданатындығын байқау қиын емес. Ал *Келесі көктемге шейін жан сақтауға болады* деген сөйлемде пысықтауыш болуы тиіс т.б.

Ғалым *Кімге дейін?, Неге дейін?* сұрауларының кейде, *кім?, не?, кімдер?, нелер?, кімі?, несі?* т.б. сұрауларына өте ұқсас жұмсалуына қарап бастауышқа енгізеді. Бұл құптауға тұрарлық дәйек. Мысалы: *Қатын-бала, кемпір шалға шейін тыста* (М.Әуезов), *Кәрі-құртаңдарға дейін жалғыз атына міне салып, асыға келе жатқан себептері де сол* (С.Жүнісов), *Салалы келген аппақ саусақтарына шейін өзгеше* (М.Әуезов) т.б. сөйлемдердің құрамындағы мысалдар бастауыш мүше қызметін атқарып тұрғандығы сөзсіз.

Осы секілді көмекші есімді бастауыштарға тән *Қайсысы?, Қаншасы?, Нешеуі?, Нешесі?* сұрауларының кей жағдайда бастауыштың негізгі сұрақтарына өте ұқсас екендігін көреміз. Жасалуы бастауыш пен баяндауыштың қосымшасыз интонация арқылы байланысатын түрлерімен (Үстім- көк, астым – теңіз, атым – кеме. (Т.Жароков), негізгі қасиеттерді сақтайтын (қосымшалар арқылы) сөйлемдерде кездесетіндігін дәлеледеп берді. (Жоғары жағы – күміс білем (Ғ.Мүсірепов), Оң жағы – кішкене Нева (С.Ерубаев), Үлкенді – кішілі екі жағы да мақта («Қазақ әдебиеті») т.б.). күрделі бастауыштық қасиетке ие сөйлемдердің де жиі орын алатындығын ескерген ғалымның айтуынша, «мұнда көбіне нөлдік тұлғамен тәуелдеу тұлғасы көбірек кездеседі де, ал көптік тұлғасы онша кездесе бермейді. Әрине, олардың бастауыштық тұлғасы сөйлемнің өзінен көрінбейді, көбіне оларды байланыстырушы дәнекерлердің көрсеткішін айқындайды. Нөлдік тұлғалы сөйлемдік бастауыштар *де* көмекші етістігінің есімше және қимыл есімді тұлғасы арқылы беріледі. Мысалы; *Олар бүйтіп жалап-жұқтап қалады деген кімнің қапелінде бар?* (Ә.Кекілбаев) [2, 86].

Тіліміздегі сөйлемдердің бастауыш қызметін атқаруға атсалысуға бейім саналатын *де* көмекші етістігінің бұл қасиеті туралы көмекші сөзді бастауыштар жігінде де ерекше айтады. Себебі, *де* көмекші етістігінен жасалған *деген, дегендер* секілді сөздердің ғана емес, оның әр түрлі тұлғалық көрсеткіштері де (дейтін, деу, дегеннің, деуің т.б) әр түрлі күрделі бастауыштың құрамында келетіндігі даусыз. Мәселен, *Ана деген қандай жақсы* (Б.Майлин), *Шешінген судан тайынбайды- деген бар емес пе?* («Қазақ әдебиеті»), *Себебім, «көтеремін», «жөндеймін» деу аузыңнан шықпасын* (Д.Досжанов). *Жалпы ЗАГС дегенің жай сөз* (Қ.Найманбаев) т.б. Жалпы осы *де* көмекші етістігі арқылы түрлі күрделі бастауыштар жасалады екен. «*Де* көмекші етістігі есімше тұлғасында зат есім, сын есім, сан есім, есімдік тіпті етістіктермен де түйдекті тіркес құрай келіп, бастауыш қызметінде жұмсала береді» , - дейді ғалым [2, 87]. Тіпті, ғалым топтастырған кейбір бастауыш болуға қабілетті күрделі құрылымдарды бастауыш немесе баяндауыш болуға икемдейтін тұлға көбіне осы *де* көмекші етістігі көрінеді [4; 5].

Сөз, сөз тіркестерінен басқа, тілде сөйлем құраудың негізгі материалдарының қатарында саналатын тұрақты тіркестерінің сөйлемдегі әр түрлі қызметтері мен сөйлемдегі өзгеру заңдылығын кеңінен танытқан Т.Сайрамбаев бұл мәселе төңірегінде де бірталай қағидалар мен топтастыруларды ұсынды. Жалпы сөйлем мүшелері оның жасалуы туралы көбіне сөз таптарының негізінде сөз болады. Сондықтан да сөз таптары ғана сөйлем мүшелерін

құрайтын сияқты. Шындап келгенде, сөз таптары ғана сөйлемде жұмсалып қоймай сөйлемнің аясында да сол сөз таптарының қызметіндей дәрежеде тұрақты тіркестер, тіпті сөйлемдер де қолданыла беретіндігін айтқан ғалым сөйлем мүшелерінің ішінде, тұрлаулы мүшелерде жұмсалуына байланысты тұрақты тіркестердің қаз-қалпында жұмсалу қасиетімен бірге грамматикалық құрылысы жағынан құбылатын көріністерін мысалға келтіре отырып әрбір құрылымға тән ерекшеліктердің сипатын анықтайды. Ол «тұрақты тіркестер құрамы жағынан күрделі болып келетіні белгілі дей келе, олар сөйлем мүшелерінің күрделі түрлерін жасаудың басты факторы. Әдеттегі сөз таптары сияқты тұрақты тіркестер сөйлемде сөйлем мүшесі болу дәрежесіне толық ие сөздер. Олар сол тобымен бір-ақ сұраққа жауап беріп, сөйлемнің бір-ақ мүшесі қызметінде жұмсала алады. Тұрақты тіркестер де әдеттегі сөз таптарының тұлғалық ерекшелігіне сәйкес. Бұлар да әрі септеліп, тәуелденіп, жіктеліп, көптеліп, кейде кейбір жұрнақтарды қабылдай отырып, сөйлемнің барлық мүшесі қызметінде жұмсала береді. Бұған қарағанда сөйлемді құрайтын элементтер тек сөз таптары ғана емес, лексикалық материалдар да қатысты жұмсалады. Осы сияқты сөйлем де тұрақты тіркестей болғанымен, синтаксистік топтар да өзара іштей бірнеше сөз таптарынан құрала келе де сөйлемнің ішінде сөйлемдік құрамда келіп басқа бір көмекші сөздердің көмегімен сол өзі қатысты сөйлемнің бір мүшесі ретінде жұмсалынады. Тұрақты тіркестерге қарағанда бұл сөйлемдер іштей өзара бірнеше сөз таптарынан құралады, ішіндегі әрбір сөздер жеке-жеке сұрауларға жауап бергенімен, сол тобымен сөйлемде бір-ақ сұраққа жауап беріп, бір-ақ сөйлем мүшесін құрайтындығын айтады.

Сонымен, ғалым Т.Сайрамбаевтың тұрлаулы мүшелер тұрғысындағы тұжырымдары мен ұстанымдары жөнінде саралау барысында қазақ тілі синтаксисінде өзіндік орны бар еңбек екендігіне көз жеткіздік. Коммуникативтік синтаксисте ғалымның сөйлемдегі сөйлем мүшеге қатысты әлі де терең талдауды қажет ететін пікірлері баршылық. Профессор Т.Сайрамбаевтың қазіргі таңда өз орны бар сөйлем мүшелеріне қатысты зерттелген еңбектері келешекте де ғылыми маңыздылығын жоймайтыны анық.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. *Байтұрсынов А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2013.*
2. *Сайрамбаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2014.*
3. *Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2016.*
4. *Жұбанұлы Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2013.*
5. *Балақаев М. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2008.*

***А.А.Солтанбекова*[1]**
[1]А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Филология ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер
Алматы, madina-258@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЫРЫҚСЫЗ ЕТІС ЖҰРНАҒЫНЫНЫҢ ДҰРЫС ҚОЛДАНЫСЫ МЕН ФУНКЦИОНАЛДЫ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Мақалада ырықсыз етіс жұрнағының жұмсалу өрісі, сөйлемдегі қызметі, басқа етістерден ерекшелігі, тілдегі қате қолданысы мен дұрыс қолданысын көрсететін тілдік дәйектер келтірілген. Орыс тіліндегі страдательный залогпен шатастыруға болмайтын жолдары сөз болады.

Тірек сөз: етіс категориясы, ырықсыз етіс, субъекті, объекті, өзгелік етіс, бастауыш, баяндауыш.

ПРАВИЛЬНОЕ УПОТРЕБЛЕНИЕ И СЕМАНТИЧЕСКАЯ ФУНКЦИЯ СТРАДАТЕЛЬНОГО ЗАЛОГА В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье приведены функционально-семантические характеристики суффикса страдательного залога в казахском языке их синтаксические функции в предложении, отличительные черты от других глаголов, языковые последовательности, указывающие на неправильное употребление и правильное употребление в языке. Показаны способы, при которых не возникает путаницы со страдающим залогом в русском языке.

Ключевые слова: категория залоговости, страдательный залог, субъект, объект, понудительный залог, подлежащее, сказуемое.

CORRECT USE AND SEMANTIC FUNCTION OF THE PASSIVE VOICE IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. The article presents the functional and semantic characteristics of the passive voice suffix in the Kazakh language, their syntactic functions in the sentence, distinctive features from other verbs, language sequences indicating incorrect use and correct use in the language. The ways in which there is no confusion with the suffering voice in the Russian language are shown.

Keywords: category of collateral, passive voice, subject, object, compulsory voice, subject, predicate

Етістіктің етіс категориясы әлі де болса біріздендіріп, етістің мағыналық түрлерінің саны бір қалыпқа түсе қойған жоқ. Жалпы етіс категориясының тілдегі ерекшелігі? Етіс етістік сөз табының ішінде қаралатын сөйлемде объекті мен субъектінің қарым қатынасын реттейтін, олардың қимылға, амалға қатысын айқындайтын, қимылды түрлендіретін тілдік категория. Етіс барлық етістік түрлеріне жалғанбайды, талғап жалғанады. Етіс категориясының бір ерекшелігі осында. Өзгелік етістің жұрнағын барлық түбір етістіктерге жалғай алмаймыз. Ырықсыз етістің жұрнағын да кез келеген түбір етістікке жалғауға болмайды.

Орыс тілінде страдательный залог деген ұғым бар. Өкінішке орай қазақ тіліндегі ырықсыз етіс пен страдательный залогты бірге қойып орыс тіліндегі сөздерді қазақша еш бүкпесіз тура аударып жұрнақтың жалғану тәртібін қате қолданып жүрген жайттар орын алып отыр. Страдательный залог -ся жұрнағының жалғануы арқылы жасалады. «Страдательный залог выражается присоединением к глаголам действительного залога аффикса -ся (ср.: Рабочие строят дома. - Дома строятся рабочими) [1, 22].

Кроме того, значение страдательного залога может быть выражено формами страдательных причастий – полных и кратких. Например: Мать любима (любимая)». Орыс тілі флективті тіл. Қазақ тілі аглюнативті тіл. Екі тілдегі етіс формаларын қатар қойып салыстыруға, зерттеуге болады. Бірақ орыс мәтінін қазақшаға аударуға келгенде калька жасамай сөйлемнің қолданысына, мағынасына, етіс жұрнақтарының орынын дұрыс қазақша қоя білу керек. Мысалы: Космос исследуется людьми – Ғарыш адамдармен зерттелініп жатыр деген қолданыстар да бар. Дұрысы – адамдар ғарышты зерттеп жатыр. Космос исследовался людьми. Ғарыш адамдармен зерттелінді. Дұрысы – адамдар ғарышты зерттеді. Орыс тілінде несовершенный вид глагола деген бар және глагол пассив и актив деген түрлері бар. Страдательный залогті несовершенный вид глагола+СЯ бірігіп глагол пассив құрылымы арқылы жасалады.

орыс тілінде:

Глагол в активе=НСВ	Глагол в пассиве = НСВ+СЯ
Люди исследует (НСВ) космос	Космос исследуется людьми
Люди исследовали (НСВ) космос	Космос исследовался людьми
Люди будут исследовать (НСВ) космос	Космос будет исследоваться людьми

Люди создают оружие – Адамдар қару жасайды
Оружие создается людьми – Қаруды адамдар жасайды
Люди создавали оружие – Адамдар қару жасады
Оружие создавалось людьми – Қаруды адамдар жасады
Люди будут создавать оружие – Адамдар қару жасайтын болады
Оружие будет создаваться людьми – Қаруды адамдар жасайтын болады
Причастие
Сочинение написано учеником – Шығарманы оқушы жазды
Сочинение будет написано учеником – Шығарманы оқушы жазатын болады

Қазақ тілінде:

негізгі етіс	**Өзгелік етіс**	**ырықсыз етіс**
Жазушы роман жазады	Ол дәрігерге жазылады	Роман жазылады
Жазушы роман жазды	Ол дәрігерге жазылды	Роман жазылды
Жазушы роман жазып жатыр	Ол дәрігерге жазылып қойды	Роман жазылып жатыр

Барлық етістіктер өздік етісті, ортақ етісті қабылдамайды. Өзгелік етістің де өзіне тән ерешелігі бар, етістіктердің бәріне дерлік сөз талғамай жалғана бермейді. Етіс өзі ішінде мағыналық түрленіміне қарай өздік етіс, өзгелік етіс, ырықсыз етіс, ортақ етіс болып бөлінеді. Әсіресе өздік етіс пен ырықсыз етісті шатастыруға болмайды.

Қазақ тілі грамматикасында өздік етіс пен ырықсыз етісті сабақты етістіктің нысаны деп қарайды да, екеуінің мағыналық өрісі екі түрлі екендігін айтады: «Өздік етіс пен ырықсыз етіс сабақты етістіктерден жасалады. Оның өзінде өздік етіс пен ырықсыз етістің қолданылу аясы әртүрлі болып келеді. Сабақты етістіктің объектісі өздік пен ырықсыз етіс тұлғасындағы етістік баяндауыш болып тұрған сөйлемдерде бастауыш қызметін атқарады. Бірақ сол бастауыштар, мәселен, *бала киінді* дегенде *бала киімін өзі киінді* деген мағына сақталып, бір жағынан, субъекті, екінші жағынан, объекті мәнінде қолданылып тұр. *Көйлек тігілді* деген ырықсыз етісті сөйлемдегі *көйлек* деген бастауыштың жөні бұдан өзгеше.

Өйткені *көйлекті* тігуші басқа, көйлек – тігілуші ғана. Бұл сөйлемде іс иесі, субъекті беріліп тұрған жоқ, бастауышта тек объектінің ғана мәні бар. Оның өзі істің жүзеге асырылуында пассив болып келеді. Сөйлемде объекті сөз болғанда кез келген сабақты етістік ырықсыз етіс тұлғасында, объектісі бастауыш болып қолданыла береді. Өздік етіс бұған қарағанда әлдеқайда тар шеңберде айтыладаы. Объектілері өзіне өзі субъекті де бола алатын жағдайда ондай сабақты етістіктер өздік етіс болып қолданылады. *Маңдайын тыжырынды, белін буынды, беті-қолын жуынды* дегенде субъекті іс-әрекеті субъектіге түгел ауыспай, оның белгілі бір мүшесін, бөлшегін қамтиды. Мұндайда өздік етісті сөйлемнің субъектілік мәні бастауыш, объектілік мәні тура толықтауыш арқылы беріледі. Етіс категориясының басқа түрлеріне қарағанда бұл әлдеқайда аз қолданылады [2, 65].

Өздік етіс қимылды атқарушы, амалды жасаушыға ғана тиіселі сабақты етістіктерден -ын, -ін, -н жұрнағы жалғану арқылы жасалатын етістің түрі.

Өзгелік етіс субъектінің өзі емес, амалдың басқа бір бөгде адам арқылы жасалатындығын білдіреді, белгілі жұрнақтар арқылы жасалады: 1) -ғыз, -гіз, -қыз, -кіз, отырғыз, жүргіз, айтқыз, жеткіз; 2) -дыр, -дір, -тыр, -тір, -ыр, -ір.

Ортақ етіс қимыл, іс-әрекетті бірнеше субъектінің қатысы арқылы жасалатын етіс түрі. -ыс, -іс, -с жұрнақтары арқылы жасалады.

Ырықсыз етіс өзі атында тұрғандай ешкімнің ырқында емес, іс-қимыл өзімен-өзі орындалған секілді көрінеді, іс-әрекеттің қимыл иесі көрінбейді, қимыл иесінің тұруы да міндетті емес. Қимыл иесі кім не деген сұраққа жауап беретін субъекті ретінде емес, барыс септігі, жатыс септігі, көмектес септігінде тұрып жанама толықтауыш қызметін атқарады. Толықтауыш деген, кімді, нені деген сұрақтарға жауап беретін сөйлем мүшесі, яғни сөйлем ішінде объектілік қызмет атқаратын, меңгеру қасиетіне ие болатын синтаксистің бір нысаны. Ал осы толықтауыш қызметін табыс септігінің -н, -ны, -ні, -ды, -ді, -ты, -ті жалғаулары атқарады. Табыс септікті тура толықтауышты меңгеру қасиетіне сабақты етістік ие. Тілімізде етістіктер грамматикалық сипатына қарай сабақты және салт етістіктер деп екіге бөлінеді. Табыс септікті тура толықтауышты меңгеру немесе меңгере алмау қасиетіне қарай етістіктер салт және сабақты болып бөлінеді. Ырықсыз етіс тек сабақты етістіктен жасалады, өзі жалғанған сабақты етістікті салт етістікке айналдырады. Мысалы: *заң жобасы министрлікпен бекітілді деген қолданыс дұрыс емес. Бұл – қате! Кем утвержден законопроект?Заң жобасы кіммен бекітілді? деп орыс тілінің тура аудармасын алуға болмайды. Дұрысы: Заң жобасы бекітілді. Заң жобасын кім бекітті? деген қолданыс – тілдік норма. Үй салынды, көшелер тазартылды, асфальт төселінді, өнім жиналды, қонақтар шақырылды* т.б. –ыл, -ын жұрнағы ырықсыз, өздігінен, біреудің көмегімен, бірақ өзі көрінбей жасалатын іс-әрекетке жалғанады.

Көбінесе тілімізде өздік етес пен ырықсыз етісті шатастырып алу құбылысы жиі кездеседі. Осыдан барып етіс формаларын өз орнына қоя алмай орыстан тікелей калька аударма жасап алу орын алып отыр. Екі етіс те бір қарағанда сыртқы грамматикалық формасы бірдей. Екеуінде де -ын, -ін, -н, -ыл, -іл, -л жұрнақтары бар. Тек бұл етістер кездесетін контекст арқылы ғана ажыратылады. Мысалы: *Ол жағымсыз эмоциялардан тазаланды. Үй тазаланды.* Басты айырмашылық: өздік етісте логикалық әрі грамматикалық субъект (қимыл иесі) болады, ал ырықсыз етісте грамматикалық бастауыш логикалық объекті болады. Бірінші мысалда қимылды жасаушы субъекті бар, яғни қимыл иесі жіктеу есімдігінен жасалып тұр. Сөйлемдегі синтаксистік қызметі – бастауыш. Тазаланды өзінің тура мағынасынан гөрі ауыспалы мағынада жұмсалып тұр. Яғни артық қажет емес жағымсыз сезімнен, мінезден арылды, бойын тазартты мағынасында жұмсалып тұр. Бұл жерде логикалық та, грамматикалық та байланыс бар әрі предикаттық қатынас анық көрініс тауып тұр. Екінші сөйлемді қимылды жасаушы көрінбейді, бірақ іс-әрекет жасалынды. Негізгі логикалық субъекті жоқ, логикалық объектіні анық көреміз. Бір адам арқылы үй тазаланды, бірақ кімнің тазалағаны белгісіз. Ырықсыз түрде, өздігінен, қимыл иесі көрінбей жасалады. Негізгі логикалық семантика объектіге қаратылып айтылған.

Бір ғана мысал, қазір туған күн мен туылған күннің ара жігін ажырата алмай, День рождениянның калькасы ретінде туылған күніңмен деп тура аударма жасап алып, айтып та, жазып та жүр. Бұл дұрыс емес. Дұрысы – Туған күн. Туылғандағы -ыл ырықсыз етісінің жұрнағы. Ырықсыз етісте қимылды жасаушы субъекті болмайды. -ыл жұрнағы өздігінен болған іс-әрекетке жалғанатын қосымша болғандықтан ту сөзіне жалғануының өзі өрескел қате. Дүние есігін ашқан күн. – Дүниеге келген күн деген тіркестер бар. Онда оларды бұрмалап дүние есігін ашылған күн. Дүниеге келілген күн болмайды ма. Бұл қате. Өлілген күн болу керек онда. Дүниеден озылған күн болу керек.

Сонымен, қорыта келгенде, ырықсыз етіс және ырықсыз етіс тұлғалас сөздер тілімізде дара тіркесіп, кейде қос сөз тұлғаларында да қолданылып, сөйлемде бір-ақ мүшенің қызметін атқарады. Қимыл иесін барлық сөйлемдерде беруге болмайды. Қимыл иелері берілмеген сөйлемдерде табыс септіктегі тура толықтауыштан басқа іс-әрекеттің бағытын, мекенін, мезгілін, себебін, т.б белгілерін көрсетіп, септіктің басқа түрлерінде тұрған сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері қолданыла береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 б.

2. Храковский В. С. Залог // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: СЭ, 1990. – С. 160-161.

3. Қазақ тілінің грамматикасы. 1 том. – Алматы, 1967.

А.А.Қаршығаева[1]

[1]А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты

Ф.ғ.к., аға ғылыми қызметкері,kar_ainur@mail.ru

ОҚУЛЫҚТАРДАҒЫ ҚАЗАҚ ТІЛІ ДЫБЫСТАРЫ ЖАЙЛЫ

Аңдатпа. Мақала бастауыш сыныптарға арналған оқулықтарындағы қазақ тілі дыбыстары жайлы сөз болмақ. Қазіргі кезде ғылыми-теориялық және әдістемелік (практикалық) тұрғыдан қазақ тілі оқулықтары мен оқу-құралдарындағы қазақ тілі дыбыстарының жайы жиі пікір-таластың туындауының себебі мақалада беріледі. Ғылыми тұрғыдан анықталған қазақ тілінің дыбыс құрамы мен қазіргі мектептерге арналған оқу бағдарламаларының арасында едәуір алшақтық бар. Қазақ тілі дыбыстарының артикуляциясын дұрыс айтып жаттықтыру үстінде туындайтын қиыншылықтармен қатар, мектепке арналған қазақ грамматикаларында дыбыстардың артикуляциялық сипаттамасы анықталады.

Түйін сөздер: айтылым сөздік, айтылым, дауыссыз дыбыс, дауысты дыбыс, ерін дауысты дыбыс, езу дауысты дыбыс, еріндік дыбыс, ерін жалаң дауысты, айтылым жіктелім, қатаң дыбыс.

О ЗВУКАХ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА В УЧЕБНИКАХ

Аннотация. Статья расскажет о звуках казахского языка в учебниках для начальных классов. В настоящее время в научно-теоретическом и методическом (практическом) аспектах звучания казахского языка в учебниках и учебно-методических пособиях часто приводятся причины возникновения дискуссий. Существует значительный разрыв между научно обусловленным звуковым составом казахского языка и учебными программами для современных школ. Наряду с трудностями, возникающими при правильном произношении

артикуляции звуков казахского языка, в казахских грамматиках для школы определяется артикуляционная характеристика звуков. Проведен критически обзор фонетической части в учебниках казахского языка для начальных классов.

Ключевые слова: орфоэпический словарь, пройзношение, согласный звук, гласный звук, губной гласный звук, негубной гласный звук, огубленый звук, губной монофтонг, акустическая классификация, глухой звук.

ABOUT THE SOUNDS OF THE KAZAKH LANGUAGE IN TEXTBOOKS

Abstract. The article will tell about the sounds of the Kazakh language in textbooks for primary classes. Currently, in the scientific-theoretical and methodological (practical) aspects of the sound of the Kazakh language in textbooks and teaching aids, the reasons for the emergence of discussions are often given. There is a significant gap between the scientifically determined sound composition of the Kazakh language and the curricula for modern schools. Along with the difficulties that arise with the correct pronunciation of the articulation of sounds of the Kazakh language, the articulation characteristics of sounds are determined in Kazakh grammars for school. A critical review of the phonetic part in the textbooks of the Kazakh language for primary classes is carried out.

Keywords: orthoepic dictionary, pronunciation, consonant sound, vowel sound, labial vowel sound, non-labial vowel sound, rounded sound, labial monophthong, acoustic classification, voiceless sound.

Қазіргі кезде ғылыми-теориялық және әдістемелік (практикалық) тұрғыдан қазақ тілі оқулықтары мен оқу-құралдарындағы қазақ тілі дыбыстарының жайы жиі пікір-талас тудырып келеді. Өйткені ғылыми тұрғыдан анықталған қазақ тілінің дыбыс құрамы мен қазіргі мектептерге арналған оқу бағдарламаларының арасында едәуір алшақтық бар. Оқу бағдарламасы және сол бағдарламаға лайық құрастырылған мектеп оқулықтары (мысалы, мектептегі бастау оқулық болып табылатын «Әліппе») қазақ әліпбиін 42 таңбадан тұрады деп көрсетеді. Оқу/әдістеме жұмыстары да осы құрамға негізделіп жүргізіледі.

Қазіргі қазақ жазуының емле/ережесі бойынша қазақ әліпбиіндегі бір топ әріптер екіұшты, яғни екі түрлі оқылады. Мысалы, ***и, у, я, ю*** әріптері қазақ сөздерінің құрамында бір түрлі, ал орыс сөздерінің құрамында екінші түрлі оқылуға тиіс. Соған қарамай, «Әліппе» оқулығында сол әріптердің айтылу үлгісінің бір/ақ түрі, яғни орыс тіліндегі үлгісі үйретіледі. Өйткені олар қазақ тілінің дауысты дыбыстарының құрамында жүр, сондықтан да олар бір дауысты дыбыс ретінде танылады. Оны осы әріптерге берілген мысалдардан көруге болады: ***ине, ит*** т.б. Егер бұл мысалдар орыс сөздерінің құрамында келтірілсе, онда сөз жоқ. Ал қазақ сөздерінің құрамында олардың бір дауысты ретінде оқытылып, балаларға бір дауысты ретінде айтқызып жаттықтырудың, бір дауысты әріп ретінде жазғызып дағдыландырудың жөні жоқ екендігін әзірге оқулық авторлары, әсіресе бағдарлама авторлары, ескермей келеді.

Жоғарғы оқу орындарының болашақ қазақ тілінің мұғалімдерін дайындайтын филология факультеттеріне арналған оқу бағдарламалары мен оқулықтарының жайы да дәл осындай. Сондықтан болар жоғары оқу орнын бітіріп, мектепке баратын болашақ қазақ тілінің мамандарының өзі дауысты дыбыс пен дауысты әріптің арасын (дыбыс мәнін) ажырата алмай шығады. Мысалы, қазақ сөздерінің құрамындағы «***и*** - дауысты дыбыс» деген ереже әбден қалыптасып қалған.

Қазақ тілінің теориялық фонетикасы мен практикалық фонетикасының арасындағы қайшылықтардың салдары қазақ сөзінің төл айтылымына (орфоэпиясына) тікелей зиянын тигізіп жатқанын зерттеушілер соңғы кезде жиі мәселе етіп көтеріп жүр: «...мектептен бастап «мынау - *и»* деп орыс тіліндегідей жіңішке айтқызып үйретіп, сонан соң жартыкеш емлеге сүйеніп, қазақ сөзін *ми* деп жазып қоямыз. Сөйтіп, қазақтың *ый, ій* деген дыбыс тіркесін орыстың *и* деген дауысты таңбасына байлап беріп, *ми* деп жазып, кейінгі ұрпақты *мый* деп айтқыза алмай әлек болып келеміз. Осыдан кейін баланың қазақтың *мый* деген сөзін *ми* деп

жіңішке айтпасқа амалы жоқ» [1]. Ал сауат ашу «Әліппеден» басталатынын ескерсек, «Әліппе» құрамындағы дыбыстардың жазылым және айтылым ережелеріне өте мұқият болу керек болады.

Енді «Әліппедегі» берілген қазақ тілінің дыбыс құрамын талдап-таратып көрейік.

Қазақ тілінің төл дыбыстары қою шаршымен бөлектеніп тұр. Оның ішінде ***у*** таңбасының айтылымы ағылшын таңбасымен әдейі беріліп отыр. Өйткені оның дәл айтылымы осы фонетикалық таңбаға сай келеді [2, 25 б.]. Кестеге қарап қазақ тілі дыбыстарының қаншалықты күрделеніп кеткенін байқаймыз.

Ендеше, теориялық фонетика мамандары, теориялық әдістеме мамандары жоғары оқу орындарының оқытушылары және практик мұғалімдер болып бас қосып шешетін күрделі мәселе – мектеп оқулықтарындағы қазақ тілінің дыбыс құрамын оңтайлау, яғни әрбір әріпке қатысты дыбыстың айтылым анықтамасын дұрыс беріп, бала тілін дұрыс қалыптастыру. Оқу-әдістеме саласының мұндай маңызды шарасы «Әліппеден» басталу керек. Олай болмаған жағдайда қазақ сөзінің айтылым үлгісінде көп ұзамай-ақ үлкен өзгерістер болуы мүмкін.

Бала-бақша және бастауыш сынып оқушылары үшін әртүрлі суретті оқу құралдары (кітапшалар, плакаттар, кестелер т.б.) шығып жатыр. Олардың мазмұн желісі қазіргі қазақ әліпбиінің тізілім реті бойынша құрылады. Сондықан да әр таңбаға (әріпке) берілетін сөздер мен мысалдар әліпби ретін сақтайды: ***а*** әрпінен басталып, ***я*** әрпімен аяқталып жатады. Бұл жалпы сауат ашу саласындағы қабылданған дәстүрлі амал болып табылады. Әрбір таңбаға берілетін мысалдардың да ауқымы белгілі. Мысалы, ***а*** таңбасына ***алма, ай*** немесе ***ата*** тәрізді сөздер алынып отырады. Әрине оқу-әдістемелік тұрғыдан бұл әдістің пайдалы екеніне күман жоқ. Қажетті дыбыстың айтылым және естілім моделін оқушы санасына сіңірудің төте жолдарының бірі – осы. Алайда, ондай оқу құралдары оқу бағдарламасына лайық қазіргі 42 таңбаны түгел қамтитын болғандықтан, қазақ тілінің төл дыбыстарының орны ауысып кетіп жатыр. Өйткені қазіргі емле тәртібі бойынша қазақ сөзінің құрамында бөгде әріптер кездесіп отырады. Сол бөгде әріптердің әсерінен қазақ сөзі де өз орнынан ауысып кетеді. Сөйтіп өзіне тән емес басқа бір таңбаның қарамағына еніп кетеді.

Орны ауысып жүрген қазақ сөздері мол [3].

Қазақ сөзінің айтылым үлгісі сақталатын болса, онда ***ит, ине*** т.б. сөздер ***и*** таңбасына емес, ***і*** таңбасына қатысты берілу керек. Өйткені ***ит, ине*** сөздерінің төл айтылымы ***йт, йне*** болып табылады. Ендеше ***і*** таңбасының айтылымына мысал ретінде берілетін сөздер ***и*** таңбасының айтылымына лайық мысал ретінде амалсыз беріліп отыр. Өйткені сөз ***и*** таңбасынан басталып тұр.

Қазақ сөзінің айтылым үлгісі сақталатын болса, онда ***уық, уақыт, уыс*** т.б. сөздер ***у*** таңбасына емес, ***ұ*** таңбасына қатысты берілу керек. Өйткені ***уық, уақыт, уыс*** сөздерінің төл айтылымы ***ұуық, ұуақыт, ұуыс*** болып табылады. Ендеше ***ұ*** таңбасының айтылымына мысал ретінде берілетін сөздер ***у*** таңбасының айтылымына лайық мысал ретінде тағы да амалсыз беріліп отыр. Өйткені сөз ***у*** таңбасынан басталып тұр.

Қазақ әліпбиінің құрамында ***я, ю*** таңбалары да жүр. Сөз басында кездеспегенімен, әліпби желісіндегі сөздердің орнын олар да ауыстырып жіберуге тікелей себеп болады.

Көрнекі құралдардағы ***я*** таңбасына берілген ***сия, ұя*** т.б. сөздердің қазақы айтылым үлгісін ескеретін болсақ, онда ол сөздер ***а*** немесе ***й*** таңбаларының мысалы ретінде берілу керек. Өйткені ***сия, ұя*** сөздерінің қазақша айтылымы ***сыйа, ұйа*** болып табылады. Ендеше ***й*** немесе ***а*** таңбасының айтылымына мысал ретінде берілетін сөздер ***я*** таңбасының айтылымына лайық мысал ретінде тағы да амалсыз беріліп отыр. Өйткені сөздің құрамында ***я*** таңбасы тұр.

Көрнекі құралдардағы ***ю*** таңбасына берілген ***аю, ою*** т.б. сөздердің қазақы айтылым үлгісін ескеретін болсақ, онда ол сөздер ***ұ, у*** немесе ***й*** таңбаларының мысалы ретінде берілу керек. Өйткені ***аю, ою*** сөздерінің қазақша айтылымы ***айұу, ойұу*** болып табылады. Ендеше ***й, ұ*** немесе ***у*** таңбасының айтылымына мысал ретінде берілетін сөздер ***ю*** таңбасының

айтылымына лайық мысал ретінде тағы да амалсыз беріліп отыр. Өйткені сөздің құрамында ***ю*** таңбасы тұр [4].

Мұндай қазақ тілінің айтылым емле-ережесіне кереғар келетін әліпби желісі сауат ашуды жаңа бастаған баланың тілін бұзары сөзсіз. Өйткені бір таңбамен берілген дыбыс тіркестерін бір дыбыс деп қабылдау қаупі бар. Сондықтан да көрнекі оқу құралдырын құрастырғанда қазақ сөзінің айтылым үлгілерін қатаң ескеріп отырған дұрыс.

Қазақ тілі дыбыстарының артикуляциясын дұрыс айтып жаттықтыру үстінде туындайтын қиыншылықтармен қатар, мектепке арналған қазақ грамматикаларында дыбыстардың артикуляциялық сипаттамасын бергенде де үлкен үйлесімсіздікке ұрынып жатамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі. – Алматы, 2005.

2. Егемен Қазақстан. 20.02.07.

3. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2004.

4. Жүнісбек Ә. Қазақ жазуы: Төл дыбыс – төл әліпби. 14.04.2017 adebiportal.kz https://adebiportal.kz/kz/news/view/3264

5. Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы. – Алматы: Арыс, 2008. – 75 б.

6. Жүнісбек Ә. Қазақ тіл білімінің мәселелері – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2018. – 368 б.

7. Жунисбек А. Сингармология или неизвестный сингармонизм. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2018. – 144 б.

Ж.С.Ергубекова[1]

[1]А.Ясауи ат. ХҚТУ, PhD докторы

zhanat8617@mail.ru

ЭПОСТЫҚ ЖЫРЛАРДАҒЫ ОНОМАСТИКАЛЫҚ КОНЦЕПТІЛЕР ЖӘНЕ ЗЕРТТЕЛУ ҚЫРЛАРЫ

Аңдатпа. Мақалада фольклорлық ономастикалық кеңістік туралы айтылады; көркем (фольклорлық) мәтіндегі тиісті атаулардың параметрлері анықталады; сол тиісті атаулардың категориялары, түрлері, ерекшеліктері талданады.

Тірек сөздер: жалқы есім, ономастикалық бірлік, географиялық аспект, тарихи аспект, лингводеректану аспектісі

ОНОМАСТИЧЕСКИЕ КОНЦЕПТЫ В ЭПИЧЕСКИХ ПОЭМАХ И ИХ ИССЛЕДОВАНИЯ

Аннотация. В статье говорится о фольклорном ономастическом пространстве; определяется параметры собственных имен в художественном (фольклорном) тексте; анализируются категории, разновидности, особенности тех собственных имен.

Ключевые слова: родовое имя, ономастическая единица, географический аспект, исторический аспект, аспект лингводерекламы

ONOMASTIC CONCEPTS AND ASPECTS OF RESEARCH IN EPIC POEMS

Abstract. In the article it's said that folk-lore onomastic area; the forms of Proper Names in the literary text are determined and the categories, varieties, the peculiarities of Proper Names are analized

Keywords: generic name, onomastic unity, geographical aspect, historical aspect, linguodidential aspect

Кез келген тілдегі жалқы есім, яғни ономастикалық бірлік (атау) ғылыми-зерттеу нысаны ретінде түрлі қырларынан (түрлі аспектіде) қарастырылуы мүмкін. Мәселен, орыс ғалымдарының «Теория и методика ономастических исследований» атты ұжымдық монографиясында ономастикалық бірліктерді зерттеудегі төмендегідей аспектілері көрсетілген: географиялық аспект, тарихи аспект, лингводеректану аспектісі, лингвомәдениеттану аспект, лексикогафиялық аспект, лексикологиялық аспект, логикалық аспект, ономастикалық аспект, психологиялық аспект, семасиологиялық аспект, семиотикалық аспект, терминологиялық аспект, этнолингвистикалық аспект [1].

«Когнитивтік аспект – «оним» концептісі оның ономастикалық тұлғамен байланысын, нақышын және тілдік құрылысын қарастыру, ұлттық лингвомәдени қоғамдастықтың когнитивтік базасында сақталған презедентті атауларды анықтау, яғни жалқы есім арқылы әлемдік болмысты тану, ономастикалық кеңістіктің менталды құрылымы, «әлемнің тілдік бейнесінің фрагменттер жүйесін» құрайтын ономастикалық жүйені анықтау»;

Функционалыды аспект – сөйленістегі жалқы есімнің қолданысын анықтау (коммуникацияда / мәтінде жалқы есім жұмсалымы, ономастикалық узус мәселесі, ономастикалық норма, жалқы есімнің окказионалды қолданысы);

Мәдениаралық коммуникация (қарым-қатынасы) тұрғысынан – жалқы есімді басқа ұлтқа үйрету, таныстыру мақсатында сипаттап зерттеу (елтанымдық, лингвомәдени мүмкіндіктерін анықтау, коммуникативтік жағдайларда жалқы есім және олардың түрлерін қолдану жағдайларын, ережелерін талдау, жалқы есім туралы лингвистикалық мәліметтерін жеткізу және қолдану әдістері мен тәсілдерін ойластыру) [2, 46 б.].

Ономастикалық материалда зерттеу нысаны ретінде белгілі бір аспектіде қарастыру аталмыш ономастикалық бірліктер жүйесінің тілдің түрлі функционалды салаларында, түрлі сипаттағы және жанрдағы мәтіндерінде қызмет етуіне де байланысты болып келеді. Мәселен, тілдегі және әдеби мәтіндердегі ономастиконның зерттеу аспектілері түрлі болып келуі мүмкін, себебі көркем мәтіндегі онимдердің қолданысы мен сипаты ономастикалық бірліктердің тілдегі қолданысы мен мүлдем бөлек болып келеді және оған байланысты сипаттары мен табиғаты өзгеше. Мәселен, тілдегі жалқы есімдердің басты қызметі атауыштық функциясы болса, көркем мәтіндегі жалқы есімнің негізгі қызметі лингвостилистикалық болып табылады.

Ономастикалық кеңістік («ономастическое пространство») деген ұғым мен терминді орыс ономастикасы теориясының негізін салған ғалым А.В.Суперанская ғылыми айналымға енгізген. А.В.Суперанскаяның анықтамасы бойынша «белгілі бір тарихи кезеңде социум қолданатын жалқы есімдер жиынтығы ономастикалық кеңістікті құрайды [3, 9 б.]. Н.В.Подольскаяның ономастикалық терминология сөздігінде [4] *ономастикалық кеңістік* («ономастическое пространство») термині былай түсіндіріледі: «белгілі бір халықтың тіліндегі белгілі бір кезеңде (дәуірде) реалды, гипотетикалық және фантастикалық нысандырды атайтын жалқы есімдер кешені». «Теория и методика ономастических исследований» атты ұжымдық монографияда ономастикалық кеңістік («ономастическое пространство») терминіне төмендегідей анықтама берген: «Ономастикалық кеңістік реалды, гипотетикалық және фантастикалық нысандарды атау үшін белгілі бір халықтың тілінде қолданылатын жалқы есімдердің жиынтығы (қосындысы). Ономастикалық кеңістік халықтың қазіргі кезеңдегі таным-түйсігіндегі әлем (дүние) туралы модельге қатысты

туындайды және қалыптасады, бірақ онда бұрынғы өткен дәуірлердің элементтері бар» [1, 95 б.].

В.Н.Бондалетов «ономастикалық келтірімдердің (представления) ұлттық мәдени және тарихи спецификасын (ерекшеліктерін) ескере отырып, *ономастикалық кеңістік* терминін екі мағынада қолдануға болады деп санайды: 1) жалпы лингвистикалық категория ретінде, яғни болмыстағы шынайы немесе қияли нысандарды арнайы атайтын ономастикалық бірліктер жүйесі ретінде; 2) белгілі бір тарихи кезеңдегі нақты бір тілдің категориясы ретінде. Мысалы, қазіргі кезеңдегі орыс тілінің жалқы есімдер жиынтығы орыс тілінің ономастикалық кеңістігін құрайды» [5, 31-32 б.б.]. Е.Ә.Керімбаев «қазақ тілінің ономастикалық кеңістігі» мен «ұлттық (қазақ) жалпыхалықтық ономастиконы» деген терминдер арасына теңдік белгісін қоюға болады деп санайды, сонымен қатар осы терминдерге «онмия» деген термин тең келеді деп есептейді [6, 132 б.].

«Фольклорлық ономастикалық кеңістік», «фольклорлық ономастикон» терминдік қолданыстар Д.М.Керімбаевтың «Қазақ фольклорындағы жалқы есімдердің құрамы мен этнолингвистикалық сипаты» атты кандидаттық диссертациясында кездеседі [7, 4б., 8 б.т.б.].

Көркем (фольклорлық) мәтін ономастиконының негізінде жүргізілетін кез келген ономастикалық зерттеу аталмыш мәтіннің ономастикалық кеңістігін айқындаудан басталады. Басқа сөзбен айтқанда, көркем (фольклорлық) мәтінде қолданылған жалқы есімдер жиынтығының параметрлері анықталады, сол жалқы есімдердің категориялары, түрлері т.б. негізгі сипаттары есепке алынады. Зерттеу нысаны етіп алынып отырған «ономастикалық материалды» түгендеп алып зерттеуші ғылыми еңбектің негізгі мақсатына сәйкес зерделеу міндеттерін шешу жолын қарастырады. Мысалы, М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының ономастикалық кеңістігінің лингвомәдени сипатын зерттеген Э.А.Орынбетова өзінің диссертациялық еңбегінде зерттеудің негізгі мақсатына сәйкес мынадай міндеттерді көздейді:

- шығармадағы ономастикалық бірліктердің лексика-семантикалық құрамын анықтау;
- шығармадағы ономастикалық және этноәлеуметтік құрылым атауларының, этнонимдердің лингвомәдени мазмұнын айқындау;
- шығармадағы жер-су атауларының лингвомәдени ерекшеліктерін көрсету;
- романдағы антропонимдер мен топонимдік атаулардың ономастикалық концепт өрістеріндегі вербалдану ерекшеліктерін айқындау, т.б. [8, 4 б.].

Әр көркем мәтіннің ономастикалық кеңістігінің өзіндік ерекшеліктері бар және сол ерекшеліктер есепке алынып, әр жеке көркем мәтіннің (немесе мәтіндердің) ономастиконы (ономастикалық кеңістігі) зерттеудің негізгі мақсатына сәйкес нақты міндеттер арнасында ғылыми тұрғыдан қарастырылады.

Біздің зерттеуімізде қазақ қаһармандық эпосындағы («Қобланды батыр», «Алпамыс батыр» жырлары бойынша) этномәдени концептілермен қатар ономастикалық, яғни антропонимикалық және топонимикалық концептілердің этнолингвистикалық, лингвомәдениеттанымдық аспектілерін, топонимикалық және антропонимдік концептілерінің түрлері мен ерекшеліктерін, антропонимикалық және топонимикалық концептуалдану (концептуализация) заңдылықтарын қарастыруымыз қажет.

Е.Ә.Керімбаевтың пікірінше: «Қазақ жалқы есімдерін этномәдени аспектіде зерттеу барысы қазақ ономастикасының этнографиямен, материалдық және рухани мәдениетпен кең әрі алуан түрлі байланыстарын ашық түрде көрсетеді. Жалқы есімдер семантикасында халықтардың мекен еткен орны мен этникалық құрамы туралы ақпарат, материалды және рухани мәдениеті жөніндегі мәліметтер, діни дүниетаным мен сенімдер, әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер және халықтың әлеуметтік өмірінен хабардар ететін мағлұматтар бар» [9, 9 б.].

Қазақ тіл білімінде жалқы есімдердің ұлттық-мәдени (этномәдени, лингвомәдени) ерекшеліктері Ш.Уәлиханов, А.Х.Марғұланның, А.Т.Қайдардың, Т.Жанұзақтың, Ә.Абдрахмановтың, Ғ.Қонкашпаевтың, Е.Қойшыбаевтың, В.Н.Попованың, Е.Ә.Керімбаевтың, Қ.Қ. Рысбергеннің, К.Г.Ароновтың, Б.М.Тілеубердиевтің,

А.Жартыбаевтың, К.М.Головинаның, Г.Әбубакированың, А.Әлімханның т.б. еңбектерінде қарастырылды.

Фразеологиялық тіркестердің этнолингвистикалық мағынасы сияқты жалқы есімдердің, соның ішінде фольклорлық онимдердің этнолингвистикалық мағынасы этнолингвистикалық (экстралингвистикалық) факторларға қатысты туындайды, яғни оның (этнолингвистикалық мағынаның) уәжі тілдің сырттағы (бейтілдік) факторларымен байланысты болып келеді. Этнолингвистикалық (экстралингвистикалық) факторлар атаудың, ат қоюдың (номинацияның) негіздерінің бірі болып келеді. Яғни ат қоюда экстралингвистикалық факторлар тіл фактілеріне айналады, яғни ат қоюдың, атаудың уәжі қызметін атқарады, уәждің негіздемесі болып табылады. Ат қоюда өмір шындығы мен тұрмыс болмысы тіл фактілеріне айналып, тілде халықтың тұрмыс-тіршілігі, тәжірибесі, салт-дәстүрі сөзбен аталып бейнеленеді [10, 48 б.]. Уәжділіктің төркіні экстралингвистикалық факторларда жататын болса, фольклорлық эпикалық жалқы есімдердің этнолингвистикалық мағынасын және идиоэтникалық семантикасын, этимологиясын аталмыш факторларды қарастырмай айқындай алмаймыз.

Е.Ә.Керімбаевтың пікірінше, қазақ ономастикасының этномәдени (ұлттық-мәдени) сипатын қалыптастырған үш фактор: географиялық, этнографиялық, тарихи-әлеуметтік. Аталған осы экстралингвистикалық факторларр эпикалық жалқы есімдердің этнолингвистикалық мағынасының, идиоэтникалық семантикасының қалыптасуына шешуші ықпал етті деп айта аламыз.

Жалқы есімдердің және рухани мен материалдық мәдениет арасындағы сабақтастығы жайында «Теория и методика ономастических исследований» атты монографияда былай айтылады: «Біз талдап өткен материал негізінде белгілі болғандай, ономастикада мәдениет өзінің жан-жақты көрінісі арқылы бейнеленеді, алайда ол әр түрлі жолмен беріліп отырады. Бір жағынан алып қарастырғанда, есімдер тілде ғана жасалады, осы тұрғыдан алғанда ол үшін ең бірінші және басты нәрсе – рухани мәдениет. Басқа бір жағынан қарастырғанда, жалқы есімдер сөз ретінде тек рухани емес, сондай-ақ материалдық мәдениеттің кез-келген фактілеріне мән береді» [1, 129 б.].

Жалқы есімдер, соның ішінде фольклорлық эпикалық жалқы есімдердің ұлттық мәдениетпен тығыз байланыстылығы мен қарым-қатынасы аталмыш жалқы есімдерді лингвомәдениеттанымдық аспектіде қарастыруға арқау мен негіз бола алады. Е.Ә.Керімбаевтың пікірінше, «Жалқы есімдердің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін зерттеу қазақ тілінің ономастикалық жүйесін зерттеуде мәдениеттанымдық аспектіні пайдалануды қарастырады. Қазақ тілі онимдерінің генезисіне, қалыптасуы мен дамуына қазақ халқының этномәдениөмірі шешуші мәнде әсер етеді. Халықтың этномәдени тарихи фактілерінің тұтас бір жиынтығы қазақ онимдерінің түрлі тақырыптық топтарының пайда болуы мен қызмет атқаруының негізі мен себебі болып табылады. Этностың материалдық және рухани өмірі қазақ тілінің этностық болмысымен өзара байланысты, этностық тұрғыдан өзіндік таңбаға ие болған онимиялық бірліктер өзіндік бейнеге ие болады» [6, 7 б.].

Эпикалық жалқы есімдерді мәдениеттанымдық аспектіде зерттеу фольклорлық жалқы есіммен мәдениет арасындағы байланысын қарастыру болып табылады. Есім мен тіл арасындағы қарым-қатынас тіл мен мәдениет арасындағы қатынастарының бір көрінісі болып келеді.

Жалқы есімдер мен мәдениеттің байланысын қарастыратын тарихи-мәдени немесе лингвомәдениеттанымдық бағытта мәдениеттің жалқы есімдер жүйесіне ықпалы зерттеледі. Ал енді, шын мәнісінде, мәдениет тілге өз тарапынан ықпал еткен болса, тіл де өз тарапынан мәдениетке ықпал ететіні анық. В.А.Маслованың пікірімен айтсақ: «Тілдің мәдениетке жасаған ықпалы - әлі шешімін таппаған мәселе. Бұл мәселе тіл мен мәдениет ара-қатынасын зерттейтін бағыттың екінші бір түрі (бірінші түрі мәдениеттің тілге тигізетін әсерін қарастырады).

Қазақ эпикалық жалқы есімдердің мәдениетпен байланыстылығы аталмыш онимдерді лингвомәдениеттанымдық және де лингвокогнитивтік тұрғыдан зерделеуге мүмкіндік береді.

Осыған орай айта кететініміз, тек эпикалық жалқы есімдер ғана емес, қазақ ономастикалық атаулардың басым көпшілігі ұлттық-мәдени ерекшеліктеріне ие, яғни ұлт мәдениетімен байланысты, сондықтан да оларды лингвомәдениеттанымдық және лингвокогнитивтік тұрғыдан зерттеу заңды да тиімді болып есептелінеді.

Мәдени коннотацияға ие эпикалық жалқы есімдерді ономастикалық фольклорлық (эпикалық) лингвокультурема деп атауға болады. Қазақ эпосының кейбір антропонимдерін (эпикалық атропонимдік лингвокультуре- маларды), атап айтсақ, *Алпамыс, Қозы Көрпеш, Гүлбаршын* т.б. лингвомәденитеттанымдық тұрғыдан қарастыруға Ф.М.Әшімханова өзінің «Қазақ антропонимдерінің лингвомәдени жүйесі» атты кандидаттық диссертациясында әрекет жасаған: «Бұл антропонимдер жұмыста тарихи-эпикалық, этномәдени ақпарат көзі ретінде қарастырылады. Оның дәлелдері ретінде Ә.Бөкейхановтың, Х.Досмухамедовтің, М.Әуезовтің, Ә.Қоңыратбаевтың пікірлері келтіріледі. Мысалы, *Гүлбаршын* атының этимологиясы туралы пікірлер әр түрлі. Оны *парчин (парча-* мата атауы) деп ұғынатында да бар, қыздардың сұлулығын, нәзіктігін гүл, жібекке теңеу түркі тайпаларында кең етек алған үрдіс десек, бұл пайымдаудың лингвомәдени негізі болуға тиіс. Сол сияқты антропонимдік тұлғадағы көне атауды бір ғана эпитет деңгейінде ұғыну жеткіліксіз болар еді. Оның (баршынның) «көк» деген мәнін де назардан тыс қалдыруға болмайды. Сол сияқты акад. Ә.Марғұланның анықтаған шедірелік деректеріне сүйеніп, *Алпамыс* антропонимін де лингвомәдени негізде анықтауға, талпыныс жасауға болады: *Алып/мамыш»* [11, 15 б.].

Эпикалық фольклорлық жалқы есім, бір жағынан, ономастикалық фольклорлық лингвокультурема болса, екінші жағынан, ол лингвокогнитивтік бірлік (лингвоменталды таңба), яғни концепт, өйткені концептіде таным тәжірибесінің білімі сақталған. Дәлірек айтқанда, эпикалық фольклорлық жалқы есімді ономастикалық фольклорлық (эпикалық) концепт ретінде қарастыруымызға болады. К.Ш.Жарқынбекованың пайымдауынша, «Концептіні тануға бағытталған лингвокогнитивтік және де лингвомәдени ұстанымдар бір-біріне қайшы келмейді, керісінше, олар бір құбылыстың екі жағы іспетті психоменталды процестің екі сатысын (фазасын) көрсетеді: сөздің және оның мағыналарының қалыптасуын, сөздің мәдени контекске енуін – сонда ол (сөз) мәдениетті танудың кілті болып табылады. Осы екі ұстанымның айынмашылығы индивидке бағытталған векторлар арқылы ажыратылады: лингвокогнитивтік концепт – жеке санадан мәдениетке бағытталған, ал лингвомәдени концептінің бағыты – мәдениеттен жеке санаға бағытталады» [12, 17 б.].

Сонымен, фольклорлық этномәдени концептілерде лингвоменталды ақпараттың тірегі ретінде жалпы есім де, жалқы есім де қолданыла береді. Ал эпикалық фольклорлық жалқы есімдер рухани және материалдық мәдениетпен тығыз байланыста қалыптасады және аталмыш мәдениеттердің тілдегі көрінісі іспетті.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Теория и методика ономастических исследований. – М.: «Наука», 1986. – 254с.

2. Мәдиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ. Ономастика: зерттеу мәселелері. – Алматы, 2005. – 240б.

3. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.,1973. – 366с.

4. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологий. – М.: АНСССР, 1988. – 192с.

5. Бондалетов В.Д. Руская ономастика. – Москва: Просвещение, 1983. – 223с.

6. Керимбаев Е.А. Казахская ономастика в этнокультурном, номинативном и функциональном аспектах. – Алматы. – 250с.

7. Керімбаев Д.М. Қазақ фольклорындағы жалқы есімдердің құрамы мен этнолингвистикалық сипаты: фил. ғыл. канд.автореф. – Алматы, 2004, – 26б.

8. Орынбетова Э.А. М.Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясының ономастикалық кеңістігінің лингвомәдени сипаты: фил. ғыл. канд. дисс. Автореф. – Алматы, 2010. – 26б.

9. Керимбаева Е.А. Этнокультурные основы номинации и функционирования казахских собственных имен: автореф.дисс. д-ра филол. наук, – Алма-Ата, 1992. – 61с.

10. Кубякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. – М.: Наука, 1986. – 156 с.

11. Әшімханова Ф.М. Қазақ антропонимдерінің лингвомәдени жүйесі фил. ғыл. канд.дисс.автореф: 10.02.02. – Алматы, 2007. – 24б.

12. Жарқынбекова К.Ш. Языковая концептуализация цветов в казахском и русском языках: автореф.док.фил.наук: 10.02.20. – Алматы, 2004. – 49с.

М.Ж.Қосаева[1]

[1]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогигалық университеті, магистрант

Эл.пошта: madina.k@bilimland.com

СЕЙІЛ ЖИЕНБАЕВ – АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ МҰРАСЫН ЖАЛҒАСТЫРУШЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада Сейіл Жиенбаевтың А.Байтұрсынұлы теориясына негізделген түсіндірме және орысша-қазақша сөздіктерінің 2 томдығы мен орфографиялық ережелері талданады. Мақалада сөйлемдегі байланыс, бағыныңқы сөйлемнің топтастырылуы, сөйлемдер синтаксисі, соның ішінде құрмалас сөйлем синтаксисінің схемасы сияқты негізгі заңдылықтарды ашып көрсеткен 100-ге тарта еңбектерінің ең маңызды бөліктері талқыланады. Сонымен қатар мақалада Сейіл Жиенбаевтың септік жалғауын үйрету әдістемесі мен Ахмет мұрасын жалғастырудағы ерен еңбектеріне баса назар аударылады. Мақала барлық тіл мамандары мен орта мектеп ұстаздарына, ЖОО оқытушыларына, осы саланың қыр-сырын меңгеріп жүрген жастарға арналады.

Тірек сөздер: сөздік, сөйлем, синтаксис, құрмалас сөйлем, септік, әдістеме, мұра, әліпби, дыбыс, емле, аударма, методика, морфология.

СЕЙИЛ ЖИЕНБАЕВ – ПОСЛЕДОВАТЕЛЬ ЗНАНИЙ АХМЕТА БАЙТУРСЫНОВА

Аннотация. В статье анализируются правописания 2-х томов толковых и русско-казахских словарей, написанных Сеилом Сарыковичем по стопам А.Байтурсынова. Здесь рассматриваются наиболее важные части около 100 работ, выявляются важные закономерности, такие как группировка придаточных предложений, синтаксис предложения, включая схему синтаксиса составного предложения. Эта научная статья посвящена методике преподавания суффиксов Сеила Жиенбаева и его огромному вкладу в формирование казахского языка, как наследника наследия Ахмета. Статья предназначена для всех лингвистов и учителей старших классов, преподавателей вузов, молодежи, знающих все тонкости этой области.

Ключевые слова: словарь, предложение, синтаксис, сложное предложение, падеж, методика, наследие, алфавит, звук, написание, перевод, методика, морфология.

SEYIL ZHIENBAYEV - FOLLOWER OF KNOWLEDGE OF AHMET BAYTURSYNOV

Abstract. The stuff analyzes the rules of writing 2 volumes of explanatory and Russian-Kazakh dictionaries written by Seil Sarykovich in the footsteps of Akhmet Baitursynov. The stuff examines the most important parts of about 100 books, identifies important patterns, such as relations in a sentence, grouping of subordinate clauses, sentence syntax, including a syntax scheme for a compound sentence. This scientific stuff is devoted to the method of teaching suffixes by Seil Zhienbayev and his enormous contribution to the formation of the Kazakh language as the heir to

the legacy of Akhmet. The stuff is intended for all linguists and high-school teachers, university teachers, young people, who know all the intricacies of this area.

Key words: dictionary, sentence, syntax, complex sentence, case, technique, heritage, alphabet, sound, spelling, translation, technique, morphology.

Жиенбаев Сейіл Сарықұлы – қазақтың тіл білімі мен әдістемесінің негізін салған, Ахмет Байтұрсынұлының мұрасын жалғаған филология ғылымдарының кандидаты, ұстаз әрі ғалым. 1985 жылдың 1 мамырында Орынбордың Бөрте ауданына қарайтын 2-ауылда дүниеге келген. Ауылдың мектебінен сауатын ашып, орыс және қазақ тілдерін қиындықсыз меңгеріп, хат тани бастайды. 1910-12 жылдар аралығындағы туған жеріндегі екі кластан тұратын училищені, білімге құштар бала жігіт 1916 жылы, Орынбор қаласындағы мұғалімдерге арналған семинарияда оқуын тәмамдайды. Шәкірттіктен ұстаздыққа, балалықтан даналыққа қадамды әуелі Талдыдағы Сазды мекенінде, кейін Бөрте ауданындағы шағын мектепте жасайды. Тәжірибе жинақтай бастаған соң, өз мамандығына деген қызығушылығы арта түскен кезде 1921 жылдан бастап Орынбордағы кеңес-партия және қазақ, тәжірибе-үгіт мектептерінде, тіпті мұғалімдерге арналған институтта дәріс оқиды. Ал 1925 жылы әскери мектепте оқытушылық қызметін атқарып жүріп, Шымкент қаласындағы педтехникумға ұстаздық қызметке ауысады.

Бірақ білімін әрі қарай жетілдіріп, таным-өрісін кеңейту, өзін дамыту мақсатында Қазақ педогогикалық институтына түсіп, сырттай оқуын 1928 жылы бітіреді.

1929 жылдан бастап ұстаз Сейіл Жиенбаев Өлкелік оқу комиссариатындағы ғылыми қызметке араласады. Бір уақытта бірнеше жауапкершілікті қатар алатын ол сонымен қатар жоғары дәрежедегі зерттеу мекемелері мен мектептердегі ірі қызметтердің бас-қасында жүреді.

Ауыл шаруашылық (1931-1939) және Ұлт Мәдениеті институтында (1935-1937), КСРО Ғылыми академияның қазақ филиалында сарапшы маман, зерттеуші әрі ұстаздық сияқты үш бірдей қызметті қоса атқарды.

Қазақ тілін дамыту, тарихы мен әдебиетін зерттеуді мақсат еткен ғалым 1942 жылдары ең маңызды қызметтердің бірі КСРО ғылым академиясындағы қазақ филиалының жаңадан құрылған тіл институтының тіл секторының меңгерушісі болып тағайындалды. Осы қызметте жүрген ұстазға қазақ тілінің түсіндірме, орысша-қазақша сөздігін жасау (2-том) орфографиялық ережелерді жасау жұмысы тапсырылып, үлкен міндет жүктелді. Сейіл Жиенбаев 1945 жылға қарай тіл біліміндегі даму, өрлеу кезеңіндегі жаңалықтардың барлығына білек сыбана, белсене кірісті. 2-томдық сөздік, қаншама ережелердің мен еңбектердің дүниеге келуіне себепші болды. Аз ғана ғұмырда, ҰО соғысы жылдары ғылымға сіңірген еңбегінің арқасында "Еңбектегі ерлігі үшін" медалін иемденді. Жақсының аты, ғалымның хаты өлмейді деген осы болар...

ХХ ғасырдың бас кезінде патшалық Ресейде және оның құрамында болған барлық елдерде елеулі өзгерістер орын алды. Азаматтық соғыстан кейін Тәуелсіздікке ұмтылған отар елдер өз алдына жеке ел болуды қалады. Осы мақсатты ұстанған Алаш ардақтылары мақсатқа жету үшін ең алдымен халық көзін ашу керектігін ұғынды. Ұйықтап жатқан қазақ халқын «Маса» болып оятуға тырысқан Ахмет Байтұрсынұлы қарапайым қазақтарды жазу мен сызуға үйретуді қолға алды. Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ маңдайына біткен жарық жұлдыз. Шырылдап халықты оятып, қараңғылықтың құрсауынан құтқаруға тырысты. Ағартушы-ғалым, ұстаз әрі ақын Ахметтің ХХ ғасыр басында еліміз үшін, Тәуелсіздік үшін жасаған әрекеттері келешек ұрпақтың есінде сақталды. Саяси қиын кезеңде тіл мәселесі мен жазу проблемасын көтеріп, оқулықтар жазып шыққанын барлығымыз білеміз. Әрі бұл уақыт жазу таңбалары мен әліпбидің тұрақсыз ауысып тұруымен де ерекшеленді.

Талқылау. «Тіл құрал», «Әдебиет танытқыш» сынды еңбектері қазақ тілінің емлесін нақтылап, ғылыми анықтамалар берді. Дүниедегі тілдерді түбіршек, жалғамалы, қопармалы деп бөле отыра, қазақ тілінің қай топқа жататынын және не үшін ол топқа жататынын анықтады. Сол арқылы қазақ тілінің негізгі ережелерін түсіндіріп береді. Қазақ тілінің болмысы жоғалмайтындай етіп, әр дыбыстың өзіне тән ерекшелігін сақтап, асқан сақтықпен әліпби

құрастырды. Сонымен қатар, оқулықта түрлі әдіс-тәсілдер, оқыту жолы бар. Ондағы тақырыптар қарапайымнан күрделіге сатысы бойынша жалғасатын-ды. Ахмет Байтұрсынұлының еңбегін қазақ тіл білімі саласында Т.Шонанов, Х.Сарыбаев, Ғ.Бегалиев пен С.Жиенбаев жалғастырған еді. Бұлардың ішінде Сейіл Жиенбаевты Ахметтің еңбегін жалғастырушы деп еш ойланбастан айтуға болады [1]. Жоғарыда айтып өткеніміздей, Сейіл Жиенбаевтың тіл білімінің әр саласына қатысты еңбектері жетерлік. Солардың бірі 1946 жылы жарық көрген «Қазақ тілі методикасы». Бұл шығарма қазақ тілінің грамматикасын оқытудың әдістемесін ғылыми негіздеген, жүйелі түрде талдаған алғашқы еңбек болды. Балаға оқытудың әдістері мен жалпы ұстанымдарын нақты материалдар мен мысалдар арқылы түсіндіреді. Мысалы, автордың пайымдауынша, оқушыға тақырыпты баяндап беру бір бөлек, оны түсіндіру мен айтқан нәрсесін меңгерту мүлде бөлек дейді. Осы секілді мысалдар арқылы Ахмет салып кеткен қазақ тіл білімінің сара жолын жалғастырды. Ахмет Байтұрсынұлы жүйелеген қазақ тілінің синтаксисі мен грамматикасын оқушыға оңтайлы ұғындыру әдістерін нақтылады [2]. Ғалым Ахметтің қазақты сауаттандыру жолында еңбек еткені көпшілікке мәлім. Оның кітаптарында қазақ тілінің ережелері, сауат ашу негіздері толығымен сипатталды. Ал Сейіл Жиенбаев өзінің ғылым жолындағы 15 жылдың ішінде қазақ тілі грамматикасы мен оны оқытуға қатысты түрлі ғылыми еңбектер жазды. Ахметтің ізін жалғастырған ғалымның алғашқы ғылыми еңбегі «Қазақ тілі» атты оқулық болды. Кітап 10 тараудан тұрады және ол Қызылорда қаласындағы техникумда сырттай оқитындарға арналды. Көлемі 68 бет болғанымен, ғалым мұнда кең мәселелерді қарастырған. Мәселен, қазақ тілін оқытудың маңызынан бөлек мұнда түрік тілдерінің классификациясы, оның ішінде қазақ тілінің алар орнын талдады. Бұл мұғалімдерге кеңірек білім беруді көздегенін көрсетеді. Сонымен қатар қазақ тлінің тарихына көз жүгіртіп, жазу үлгілерін де оқырман назарына ұсынған.

Сейіл Жиенбаев Ахмет Байтұрсынұлы секілді аударма істерімен де шұғылданған. Ахмет мысалдарды аударса, Сейіл Жиенбаев тіл ғылымына қатысты еңбектерді қазақ тіліне аударып, қолжетімді етті. Аудармалардың ішінде Н.К.Гончаров пен Б.П.Есиповтың «Педагогика» кітабының қазақша аудармасындағы «Ана тілі» атты бөлімін жазған.

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ әліпбиі, қазақша жазу сынды күрделі әрі сол уақытта шиеленісті болған мәселені Алаш зиялыларының арасынан алғашқылардың бірі болып көтерді. Ғалымның айтуынша, қазаққа дінмен сіңіскен араб әліпбиін алып тастап, жаңасын енгізу қиын әрі ауқымды жұмысты талап еткен. Сондықтан қолданылып келген араб әліпбиін жазуға әрі оқуға ыңғайлы ете отырып, өзінің әліпбиін жасап шықты. Бұл қазақ балаларына білім беріп, жалпы ұлттың сауатын ашуға жасалған нық әрі сенімді қадам болды. Тек бұлар ғана емес, Ахмет Байтұрсынұлы 1912 жылы «Оқу құралы» атты кітабын Орынбор қаласында жариялайды. «Тарту» аты өлеңімен басталатын кітапта ғалым төте жазу мен оның таңбасы, түсіндірмесін ұсынған. Бұдан бөлек туысқандар атаулары, дене мүшелері мен ыдыс-аяқ, құрал-саймандар секілді анықтамаларды қамтыған. Түсінікті болу үшін ұзақ сөйлемдер қолданылмаған. Барлығы қысқа әрі нұсқа жазылған. Кітаптың екінші бөлімі 1913 жылы жарық көрді [2]. 1924 жылы Ахметтің «Әліппе – астары» атты әліппенің жетекші құралы болып саналған оқулығы жарық көрді. Бала сауатын ашу, жастарға білім беру тақырыбындағы оқулықтардың 1912-1925 жылдары жиі басылуынан-ақ маңызы мен қажеттілігін көре аламыз.

Ғалым әрі ақын Ахмет Байтұрсынұлы бастаған сауат ашу ісін жалғастырып, Ахмет негізін салған теориялық ілімді Сейіл Жиенбаев жалғастырды. Жоғарыда атап өткен «Қазақ тілі методикасы» оқулығында қазақ ғалымдарының ішінде алғашқы болып грамматика мәселесін айқындап, жігін ашты. Оқулық ХХ ғасырдың ортасында жазылғанымен, өзінің құндылығын жоғалтпаған. Мұнда грамматикаға қатысты ережелер мен теориялардан бөлек, мұғалімдерге арналған кеңестер, мысал таңдауда қойылатын талаптарды да талдаған.

Сейіл Жиенбаев грамматикалық талдауды екіге бөледі: синтаксистік және морфологиялық. Ал сабақ кезінде оқушыға талдау жасату үшін мысалдарды кітаптан алған жөн деп санайды. Осылайша жаттықтыруға арналған сөйлем де жинақты, әрі мысал іздеу барысында да мұғалімнің тосылып қалмайтынын жазған. Сонымен қатар бірінші талдауға берілетін сөйлемді жіті тексеріп, әбден қарап алу шарт екенін жазған. Сейіл Жиенбаев

мысалдардың барлығы кітаптан алынбауына да болатынын, мұндай жағдайда сабақ барысында өткен тақырыпқа қатысты сөздер мен сөз таптарының мысалда болуына назар аудару керектігін айтады[3].

Нәтижелер. Сауат ашудағы Ахмет салған сара жолды Сейіл Жиенбаев жалғастырды. Теориялық мәселелерге әрі практикаға назар аудара отырып, мұғалім мен оқушы арасындағы байланысты да толығымен сипаттап берді. Сонымен қатар Сталиндік репрессиядан кейін «халық жауы» атанған ұлт зиялыларының атын атау да үлкен қылмыс салған уақытта Сейіл Жиенбаев ғылыми шығармаларында Ахмет Байтұрсынұлының еңбектеріне сілтеме жасап отырған. Кейбір анықтамалар мен ұстанымдарды сараптай отырып, Ахметтің тұлғалық әрі азаматтық бағытын қолдайтынын көрсеткен.

Ғалым Сейіл Жиенбаевтың ғылыми еңбектері мен оқулықтары мектеп оқушының ойлау қабілетін арттырып, болашақ зерттеушілер мен оқытушыларға да бағыт берген. Оның 1936 жылы жарық көрген 6 және 7-сынып оқушыларына арналған «Грамматикалық талдауыш», «Қазақ тілі әдістемесі», «Грамматикалық таблицалар» атты оқулықтары қазақ тілін оқыту және негізгі ережелерді оқушыға түсіндіруде алар орны ерекше деуге де болады. Ол оқушыға түсінікті болуы үшін түрлі жаттығулар мен мысалдарды бере отырып, талдау үлгілерін де көрсеткен. Бұдан бөлек оқытушыға арналған кітап және грамматиканы оқыту нұсқалары көмекші құрал ретінде пайдаланылған. Сонымен қатар сөздің тек құрылымын ғана емес, мағыналық құрылысын, ұғымдық мәнін де айқындауға тырысқан [4].

Қорытынды. Тіл білімінің көп мәселелерінің басы ашылмай, жабулы қазан күйінде қалған тұста қазақ тілінің біріздендіріліп, дұрыс бағытта дамуына үлес қосқан ғалымдардың еңбегі ұшан-теңіз. Өз ғасырының майталмандары тіл білімінің бірнеше теориялық мәселелерінде салиқалы ойымен бөлісіп, өз қолтаңбаларын қалдырды. Әліппенің атасы, қазақ тіл білімінің негізін салушы Ахмет бабамыздың еңбегін жалғап, жаңашыл көзқараспен дамытқан Сейіл Жиенбаевтың еңбектерін жете бағалағанымыз жөн. Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тілі мен әдебиетінің негізгі теорияларын түсіндіріп, негізін салды. Осы тұста Сейіл оны дамытып, бөліністерді, оның себебін ашып көрсеткен еді. «Ғылым жоқтан пайда болмайды, ол тек жетілдірумен, түзетумен дамиды» деп айтпақшы, оның Ахмет еңбектеріне сілтеме беруі ғылымның жоғарғы сатысын көрсетіп тұр. Бас сауғалаған қиын заманда аяқ бүкпей, керісінше ата-баба жолын жалғастырғаны үлкен ерлік боп қала бермек. Ахмет Байтұрсынұлының аты да, еңбектері де ұмытылмады. Оның халқы үшін жасаған ерен ерлігі, әдебиет саласының дамуына қосқан үлесі ешкімнің есінен шықпады. Бұл жайлы түрлі мақалалар, көлемді кітаптар мен тағылымды монографиялар да жазылды. Бірақ оны басқа сатыдан танытқан – тек Сейіл. Сейіл Жиенбаев зерттеулерінің мақсаты – біртуар азамат ғалым-Ахметтің мұрасын, ұшқыр арманы мен қиялын өскелең ұрпаққа танытып, оны кеңінен дамыту болды. Және бұл мақсатына жетті де. Келелі шығармалар бір ғана теорияны сипаттап қана қойған жоқ. Ол тек теориялық мәселелерді, сабақты мазмұндап қана қоймай, оның мәнісін, тәжірибелік жолдарын қарастырды. Ел басына төнген қауіптер мен қаралы күндердің артынан туған сәулелі болашақ дәл осы азаматтардың еңбегі екендігін дәлелдеді. Ахмет еңбегін жалғай отырып, Сейіл Жиенбаев ғылымға елеулі үлес қоса алды. Оның еңбегінің жемісі тіл білімінің қалыпқа түсіп, біріздене бастауынан байқалады. Ғылым – ғажайып әрі алып әлем. Ендеше сол әдемі әлемді қолдан жасауға бүгіннен бастап студенттер, жас ғалымдар әрекет қылғаны абзал. Сонда ғана ғылым, әсіресе тіл ғылымы дами түседі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. *А.Байтұрсынұлы. Тіл-құрал. – Орынбор, 1923.*
2. *www.tilalemi.kz;*
3. *Жиенбаев С. Қазақ тілі методикасы. – Алматы, 1946.*
4. *www.ulagat.com.*
5. *А.Байтұрсыновтың "Тіл – құрал" оқулығы туралы: el.kz/news/archive/a-bayt-rsynovty-_-til_-_-ral-_o-uly-y_turaly/*
6. *А.Байтұрсынұлы. «Әліппе – астары». Орынбор, 1924.*

Үшінші секция

ТІЛДІК КОММУНИКАЦИЯ ПАРАДИГМАЛАРЫ: АЙТЫЛЫМ МЕН ЖАЗЫЛЫМ ӘРЕКЕТТЕРІ

Н.С.Әміржанова[1], Ж.А.Қоқанова[2]
[1]А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Тіл мәдениеті бөлімінің меңгерушісі, ф.ғ. кандидаты, nazira.amirzhanova@mail.ru
[2]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
ф.ғ.к., аға оқытушы, zharka75@mail.ru

ЖАЗЫЛЫМ ҮДЕРІСІ БАРЫСЫНДА НЕГІЗГЕ АЛЫНАТЫН ӘДІС ТҮРЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ емлесін оқытуда негізге алынатын жетекші әдістер талданады. Әдістердің дәстүрлі және жаңаша мазмұны сараланып, орфография іліміндегі орфограмма, орфографиялық принцип түсінігі сараланады. Орфограмма, орфографиялық принцип арқылы оқушылардың жазбаша сауаттылығын арттыру жолдарына байланысты талдау, анализ-синтез, міндеттерді шешу әдістері ұсынылады.

Тірек сөздер: жазу, орфография, әдіс, орфограмма, ұстаным.

ВИДЫ МЕТОДОВ КОТОРЫЕ БУДУТ ВЗЯТЫ ЗА ОСНОВУ В ПРОЦЕССЕ ПРАВОПИСАНИЯ

Аннотация. В статье анализируются ведущие методы обучения казахскому правописанию. Дифференцируется традиционное и новое содержание методов, а так же понятие как орфограмма, орфографический принцип в учении орфографии. Предложены методы как анализ и синтез, решения задач, связанные с способами повышения письменной грамотности учащихся посредством орфограмм, орфографического принципа.

Ключевые слова: написание, орфография, метод, орфография, позиция.

TYPES OF METHODS THAT WILL BE TAKEN AS A BASIS IN THE PROCESS OF SPELLING

Abstract. The article analyzes the leading methods of teaching Kazakh spelling. The traditional and new content of the methods is differentiated, as well as the concept of an orthogram, an orthographic principle in the teaching of spelling. Methods such as analysis and synthesis, solving problems related to ways to improve the written literacy of students through orthograms, the spelling principle are proposed.

Key words: spelling, spelling, method, spelling, position.

Қазіргі кезде білім сапасына пәндік және метасубъектілік құзыреттіліктерді қалыптастыруда қатаң регламенттелген талаптар қойыла бастады. Мемлекеттік білім беру стандартында пәннің нәтижелері ретінде ауызша және жазбаша сөйлеуге байланысты тілдік құзыреттіліктерді, қазақ тіліндегі нормаларына байланысты (орфографиялық, орфоэпиялық, лексикалық, грамматикалық) аялық білімдерді қалыптастыру көзделеді. Осымен байланысты жазбаша сауаттылықты қалыптастыруда әдістеме ғылымындағы әдіс түрлері орфография саласымен байланыстырып, қайта қарастыруды талап етеді.

Жазу сауаттылығы – қазақ тілін оқыту әдістемесінің маңызды міндеттерінің бірі. Бірімізге белгілі оқушы жастар көбінесе орфографиялық ережені тек жазу және көру

дағдылары бойынша іске асырады. Ал тілдік білім жалаң, ереже түрінде қалады. Сөздің дұрыс жазылуын меңгертудің алғашқы сатысы дағды, машық сияқты психологиялық элементтер арқылы шешіледі. Бірақ дағды мен машық қалыптасқаннан кейін білімалушының тілдік білімдермен байланысты орфографиялық сауаттылығы дамуы қажет. Орфографиялық сауаттылықты тілдік білім арқылы жүргізу білімалушының әбден жазу машығын қалыптастырған соң ғана жүргізіледі. Әрбір сөздің дұрыс графикалық портретін сенсорлық әрекет арқылы ғана емес, тілдік білім арқылы дамыту үшін әдістеме ғылымындағы әдістерді жіті таңдаумен және оларға жаңаша қозқараспен қараумен де байланысты. Қазақ тілін оқытудың теориясы мен әдістемесінде орфографиялық қырағылықты қалыптастыру мәселесі шешілген деп саналады. Бірақ орфографиялық қырағылықты қалыптастырудың дамыған әдістемесінің болуы мен мектеп оқушыларының осы дағдыларды меңгеру деңгейінің төмендігі арасындағы қайшылық осы әдістемені іс жүзінде жүзеге асыруды қиындататын факторлардың бірі. Орфографиялық қырағылықты қалыптастыру процесіне белгілі бір дәрежеде қазақ тілі мектеп оқушыларының орфографиялық (орфографиялық принциптердің түрлері) ұғымдарды түсінуі және олардың осы дағдылардың бағдарлық негізіне айналуы осы кезге дейін қолға алынбаған. Мектеп оқулықтарында орфографияға қатысты білімдер берілгенімен оның оқыту әдістемесінде кемшін тұстар бар екені анық. Оқулықтарда орфографиялық принциптер және олардың түрлері болып табылатын фонетикалық, морфологиялық, дәстүрлі принциптер оқулық беттерінде бар болғанымен онымен жұмыс жүргізу әлсіз деп айтуға болады. Мысалы, 6-сыныпқа арналған «Қазақ тілі» оқулығында орфографиялық принциптердің анықтамасы былайша берілген: «Фонетикалық принцип сөз бөлшектері қалай айтылса, солай жазылады. Мысалы, *ағаштар, қаладан*. Морфологиялық принцип - кейбір сөздерді айтқанда дыбыстық өзгеріске ұшырағанмен, жазғанда түбірі өзгермей жазылады. Мысалы, айтылуы – жергөк, жазылуы – *жеркөк*. Тарихи дәстүрлі принцип – сөздердің бір кездері қалыптасқан, үйреншікті болып кеткен жазылу түрі сақталады. Мысалы, халық, хабар, қаһарман» [1, 9-б.]. Оқулықта орфографияның басты қағидаттары осындай ереже түрінде берілгенімен бұл принциптердің қызметін түсіндіретін жаттығулар жоқтың қасы. Орфографиялық принциптерді түсінбеуден оқушы жалаң білімді қалыптастырып, сөзді көзшалым және қолдағды машығы арқылы ғана іске асыруды үйренеді. Болашақта мұндайға жол бермеу үшін орфография ілімін оқыту әдістемесіндегі орфограмма ұғымымен байланысты қарастыру қажет. Себебі орфограммалар арқылы орфографиялық принциптер анықталады, сөзді жазуда тек дағды емес тілдік білім де бірге дамып отырады. Яғни орфограмма арқылы абсолютті орфографиялық сауаттылыққа қол жеткізуге болады.

Орфограммаларды тану үшін оқушы орфографиялық принциптердің мәнін, мазмұнын түсіну шарт. Ол үшін оқушыға мынадай тапсырма беруге болады: *Бала, доп, қалам, дәптер, кітап, жұмысшы, қатынас, шекара, бозторғай* сияқты сөздерді дәптерге жазғызып, осы сөздерді ауызша айтқызып, сөздерді жазбаша транскрипциясын жаздыртып, қайсы сөзді айтқанда өзгеріс болатынын байқату керек. Оқушы *бала, қалам, дәптер* сөздерінде айту мен жазуда өзгеріс болмайтынын, ал *доп [доб], кітап [кітәб], жұмысшы [жұмұшшы], қатынас [қатнас], шекара [шегара], бозторғай [боз торғай]* сөздердерінде өзгеріс болатынын айтады. Яғни орфограмма осы сөздерде боланынын көрсете отырып, әрбір сөздің орфограмма варианттарын меңгерте отырып, сөздің орфографиялық принциптерін осы жерде түсіндіріп кету керек.

Бала сөзінде орфограмма жоқ, себебі айту мен жазуда ешқандай өзгеріс жоқ, ал *бозторғай* сөзін айтқанда сөздің бірге ме бөлек пе деген орфограммалық варианты туады. Оның дұрыс шешімін орфографиялық принциптер арқылы дәлелденеді. *Бала* сөзі қалай айтылса, солай жазылған, яғни ол фонетикалық принципті басшылыққа алады. Ал *бозторғай* сөзіндегі екі түбірлі сөз өзіндік денотаттық мағынасынан ажырап, басқа мағынаға, басқа бір ұғымға айналғанын еске түсіріп, оның семантикалық принциппен жазылатындығын түсіндіру шарт.

Сонымен орфограмма ұғымына түсінік беретін болсақ,

Орфограммаларды оқыту әдістемесі ең алдымен әдіс пен техниканы таңдауға байланысты. Орфографиялық әдіс орфографиялық материалдың ерекшелігіне, орфограмма түріне байланысты алынады. Материалды меңгерудің психологиялық-физиологиялық факторлары негізге алынып, оқушылардың жас ерекшеліктері мен мүмкіндіктеріне байланысты тілдік мазмұн таңдалады.

Орфограмманы анықтауда *талдау, анализ-синтез* және *имитативті* , *міндеттерді шешу* әдістерді пайдаланған жөн.

Талдау әдісінің бірі – орфографиялық талдау болып табылады [2]. Орфографиялық талдау әдісі арқылы орфограммаларды табуға, олардың қай позицияда тұрғанындығын, сөздердің дұрыс жазылымын тексеруге болады. Сондай-ақ орфографиялық **талдау әдісі** – дыбыс пен әріптің қатынасын, дыбыстардың әлді және әлсіз позиция түрленімдерін ажыратады. Мысалы, жазылым бойынша *сиыр* болса, айтылым бойынша *сыйыр*. Орфограмманы дұрыс тану үшін білімалушыға дыбыс пен әріптің қатынасын салыстырту керек. Ал түбір мен қосымша жіктерінде болатын өзгерістерді анықтау үшін морфологиялық талдауды қолдану қажет. Мысалы, *жұмысшы* сөзін дұрыс жазу үшін оқушы оның түбірін анықтайды. Түбір арқылы сөздің дұрыс жазылымы анықталады. Сөздер мен сөз тіркестері арасын дұрыс жазу үшін синтаксистік қатынастарға байланысты аялық білім беру қажет. Мысалы, *қызыл ала орамалды* деген тіркестерді оқушы бөлек жазу үшін *қызыл ала* сөз тіркесі екенін аңғаруы керек. Ол үшін білімберуші түске байланысты *ала* сөзі бөлек жазылатындығын, ал атаулық мән алса бірге жазылатынын түсіндіру қажет.

Талдау әдісінде әрбір сөздің белгілі бір орфографиялық принциппен жазылатынын да еске түсіріп отырған абзал. Сөзіміз түсінікті болу үшін мынадай талдау үлгісін ұсынамыз:

«Мен сабаққа дайынмын» деген сөйлемді талдайтын болсақ:

1. *Мен* сөзі фонетикалық принцип арқылы жазылып тұр. Себебі қалай айтылса, солай жазылды.

2. *Сабаққа* сөзінің түбірі морфологиялық принциппен жазылады. Себебі түбірі *сабақ*. Түбірі сақталған. *-қа* қосымшасы фонетикалық принципке сәйкес үндесім заңдылығы бойынша жазылады. Қазақ тіліндегі соңғы буын жуан болса, жалғанатын қосымша да жуан болады.

3. *Дайынмын* сөзінің түбірі морфологиялық принциппен жазылған. *Дайын* – түбірі сақталған. *-мын* қосымшасы фонетикалық принципке сәйкес жазылады. Қазақ тіліндегі соңғы буын жуан болса, жалғанатын қосымша да жуан болады.

«Қытай жұртында ескі заң бар, біреуді алдағандығы мойнына түскен кісінің қолын кесе-тұғын.

Ауызша талдау үлгісі:

Қытай **–** бас әріппен жазылады. Орфограмма – сөйлемнің басында сөз бас әріппен жазылады және ономастикалық атаулар бас әріппен жазылады;

Жұртында *– екінші буында қысаң езулік дыбыс жазылады. Алдындағы еріндік дыбыс әсер етпейді; морфологиялық принциппен жазылады.*

Ескі **–** орфограмма жоқ.

заң *– орфограмма жоқ.*

Бар *– орфограмма жоқ.*

біреуді *– орфограмма жоқ.*

Алдағандығы*– орфограмма жоқ.*

мойнына *- орфограмма ы әрпі (мойынына)*

түскен*– орфограмма екінші буындағы е әрпі (түскөн деп жазуы мүмкін)*

кісінің *– орфограмма жоқ.*

Қолын*– н әрпі, оқушылар ң әрпін жазады.*

кесе-тұғын *– тұғын сөзіндегі екінші буындағы ы әрпі орфограмма. Алдыңғы буындағы еріндікті жазып қоюы мүмкін.*

Міне, осындай талдау әдісі арқылы оқушының орфографиялық принцип, орфограмма туралы білімін бекітуге және әрбір сөз белгілі бір принципке сәйкес жазылатындығын түсіндіруге болады.

Анализ және синтез әдісі. Анализ әдісі объектіні бірнеше бөліктерге бөліп, әр қайсысын жеке қарастыра отырып, зерттеуге байланысты қолданылады. Объектінің қасиеттері, белгілері, қатынастары негізге алынып, объектіні айқындау үшін маңызды [3]. Анализ және синтез әдістері бір-бірімен тығыз байланысты қарастырылады. Жазылым процесінде белгілі бір сөз ой арқылы синтезделеді, ішкі сөйлеу деңгейінде тілдік синтез жасалып, белгілі бір сөз жазылады. Синтездеу әдісі жазарманның ойлау және таным деңгейіне байланысты болады. Таным, түсінік деңгейіне байланысты белгілі бір сөздің орфограммасы пайда болады. Жазылым процесінде синтезделген орфограмманы анализ әдісі арқылы тексеруге болады.

1-кесте. Анализ және синтез әдістерінің ерекшеліктері

АНАЛИЗ	**СИНТЕЗ**
Фонетика-графикалық анализ әдісі	Сөздерге дыбыстық-әріптік талдау жасау. Орфография мен орфоэпия арасында алшақ сөздер қарастырылады. Фонетика-графикалық тілдік бірліктерден сөздердің дұрыс жазылуын дыбыс, буын, сөз деңгейінде анықтау.
Семантикалық анализ әдісі	Мәтіндегі сөздің қызметі мен мағынасы негізге алынады. Сөздің дұрыс жазылуын анықтау үшін омографтар мен омофондардың қызметін, мағыналық жүгі жоқ дыбыстарды анықтауға негізеледі.
Морфологиялық анализ әдісі	Түбір сөздерді және сөздердің бірге және бөлек жазу проблемаларына байланысты қолданылады.
Синтаксистік анализ әдісі	Сөйлемдегі сөздер мен сөз тіркестерінің сөйлемдегі қызметін анықтауда кең қолданылады.

Орфографиядағы синтез әдісі – бұл орфограмманы тексеру және тексеру нәтижесі бойынша сөздің (сөз тіркестің, сөйлемнің) дұрыс жазылуы. Анализ әдетте синтездің алдында жүргізіледі; синтез көбіне меңгерілген орфограммаларды бекіту және пракатика жүзінде қолдану кезінде пайдаланылады. Бірақ анализ және синтез бір-бірімен байланысты. Мысалы, есту диктантта мәтін есту арқылы қабылданып, оқушының санасында сөздерге бөлініп, ал сөздер түрлі талдаулардан өтеді. Осы кезде синтез де жүзеге асырылады: сөздер қайта бір-біріне жалғасып, орфографиялық тұрғыдан тексерілген мәтін жазылады, мәтіннің де синтезделеді. Қорыта айтқанда, орфографиядағы анализ және синтез әдісі оқушылардың танымдық белсенділігі мен өзіндік шығармашылығын арттыратын негізгі әдістердің бірі.

Имитативті әдіс. Имитация деген сөз «үлгі бойынша» дегенді білдіреді. Орфографияда имитациялық әдіс көшіру, диктант, бақылау, есте сақтау, орфограммаларды графикалық бекітумен, фотографиялық қайталаулар арқылы жүзеге асаратын, білімалушының репродуктивті белсенділігін арттыратын әдіс түрі [4]. Бұл әдіс түрі есте сақтау әдісі (имитациялық әдіс) деп те аталады. Имитативті әдіс көбінесе орфограммасы қиын емес, дәстүрлі норма арқылы жазылатын сөздерге байланысты қолданылады.

Имитациялық әдіс шеңберінде қолданылатын жаттығу түрлері:

1) Көру диктанттар, есте сақтау бойынша жазылатын түрлі диктанттар және өз бетінше жазылатын диктанттар; көшіріп алудың, әсіресе аналитикалық-синтетикалық және басқа тапсырмалармен күрделінген көшіріп алудың көптеген түрлері;

2) емлесі қиын сөздер тізімі бар плакаттар мен басқа да көрнекілік құралдарын пайдалану; оқулық беттеріндегі қиын сөздерді бөліп көрсету;

3) сөздіктерді қолдану;

4) сөздердің әріптік құрамын белгілету және оны орфоэпиялық айтылыммен салыстыру;

5) есте сақтауға байланысты жазылымдарды ұйымдастыру;

6) жазылымы мен грамматикалық формасы ұқсас модельдерді өзара салыстыра отырып жазу [5].

Имитациялық әдіс негізінен оқушылардың репродуктивті белсенділігін арттыратыны белгілі. Имитативті әдіс арқылы орфограммаларды меңгерту әдістемесі осы кезге дейін қарастырылған. Бірақ қазақ емлесіндегі ережелер белгілі бір модельдер арқылы сұрыпталып жасалуына байланысты *үлгі бойынша* сөздер тобын беруге байланысты жаттығуларды орындату білімалушының орфографиялық сауаттылығын дамытады. Мысалы, қазақ орфографиясында ы мен і қысаңдардың жазылуы үлкен мәселе. Күш түсіріп айтатын болсақ, қазақ сөздерінің біршамасында ы мен і дыбыстары естіледі. Ал жазуға қай дыбыс ескеріліп, қай дыбыс ескерілмей қағаз сыртында қалатынын меңгерту үшін имитативті әдіс тиімді. *Абырой, үкімет, қағылез, ғылыми, көкірек, құрылыс, құбылыс, мағына, мәжіліс, мәміле, саңылау, топырақ, жапырақ* сияқты сөздерді тапқызып, ы мен і әріптерінің мағынаға әсері жоқ болса да бұл дыбыстардың жазылуында қандай сыр бар екенін, ал *лағнет (лағынет емес), рақмет (рақымет емес), қызмет (қызымет емес), емле (еміле емес), мемлекет (мемілекет емес), ресми (іресіми емес)* сөздерінде қысаңдар түсіріліп жазылуындағы ерекшеліктердің себебін анықтату білімалушының орфографиялық білімін тереңдетеді.

Грамматика-орфографиялық **міндеттерді шешу әдісі.** Бұл әдістің маңыздылығы білімалушының жасы мен сыныбына байланысты ұлғая түседі. Грамматика-орфографиялық міндеттерді шешу тілдік талдау және синтезбен тығыз байланысты. Ол тіл деңгейлері бойынша барлық сатыны қамтиды. Міндеттерді шешу сатысын былайша көрсетуге болады: сұрақ – шарттар – шешу тәртібі – жауап. Мысалы: *қосшы* сөзінің жазылуын түсіндіру.

Сұрақ: *қосшы* сөзін текеру үшін «С әріпінен кейін қандай әріпті жазу керек?» деген сұрақ қойылады (сұрақты оқушының өзі қою керек).

Шарттар (оларды да оқушының өзі анықтайды):

1. С әрпі ш әрпімен іргелес келгендігін ескеру;
2. Сөздің түбірін анықтау.

Шешу тәртібі:

1. Түбірді табу: қос+шы
2. Орфография мен орфоэпияны салыстыру: қосшы – [қошшы]

Жауап. Қосшы сөзі морфологиялық принцип арқылы жазылған. Түбірі – қос; *-шы*- қосымша. Орфографиялық, орфоэпиялық ерекшелігі бар. Ол ерекшелік с мен ш аралығында.

Міндеттерді шешу үшін тілдік білімдердің, логикалық ойлаудың, сөйлеу дамуының, зейіннің жоғары деңгейі қажет. Сондай-ақ, операцияларды орындаудың жылдамдығы қажет. Міндеттердің баяу орындалуы тиімсіз болады және қате жасауға әкеп соқтыруы мүмкін. Белгілі типтегі міндеттерді шешуін меңгеріп алып, оқушылар автоматты түрде шешімін табуға дағдыланады.

Жоғарыда көрсетілген міндеттерді (басқа да грамматикалық-орфографиялық міндеттер сияқты) шешу әдісі проблемалық оқыту әдісімен де байланысты қарастырылады. Яғни білімалушы тексеруге тиісті орфограмманы тауып алады, мақсатын анықтайды, сұрақ қояды, міндетті шешу үшін шарттарын айқындайды, оны шешу барысында әрекеттердің бірізділігін анықтайды, міндетті шешеді, шешімін табады, сөзді жазып, практикалық әрекетті орындайды. Осылайша, аталған үш әдістің барлығында да жаттығуларды орындау,

оқушыларды жаттықтыру маңызды орынға ие болады, онсыз орфографиялық дағдыны қалыптастыру мүмкін емес.

Қорыта айтқанда, орфографиялық қателіктердің алдын алу мәселесінде талдау, анализ-синтез және міндеттерді шешу әдістері жетекші әдіс түрлері ретінде қарастыру білімалушылардың білімін тек дағдылық үдеріс ретінде емес, жүйелі білім берудің дидактикалық әрі тілтанымдық негізі деп айтуға болады.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің «Мемлекеттік тілді латынграфикалы ұлттық әліпбиге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» (OR11465483) атты гранттық жобасы негізінде жарияланды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жолшаева М., Отарбаева Ғ., Нұрманова Г. Қазақ тілі. Жалпы білім беретін мектептің 6-сыныбына арналған оқулық. – Алматы, 2018. – 184 б.

2. Исабаев У. Қазақ тілін оқытудың дидактикалық негіздері. – Алматы, 1993. – 145 б.

3. Әбілқаев А. Қазақ тілінің оқыту әдістемесі. – Алматы, 1995. – 125 б.

4. Селезнева Л.Б. Современное русское письмо: Системный анализ. – Томск, 1981.

5. Жолымбетов Қ. Қазақ орфографиясын игерудің негіздері. – Алматы: Мектеп, 1975, – 144б.

М.А.Иманқұлова[1]

[1]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

PhD, аға оқытушы

ЖАЗЫЛЫМ ПРОЦЕСІНІҢ КОГНИТИВТІК НЕГІЗІ

Аңдатпа. Бұл мақалада жазылым процесінің когнитивтік негізі қарастырылып, жазылым әрекетінің жүзеге асуы барысында танымның рөлі айқындалды. Тілді меңгерту барысында сөйлесім әрекеттерінің ішінде жазылымның когнитивтік ықпалы ерекше. Сондықтан оның когнитивтік негізі жан-жақты қарастырылды.

Тірек сөздер: қатысымдық бірліктер, жазылым, процесс, когнитивті, таным, ұлттық код.

КОГНИТИВНАЯ ОСНОВА ПРОЦЕССА ПИСЬМА

Аннотация. В данной статье рассмотрена когнитивная основа письменного процесса, определена роль познания в процессе осуществления письменной деятельности. Среди речевых действий при овладении языком выделяется когнитивное влияние письма. Поэтому его когнитивная основа была всесторонне рассмотрена.

Ключевые слова: коммуникативные единицы, письмо, процесс, когнитивный, познание, национальный код.

THE COGNİTİVE BASİS OF THE PROCESS OF WRİTİNG

Abstract. In this article, the cognitive basis of the writing process is considered, the role of cognition in the process of writing activity is determined. Among the speech actions in language acquisition, the cognitive influence of writing stands out. Therefore, its cognitive basis has been comprehensively examined.

Keywords: communicative units, writing, process, cognitive, cognition, national code.

Жазылымды меңгертуде қызығушылықты арттыратын танымдық іс-әрекеттердің маңызы зор. Сондай-ақ, жазылым – адам ойының графика арқылы жарыққа шығуы. Сол себепті жазылым процесінің когнитивтік негізі бірнеше бағытта қаралады. Бірі жазылым процесі жүзеге асу барысындағы когнитивтік, яғни айналадағы қоршаған дүниені қабылдап, түйсініп, пайымдап, қатысымдық бірліктер арқылы жарыққа шығару құбылыстарының ықпалы болса, екіншісі жазылым процесін меңгерту барысында қолға алынатын танымдық іс-әрекеттер, амал-тәсілдер. Ал, үшінші, психологиялық ауытқуы бар балалардың дүниені өзгеше қабылдап, оны жазылым барысында анықтайтын нейропсихологиялық бағыт.

Таным – бұл адамның болмысты бейнелеу әрекетінің ерекше түрі. Адам айналадағы білімді санасына таным әрекеттері арқылы қабылдап, ұғып, еске сақтап, таниды. Адамның нақты мақсатына бағытталған және шығармашылық іс-әрекетке негізделген таным нәтижесінде сыртқы әлемнің идеалды образдары қалыптасып, олар туралы білім пайда болады. Халық танымы оның дүниеге деген көзқарасын айшықтайды. Дүниетаным – бұл ақиқатты дүниеге және ондағы адамның алар орнына, оны қоршаған болмысына және өз-өзіне қатынасына деген көзқарастар жүйесі, сонымен қатар, адамдардың осы көзқарастар арқылы қалыптасқан негізгі өмірлік ұстанымдары, наным-сенімдері, мақсат-мұраттары, таным мен қызмет ұстанымдары, құндылық бағыттары. Дүниетаным қоғамдық және жеке адам санасының ұйтқысы болып табылады. Дүниетанымды қалыптастыру – тек жеке тұлғаның ғана емес, сонымен қатар белгілі бір әлеуметтік топтың, қоғамдық таптың жетілуінің елеулі көрсеткіші. Дүниетаным үнемі дамып, өрбіп адамның тұрмыс-тіршілігінен, әдет-ғұрпынан, салт-дәстүрінен, наным-сенімінен көрініс тауып, қатысымдық бірліктер арқылы жазылым процесімен шығады.

Когнитив ұғымына назар аударсақ, «Психологияның танымдық бағыты субъектілердің қабылдау, ойлау, тану, пайымдау, түсіну әрекеттерін жан-жақты талдау негізінде адамның ішкі, көзге көрінбейтін әрі нақты механизмдер мен процестер арқылы емес, сана, жады қызметтерінің көмегімен бақыланатын мәселелерді шешуге бағытталды» [1, 153-б.]. Ғалым-лингвист Дж. Кесс психолингвистика дамуында төрт негізгі кезеңді атап көрсетеді: қалыптасу кезеңі; лингвистикалық кезең; когнитивтік кезең; когнитивтік ғылымның ағымдық кезеңі. Алғашқы кезең үшін структурализм мен бихевиоризм идеяларының әсері тән болса, екіншісі лингвистика мен психолингвистикадағы трансформациялық туындатушы грамматиканың басым болуымен байланысты. Когнитивтік кезең Н.Хомский жариялаған грамматиканың негізгі қызметінен бас тартып, оның (грамматиканың) семантикамен, ал тілді меңгеру мен пайдалану үдерісіне қатысатын басқа да когнитивтік жүйелер сипаттады. Психолингвистика дамуының ағымдық кезеңі когнитивтік әдістің психолингвистикалық білімдер, ділдік репрезентациялар табиғатын орнатумен байланысты зерттеуге әкеп соғады. Дж. Кесс атап көрсеткен соңғы екі кезеңнің ажыратылуын түсіну үшін «когнитив» элементімен сәйкес келетін бірнеше терминдердің ара-жігін ашып алған жөн, себебі бұл мәселе күрделі болып есептеледі. Когнитивизм бойынша алғашқы кезде сынға қатты алынған ойлау, шешім, қабылдау сияқты қасиеттер ділдік үдерістерге жатқызылады. Танымдық, яғни когнитивтік үдерістер табиғатын зерттейтін когнитивті психология алғашқы кезден бастап-ақ жасанды интеллект саласындағы зерттеулерді қамтиды. Алайда осыған негізделген теориялар аталмыш үдерістердің механизмдерін түсіндіріп жеткізуге жеткіліксіз болды да, мұның өзі философтар, психологтар, лингвистер, нейрофизиологтер, жасанды интеллект саласындағы мамандарды біріктірген когнитивті ғылым ретінде жүзеге асатын пәнаралық әдістің қажет екенін мойындатуға әкелді. Кейінгі жылдары қазақ тіл білімінде когнитивтік психология, когнитивтік антропология, әлеуметтік лингвистика ғылым салалары пайда болды. Соңғы онжылдық ішіндегі психолингвистикалық еңбектерді талдай келе, психолингвистика, когнитивтік психология, когнитивтік лингвистика, жасанды интеллект, сонымен қатар, прагматика саласындағы зерттеулердің ортақ мәселені қарастыратынын байқауға болады. адамның шындық жайлы алған ақпаратты түсіне біліп, оны шешім қабылдау, күрделі мәселелерді шешуде қолдана білуге тырысуы когнитивтік әдіс арқылы іске асады. Когнитивтік психологияның нысанын білімнің құрылымы мен түсінік аппараты

немесе адамның ойлау әрекеті құрайды. Когнитивтік психология мен когнитивтік лингвистиканың қарастыратын ортақ мәселелері: жады (есте сақтау), ішкі сөздік қор, сөйлеу әрекетін туғызу мен қабылдау.

Тілді меңгертудегі маңызды психикалық құбылыс – түйсік. Сыртқы дүниені танып білу, оны ой елегінен өткізіп, сөйлеу арқылы екінші біреуге жеткізу түйсіктен басталады. Мәселен, белгілі бір орфограмманы алғаш тану көру сезімінен басталады. Жазылымда тілдік тұлғалар естілуден гөрі көзге көрінуімен ерекшеленеді. Көру жадының ерекшеліктері таңбаларды жекелей меңгерткеннен емес, тұтас сөз ретінде үйреткеннен байқалады. Себебі тұтас сөзді жазғанда өмірдегі қолданысына қарай бірден таниды, әрі ары қарай сөз тіркесін құруды жеңілдетеді.

Жазылым арқылы лексиканы меңгертуде қабылдаудың да маңызы зор. Сөзді түсініп-қабылдау көру-есту сезімдеріне сүйенеді. Сөздің мағынасын ұғыну, оны дұрыс қабылдамайынша жүзеге аспайды. «Адам ойлау жүйесі арқылы сыртқы дүниедегі, қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстар туралы белгілі бір ұғымды мида қабылдайды да, оларды санасында бейнелейді»[2, 44-б.] Хабар есту негізінде қағаз бетіне түсіріледі, ал жазылған ақпарат, таңбаны көру арқылы оқылып жадыда сақталады. Сондай-ақ ақпараттың қатесіз болуы шарт, қатесіз жазылған қатысымдық тұлғалар қарым-қатынас жасауға, тіл үйренушінің айтайын деген ойын қағаз бетіне түсіруге мүмкіндік береді.

Жазылым процесінің когнитивтік негізі жазылым әрекетін меңгертудегі танымдық оқыту амал-тәсілдері арқылы көрінеді. Жалпы жазылым әрекетін меңгерту А.Байтұрсынұлы зерттеулерінен бастау алады. «Сауаттылықты оқу мұқтаждығы тудырмаған, жазу мұқтаждығы тудырған»[3] - деп, ғалым жазылым әрекетін сауаттылықтың негізі деп қарап, белгілі мақсатқа тек жазылым әрекеті арқылы жететініне ерекше мән берген. Ал оқылымға жазылыммен «қосалқы» жүзеге асатын әрекет ретінде қарап, «оқу үйрететін әдіс деп қарамай, жазу үйрететін әдіс деп қарау керек» [3] - дейді.

Ж.Аймауытов жазылым әрекетін меңгерудің кезеңдерін ұсынады: «Бірінші, оқытушының тақтаға жазылған сөзін дұрыстап көшіре білу; екінші, кітапта берілген сөздерді көшіріп үйрену; үшінші, өз бетімен де өзгелермен де бірігіп сауатты жаза білу; төртінші, салынған суреттің астына аттарын жазып қою; бесінші, жабайы бақылаған нәрселерін жаза білу; алтыншы, сөйлемді сөзге, буынға, дыбысқа бөлшектеп жаза білу» [4].

ХХ ғасырдың 30-жылдарындағы сауатсыздықпен күрескен Ш.Сарыбаев: «Менің түсінігімше, сауат әлденеше түрлі. Солардың үлкені – қол сауаты, екіншісі – сана сауаты. Жазуды білген, қара таныған адамды қол сауаты бар дейміз. Ізгілікті, әр істен хабардар адамды сана сауаты бар дейміз» [5]- деген пікірін білдіреді. Ғалымдардың пікірлерінде жазылым әрекеті сауаттылықпен сабақтас болса, С.Аманжолов жазылым мәдениеттің белгісі деп қарайды: «Мен бұл жерде жазу дегенді екіге бөлемін. Бірінші, қалай болса солай, естіген-естігенше, айтқан-айтқанынша жазу бар. Екінші, мәдени үлгі жолмен жазу, әдеби тілдің нормасын, ережесін, жобасын сақтай жазу бар»[6].

Халықтың танымы тіл арқылы тек ұлттық ерекшелігінен ғана емес, сонымен қатар сол тілді қолданушы халықтың тұрмыс-тіршілігінен, мәдениетінен, мінез-құлқынан да хабар береді. Мысалы, қазақ тіліндегі «Мал – жанымның садағасы, жан – арымның садағасы», «Қойшы көп болса, қой арам өлер» мақалдары мен «Ат аунаған жерде түк қалады», «Ақсақ қой түстен кейін маңырайды» мәтелдері қазақ халқының көшпелі, мал шаруашылығымен айналысатындығын, төрт түліктің мінезі мен болмысын саралай білетінін көрсетеді. Демек, жазылым барысында осындай ұлттық код сақталған мақал-мәтелдерді, тұрақты сөз тіркестерін, өлшемдік атауларды, кісі есімдерін, т.б. ұлттық сипатты көрсететін тілдік бірліктерді қолдану арқылы студенттің таным көкжиегін арттыруға болады.

Сол себепті студенттердің қызығушылық сезімін оятатындай шығармашылық тапсырмалар беру орынды. Шығармашылық жұмыс адамның көңіл-күйіне байланысты ой толғанысына әсер етіп, сыртқы дүниені қабылдауға, танып-білуге ұмтылдырады. Танымдық қызығушылық белгілі бір тақырып төңірегінде білім алушыны ойландыра отырып, қиял әлеміне шарықтатып, өзінің ішкі дүниесін жеткізе білуге жетелейді. Осыған орай студенттің

қатысымдық тұлғаларды кәсіби бағдарына қарай қолдануы олардың қызығушылығына сай қарастырылады.

Сондай-ақ, жазылым процесінде мынадай когнитивтік мәселелер орын алады:

– жазылым адамның қоршаған ортаны қабылдап, түйсінуі арқылы қалыптасқан танымдық тұжырымдардың негізінде жүзеге асады;

– ұлттық және лингвомәдени код жазылым әрекетіндегі қатысымдық бірліктер арқылы беріледі;

– жазылым әрекеті арқылы сол тілді қолданушы халықтың ұлттық, лингвомәдени, әлеуметтік ерекшеліктерін анықтауға болады;

– жазылым дағдысы қалыптастыра отырып, қазақтың рухани-мәдени құндылықтарын таратады, сақтайды.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің «Тілдік коммуникация парадигмалары: әдеби айтылым мен латынәліпбилі жазылым» атты гранттық жобасы (ЖТН AP08855685) негізінде жарияланды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. *Э.Оразалиева. Когнитивті лингвистиканың қалыптасуы мен дамуы. – Алматы: Ан-Арыс, 2007.*
2. *Оразбаева Ф.Ш. Тілтамыр. Лекциялар курсы. – IV том. – Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2019. – 472 б.*
3. *Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.*
4. *Аймауытов Ж. Таңдамалы шығармалар жинағы. – Алматы, 1998. – 110 б.*
5. *Сарыбаев Ш. Қазақ тілі методикасының кейбір мәселелері. Алматы, 1956.-81б.*
6. *Аманжолов С. Дұрыс сөйлей, жаза білу шарттары. – «Дидар» газеті. 1993, №6.*

А.А.Сейітбекова[1]

[1]А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
филология ғылымдарының кандидаты, Қазақстан, Алматы,
E-mail: Ainurseit@mail.ru

ЖАЗБА КОММУНИКАЦИЯДАҒЫ ЖАРЫСПАЛЫ ВАРИАНТТАРДЫ ОРФОГРАФИЯЛАУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа. Аталмыш мақалада автор жаңа әліпбимен араб, парсы жарыспа бірліктерді біріздендіру мәселесін қарастырады. Атап айтқанда, қазіргі қазақ тіліндегі араб, парсы дублеттерінің қолдану себептері, кітаби және диалектілердегі бірліктермен жарыса қолданылуы қарастырылады, ең жиі қазіргі қазақ тіліндегі дыбыстық-орфограммалық дублет құрайтын босаң нормадағы тілдік бірліктерге талдау жасалып, ұсыныстар беріледі,

Тірек сөздер: жаңа графика; араб және парсы сөздері; жарыспа варианттар.

ВОПРОСЫ ОРФОГРАФИРОАНИЯ ПАРАЛЛЕЛЬНЫХ ВАРИАНТОВ В ПИСЬМЕННОЙ КОММУНИКАЦИИ

Аннотация. В данной статье автор рассматривает вопросы орфографирования арабских и персидских вариантных форм на основе новой графики. В частности, рассматриваются причины создания арабских и персидских дублетов и использование паралельных вариантов, как книжных, так и диалектов. Проводится анализ и рекомендации наиболее

распространенным языковым единицам с фонетическими дублетами в современном казахском языке.

Ключевые слова: новая графика, арабские и персидские слова; паралельные варианты.

SPELLING ISSUES OF PARALLEL VARIANTSIN WRITTEN COMMUNICATION

Abstract. In this article, the author considers the issues of spelling Arabic and Persian variant forms based on new graphics. In particular, the author considers the reasons for the creation of Arabic and Persian doublets and the use of parallel versions of both book and dialects. The analysis and recommendations of the most common language units, which are the most common phonetic doublets in the modern Kazakh language, have been carried out.

Key words: new graphics, Arabic and Persian words; parallel variants.

Тіліміздегі жарыспа нұсқаларды біріздендіру мәселесі жайында бірқатар ғалымдардың еңбектерінде айтылып келді. Дегенмен әлі де жазу практикамызда бір мағынадағы сөздердің жазба коммуникацияда (баспасөз беттерінде, оқулықтарда, әлеуметтік желілерде) түрлі нұсқалармен жазудың саны көбейіп бара жатыр. Жарыспа нұсқалардың ішіндегі сан жағынан көбі – фонетикалық варианттар болып есептеледі және олар араб, парсы тілінен енген сөздерде кездеседі. Әртүрлі болуының бір себебі кірме сөздердің құрамында қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне сәйкес келмейтін таңбалардың түрлі тұлғалармен бейімделуі. Жарыспа варианттар *а/ә, б/п, п/ф, х/қ, д/т, д/з, п/ф, х/қ* әріптерінің арасында көп кездеседі. Академик Р. Сыздық қазіргі қазақ әдеби тіл нормасы тұрғысынан қарағанда, фонетикалық жарыспа қатарлардың араб, парсы сөздері құрайтынын және олардың күні бүгінге дейін емле нормасының бұзылуына себепкер екендігін айтады [1, 91 б.]. Осымен байланысты қазіргі тілдік-мәдени қауымдастық арасында әртүрлі орфограммамен жазылып жүрген сөздерді біріздендіріп, норма ретінде қалыптастыру, сөзтізбеге тіркеу – кезек күттірмейтін басты мәселелерінің бірі.

Фонетикалық вариантттар көбіне қазіргі әдеби тіл мен диалектілер арасында жүретіні белгілі. Тіліміздің диалектілерінде кездесетін дыбыс алмасу құбылысының қай түрін алсақ та, олардың бәрінің арғы төркіні жалпы түркі тілдерінің фонетикалық құрылысына ортақ дыбыстық алмасулармен астасып, сабақтасып жататының байқаймыз. Сондықтан аталмыш мақалада тілалды дауыссыз *б/п, п/ф* жарыспалы варианттарындың түркі тілдерінде және қазіргі қолданыс ерекшеліктеріне арналады.

Б/П жарыспалы варианттар. Бір мағынадағы сөздің бірде ұяң дауыссыз *б*-дан, бірде қатаң дауыссыз *п*-дан басталатын сөздерді жаңа әліпбимен орфографиялауда қиындық тудырады. Бұл жарыспалылардың түркі тілдеріндегі қолданысына назар аударатын болсақ, сөздің бастапқы позициясында қатаң дауыссыздарды қолдануға бейім тілдер де бар, сөз басында ұяң дауыссыздарды қолдануға бейім тілдер де бар [2]. Әрине бұның алғашқы тобына оғыз тілдер тобындағы (түрікмен, түрік, әзербайжан) және қарлұқ тілдер тобындағы (өзбек, ұйғыр) түркі тілдері, ал екіншісіне қыпшақ (қазақ, қырғыз, қарақалпақ, башқұрт) тобындағы тілдер бейім екендігі аңғарылады. Осыған қарамастан қыпшақ тілдер тобында *б/п* жазба және ауызша коммуникацияда ала-құлалық кездесіп жатады. Мәселен, қыпшақ тілдерінің қыпшақ-ноғай тобында сөз басындағы *п* қатаңының сиректігіне қарамастан, қарақалпақ тілінің оңтүстік-батыс диалектісінде бұл дыбыстардың анлаутта бірінің орнына бірінің алма кезектесіп айтылатын жайы бар екен: *посқан/босқан, пітір/бітір, палуан/балуан, палшы/балшы,*т.б. [3]. Қарақалпақ зерттеушісі Д.Н. Насыров қарақалпақ тілінің оңтүстік және солтүстік диалектісін бір-бірінен даралайтын ерекшеліктерінің бірі осы *п* және *б* жарыспалы нұсқаларды атайды [4]. Сондықтан өзге қыпшақ тілдеріндегі *б/п* нұсқаларының бірде басым, бірде кем қолдануы – өзге түркі Республикаларымен шекаралас аймақтармен ойысқан сайын болатын фонетикалық ауыс-түйіс. Қазіргі түркі тілдеріне сөздің бастапқы позиясында *п* дыбысымен келетін сөздердің көбі парсы тілінен енген: *пәст* پست, *падсаһи*

پاثاهي, *пеһлеван* ناولهڤ, *пилте* پیلته т.б. Өзбек, түркмен, түрік тілдеріне енген *п* дыбысымен келетін парсы сөздері көбіне төл тұлғасында дыбысталып, орфографияланады. Сондықтан Қазақстанның Өзбекстан, Түркменстанмен шекаралас оңтүстік аймақтарында тұратын қазақтарың тілінде қатаң *п*-ға басымдық беріледі. Мәселен, *байтақ* дегенді *пайтақ, батсайы* дегенді *патсайы*, *балуан* дегенді *палуан*, *білте* дегенді *пілте* дейді. Сонымен қатар *п*-дан басталатын сөздердің көбін өзбек, ауған, тәжік қазақтарының ауызекі тілінен де жиі кездестіреміз.

Бір қызығы, араб, парсы тілінен енген бірқатар сөздердің бастапқы позициясындағы ұяң *б*-мен басталатын сөздер қазақ тіліне қатаң *п* дауыссызымен игерілген және олардың кейбірі жарыспалы вариант түзген. Мәселен, «қиял-ғажайып ертегілерде, эпостарда кездесетін қанатты тұлпар, жүйрік ат» мәніндегі *пырақ* сөзінің араб тіліндегі нұсқасы *бурақ* براق, «бірдей, тең» мәніндегі *парапар* сөзі парсы тіліндегі нұсқасы *бәробәр* برابر, әр мұсылман үшін қасиетті «Алланың атымен бастаймын» мәніндегі түпнұсқа тілінде *бісмилла* بسم الله сөзі *п*-мен келетін жарыспа варианты да (*пісмілла*) кездеседі. Осы сияқты «тақуа» мағынасындағы бәрадәр ردارب сөзінің *пәрадар, пірәдар* нұсқалары бар. Осындай мысалдардағы *б*-ның *п*-ға ауысу себептерін С. Омарбеков былайша түсіндіреді: «Сөзге экспрессиялы өң беріп, желпінте айтқан сәттерде динамикалық екпіннің бірінші буынға түсетін кезі болады. Мұндай ретте, екпіннің ыңғайынан болу керек, сөз басындағы ұяң б қатаң п-ға ауысады, не болмаса соған шалыстау естіледі [2]. Дыбыстаудағы осындай құбылыстар тілімізде жарыспалы нұсқалардың көбеюіне ықпал етті: *батшағар/патшағар, бәле/пәле, барабар/пара-пар,* т.б.

Олардың 2013 жылғы орфографиялық сөздікте тұрақталған нұсқалары: *бада/пада* (орфог.сөзд: бада), *пәлекет/бәлекет* (орфог.сөзд: бәлекет), *бәтуа/пәтуа* (орфог.сөзд: пәтуа), *бәтір/пәтір* (орфог.сөзд: пәтір), *бейғам/бейқам* (орфог.сөзд: бейқам), *пейіш/бейіш* (орфог.сөзд: пейіш), *бәс/пәс тігу* (орфог.сөзд: бәс тігу), т.б.

Қазіргі нормативті сөздіктердегі босаң нормадағы тілдік бірліктер: *балуан/палуан, батсайы/патсайы, бейіш/пейіш, барабар/парапар, пұт/бұт.* Екі нұсқада жазылуының себебі бұл сөздер дүдәмал *п* дыбысына жуық дыбысталуынан болса керек. А.М. Щербак сөздің бастамасы – сөздің ең күшті позициясы, өйткені сөз арқылы алынатын информацияның көпшілігі сөз басында шоғырланады дейді [5]. Бұл сөздердің парсы тіліндегі негізгі тұлғасы *п* таңбасы екенін ескерсек, осы әріп қазақ тілінің дыбыстық ерекшелігіне сәйкес *б*-мен игеріліп, орфографиялануы тиіс. Себебі ұяң *б* жоғарыда айтқанымыздай о баста қыпшақ тілдеріне тән ерекшелік. Бұл жөнінде ғалым Ғ. Мұсабаевтың мынадай пікірі бар: «Араб-иран әсері тимеген алтай халықтарында *п* дыбысынан басталатын сөз жоқ, мысалы, ойрат тілі. Одан әрі ғалым: «Араб, парсыға жуықтамайтындарда *п* дыбысы сөзбасында қолданылмайды, қолданса да, бірен-саран ғана деп қорытуға болады. Татар, башқұрт, қырғыз, қарақалпақ, ноғай, алтай тілдері бір ізде көрінеді. Өзбек, түрікмен, азербайжан тілдерінде *п* дыбысы актив көрінеді. Яғни, бұл тілдерде парсы тілдері әсері күшті», – дейді [6, 71 б.]. Тіпті көне ескерткіштердің орхон-енисей мәтіндерінде қатаң *п*-дан басталатын сөз жоқ. Оның есесіне ұяң *б*-дан басталатын сөздер көп. Бұл сыңарлардың жиілігін де ескеруіміз қажет: *балуан – 168, палуан – 0; батсайы – 2, патсайы – 3; бейіш – 4; пейіш – 16; барабар – 40, парапар – 0; бісміллә – 78, пісміллә – 0,* т.б.

Сонымен босаң нормадағы *балуан/палуан, батсайы/патсайы, бейіш/пейіш, барабар/парапар* сыңарларының қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне сәйкес *б* әрпімен басталатын сыңарымен орфографиялауды жөн деп санаймыз.

П/Ф жарыспалы варианттар. Енді арабтың қатаң дауыссыз *ф* дыбысын таңбалайтын кейбір араб, парсы тілдерінен енген жалпыхалықтық мен діни сөздер фонетикалық принциппен *п* дыбысымен, кей сөздер *б* дыбысымен игерілді: *фил – піл, фәлән – пәлен, фериште – періште, инсаф – ынсап, фатиха – бата, фал – бал* т.б. Ал кейбір сөздер *м* дыбысына ауысқан: *фурсат – мұрсат.* Араб кірмелеріндегі *ф*-ның қазақ тіліне келгенде жүйелі түрде қос ерін дыбысы п мен б-ға өтуінің сырын тек ана тіліміздің фонетикалық табиғатына лабиодентал дыбыстың тән еместігінен деп қана түсіндіруге болады. Ал *ф*-ның

б-дан гөрі *п*-ға игерілуінің бір себебі үннің қатысы тұрғысынан алғанда п-ға анағұрлым жақын [2].

Алайда жазба және ауызша коммуникацияда әлі де бір сөздің бірде *ф*, бірде *п* таңбаларымен келетін нұсқалар ауызша және жазба коммуникацияда кездесіп жатады. Бұндай жарыспалық өзге фонетикалық дублеттер секілді әдеби тіл мен диалектілерде қолданылады. Өзбек, ұйғыр, түркі т.б. оғыз, қарлұқ тобына кіретін түркі тілдерінде араб, парсы тілінен енген фрикатив *ф* әрпімен басталатын сөздер бағзы қалпында сақталған. Өзбек тілінде: *fani, fukara, fe'l, fan, fikr* т.б. Түрік тілінде: *fani, fukara, fiil, fırsat, fen, fikir* т.б. Азербайжан тілінде: *fani, Fukara, fel, imkanı, elm, fikir* т.б. Бұның ықпалы осы елдермен шекаралас отырған Қазақстанның кейбір аймақтарындағы диалектілерінде кездеседі.

2013 жылғы орфографиялық сөздікте жазылу нормасы тұрақталғандар: *әпсана/афсана* (орфог.сөзд: әфсана), *пәлен/бәлен* (орфог. сөзд: пәлен), *сапи/сафи* (орфог.сөзд: сапи), *фәни/пәни, фәлсафа/пәлсапа* (орфог.сөзд: пәлсапа), *ферғауын/фараон/перғауын* (орфог.сөзд: перғауын), *ғафіл/ғапіл* (орфог.сөзд: ғафіл), т.б. Кейбір сөздер аталмыш сөздікте бекітілгенмен, жазба және ауызша коммуникацияда *арапа/арафа, ферғауын/фараон/перғауын, феруза/перуза, шифа/шипа, софы/сопы* т.б. екі немесе үш нұсқада қолданылатын лексикалық бірліктер бар. Діни саладағы мамандар мен ислам дінін уағыздаушылардың арасында араб тілін канондық тіл ретінде қабылдап, соған сәйкес діни сөздерді түпнұсқадағы тұлғасымен дыбыстап әрі жазуды жөн көрсе, өзге тіл тұтушынылары қазақ тілінің игерілген нұсқасын қолданады. Екі немесе бірнеше нұсқаның болу себебі тіл тұтынушының географиялық аймағына, айналысатын саласына, сөзсаптамына байланысты екені аңғарылады. Жарыспалылардың қатарында *арапа/арафа* нұсқалары бар. Мекке қаласының шығыс жағында жатқанда Арафат тауы бар. Қажыға барушылар арапа күні осы тауға шығып діни рәсім өткізеді. Дінтанушылар Арафат тауымен байланыстырып, *арафа* нұсқасын сақтап қалған болса керек.

Сөздікте *ғафу/ғапу* жарыспалылардың *ғафу* нұсқасы бекітілсе де, ауызша және жазба коммуникацияда екеуі де жарыса қолданылады. Дегенмен тілдік-мәдени қауымдастық арасында ауызша да, жазба тілде де *ф* әрпімен жазылатын *ғафу* нұсқасын қолданушылар көп. Бұл этикет сөзінің *ғафу* нұсқасы тіл иелмендерінің санасында көбіне қазақ әдеби тілінің нормасы ретінде қалыптанғандығын байқатады.

Сонымен *ф* әрпімен келетін сөздер қазіргі қазақ тілінде некен-саяқ (*міфу, міфә-міфә, суф-суф*) еліктеулер мен одағайларда, көбіне діни сөздерде кездеседі. Қазіргі мәдени қауымдастықтың тілдік санасын ескере отырып, кең қолданыстағы діни сөздерді *п* әрпімен игеріп, ал діни дискурста ғана қолданылатын тарөрісті діни сөздердегі *ф* әрпін сол қалпында қалдыруды жөн санаймыз.

З/Д жарыспалы варианттар. Діни мазмұндағы мәтіндерде орфограммасы орнықпаған *қызыр/қыдыр, хызыр/хызр; рамадан/рамазан* нұсқалары кездеседі. Бұлай болуының себебі араб әліпбиіндегі ض «дад» дауыссызы араб тілінде «д» дыбысымен, ал парсы тілінде «з» дыбысымен оқылады. Мәселен, араб тіліндегі графикалық тұлғасы:خضر , رمضان . Осындай бір тұлғадағы сөздер араб тілінде *хидр, рамадан*, парсы тілінде *хизр, рамазан* деп дыбысталады. Сондықтан қазақ тіліндегі бұл жарыспа тұлғалардың тек «з» фонемасы немесе «д» фонемасымен енген деген болжам жасай алмаймыз. Бұл кезде тілдік-мәдени қауымдастықтағы қолданыс жиілігіне арқау сүйеміз. Қазақ тілінің жиілік сөздігінде *қыдыр* сөзінің қолданысы – 156, ал *қызыр* – 27, *рамадан* – 0, *рамазан* – 136. Тағы бір себебі қазіргі таңда діни сананың жаңғыруына байланысты қасиетті рамазан айында ерекше дәріптелетін Қыдыр атамен байланысты айтылатын діни аңыздар мен уағыздар тілдік-мәдени қауымдастықта *қыдыр, рамазан* нұсқаларының басымдық алып отырғанын байқаймыз. Сондықтан орфографиялық сөздікке *рамазан* және *қыдыр* нұсқаларын нормалауды жөн санаймыз.

Сонымен бір нұсқамен жазу – жазу-сызу мәдениетіміздің көрсеткіші. Сондықтан жаңа графикамен араб, парсы жарыспалы нұсқаларды бір орфограммамен біріздендіруде келесі өлшем-шарттарды назарға алуды қажет деп санаймыз:

- тілдік бірліктердің төл тіліндегі графикалық нұсқасы мен тарихи-фонетикалық қолданысын ескеру;
- тілдің ішкі табиғи заңдылығының сақталуына (дыбыстық, үндесімділік) басымдық беру;
- мүмкіндігінше омонимдер мен омографтардың тудырмауына жол бермеу;
- тәжірибеде жиірек жұмсалып жүрген сыңарлардың жиілігін ескеру қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сыздықова Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 290 б.

2. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1940. М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – 206 с.

3. Омарбеков С. Халықтық тіліміздегі тілдермен ортақ құбылыстар. – Алматы: Ғылым, 1978. – 153 б.

4. Насыров Д.С. Диалекты каракалпакского языка и их основные особенности. – «Вестник» каракалпакского филиала АН Узбекской ССР», 1966. – № 1, 64. – С 68.

5. Щербак А. М. Основные особенности Южно-Хорезмского говора в сравнительном освещении. – Жинақ: «Узбек диалектологиясыдан материалдар». – II т. – Ташкент, 1961.

6. Мұсабаев Ғ. Қазақ тілі тарихынан. – Алматы: Мектеп, 1988. – 134 б.

М.Н.Рыспекова[1], Қ.Қ.Мұқанова[1]

[1]Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті

Магистрант, mako_26.07@mail.ru

[1]Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті

Ғылыми жетекші: п.ғ.к., доцент

E-mail:alina_08.09@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗІРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ тілі сабағында коммуникативтік құзіреттілікті қалыптастырудың негізгі жолдары қарастырылған. Коммуникативтік құзіреттіліктің міндеттері туралы айтылған. Коммуникативтік құзіреттілік ұғымына анықтама берілген. Тілді оқытудың әр кезеңінде оқушыларды шығармашылық және ғылыми іскерлікке баулу керектігі анықталған.

Тірек сөздер: Коммуникатив, когнитив, құзіреттілік, қарым-қатынас, интеграция.

ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ НА УРОКАХ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В статье рассмотрены основные пути формирования коммуникативной компетенции на уроках казахского языка. Сказано о задачах коммуникативной компетенции. Дано определение понятию коммуникативная компетентность. Определено, что на каждом этапе обучения языку необходимо вовлекать учащихся в творческую и научную деятельность.

Ключевые слова: Коммуникативность, когнитивность, компетентность, коммуникация, интеграция

FUNDAMENTALS OF FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE IN KAZAKH LANGUAGE LESSONS

Abstract. The article considers the main ways of forming communicative competence in the Kazakh language lessons. It is said about the tasks of communicative competence . The definition of the concept of communicative competence is given. It is determined that at each stage of language teaching it is necessary to involve students in creative and scientific activities.

Keywords: Communicativeness, cognitiveness, competence, communication, integration

XXI ғасырда Қазақстанның әлемдік өркениет төрінен орын алуы үшін, әрі еліміздің жан-жақты дамуы үшін жас ұрпақтың бойына білім мен ғылымды әр қырынан меңгеру қажет болып отырғаны белгілі. Осындай жағдайда мектеп оқушыларын ғылыми білімінің қоғамдық қажетті деңгейімен қамтамасыз ету, оларды отандық, ұлттық және әлемдік мәдениет арналарынан сусындату – қазіргі заман мұғалімдеріне басты міндет болып табылады. Сондықтан да білім берудің мазмұнын жетілдіре отырып, үздіксіз білім беру арқылы оқушыларды жан-жақты жетілдіру, олардың құзіреттіліктерін қалыптастыру мәселесі өзекті болып отыр. Бүгінгі таңда «құзіреттілік» ұғымы оқыту үдерісінде білімді қолданудың түпкі нәтижесі ретінде қарастырылуда.

Қазіргі коммуникативтік кеңістік күрделі жүйеден тұрады, онда негізгі орындардың бірі коммуникацияның әр түрлеріне тиесілі. Себебі адам өзін әр түрлі жағдайларда түрліше ұстайды, сөйтіп әрбір жеке жағдайда басқа адамдармен ерекше қатынас орнатады. Сонымен қатар, коммуникацияның сипаты мен ерекшеліктері ақпарат беру құралдарымен, тәсілдерімен, коммуникация субъектілерімен, мақсаттарымен және басқа көптеген себептермен анықталады. Коммуникацияның төмендегі түрлерін атап көрсетуге болады: этникааралық, іскерлік, әлеуметтік, халықаралық, тұлға аралық, бұқаралық, мәдениет аралық және басқалары.

Коммуникативтік құзіреттілікті қалыптастыру – тілдік білімді жетілдірумен қатар сөйлеу дағдысын да арттырады. Тұлғаның сөздік қоры көбейіп, тіл нормаларын меңгеру сапасы жоғарылайды. Мысалы, бала бақшада ұйымдастырылатын мерекелік кештерде шетел тілінде өлең оқытып, ән үйрету баланың шетел тілін тез меңгеруіне себебін тигізеді және басқа тілді үйренуге деген қызығушылығы артады. Ал мектеп жасындағы оқушылармен және жоғары оқу орнында студенттермен өткізілетін кіші ғылыми жарыстар, олимпиадалар, онкүндіктер, дебаттар, сыныптан тыс ұйымдастырылатын драмалық үйірмелер қазақ тілін оқытуда коммуникативтік құзіреттілікті қалаптастырудың бірден-бір дәлелі болмақ.

Орыс ғылымындағы "коммуникативті құзыреттілік" терминін алғаш рет М. Н.Вятютнев [1, 79-84 Б.] адамның зияткерлік қажеттіліктерін қанағаттандыру арқылы еңбек немесе оқу іс-әрекетінде қарым-қатынас жасау қабілетін білдіру үшін қолданған. Бастапқыда бұл термин шет тілдерін оқыту әдістемесінде қолданылды, содан кейін оны ғылымның басқа салаларының өкілдері алды [2, 130-132 б.].

«Құзіреттілік» ұғымы жайлы отандық ғалым К.Құдайбергенова бұл ұғымның латын тілінен аудармасы «белгілі сала бойынша жан-жақты хабардар, білгір» деген мағынаны беретіндігін және қандай да бір сұрақтар төңірегінде беделді түрде шешім шығара алады дегенді білдіретіндігін айтады [3, 4б.].

«Коммуникативтік құзіреттілік – бұл оқушының коммуникациялық пән аймағындағы білімі, ұйымдастырушылық-коммуникативтік іскерлігі, тіл мәдениетін сақтап, әлеуметтік мінез-құлық нормалары мен ұлттық ерекшеліктері негізінде сөйлеуді ұйымдастыра білу дағдысы, вербалды, бейвербалды амалдарды қолдана білу мәдениеті сөйлесім әрекетінің кез келген түрінде көрініс табатын түпкі нәтиже» деген анықтама береміз.

Ғалымдар пікірін саралай келсек, «құзірет» пен «құзіреттілік» терминдері өзара сабақтас, мағыналас екенін аңғарамыз. «Құзірет» - кең мағыналы ұғым, ал «құзіреттілік» - осы

құзіретті іске асырып, қолдана алуымен көрінетін білім, білік, дағдысы болып табылады. Құзіреттілік ұғымына төмендегілер енеді:

- Меңгерген білімдерін іс жүзінде көрсете алуы;
- оқушының тұлғалық сапасы мен өзіндік ерекшеліктері;
- кез келген істі орындауға үнемі дайын болуы;
- белгілі бір нәтижеге жетуге қабілетті болуы;
- міндеттерді орындау мен мәселелерді шешудегі білімі мен тәжірибесінің көрсеткіші;
- оқушының өз құзіретін іс жүзінде жүзеге асыруға қабілеттілігі;
- кез келген жағдаятты шешудегі және оны іске асырудағы өзіндік әлеуеті;
- қоғамдық ортада кез келген істің әлеуметтік мәнін түсініп, жауапкершілікті сезініп, шығармашылықпен жүзеге асыра алу дағдысы.

Ғалымдардың пікірлерін басшылыққа ала отырып, біз құзіреттілік терминіне «құзіреттілік – тұлғаның дербес ерекшеліктеріне байланысты меңгерген білім, білік, дағдылары мен іскерліктерін өз тәжірибесіне сүйене отырып көрсететін түпкі нәтижесі» деген анықтама береміз.

Жалпы «құзіреттілік» терминінің анықтамасы қаншама көп болса, құзіреттіліктің жіктелуі туралы да көзқарастар сан қилы. Ғылымда құзіреттілікті базалық, кәсіби, академиялық, лингвистикалық деп жіктеу кездеседі. Базалық құзіреттілікке адамдардың мамандығы мен кәсібіне қарамастан барлығы меңгеруге тиісті құзіреттіліктер, кәсіби құзіреттілікке адамдардың қызметін жеткілікті дәрежеде меңгеруімен көрінетін құзіреттіліктер жатады. Академиялық құзіреттіліктер белгілі бір сала бойынша әдіснамалық және терминологиялық білімінен, оны қолдана білуінен көрінсе, лингвистикалық құзіреттілік тіл заңдылықтарын білу, теориялық ережелерді меңгеруімен көрінеді.

Бүгінгі таңда білім беру саласында ақпараттық, лингвистикалық, кәсіби, коммуникативтік, танымдық, мәдениетаралық, әлеуметтік-еңбек, тұлғаның өзін-өзі жетілдіру тәрізді құзіреттіліктер туралы айтылып жүр.

Тіл қоғам коммуникациясының негізгі құралы болып табылады. Сондықтан коммуникативтік құзыреттіліктің кәсіби маман үшін маңызы зор. Коммуникативтік құзіреттіліктің міндеті: ауызша және жазбаша қарым-қатынасын қалыптастыру;

Коммуникативтік құзыреттілік төмендегідей компоненттерден тұрады:

- коммуникативтік тәртіп аймағындағы білімі (қажетті тілдерді білуі, педагогика және психология, конфликтология, логика, риторика, мәдениет және сөйлеу аймағындағы білімі).
- коммуникативтілік және ұйымдастырушылық қабілеті (іскерлік қатынастарды орнату, белсенділік таныту, тұлғаны дұрыс қабылдау және түсіну негізінде психологиялық әсер ету, қоршаған ортамен және оқшауланған адамдармен біріккен іс-әрекет кезінде белсенді әрекет жасау);
- эмпатияға қабілетті болу (түсіне білу іскерлігі, өзгені сезіне білу, т.б.).
- өзіндік бақылауға қабілеттілігі (көршісінің және өзінің мінез-құлқын реттей алу іскерлігі, әңгімелесушіні моделдей алу, жағымды психологиялық климатты тудыру, субъектаралық қарым-қатынасты болжай алу);
- қарым-қатынас мәдениеті (сөйлеу техникасы, риторикалық амалдар, аргументация техникасын және келісім-шарттарды жүргізу, кәсіби әдеп ережелерін сақтау, ақпаратты мақсатты түрде қолдану, сөйлеу мәдениетін меңгеру).

Коммуникативтік *құзыреттілік*: нақты өмір жағдайында өзінің міндеттерін шешу үшін қазақ және басқа тілдерде ауызша және жазбаша коммуникациялардың түрлі *құралдарын* қолдануға; коммуникативтік *міндеттерді шешуге сәйкес келетін стильдер мен жанрларды таңдауға және қолдануға; әдептілік нормаларына сәйкес өзіндік пікірін білдіруге; нәтижелі өзара іс-әрекетті, оның ішінде басқа мәдениет өкілдерімен, түрлі көзқарас және әртүрлі бағыттағы адамдармен сұхбат жүргізе отырып, шиеленіскен ахуалдарды шешуді жүзеге асыруға; жалпы нәтижеге қол жеткізу үшін түрлі көзқарастағы адамдар тобында қарым-қатынас құруға топта жұмыс жасау дағдыларын, ұжымдағы әр түрлі әлеуметтік рөлдерді меңгеруге мүмкіндік береді.* Оқыту кезінде студенттің өз еркімен білім алуына,

материалды ойлау *қабілетіне* бағыттауға, оқытуды жаттанды түрде емес, шығармашылықпен меңгертуге көңіл бөлу *қажет*. Студент *қиялы* жүйрік, жан дүниесі *нәзік*, өзін *қызықтырған* істе белсенді, ақыл *қабілеті дамыған, сондықтан шығармашылық оған шын ләззат, қуаныш сезімін әкелуі тиіс.* Студенттердің шығармашылығын дамыту жолдарын коммуникативтік *құзыреттілік* арқылы іске асыруға болады.

Соңғы кезде шетел және отандық педагогика, психология әдебиеттерінде адамның басқа адамдармен қарым-қатынас саласындағы жетістіктері көбінесе «коммуникативтік құзыреттілік» ұғымын көрсетеді. [4, 42-б.].

Адамның қарым-қатынасқа қатынасы жалпы психологиялық-педагогикалық зерттеулерде коммуникативтілік ретінде анықталады. (Г.М.Андреева, А.Б. Добрович, Н.В.Кузьмина). Коммуникативтілікке ие болу үшін адам белгілі бір коммуникативті дағдыларды игеруі керек.

Қазақ тілін оқытудың бастапқы кезеңінде оқушылардың шет тілдесуі мен өзара іс-қимылын қарапайым деңгейде жүзеге асыруға мүмкіндік беретін коммуникативтік құзыреттіліктің негіздері қаланады. Бұл ретте оқушылардың қазақ тілін басқа ұлттық мәдениетпен қарым-қатынас және өзара іс-қимыл құралы ретінде меңгеруге деген ынтасын қалыптастырумен байланысты қазақ тілін оқытудың дамытатын және білім беретін аспектілері басым болып табылады. Тілді оқытудағы коммуникативті бағыт ойындар мен ойын әдістері жүйесінде жүзеге асыру мүмкіндігін табады. Менің ойымша сюжеттік ойындар мен ойын ойнау тиімді.

Сюжеттік ойындар алдында "Белгілі бір тақырып" бойынша ойындар болады. Олар объектілермен сөйлеу және ойын әрекеттерінің негізін құрайды, оқушылар белгілі бір ойындарды қабылдайтын қарым-қатынас ойынына көшуге жағдай жасайды.

Бүгінгі таңда білім саласының алдында дайын білімді, дағдыларды меңгеретін, қайталайтын ғана емес, шығармашылық бағытта жұмыс істейтін, тың жаңалықтар ашатын, біртума ойлау қабілетімен ерекшеленетін жеке тұлға қалыптастыру міндеті тұр. Бұл, *ә*рине, оқушылардың шығармашылық *ә*рекетін дамытуда маңызды мәселе.

Ауызша қарым-қатынасқа бағытталған әдістер:

- ✓ Қайталаудың барлық түрлері;
- ✓ Оқу диалогының барлық түрлері;
- ✓ Баяндамалар мен хабарламалар;
- ✓ Рөлдік және іскерлік ойындар;
- ✓ Сауалнама жүргізуді талап ететін оқу зерттеулері мен оқу жобалары;
- ✓ Талқылау, Талқылау, пікірталас;
- ✓ Іс-шараларда жетекші ретінде сөз сөйлеу.

Жазбаша қарым-қатынасқа бағытталған әдістер:

- ✓ Шығармалар мен презентациялар;
- ✓ БАҚ-та жазбалар мен мақалалар дайындау;
- ✓ Телекоммуникациялық мәтіндер, хабарламалар;
- ✓ Шығарма конкурстарына қатысу.

Әдіскер-ғалымдардың қазақ тілін оқыту жөніндегі еңбектерінде дидактикалық ұстанымдардың бірнеше түрлері қарастырылған. Б.Құлмағанбетова дидактикалық ұстанымдардың сегіз түрін: оқытудың ғылымилық, жүйелілік, материалды дұрыс орналастыру, алдын ала болжау, саналылық, оқытудың берік, тиянақты болу ұстанымын, теория мен практиканы өмірмен байланыстыру, оқытудың көрнекілік ұстанымдарын ұсынады. Ә.Исабаев ұстанымдарды ғылыми, жүйелі, көрнекілік, саналылық пен белсенділік, теорияны практикамен байланыстыру, түсінуге жеңіл қолайлылық, оқушылардың психикалық ерекшелігін ескеру ұстанымдары деп топтастырса , А.Әбілқаев оқытудың тоғыз ұстанымын ұсынады. Әдіскер ұсынған жаңа перспективті ұстанымы оқыту тек әрбір сабақтың ғана мақсатын көздемей, сол меңгерілетін материалды оқушылар түсінгенде, оның алда өтілетін тақырыпты түсінуіне қандай көмегі бар дегенді негізге алады.

Негізгі мектепте синтаксисті оқытуда оқушылардың коммуникативтік құзіреттілігін қалыптастыруда ғылымилық ұстанымды жүзеге асыру үшін төмендегідей талаптардың жүзеге асырылуы көзделеді:

1. Тапсырмалар мен жаттығулар жүйесінің танымдық жағына ерекше назар аударылып, оқушылардың сөздік қорларын дамытып, оқыған, тыңдағандары бойынша өзіндік ой қорытып, олардың ауызша, жазбаша сөйлеу қабілеттерін арттыруы тиіс;

2. Синтаксиске байланысты айтылатын түсініктемелер ғалымдардың ойпікірлері, тұжырымдарымен дәлелденіп, салыстырылып отырылғаны, сондай-ақ олардан оқушылардың өзіндік қорытынды шығаруларына жағдай жасалғаны жөн;

3. Орындалған жұмыстарды талдау кезінде мұғалім тілдік заңдылықтар мен ұғымдарды, ережелерді мысалдар арқылы дәлелдеп отыруы керек.

Тіл-мәдениеттің бір бөлігі, ал мәдениет - тілдің бір бөлігі, сондықтан оны берік мәдени білімсіз қарым-қатынас құралы ретінде үйрену мүмкін емес. Оқушыларды тілдің интермәдени компонентімен таныстыру суреттер, шындықтар, әр түрлі мәтіндер арқылы жүзеге асырылуы мүмкін, сондай – ақ сыныпта сол тілде сөйлейтіндер болса жақсы. Оқушылардың ұлттық-мәдени компонентін қалыптастыру тек оқытылатын тіл елінің тарихымен, дәстүрлерімен, көрнекті адамдарымен танысуды ғана емес, ең алдымен оқушыға қарым – қатынас жағдайында пайдалы болатын білім алуды да қамтиды. Сабақтарда зерттелетін тақырып сонымен қатар тәрбиелік сипатқа ие, ол туған елінің тарихына деген қызығушылықты, адамның қадір-қасиетін оятуға, ар-ожданды қорғауға, еңбекқор болуға көмектеседі. [5, 157-б].

Шет тілін оқыту мазмұнын интеграциялау интегративтіліктің ұсынылған принципін қолдануға, мамандандырылған пәндер мазмұнының үйлесуіне, орта коммуникативті емес, сонымен бірге кәсіби коммуникативті ақпараттық және академиялық білімдердің, дағдылардың және дағдылардың дамуын болжайды. [6, 47-б].

Шетелдік 24 зерттеу стратегиясы бар, оларды үш негізгі топқа бөлуге болады.

- алдын-ала болжауды қамтитын метакогнитивті стратегиялар оқытуды жоспарлау, оқу процесін білу, нәтижелерді бағалау және т.б.;
- тікелей байланысты танымдық стратегиялар оқу материалымен жұмыс істеу (қайталау, топтау, шегеру, конспект, кілт сөздерді есте сақтау және т.б.);
- әлеуметтік-аффективті стратегиялар-ынтымақтастық пен түсініксіз нәрсені анықтауға арналған компенсаторлық стратегия (қайта сұрау, парафраз, мысалдар және т.б.).

К.С. Махмурян еңбегінде когнитивті-коммуникациялық технологиялар келесі санаттарға бөлінеді:

- жобалау қызметі;
- оқу конференциясы;
- шығармашылық шеберхана;
- коллаждау;
- монтаждау;
- зияткерлік карталар;
- кейс-әдіс;
- кестелермен, схемалармен жұмыс. [7, 75б.],

Нәтижесінде оқушы қазақ тілін оқыту процесінің белсенді қатысушысына айналады. Оқу процесі нақты қарым-қатынас модельдерінен және нақты қарым-қатынастың ерекшеліктерінен тұрады, тек тіл жүйесіне ие болу (грамматика мен лексиканы білу) қазақ тілін мәдениетаралық жағдайда қолдану қарым – қатынас кезінде қиынға соғады.

Қорытындылай келе, мектепте қазақ тілін оқытудың мазмұны оқушылардың әдістемелік мақсатқа сай өзіндік жұмысының арқасында когнитивті және коммуникативті құзыреттілік негіздерін қалыптастыра отырып, когитивті-коммуникативті тәсілмен анықталуы керек деп айтуға болады. Ахмет Байтұрсынұлы: «Мұғалім әрдайым ізденісте болса ғана шәкірт жанына нұр құя алады» дегендей, мұғалімнің ізденісі, жан-жақтылығы айтылып кеткен құзіреттілік арқылы айқындалады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Столяров Ю.Н. Библиотечный фонд для детей: учебное пособие / Ю.Н. Столяров, А.В. Маркина, Т.Н. Сомова, О.Р. Старовойтова; под ред. Ю.Н. Столярова. - М.: Школьная библиотека, 2005. – 88 с.

2. Творческий опыт работы с книгой: библиотечные уроки, читательские часы, внеклассные занятия /сост.Т.Р. Цымбалюк. – Волгоград: Учитель, 2011. – 90 с.

3. Құдайбергенова К. Құзырлылық ұғымдарының эволюциялық дамуы // Білім берудегі менеджмент.– Алматы, 2008. – № 3. – С.176 -188

4. Попова Н.В. Модульное проектирование интегративной основы обучения иностранному языку в вузе: междисциплинарный подход / под ред. М.А. Акоповой. СПб.: Изд-во Политехн. ун-та, 2012. – 252 с

5. Погожена,Е. Формирование коммуниктивной компетентности. 2008. – 368 с.

6. Дукарт Е.В. Дидактические принципы формирования коммуника-тивной компетенции при обучении иностранному языку учащихся стар-ших классов [Текст]/ Е.В. Дукарт // Методика обучения иностранному языку. 2007. – № 6. – С.42-43.

7. Махмурян К.С. Когнитивно-коммуникативные методы и технологии обучения иностранному языку // Современные проблемы преподавания иностранных языков в школе и вузе. – М.: МПГУ, 2006. – С.72- 79.

Байтенова Р.М.[1], Уразбакова У.Т.[1], Алиева Г.А.[1]

[1]Южно-Казахстанский университет им. М Ауэзова, Шымкент, Казахстан

Старшие преподаватели

alt.6161@mail.ru

О РАЗВИТИИ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В УСТНОЙ И ПИСЬМЕННОЙ ФОРМАХ РЕЧИ

Аннотация. В данной статье коммуникативная компетенция представлена как методически, психологически и лингвистически согласованное единство всех компонентов, образующих ситуации общения. Указывается важность функционального подхода к отбору материала, который сводится к выделению важнейших сфер коммуникации. Развитие осмысленной, произвольной речи у обучающихся способствует формированию умений иноязычного говорения, умению осуществлять коммуникацию в изменяющихся ситуациях общения. Письмо и письменная речь, способствуя формированию более высокого уровня анализа и синтеза речи, развитию ее аутентичности, логичности, связности и чистоты, являются рациональным средством обучения устной речи.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, общение, письмо, говорение, речь.

ЕЛДІҢ ҰЛТТЫҚ БІРЛІГІ МЕН МӘДЕНИ ӘЛЕУЕТІН НЫҒАЙТУДЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ ТІЛ КАПИТАЛЫН ДАМЫТУ

Аңдатпа. Бұл мақалада коммуникативті құзыреттілік қарым-қатынас жағдайларын құрайтын барлық компоненттердің әдістемелік, психологиялық және лингвистикалық үйлесімді бірлігі ретінде ұсынылған. Маңызды байланыс салаларын бөлуге дейін азайтылатын материалды таңдауға функционалды тәсілдің маңыздылығы көрсетілген. Білім алушыларда мағыналы, еркін сөйлеуді дамыту шет тілінде сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға, қарым-қатынастың өзгеретін жағдайларында қарым-қатынас жасай білуге ықпал етеді. Жазу және жазбаша сөйлеу, сөйлеуді талдау мен синтездеудің жоғары деңгейін

қалыптастыруға, оның түпнұсқалығын, логикасын, байланысы мен тазалығын дамытуға ықпал ете отырып, ауызша сөйлеуді оқытудың ұтымды құралы болып табылады.
Тірек сөздер: коммуникативтік құзыреттілік, қарым-қатынас, жазу, сөйлеу, сөйлеу.

DEVELOPMENT OF LANGUAGE CAPITAL AS A BASIS FOR STRENGTHENING NATIONAL UNITY AND CULTURAL POTENTIAL OF THE COUNTRY

Abstract. In this article, communicative competence is presented as a methodically, psychologically and linguistically coordinated unity of all components that form communication situations. The importance of a functional approach to the selection of material is indicated, which is reduced to the allocation of the most important areas of communication. The development of meaningful, arbitrary speech in students contributes to the formation of foreign language speaking skills, the ability to communicate in changing communication situations. Writing and written speech, contributing to the formation of a higher level of analysis and synthesis of speech, the development of its authenticity, logic, coherence and purity, are a rational means of teaching oral speech.
Keywords: communicative competence, communication, writing, speaking, speech.

Коммуникативная компетенция, аутентично отражая природу общения, представляет собой методически, психологически и лингвистически согласованное единство всех компонентов, образующих ситуации общения: социальные и коммуникативные роли; места, в которых происходит общение; темы и планы их раскрытия; функции языка и интенциональный план высказывания. Именно коммуникативная компетенция, объединяя в сбалансированное целое эти разные аспекты использования языка, адекватно и достаточно полно отражает картину общения личности в коллективе, в данном национально-языковом сообществе, а ее конкретное методически интепретированное содержание может выступать в качестве коммуникативной программы обучения.

Общение возможно осуществить посредством такого вида речевой деятельности как говорение. Говорение представляет собой продуктивный вид речевой деятельности, в процессе которого формируются произносительные, лексические, грамматические навыки, направленные на развитие коммуникативной компетенции в устной форме. Для того, чтобы речь, говорение стало вполне сознательным действием, необходимо, чтобы говорящий четко осознал коммуникативную задачу, которую должна разрешить его речь. Развитие осмысленной, произвольной речи у обучающихся способствует формированию умений иноязычного говорения, умению осуществлять коммуникацию в изменяющихся ситуациях общения. Отсюда следует важность функционального подхода к отбору материала, который сводится к выделению важнейших сфер коммуникации, определяющих установление коммуникативных потребностей, типов речи, отражающихся в определенных речевых интенциях, действиях, текстах. Усвоение знаний и коммуникативных умений тесно связано с их применением в различных учебных и жизненных ситуациях. Ситуативность необходима также и как способ речевой стимуляции, и как условие развития речевых умений с присущими им целенаправленностью, продуктивностью. Так, В.А. Артемов отмечал «...особую плодотворность обучения устной речи, исходя из коммуникативных ситуаций» [1,с.3]. Действительно, при порождении высказывания его адекватность обусловливается не только лингвистическим контекстом, но и умением говорящего оценить ситуацию, умением сориентироваться в данной ситуации. Характер ситуации (место, время, отношения собеседников и др.) определяет цель высказывания, выбор языковых средств, эмоциональную окраску, «провоцирует» форму и тип речи, содействует развитию содержательного общения. Другими словами, развитие коммуникативной компетенции в устной форме определяется не грамматикой, а природой самого общения, функционированием системы современного русского литературного языка, целями и

коммуникативными потребностями обучающихся. Как утверждал Г.С. Винокур, «язык есть только тогда, когда он употребляется», «в реальной действительности строй языка обнаруживается только в тех или иных формах его употребления» [2,с.221]. Трансформации же, не оправданные речевой ситуацией, не стимулируют ни интереса, ни внимания, ни речевой деятельности, в силу чего не обеспечивают эффективного использования языковых конструкций. И только ситуация, воображаемая или реальная, учет экстралингвистического контекста обеспечивает речевую реакцию, стимулирует обучаемого к общению.

Коммуникативная компетенция предполагает вербальное общение в различных ситуациях подготовленной и неподготовленной речи. Отметим, что для подготовленной (монологической) речи характерны инициативность, логичность, последовательность выражения мысли в устной форме, для неподготовленной (диалогической) речи - реактивность, спонтанность высказываний. В системе обучения иностранному языку овладение говорением происходит по схеме: от диалогической формы речи к монологической.

Для диалогической речи характерны преобладание простых синтаксических конструкций, в том числе неполных предложений, слов-предложений, риторических вопросов, обращений, междометий. Помимо того данный вид речи отличается отступлением от норм книжной речи, а также широким использованием невербальных средств общения (мимика, жесты, поза). При обучении диалогической речи рекомендуется варьировать различные виды диалогов и формы работы с ними: диалог-беседа, диалог-инсценировка, беседа учащихся между собой и с преподавателем, парная и групповая. Это могут быть демонстрационные, страноведческие, развлекательные, цепные диалоги и др. Целенаправленное использование диалогов разных видов снабжает аутентичными высказываниями, дает хороший стимул для веры в себя, позволяет приблизиться к спонтанной речи.

Категория коммуникативности означает стремление к максимальной адекватности процесса обучения процессу коммуникации по его основным параметрам и потому предполагает построение таких систем упражнения по овладению различными языковыми ярусами, которые отличаются коммуникативной направленностью практически на всех стадиях формирования и коррекции навыков. Коммуникативные упражнения ориентированы на общение, при котором внимание обучающихся направлено на содержание высказывания, а оформление контролируется на фоновом уровне.

Основным средством обучения диалогической речи являются упражнения. В процессе их выполнения формируются умения: запрашивать информацию, адекватно реагировать на реплику собеседника, употреблять штампы диалогической речи, комбинировать реплики при построении диалога и др. Обмен репликами отражает логическое развитие коммуникации и реализацию речевых намерений всех участвующих в ней. Целесообразно предложить вопросные, констатирующие, побудительные, отрицающие установки, например: *Выразите восхищение (удивление, сожаление, огорчение) по поводу того, что услышите. Опровергните мнение вашего друга или подтвердите его. Возразите другу (подруге).* Подобные установки, хотя и носят учебный характер, тем не менее меняют мотив деятельности, осуществляемой обучающимися на занятии, приближают их учебную деятельность к условиям реальной коммуникации. Главным в коммуникативных упражнениях данного типа является наличие коммуникативной задачи говорящего, что, в свою очередь, дает возможность сделать учебные упражнения по своему характеру психологически подобными процессу коммуникации. Отметим, что в коммуникативных упражнениях их конкретная задача (создание грамматических навыков, усвоение определенных грамматических форм) скрыта речевыми задачами. При выполнении коммуникативных упражнений внимание обучающихся направлено на содержание высказывания. Возникает необходимость соотнесения высказывания с собственным жизненным и языковым опытом самого обучающегося, с окружающей его действительностью. В данном случае преподаватель может подсказать обучающемуся

форму, слово, чтобы не прерывать логики изложения мыслей, но не следует подсказывать мысли.

Монологическое высказывание, которое представляет собой сверхфразовое единство, характеризуется преобладанием распространенных конструкций, грамматической их оформленностью, смысловой законченностью, коммуникативной направленностью речи. Монологическая речь используется с разной коммуникативной целью: для сообщения информации, для воздействия на слушателей путем убеждения, для побуждения к действию или его предотвращения.

Целью обучения монологической речи является формирование речевых монологических умений:

1) пересказать текст, сделать описание, сообщение на заданную тему, составить рассказ;

2) логически последовательно раскрыть заданную тему;

3) обосновать правильность своих суждений, включая в свою речь элементы рассуждения, аргументации.

Развёрнутые ситуации при монологической речи строятся на внутренней логике развития мысли говорящего и на контексте всего высказывания с учётом ситуации общения, что является еще одним из подтверждений того, что владение говорением происходит по схеме: от диалогической формы речи к монологической.

В обучении связной речи определяются следующие этапы:

1-ый этап - Введение языкового материала с направленностью на развитие речи. Данный этап способствует созданию в сознании обучающихся прочной ассоциации между микросмыслом высказывания и определенной языковой формой или структурой изучаемого языка.

2-ой этап – Выработка умения сознательного конструирования собственных высказываний с использованием средств изучаемого языка. Этап характеризуется работой над фрагментами высказывания, наиболее типичными, содержащими изученный языковой материал.

3-ий этап – Составление из фрагментов более сложных в языковом отношении высказываний на заданные темы, включающих различные языковые элементы и структуры.

4-ый этап – Спонтанная речь по пройденным темам.

Как указывалось выше, необходимо, чтобы обучение устной речи, а именно употребления лексики и ознакомления их с сочетаемостью слов в ситуациях, употребление отдельных частей речи проходило в условиях, максимально приближенных к естественной коммуникации. Максимально приближена к естественной коммуникации игровая форма обучения, в процессе которой реализуется обучение умению общаться. Так, на развитие говорения направлены языковые игры, которые помимо воспитания культуры общения, направлены на развитие необходимых способностей, психических и социологических функций, в том числе умения работать в коллективе и с коллективом. Немаловажную роль играет психологическая и интеллектуальная готовность к участию в игре, нужно создать условия, обеспечивающие взаимодействие, общение и сотрудничество участников игры. Так, в группах обучения русскому языку как иностранному (Уровни А1, А2) при прохождении тем, связанных со сферой межличностного, социального, межкультурного общения «Знакомство», «В библиотеке», «На приеме у врача», «В студенческой столовой» и др. организация ролевых игр, в ходе которых обучающиеся закрепляют лексический материал и приобретают навыки его употребления в определенной ситуации, способствует развитию элементарных навыков общения.

Формирование и развитие коммуникативной компетенции в письменной речи также достигается целесообразной системой упражнений. Так, в работе над сочинением, изложением, наряду с подготовительными упражнениями, позволяющими формировать, корректировать и совершенствовать прежде всего языковые и речевые навыки, параллельно с развитием умений в области письменной речи, способствует наличие предтекстовых и

послетекстовых упражнений. Подготовительные упражнения, основываясь на использование в методических целях закономерностей порождения письменного текста, программируют восприятие текста-источника с установкой на последующее продуцирование информации в письменной форме. Подготовительные упражнения формируют действия по аналитико-синтаксической переработке текста. Особое внимание уделяется анализу функционально-смысловых типов речи – описанию, повествованию, рассуждению. Предтекстовые упражнения обеспечивают контроль за качеством восприятия, способствуют успешности порождения нового текста. Целесообразно предложить такие предтекстовые упражнения, как: *запишите название текста и определите, о чем может идти речь в этом тексте; предложите начальное предложение к текстам, который называется …; составьте заключительное предложение к тексту, который называется…; ответьте на вопросы (с опорой на предложенные слова, словосочетания или без них); расширьте предложенный текст* и т.д. Данная форма работы помогает воссоздать технологию порождения текста.

В качестве послетекстовых могут быть предложены следующие упражнения: *ответьте на вопросы (о смысловых частях прочитанного); проанализируйте «упреждающий» план; дополните отдельные пункты информацией о …; составьте план; подберите связующие средства для каждой части письменного текста; проверьте языковое оформление текста* и др.

Как видно из вышеизложенного, процесс овладения письменной речью на другом языке включает механизм осмысления, запоминания и оформления умения воспроизводить и трансформировать высказывания, синтезировать их с другими, порождать новые речевые единицы на базе и по аналогии с уже усвоенными.

Следует отметить, что успешно сформированные умения письменной коммуникации оказывают благотворное влияние на развитие умений и других видов речевой деятельности, прежде всего в говорении. При письме на формулирующем уровне более осознанно и строго происходит выбор языкового оформления будущего высказывания. Пишущий более внимательно относится к содержанию письменного высказывания, его глубокому и всестороннему продумыванию, выделению в нем главного - смысловых опорных пунктов как средств мнемической ориентировки в тексте. В процессе письма вырабатывается графический образ слова. Письменная фиксация, другими словами, буквенное обозначение речи способствует установлению более прочной связи между понятием и его лингвистическим знаком. Письмо позволяет значительно быстрее и прочнее запоминать языковой материал: слова, речевые единицы и др.

Определенные психологические особенности письма, такие как: замедленный темп реализации письменного сообщения, возможность неоднократного возвращения к написанному, его корректировка, совершенствование - способствуют выработке у обучающихся чистоты речи, правильности ее лексико-грамматического оформления, делают вербальное сообщение объектом продуманной, тщательной, сознательной реализации речевого замысла в письменной форме.

Следует отметить, что психологические особенности процесса письма оказывают положительное влияние на развитие устной речи. Письменная речь с теми требованиями продуманности, логичности, связности, которые она предъявляет, начинает оказывать существенное влияние на развитие устной речи.

Таким образом, содержанием говорения является выражение мыслей, передача информации в устной форме. Развитие осмысленной, произвольной речи у обучающихся способствует формированию умений иноязычного говорения, умению осуществлять коммуникацию в изменяющихся ситуациях общения. Письмо и письменная речь, способствуя формированию более высокого уровня анализа и синтеза речи, развитию ее аутентичности, логичности, связности и чистоты, являются рациональным средством обучения устной речи.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Артемов В.А. Психология обучения иностранным языкам. – Москва, 1969.

2. Винокур Г.С. Избранные работы по русскому языку. – Москва, 1952.

3. Зимняя И.А., Леонтьев А.А. Психологические особенности овладения иностранным языком//Вопросы обучения русскому языку иностранцев на начальном этапе: Сб. статей/ Под ред. А.А. Миролюбова, Э.Ю. Сосенко. – Москва,1971.

4. Митрофанова О.Д. Основные положения методики преподавания русского языка как иностранного// Русский язык за рубежом, 1975. – №1.-4.

5. Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. – М., 1994.

М.К.Мукашева[1]

[1]«Дарынды балаларға арналған Жамбыл атындағы облыстық мамандандырылған мектеп-гимназия» КММ
қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі
Өскемен қ., e-mail: mukasheva.m77@mail.ru

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖАЗЫЛЫМ ӘРЕКЕТТЕРІН ДАМЫТУ (М.ӘУЕЗОВТІҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАН-ЭПОПЕЯСЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Мақалада төрт тілдік дағдылардың ішіндегі жазылым дағдысын жаздырудың тиімді жолдары, технологиясы сөз етіледі. «Абай жолы» роман-эпопеясы негізіндегі жазылым әдістемесі ұсынылады. Жазба жұмысының тұлғаның шығармашылық қабілетін, функционалды сауаттылығын арттырудағы маңызы тәжірибемен ұштастырылған.

Тірек сөздер: технология, сөздік қор, жазба жұмысы, тіл мәдениеті, шығармашылық ойлау.

РАЗВИТИЕ ПИСЬМЕННЫХ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ (НА ОСНОВЕ М.АУЕЗОВА «АБАЙ ЖОЛЫ»)

Аннотация. В статье рассматриваются наиболее эффективные способы и технологии развития навыков письма среди четырех языковых навыков. Предлагается методика письма по мотивам эпического романа «Путь Абая». Важность письменной работы в повышении творческих способностей и функциональной грамотности человека взаимосвязано с опытом.

Ключевые слова: технология, лексика, письмо, языковая культура, творческое мышление.

DEVELOPMENT OF STUDENT WRITING ACTIVITIES (BASED ON THE ISSUE OF M.AUEZOV "ABAY ZHOLY")

Abstract. The article discusses the most effective ways and technologies of writing skills among the four language skills. The method of writing based on the epic novel "The Way of Abai" is proposed. The importance of written work in increasing the creativity and functional literacy of a person is combined with experience.

Keywords: technology, vocabulary, writing, language culture, creative thinking.

Қазіргі заман – білім-ғылымның, ақпараттың жаһандану ғасыры. Әлемде болып жатқан өзгерістер еліміздің экономикасына ғана емес, білім саласына да әсерін тигізуде. Білім берудің мазмұны жаңа форматқа бет бұрып, жаңаша көзқарас пайда болды. Әлемдік білім беру жүйесінде «XXI ғасырда нені оқыту керек?», «Мұғалімдер оқушыларды XXI ғасырға қалай дайындайды?» деген мәселелер қойылып, табысты болу үшін қажетті білім мен қазіргі қоғамға қажет деп танылған төрт тілдік дағдыларды алға тартады.

Жеке тұлғаның өз мүмкіншіліктерін тану, дамыту жолдары, сондай-ақ рухани жан дүниесі бай, өз-өзіне сенімді, жан-жақты дамыған тұлғаны қалыптастыру, білім беру саласында тұлғаның танымдық шығармашылық қабілетін дамытуға баса назар аударылып отыр. «...білімнің негізгі мақсаты толыққанды шығармашыл тұлға тәрбиелеу»,-дейді В.М.Розин [1,б.5-12]. Яғни, білім - оқушының өз мүмкіндігін ашудың, шығармашылық қабілетін дамытудың көзі. Мектеп оқушының тек білім, тәрбие алуымен ғана шектемей, тұлғаның шығармашылық қабілетін ашуына дейін ықпалын тигізеді.

Жаңартылған білім бағдарламасында «XXI ғасыр дағдысы» атанған төрт тілдік дағдыларды: тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылымды дамыту көзделіп отыр. Осы орайда, басқа тілдік дағдыларға қарағанда бірнеше күрделі дағдыларды меңгеруді талап ететін жазылым дағдысының басымдығы көз жеткізуде. Тілдік дағдылардың нәтижесін жинақтаушы, жеткізуші жазылым әрекетін дамыту үшін де құндылықтарға бағдарланған тәсіл мүмкіндіктеріне жүгінеміз. Жазылым қазіргі тілдік дағдылардың ішіндегі күрделісі деп айтуға болады. Әсіресе, қазақ тілі мен әдебиет сабақтарында жазылым әрекетінің рөлі зор. Оқушылардың ауызша, жазбаша сөйлеу тілдерін дамыту - тіл сабақтарының мақсаттарының бірегейі. Ал сауатты жазуға баулудың көзі жазба жұмыстарында жатыр. Оқушылардың алған теориялық білімдерін өмірде тәжірибеге пайдалана білуге дағдыландыруда жазба жұмыстары маңызды.

Оқушылардың ауызша және жазбаша тілін дамыту, соның ішінде жазба жұмысын жүргізудің әдістемесі туралы ғалымдар тарапынан жүргізілген зерттеулер біршама. Шетелдік, отандық ғалымдардың зерттеулеріндегі жазба жұмысының түрлері мен оны жаздырудың теориялық, әдістемелік жолдары ұсынылған еңбектер көп. Атап айтсақ, А.В.Текучев, Н.Ладыженская, Г.Н.Приступа, Ф.Н.Буслаев, М.А.Рыбникова, С.А.Смирнов, В.А.Никольский, О.Ю.Богданова, Л.В.Овчинникова, В.В.Голубков т.б. және де отандық зерттеушілер Ә.Қоңыратбаев, А.Көшімбаев, Т.Ақшолақов, Е.Дайрабаев, Ә.Дайырова, Р.Сүлейменова, С.Тілешева, Р.Құтқожина, Т.Жұмажанова, Қ.Әбдібекқызы, Б.Жұмақаева, Қ.Бітібаева, С.Мақпырұлы т.б. әдіскер-ғалымдар мен жаңашыл ұстаздардың еңбектерінде қарастырылды.

С.Тілешеваның «Әдебиет сабақтарында жүргізілетін жазу жұмыстары», «Әдебиеттік оқу сабақтарындағы жазба жұмыстарының түрлері және жаздыру жолдары» т.б. еңбектерінде тіл дамыту жұмыстары арқылы оқушылардың ауызша, жазбаша сөйлеу тілдерін дамыту, жазба жұмыстарын жүргізудің тиімді жолдары мен әдістемесі қарастырылған. Ал әдіскер-ғалым Қ.Әбдібекқызының «Оқушылардың көркем шығармашылық қабілетін дамыту» атты еңбегінде жазба жұмыстарын жүргізудің жолдары, әдістемесі ұсынылады. Ғалым «Неліктен шығармашылыққа үйртудің бірден-бір формасы – көркем сөз» деген келелі мәселенің шешімін тауып, теорияны тәжірибемен ұштастыра отырып, мәліметтер ұсынады. «Балаларға ұсынылатын арнайы әдеби тапсырма-міндеттердің, жаттығулардың шығармашылық ситуация тудырудағы рөлі өте жоғары»,-деп оқушылармен жүргізілетін жұмыстардың олардың шығармашылық қабілеттеріне әсер етудегі маңызын көрсетеді [2, 23].

Әдіскер ғалым Б.Жұмақаева: «Жазбаша сөйлеу – коммуникативті-шығармашылық әрекеттің бір түрі. Оқушылардың тұлғалық жетілуіне ықпал ететін, шығармашылық қалыптасуына жағдай жасайтын осы жазбаша сөйлеу әрекетін дамыту әдебиет пәнінің басты мақсат-міндеттерінің бірі. Оқушылардың жазба тілін дамыту олардың танымды қабілетін шыңдау барысында жүзеге асады»,-деп атап көрсеткендей, оқушылардың ауызша, жазбаша сөйлеу тілін дамытуда жазба жұмыстары тиімді [3,238].

Технологиялық оқыту жазба жұмыстарын жазғызудың технологиясы мен әдістемесін жаңалауды, жетілдіруді талап етуде, яғни оның инновациялық жолдарынан ізденуді күн тәртібіне қойып отыр. Осы мақсатты жүзеге асыруда өз тәжірибемізде «М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы негізінде оқушылардың жазылым әрекеттерін дамыту» атты авторлық курс бағдарламасы жасалынды.

Қай заманда болмасын ұлттық педагогикамызда ұрпақ тәрбиелеу мәселесіне келгенде ұлттық құндылықтарымызға жүгінеміз. Осы орайда Елбасымыз Қ.Тоқаевтың «Абай және XXI ғасыр» мақаласында да айтылғандай, адамзат әдебиетінің алыбы, кемеңгер Абай мұрасын оқу-тәрбие жұмысында пайдалану - бүгінгі таңда мектеп пен мұғалім алдындағы қасиетті міндеттердің бірі. Бір ұлттың ғана емес, жалпыадамзаттың құндылығына айналған әлемнің 116 тілінде аударылған М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы - ғасырлық туынды, қазіргі заманауи білім беруде де темірқазыққа айналып отыр.

Бағдарламаның мақсаты –М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы бойынша жазылым әрекетін жүргізудің әдістемелік жүйесін жасау, инновациялық технологиясын анықтау. Осы мақсатты жүзеге асыруға байланысты төмендегідей міндеттер қойылады:

- М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы бойынша оқушыны ұлттық мәдениет пен әлемдік мәдениеттің құндылығын салыстыра отырып түсінуге; өз ойын, сыни көзқарасын жазылым әрекеті арқылы еркін жеткізе білуге жетелейтін тапсырмалар түрлерін құрастыру;
- жазылым әрекетін жүргізу әдістемесін көрсету, шығармашылық тапсырмалар жүйесін жасау;
- оқушыларды ғылыми-зерттеу жұмыстарына баулуға бағытталған жазылым дағдыларын анықтау;
- оқушыларды сыни көзқарастарын білдіре отырып, түрлі жанрда мәтін жаздыруға, мәтінге сай жоспар құрғызу, шығармашылық қабілетін танытуға икем-дағдыларын қалыптастыру;
- аудиовизуалды материал мазмұнын жете түсініп, қабылдай отырып, шығармашылықпен жауап жазуға төселттіру;
- өзінің де, өзгелердің де «оқырмандық» қызығушылығын оятуда үшін тұлғаның ішкі уәжін ынталандыру, кері байланыс орнату;
- жазылым әрекетін орындау кезеңіндегі оқушылардың психологиялық ерекшеліктерін айқындау, тиімді әдіс-тәсілдер жүйесін ұсыну;
- Оқушыны ізденімпаздыққа, танымдық қабілеттерін дамытатын тапсырмаларды қолданған инновациялық сабақ үлгілерін әзірлеу, әдістемелік оқу-құралдарын шығару;
- функционалды сауаттылыққа жетелейтін жазылым әрекетінің тиімділігін эксперимент арқылы дәлелдеу.

Төменде «М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы негізінде оқушылардың жазылым әрекеттерін дамыту» бағдарламаны жүргізудің әдістемесін **(Қ.Бітібаеваның жаңа технологиясымен оқыту әдістемесі) ұсынып отырмыз:**

КЕРЕК ДЕРЕК! Даналық бастауы.

«Мен «Абай жолын» қалай жаздым?» /М.Әуезов мақаласы/...

«... әуелі оның өмірін зерттедім. Көптеген деректер тобын жинастырдым. Көкбаймен, атаммен, Ділдәмен, ақынның достары, жауларымен жеке-жеке кездестім. Көкбай, Ділдә, Әйгерім, Нұрғаным... оларды көрдім, әңгімелестім...

...Мен роман жазбақ болғаннан кейін керекті материалды әртүрлі жолмен жинай бастадым. Сондықтан мен оның балалық, жастық шағын, жігіт кезін көрсету үшін Абайды көзбен көрген адамдардың аздаған естеліктеріне сүйенуге мәжбүр болдым. Рас, өзімнің сол Абай шыққан жердің қазағы болғандығымның біраз пайдасы тиді: жасаңдау кезімде Абайды жақсы білетін адамдармен: кемпір-шалдармен кездескенім бар. Олардың кейбіреулері тіпті Абайдан бірнеше жас үлкен адамдар еді...

ЖАЗЫЛЫМ. «Көзқарас» айдаршасы.

- Мақала негізінде жоспар құру;

-Өз көзқарасын білдіре отырып мәтін жазу;

КЕРЕК ДЕРЕК! «Сіз әлі «Абайды» оқыған жоқпысыз? Онда сіз мүлдем ештеңе оқымағаныңыз. Бұл – таңғажайып, бұл – керемет! Далаға жан бітіп, дүние алғаш жаралғандағы мөлдір табиғатымен, бар тіршілік-тынысымен, тәуелсіз тұлғалы жандарымен сіздің көкірегіңізге кеп орнайды. Олардың бойындағы қызулық пен құмарлық қандай, дәл Шекспир суреттеген бейнелердің өзі!»

Альфред Курелла

ЖАЗЫЛЫМ. «Сіз, «Абай жолын» оқыдыңыз ба?...»

Мотивациялық хат. «Абай жолын» оқудағы мақсатым...»

ПОРТРЕТ ЖАЗУ«Қаламгермен өнер сайысы»

І топ. Біржан әні

Өздеріңе ұсынылған үзіндіге мәтіннің өзінен алып ат қойыңдар.

1. Сын есімді табыңдар. Олардың үзіндідегі орны, мәні мен маңызын өздеріңше саралап көріңдер. Әрқайсысың 2-3 сын есім тапсаңдар болды.

2. Біржанның портретіне назар аударыңдар да, оны өздеріңше жазуға талаптаныңдар. Сын есімдерді түр-түріне қарай пайдаланыңдар.

3. Тапсырманы орындап болған соң, бір-біріңнің жұмыстарыңды тексеріп, барлығың сын есімдердің түсіндірме сөздігін құрастырыңдар.

Кесте 1 - Көмек-нұсқау. Сын есімдердің баламасын табу

М.Әуезов «Абай жолы»	Өздерің жазған портрет	Сын есімдер	
		Мәтіндегі	Өз жұмысымда
Орта бойлы, қызғылт жүзді, кең, ақ маңдайлы, нұрлы жігіт			

Кесте 2 - Көмек-нұсқау (Сын есімдердің синонимі, баламасын табыңдар)

Кейіпкерлер	Портрет	Өзің жазған портрет
Әмір	Ақ сұр жүзді, үні жіңішке, таза сәнді екен...	Аппақ жүзді, үні нәзік, мөлдір екен...

Кесте-3 – сабақтар үлгісі

Сабақ	Тапсырмалар	Әдіс-тәсілі
«Сіз, «Абай жолын» оқыдыңыз ба?...»	Мотивациялық хат. «Абай жолын» оқудағы мақсатым...»	Эссе жазу
«Шешендік турнирі».	1. Сөздік құрастыру 2. хабарлама жазу *3.* дәйектеме жоспар құрату Мәтіндерді түзету және түрлендіріп жазу.	«Ойлан, изде, тап» әдісі. Ой толғау жазу, өз ойын қорыту, мәтінмен дәлелдеу.
Модельге негізделген шығарма-суреттеме	«Абай жолы» эпопеясының «Қайтқанда» бөлімі бойынша модель, жоба, макет құру, соның негізінде шығарма-суреттеме жазу.	Макет, жоба, модель құру. Әдеби эссе, ой

«Абай аулына саяхат».		толғау жазу.
«Бестік диктанты»	«Бала шәкірт». Бес кезең бойынша мәтіннің негізінде диктант жазу.	Іздендіру сабағы

Жеке тұлғаның тілдік дағдыларын дамыту, танымдық ізденістерін ұйымдастыру – шығармашылыққа жетелейтін бірден-бір жол. Сондықтан да білімді жеке тұлғаға бағыттай беру мақсаты оқушының дербес ізденісіне, ішкі мүмкіндігінің оянуына әсер ететіні анық. Осы орайда көрнекті педагог Ш.А.Амонашвилидің: «Егер оқу баланың позициясымен басқарылып, дамуға, дербестікке, адамгершілік жағынан қалыптасуына әсер етсе ғана, ол бала өмірінің мәніне айналады»,- дегендей [4,57], білім мазмұны тұлғаның өзін-өзі дамытуына жетелейді. Ал алған білімін өмірде қолдана алатын тұлғаны тәрбиелеп шығару үшін терең ізденіс, шығармашылық қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Розин В.М. Философия техники и культурно-исторические реконструкции развития техники// Вопросы философии. – 1996.-№3. – С.5-12.

2. Әбдібекқызы К. Оқушылардың көркем шығармашылық қабілетін дамыту.–Алматы, Рауан, 1994. – 80 б.

3. Жұмақаева Б.Д. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. Оқулық. – Алматы: «Қыздар университеті» баспасы, 2015. – 242 б.

4. Аманошвили Ш.А. Мектепте алты жастан. Педагогикалық шеберлік. – Алматы: Рауан, 1990. – 573б.

5. Әуезов М. Абай жолы. роман-эпопея.– Алматы: Жазушы,2007. - 384 б.

Б.Қ.Мукеева[1]

[1]148 мектеп-лицей, Алматы қ.

Қазақ тілі мен әдебеиеті пәнінің мұғалімі

АЙТЫЛЫМ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ тілі мен әдебиеті оқулықтарындағы айтылым дағдыларының қолданылуы қарастырылған. Сөйлесу барысында жиі кездесетін кейбір әрекеттер талданып көрсетілді. Сонымен қатар айтылымның одан бөлек ішкі дағдылары да берілген.

Мақалада айтылымның ерекшелігін білу мұғалімге оны терең дамытуға, әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолдана отырып сабақты жоспарлауға мүмкіндік беретін тәсілдер жайлы сөз қозғалған. Мақалада оқулықтан айтылым тапсырмалары алынып, оларға толықтай түсініктеме берілген.

Оқушылардың сыни тұрғыдан және ойлау дағдыларын қалыптастыруына, бала тілінің дұрыс дамуына баса назар аударылып, тапсырмалар баланың жас ерекшелігіне, деңгейіне сәйкес құрастырылатыны ескерілген.

Тірек сөздер: тілдік дағды, дамыту, мақсат-міндеттер, сыни ойлау, педагогикалық жаңалықтар, тиімді стратегиялар

ЭФФЕКТИВНЫЕ СПОСОБЫ РАЗВИТИЯ РАЗГОВОРНЫХ НАВЫКОВ

Аннотация. В данной статье рассматривается формирование навыков разговорной речи в учебниках казахского языка и литературы. Вместе с тем, анализируются некоторые из наиболее распространенных навыков речевой деятельности, используемых во время разговора.

Предпринята попытка рассмотреть способы, при помощи которых знание специфики произношения позволяет учителю углубленно развивать навык говорения, планировать урок, используя различные методы. В статье представлены задания для студентов и подробное объяснение учебных задач.

В исследовании особое внимание уделяется формированию у учащихся критических и мыслительных навыков, правильному развитию речи ребёнка с учётом заданий составленных в соответствии с уровнем восприятия ребенка.

Ключевые слова: языковые навыки, развитие, задачи, критические, педагогические инновации, эффективные стратегии.

EFFECTIVE WAYS TO DEVELOP SPEAKING SKILLS

Abstract. This article discusses the formation of conversational skills in textbooks of the Kazakh language and literature. At the same time, some of the most common actions used during a conversation are analyzed.

An attempt is made to consider the ways in which knowledge of the specifics of pronunciation allows the teacher to develop speaking skills in depth, to plan a lesson using various methods. The article presents assignments for students and a detailed explanation of the educational tasks.

The study pays special attention to the formation of students' critical and thinking skills, the correct development of the child's speech, taking into account the tasks compiled in accordance with the level of the child's perception.

Key words: language skills, development, tasks, criticism, pedagogical innovations, effective strategies.

Бүгінгі таңда мектеп мұғалімінің алдында тұрған үлкен міндеттердің бірі оқушылардың тілдік дағдыларын дамыту мәселесі. Ең бастысы тілді тиімді меңгертуде төрт дағды арқылы жүзеге асырылатыны белгілі. Оқылым, тыңдалым, жазылым және айтылым дағдылары коммуникативтік дағдылар болып табылады. Пән бойынша қазақ тілінен оқу бағдарламасының мазмұны оқушының сөйлеу және ойлау әрекетін, түрлі сала мен қарым-қатынас жағдайында тілді еркін игеруді қамтамасыз ететін коммуникативтік іскерліктер мен дағдыларды, тілдік өзара әрекет пен өзара түсінісу қабілеттерін дамытуға, сөйлеу тілін жетілдіруге бағытталған.

Жалпы айтылым тілдік төрт дағдының бірі және ол жазылым сияқты продуктивті дағдылар қатарына жатады. Яғни тілді қабылдап үйренуден гөрі оны қолдану, сөйлеу көрініс тауып отырады. Сөйлесу барысында жиі қолданатын кейбір әрекеттер төмендегідей болып келеді:

Сұрақтарға жауап беру
Сөздерді дыбыстау
Дилогқа қатысу (әңгімеге араласу)
Интонацияны қолдану
Пікірталасқа қатысу
Сөйлеу сөзін жоспарлау (презентация жасау барысында)
Жест, мимиканы қолдану
Ақпаратты сұрау немесе айту
Оқиғаларды баяндап беру

Сөйлемді қайта құрастыру (перифраза), яғни бірнәрсені айтып берудің басқа жолын қарастыру.

Жоғарыда айтылған тізімнен шығатын айтылымның ішкі дағдылары мынадай:

• Грамматиканы, сөздерді және қарым-қатынасқа түсу функцияларын (қарым-

қатынасқа түсу себебі мен мақсаты, мысалы: сәлемдесу, кеңес беру, кешірім сұрау, т.б.) қолдана білу;

• Сөйлеу барысында қажетті стильді қолдана білу;

• Сөздерді дыбыс үндестігінің ерекшелігіне сай айта білу;

• Вербальді емес тілді қолдана білу (ым-ишара, мимика);

• Мәтін түрлерін (жаранама, хат, мақала) жаза білу;

• Ауызша флуенттілік (нормаға сай жылдамдықта, аздаған кідіріспен, қайталаулармен өзін-өзі түзете отырып сөйлесе білу және дыбыс үндестігін табиғи түрде қолдана білу);

• Интерактивті стратегияларды (сөйлесу барысында адамдарды қызықтырып,

тілдесуге тартудың жолдарын білу) пайдалана білу.

Айтылымның ерекшелігін білу мұғалімге оны терең дамытуға, әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолдана отырып сабақты жоспарлауға мүмкіндік береді.

«Мен еш уақытта өз оқушыларыма ешнәрсе үйретпеймін, тек қана олардың оқуы үшін жағдай жасаймын»,- деп Альберт Эйнштейн айтқандай, қазіргі оқулықтар да оқушылардың өздігімен білім алуына ыңғайланып жасалған. Мұғалімнің мақсаты сол оқулықта берілген сабақтарды әдістемелік тұрғыдан оқушыларға бағыт беруді ұйымдастыру болып табылады. Әр педагог өзі таңдаған әдістемелік жолын тың идеяларға негіздей алатын болса, жаңашыл педагогтар шеберлігі арқылы оқушылардың оқуға деген ынтасы мен қызығушылығы одан әрі артатыны сөзсіз.

Мысалға, қазақ тілі мен әдебиеті оқулығында айтылым дағдысына берілген тапсырмаларға тоқталатын болсақ: сәйкестендіру тапсырмалары тілді меңгеруде, ойлау қабілетін дамытуда ерекше тәсілдердің бірі болып табылады.

Тапсырма. Төменде берілген ғылым салалары қандай мәселені зерттейді? Сала мен зерттеу нысанын сәйкестендір.

Бұл тапсырманың талабы бойынша оқушы ақпараттардың дұрыс сәйкестігін тауып, оны дәлелдеп айтуы керек. Оқушы берген жауабында сөздік қорын молайтып, тақырыпты қаншалықты түсінгенін көрсетеді.

Диалогтік оқыту – коммуникативтік үдерістің бөлігі және функционалдық сауаттылықты дамытудың өзекті аспектісі. Диалогтық бөлімдегі сабақтарда сұрақ-тапсырмаларға жауап беру, жекелеген, топтық іздендіру жұмыстары: жаттығу орындау, бірін-бірі тексеру, реферат, тест сұрақтарын әзірлеу, әңгіме құрау, мәнерлеп оқу, танымдық ойындар құрастыру, сызба дайындау – бала білімін оқушылық деңгейге деңін көтеруге мүмкіндік туғызады. Орынды пайдаланған оқыта-үйрету ойындар мен топтық, жұптық жұмыстар қазақ тілі сабағында оқушылардың сөйлеуіне мүмкіндік туғызады..

Тапсырма. Мәтін мазмұны бойынша бір-біріңе сұрақ қойыңдар. Мәтіннің жанрлық, стильдік ерекшелігі туралы айтыңдар. Сұрақта төмендегі термин сөздер мен сөз тіркестерін қолданып, мағынасын анықтаңдар: Тапсырма. Мәтінді тыңда. Сұрақтарға жауап бер.

Бұл тапсырмалар негізінде оқушылар жаңа сөздер мен тірек сөздерді қолдана отырып сұрақтар қойып, тақырыпты меңгереді және жаңа тақырыпқа көшу мақсатымен сұрақтарға дұрыс жауап бере отырып, оқушылар тақырып бойынша білімдерін қайталайды. Тыңдалым мен айтылым дағдысына берілген тапсырмада бала естігенін қаншалықты түсініп, өз ойын қорытып сұрақтарға дұрыс жауап беруге тырыса отырып, жаңа ақпаратты меңгереді.

Сонымен қатар визуалды контентте айтылым дағдысын қолдана отырып, тілді үйрету тиімді жолдардың бірі болып келеді.

Тапсырма. Суретке қара. Қайсысы – қай таптың өкілі? Пікіріңді мәтін мазмұнына сүйеніп дәлелдеп айт.

Тапсырма. Берілген суреттердің тақырыппен қандай байланысы бар? Өз ойыңды айт. Ұлы даланың жеті қыры

Бұл тапсырмаларда оқушы суретті қолдана отырып, тақырыпқа байланысты өз ойын білдіре алады, мысал келтіріп дәлелдейді. Бала өз ойын салыстыра жинақтай отырып, дәлелдеуге үйренеді. Тыңдалым мен айтылым дағдылары арқылы тақырыптың мазмұнын түсінуге бағытталып берілген.

Қорыта келе, айтылым дегеніміз – өзге адамдармен қарым-қатынасқа түсу барысында ойымызды жеткізу үшін тілдік бірліктерді қолдану. Оқушылардың сөйлесім әрекеті арқылы мәдениетаралық қатысым құралы ретінде меңгерту. Оқушылардың сыни тұрғыдан және ойлау дағдыларын қалыптастыру. Бала тілінің дұрыс дамуына баса назар аударған жөн.

Қазіргі заман талабы – жан-жақты дамыған, функционалды сауатты тұлға тәрбиелеу. Ол үшін оқыту әдістеріне өзгерістер енгізіліп жатыр. Алдымен, тілді үйреніп, сол тілде ойлап, сол тілде сөйлейтін азамат даярлау- басты мақсат. Тілді оқыту оңай іс емес екені айқын. Оқушы сүйсіне отырып, құлшыныспен оқуы үшін тиімді, қызықты, жаңашыл әдіс-тәсілдерді қолдану қажет.

Жоғарыда оқушылардың айтылым дағдыларын дамытуға ықпал ететін келесі тапсырма үлгілері талданып берілді:

- сурет бойынша сұрақтар құрастыру;
- сәйкестігін табу;
- мәтін бойынша жоспар құру;
- мәтіннің мазмұны бойынша сұрақтар құрастырып айту, дәлелдеу

Тапсырмалардың мақсаты - оқытуды тиімді пайдаланған жағдайда келесі нәтижеге қол жеткізуге болады:

- Оқушының оқуға деген қызығушылығының артуы;
- іскерлік дағдысының дамуы;
- өзіне деген сенімділігінің қалыптасуы;
- өздігінен оқып негізгі түйінді ойды анықтап алуы;
- мақсатқа өз бетімен ұмтылуы;
- ойлау белсенділігінің артуы;
- шығармашылық дағдысының қалыптасуы;
- өзіндік пікір айтуы.

Қазақтың көрнекті жазушысы, қоғам қайраткері Жүсіпбек Аймауытов: «Сабақ беру – үйреншікті жай ғана шеберлік емес, ол – жаңадан жаңаны табатын өнер»- деген екен. Сондықтан қазіргі таңдағы педагогика жаңалықтарын, қазіргі қолданып жүрген пән ерекшелігіне қарай қолдана білу- оқыту үрдісінде мақсатқа жетудің бірден – бір жолы.

Төртінші секция

ТІЛДІК КОММУНИКАЦИЯ ЖӘНЕ АУЫЗША ӘДЕБИ ТІЛ НОРМАЛАРЫ

Р.С.Рахметова[1]
[1]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
педагогика ғылымдарының докторы, доцент
Қазақстан Алматы қаласы, Raigul.67@mail.ru

БОЛАШАҚ МАМАННЫҢ КӘСІБИ СӨЙЛЕУ ТІЛІН ДАМЫТУ

Аңдатпа. Бұл мақалада болашақ мұғалімнің сөйлеу тілін қалыптастыру мәселесі сөз болады. Тіл дамуының жоғарғы сатысы – тіл мәдениеті, мәдениетті сөйлеу. Сөз мәдениеті болашақ мұғалімнің интеллектуалдық әлеуетін арттырады және тілдік қатынасқа төселдіреді. Бұл жерде тілдік қатынас өзара пікір алысу, түсінісу, сөйлесу деген ұғымдардан гөрі тереңірек тілдік қатынас үстіндегі әдеп нормаларының ауызша және жазбаша формаларын меңгеру, дұрыс қатынас жасауға қол жеткізетін тілдік құралдарды тиімді пайдалана білу мағынасын қамтиды. Осындай құзіреттілікті меңгерту - болашақ мұғалім-мамандардың кәсіби шеберлігінің сипаттамасы.

Түйін сөздер: сөйлеу тілі, сөйлеу мәдениеті, сөйлесім әрекеті, әдіс, танымдық деңгей

РАЗВИТИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ РЕЧИ БУДУЩЕГО СПЕЦИАЛИСТА

Abstract. This article deals with the education of the future teacher's speech culture and the improvement of the pedagogical language. The highest level of language development is language culture, speech culture. Cultural speech increases the intellectual potential of the future teacher and promotes communication to languages. In that case, linguistic communication means not only the notions of interchange of opinions, speech, and moochles, but the development of oral and oral forms of language culture, which has a more in-depth concept, also contributes to the study of linguistic forms for spectacular communication. The development of such competent qualities is the level of professional skill of the future teacher.

Keywords: speech culture, speech activity, spoken language, method, cognitive level

DEVELOPMENT OF THE PROFESSIONAL SPEECH OF THE FUTURE SPECIALIST

Аннотация. В этой статье говорится об образовании культуры речи будущего учителя и о совершенствовании педагогического языка. Высший уровень развития языка – языковая культура, культура речи. Културьная речь увеличивает интеллектуальный потенциал будущего учителя и способствует коммуникации к языкам. В том случая языковая коммуникация обозначает не только понятия взаимообмена мнениями, речью, и мычлями, а освоение пиьменных и устных форм языковой культуры, которая имеет более углубленное понятие, также способствует изучению языковых форм, для эффектных общении. Освоение таких компетентных качеств – это уровень профессионального мастерства будущего преподавателя.

Ключевые слова: метод, язык речи, культура речи, коммуникативная деятельность, познавательный уровень

Болашақ педагогтердің сөйлеу тілін дамыту - өзекті мәселелердің бірі. Білімалушыға қазақ тілінің салаларынан алған теориялық материалдарды әдістемемен байланыстыра беру - әр мұғалімнің міндеті. Қоғамдық-саяси өмірге белсене араласуға қабілетті, өзіндік пікірін ауызша және жазбаша түрде тиянақты, анық, жүйелі жеткізе алатын жеке тұлғаны қалыптастыру басты міндет болып отыр.

Адамның бүкіл өмір бойы жиналған ілімі мен білімі соншалықты көп және терең. Сондықтан оқу үдерісінде оның бәрін білімалушыға меңгерту қиындық тудырады. Ғалымдар бұл мәселені оның танымдық деңгейін көтеру арқылы жетуге болатынын дәлелдеп, тіл арқылы берілетін ойдың ар жағында сол тілде сөйлеушінің танымы, мәдениеті, ұлттық психологиясы, өмір тәжірибесі, т.б. жататынын айтып, білім беруді сол бағытта ұйымдастырудың тиімділігін сөз етуде. Себебі педагогика ғылымы білім беруде жеке тұлғаны қалыптастыру міндетін әлдеқашан қойса да, осы күнге дейін бұл мәселе өз дәрежесінде шешімін таппай келеді. Бұл мәселені педагогика, психология, лингвистика, әдістеме ғылымдарының жаңа бағыттарын басшылыққа ала отырып шешуге болатыны айқын. Сондықтан да оқу орындарында оқытылатын әрбір пәннің, оның ішінде қазақ тілінің де әлеуметтік дамуындағы рөлін айқындап, оны заман талабына сай оқыту көзделеді.

Студенттің күннен-күнге толассыз беріліп жатқан ақпараттар ағымынан өзіне тиістісін, қажеттісін ала білуі де ұстазға байланысты. Ұстаз білімалушының ойлау қабілетін, практикалық дағдысын қалыптастырумен қатар оның ішкі және сыртқы мәдениетін де жетілдіруі керек. Өмір талабы мен уақыт сұранысына сәйкес тілдің қоғамдағы мәнін, адам өміріндегі рөлін, мәдениетте алатын орын және сол тілді сақтап, жеткізетін адамның танымын, қабілетін, тілді қолдану мен жеткізу қасиетін қазақ ғалымдары өз еңбектерінде жан-жақты қарастырған болатын.

Ахмет Байтұрсынұлының пайымдауынша, «жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық», «алыстан ауызбен сөйлесуге» болмайды, «сөйлей білу қандай керек болса, жаза білудің керектігі одан та артық», «сөйлегенде сөздің жүйесін келтіріп сөйлеу» қажет. «Сөздің жүйесін қисынын келтіріп жаза білуге: қай сөз қандай орында қалай өзгеріп, қалайша бір-біріне қиындасып, жалғасатын дағдысын білу» керек. Халықтың ұзақ өмірінде «дағдылы тұтынып келе жатқан сөздері, ол сөздерінің бір-біріне жалғасып тізілетін дағдылы жолы, жүйесі, қисыны» болады [1, 142].

Тілші сөйлеу үдерісінде «бірінші жақ айтушы, екінші жақ тыңдаушы, үшінші жақ бөгделік» қызмет атқаратынын мысалдар арқылы дәлелдеп көрсетеді. «Сөйлеудің асыл мағынасы – біреуге білдірейін деген ойын айту. Айтушының мақсаты – тыңдаушыға ойын түгел түсіндіру. Ойын түсіндіру үшін соған керек сөздерді алу қажет. Бір сөзді ойын анықтау үшін алса, екінші сөзді ойын толықтыру үшін алады, үшінші сөзді ойын пысықтау үшін алады», деп, сөздерді сұрыптап, ұтымды қолданудың тілдік қарым-қатынаста атқаратын рөлін айқындап береді [1, 274, 276].

Тілді күнделікті қолдану үнемі теорияны басшылыққа ала отырып, жүзеге асырылмайды. Сөйлемде сөйлемдерді біршама пайымдалған жағдайда, оларды бұрыс және емлеге сай емес деген тұрғыда пайдаланбаймыз. Біз кідіреміз, тұтығамыз, қайталаймыз, ескертеміз. Сөйлемдердің мағынасын кейде дұрыс түсінбейміз, бірақ оны дұрыс қолдануға ұмтыламыз.

Құдайберген Жұбанов бұл туралы былай дейді: «Сөйлеу деген – біреудің екінші біреуге хабар беруі. Сөйлеушінің тыңдаушыға беретін хабары өзіне әр түрлі әсер ететін болады. Өзінің бір жақын не дос адамының өлгенін хабарлап тұрса, бұл хабар сөйлеушінің өзіне қайғы туғызады. Өзінің бір жолдасының бір ірі табысын сөз қылып тұрса, бұл хабар сөйлеушінің өзіне қуаныш, шаттық енгізеді. Қолынан келетұғын бір істі кезінде істемей, енді істеуге мезгілі өтіп кеткенін білдіріп тұрған болса, сөйлеушінің осы хабарының өзі өзіне опық туғызады т.т. Сөйлеуші бірдеменің жайын хабарлай тұрып, сонымен бірге, сол хабары өз басына қандай әсер ететінін де - қайғыратынын, қуанатынын, опындыратынын т.т. да, көбінесе қоса білдіреді. Өйткені сөйлеуші тас емес, тірі адам, сезімі бар, жүрегі бар адам. Сондықтан оған дүниедегі болып жатқан әр түрлі құбылыстар әр түрлі әсер етпей қоймайды. Біріне қуанады, біріне салқын қанмен қарайды. Рас, кейде сөйлеуші өзіне хабарының қалай

әсер ететінін тыңдаушыға білдірмей, жасыруы немесе теріс білдіруі де, қуанбай тұрып, қуанған адамша сөйлеуі, күлкісі келіп тұрып, жылап сөйлеуі не жылағысы келіп тұрып-ақ, күліп сөйлеуі мүмкін т.т.» . Ғалым «тіл болу үшін уақыт пен орынның бір болуы шарт» екенін, тіл бас-аяғы шектеулі бір ғана заманда» өмір сүрмейтінін, ол «талай замандарды басынан» өткеретінін, «бір замандағы тіл фактісын қосып» жинақтап айтқанда «грамматика» болатынын дәлелдеп көрсетеді.

Ғалымның зерделеуінше, «грамматика бұл терминнің мәнісі түрлі сөздердің жақын-алыстығын тергей, әр тобына белгілі форма тағатын, сөздер ауыл-үй қонғанда, оларға тиісті орын сайлап беретін ғылым саласы».

Тілші «тіл бір адам үшін керек емес, тіл жеке адам үшін жасалған нәрсе» екенін айтып, «бір топтың бәрі бір тілді емес, бір цехтағы адамдар да түрлі-түрлі тілмен» сөйлейтінін, «сондықтан істес болу, бірге болу дегеннің өзі де жеткіліксіз. Тіл бірігу үшін бір мезгілдік топ құру емес, ұзақ замандар бойы бірге болу» қажеттігін дәйектейді. Тілдің бірлігі «атамыз бір болғандықтан» немесе «халықтардың тарихының бірлігінен, нәсіл бірлігінен» емес «бір тілмен сөйлесу үшін адамдар бір-бірімен аралас болуы керек, істес болуы керек» деп тұжырымдайды[2].. Яғни, ғалымның пікірінше, тілдік қарым-қатынас болған жағдайда ғана тілдің бірлігі орнайды, тілді меңгеру жүзеге асады.

Тілді оқытуда оның тілдік қарым-қатынаста қолданылу дәрежесі мен сипаты, әлеуметтік-психологиялық мәніне көңіл бөлінеді. Тіл қызметін сол тілде сөйлеушінің жан-жақты қызметі мен болмысынан тыс қарастыру мүмкін емес. Қоғамдық ортада тіл қатысымдық-прагматикалық қызметпен қоса, танымдық, т.б. қызмет атқарады. Тілдің бұл қызметтерін бір бірінен жеке бөліп алып қарастыруға болмайды. Жеке адамның қоғамдағы орны, атқаратын рөлі, ұстанымы оның іс-әрекетінен байқалады. Оның іс-әрекет нәтижесі мінез-құлқы мен болмысын, бағыттылығын анықтайды. Оның әдет-дағдыларын қалыптастырады. Танымдық білім студенттің білімін арттырып, өз ұлтының тілі, мәдениеті, әдебиеті, болмыс-тіршілігімен терең танысуға, оны игеруге мүмкіндік берсе, тілдік қатынас оны сыртқа шығару арқылы білім алушының ойлау, пайымдау, сөйлеу, тыңдау, түсіну, пікірлесу, т.б. әрекеттерін жүзеге асырады.

Сабақ үрдісінде қолданылатын тапсырмалар студенттің танымдық деңгейін көтере отырып, оның ортаға негізделген қарым-қатынаста сөйлесім әрекетін жоғары дәрежеде жүзеге асыруына жағдай тудырып, сөйлеу мәдениетін жетілдіреді. Сабақта студенттердің шығармашылық ойлауын, рухани мәдениетін, интелектуалдық дамуын т.б оқу пәндерінің мүмкіндігі арқылы қалыптастыра аламыз. Соның негізінде студентті жеке тұлға, білікті маман, кәсіби әдіскер ретінде тәрбиелеуді мақсат етеміз. Бұл мақсатқа жетуде әр пәнді оқыту әдістемесінің берері мол. Өйткені әдістеме ғылымы білім берудің мақсаты мен міндетіне қарай әр пәнді оқытудың тиімді әдіс-тәсілдерін, яғни маманның кәсіби дайындығының сапасын көтерудің жолдарын қарастырады. Әлемдегі өркениет пен ғаламдану үрдісіндегі мәдениетті игеру, әлемдік білім кеңістігіне ену, дара тұлға дайындау мәселелері барлық оқу орындарында болашақ ұрпақты жоғары мектепте сапалы оқыту ісімен тығыз байланысты. Ол үшін сабақ үрдісінде сөйлесім әрекеттерін өзара бірлікте, сабақтастықта қолдану қажет. Кәсіби маманның сөйлеу шеберлігін дамыту қатысымдық бірліктердің мазмұндық және формальдық жақтарына бағынышты болып келеді. Құрылған сөйлеу жағдаяты, бір жағынан, ойлаудың тууын ынталандырады, ал екінші жағынан аталмыш ойдың жөнелтілген нүктелік қалыптасуы болып табылады. Мұның бәрі бізге тілдік таным тікелей қатысымдылықпен байланысты және керісінше, қатысымдылық қалыптасқан тілдік танымды болжайды деген шешім шығаруға мүмкіндік береді.

Тілдік қатынастың негізгі мақсаты – ақпарат алмасу. Осыған байланысты білім алушы қатысымға түсе отырып, төмендігідей әрекеттерді орындайды:

- Ақпаратты тиімді қабылдап алу;
- Ақпаратты тиімді жіберу;

- Әңгімелесушіні сендіріп, оны әрекет етуге қозғау салу арқылы қойылған мақсатқа жету;
- Әңгімелесуші туралы қосымша ақпарат алу;
- Оң көзқараста өзін-өзі таныстыру.

Білім алушы осы әрекеттерді орындау арқылы, танымын кеңейтеді.

Ақпаратты тиімді қабылдап алу ауызша және жазбаша түрде келіп, оқу мен тыңдау дағдыларын меңгеруге жетелейді. Ақпаратты тиімді жіберу (жазбаша және ауызша) хат жазумен сөйлеу дағдыларына тікелей байланысты. Әңгімелесушіні сендіру арқылы қойылған мақсатқа жету негізгі риторикалық тәсілдерді (жазбаша және ауызша), сонымен қатар сендіру мен себеп болу әдебін білуді талап етеді. Баяншы қабылдаушы туралы қосымша ақпарат алу үшін тілдің қоғамдағы қызметінің обьективті заңдылықтарының негізін (адамның әлеуметтік жағдайын, оның мәдени-әлеуметтік даму деңгейін білу үшін), әңгімелесушінің дауыс ырғағын (оның эмоционалды көңіл-күйін білу үшін) ажыратып, оның пікірінің мазмұнын, сөздің астарын түсіну қажет. Ол үшін тілді оқытуда әңгімелесушінің оң көзқарасын тудыра алу қабілетінің болуына назар аударып, сөйлеу мәдениетінің негіздерін, тіл білімінің нормаларын меңгеруіне жағдай тудыру керек. Лексикалық және грамматикалық бірліктерді қарым-қатынаста ұтымды қолдану да білімалушының сөйлеу шеберлігін жетілдіре түседі. Білімалушыны көзқарасын айта білуге, басқа студенттермен дұрыс қатынас жасауға итермелейді. Көпшілік алдында сөйлей білуге үйретеді. Тілдің теориялық материалдарын сөйлесім әрекетінде ұтымды қолдануға жағдай тудырады.

Білімалушының сөйлеу тілін дамытуда қатысымдық дағдыны қалыптастыру жаттығуларын пайдалану ұтымды. Себебі жаттығудың бұл түрінде сөйлесім әрекетінің барлық түрлері (тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым, тілдесім) қамтылады. Жаттығудың бұл түрі болашақ маманның кез келген тілдік ортада еркін пікір алмасуына, дискурста қойылған сұрақтарға дұрыс жауап қайтара білуіне, түрлі мазмұндағы тілдік жағдаяттарда білім, білік, дағдыларын қолдана білуді жетілдіруге, ойын жүйелі жеткізе білу мен пікірін дәлелді түрде жеткізуді дағдыландыруға, тілдік жағдаятта оңтайлы шешім қабылдауды үйретуге бағытталады. Мәселен, «Қазіргі қазақ тілінің синтаксисі» пәні бойынша студенттерге төмендегідей тапсырма беруге болады:

Абай аға, мынау – біздің үйлер. Қасындағы Тобықты жуандарының жасы үлкені Байғұлақ еді. Аталған жерлерге қонақ үйлер де, ас үйлер де тігілген екен. Сабырсыз Баймағанбет Абайдың жай жүрісіне шыдай алмай алдын орап кетті (М.Ә.). Ырғала жортқан вагонның үстінен кейде мініп отырған адамдарды қатты жел сыпырып алып қала жаздайды (С.М.). Туған жердің қадірін шетте жүргенде біледі екенсің (М.И.). Бірақ таңданғанын білдірмейін деп аузын бір сылп еткізді де қойды (Ғ.М.). Ауылдағы енелер мен абысындарға қосылып Ділдә келініне кимешек-шаршы, қалың жібек желек кигізіп жіберіпті. Ақ шаршы, кестелі кимешектерін әсем ғып салған күлкіші келіншектер де көп (М.Ә).

Оқылым. Этномәдени бірліктерді табыңыз. Олардың қандай сөйлем мүшесінің қызметін атқарып тұрғанын айтыңыз.

Айтылым. Адамның көңіл-күйін білдіріп тұрған сөйлемдерді тауып, оның мағынасын түсіндіріңіз.

Жазылым. Бейвербалды амалдар арқылы беріліп тұрған сөйлем мүшесін тауып, осы сөйлемге сатылай кешенді талдау жасаңыз. Бейбербалды амалдарды қатыстыра отырып, сөйлем жазыңыз.

Тілдесім. Этномәдени тілдік моделі бар сөйлемді тауып, осы тақырыпта диалог құрастырыңыз.

Жаттығудың міндеті – жай сөйлем туралы білім, білік дағдыларын жетілдіру. Синтаксистің басқа пәндермен байланысын таныту.

Жаттығудың нәтижесі. Танымдық оқылым арқылы этномәдени бірліктердің мәнін түсінеді, оның сөйлемде атқаратын қызметін таниды. Бейвербалды амалдың адамның мінезін

берудегі қызметімен танысады. Сатылай кешенді талдау жасай отырып, пәнаралық байланысты жүзеге асырады. Этномәдени тілдік моделдің адам өміріндегі атқаратын рөлін айқындайды.

Сонымен қатар маманның сөйлеу тілін дамытуда диалогтің алатын рөлі айрықша. Диалог – екі жақты құбылыс. Диалог қарым-қатынаста көзделетін мақсатқа қарай күнделікті тұрмысқа байланысты және ресми қарым-қатынасқа сәйкес құрылуы мүмкін. Диалогтық сөйлеуде ым-ишараттың, дене қимылының белсенділігі, эмоционалды-экспрессивтілігі мен әсерлілігі айрықша рөл атқарады. Диалогта сөйлемдердің ықшамдалуы, сөйлейтін сөздің алдын-ала жоспарланбауы, ауыз-екі стилінің басым болуы көптеп кездеседі.

Диалог арқылы студент сөйлеу мәдениетін игеруге, өзінің сөзін, ойын жалғастыра алуға, әр түрлі тақырыптар төңірегінде сөйлесе алуға, айтылған әңгіме, оқылған әдебиет, мәтін, өнер, кино, т.б. туралы өз ойын білдіруге мүмкіндік алады. Диалогтік тілдесім барысында студенттер жұп болып та, топ болып та, ұжым болып та бір-бірімен тілдік қатысымға түседі. Бұл – диалогтік сөйлеудің өзіндік белгілері. Диалогтік оқыту амал-тәсілі студенттерді сөйлеуге, белсенділікке, өзара пікір алысуға итермелейді. Диалог барысында пікірлесіп тұрған тұлғалар «әрі баяншы, әрі қабылдаушы» қызметін атқарады. Диалог сөз бөгелмей еркін айтылады, ол ойды кең түрде жеткізуді қажет етеді. Үнемі кезектесіп айтылатындықтан ықшам келеді, тек әңгімелесуші адамдардың өздеріне ғана түсінікті болады. Мәселен, «келе жатқан тоғызыншы» деген сөйлемге осындай нөмірлі автобусты күтіп тұрған адамдар ғана түсіне алады.

Қорыта келгенде, сабақ үрдісінде тапсырмалар мен жаттығуларды ұтымды пайдалану білімалушының өз пікірін айта білу және өзінің пікірін сыйлау сияқты қасиеттерін дамытуға көмектеседі. Олардың өзіне деген сенімділігін қалыптастырып, өз қабілетіне және шығармашылық мүмкіндігіне деген сенімін нығайтады. Жаттығуларды орындау барысында студенттер өзі туралы айтуға, өзінің сезімі, ойы, әдеті туралы әңгімелесуге, оны ой елегінен өткізіп, баға бере білуге, ізгі ниет, ықылас таныта білуге тырысады. Топ арасында анық, еркін әңгімелесіп, өз пікірін қысылмай сыртқа шығарып, басқалармен сырласып ой бөлісуге дағдыланады. Адамдар арасында өзін қалай ұстау керек екендігін ұғынып, қатысымға қажетті тілдік бірліктерді сұрыптап қолдануға ұмтылады.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің «Тілдік коммуникация парадигмалары: әдеби айтылым мен латынәліпбилі жазылым» атты гранттық жобасы (ЖТН AP08855685) негізінде жарияланды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Тіл – құрал (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Ел-шежіре, – 2013. – 384 б.

2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 2010.– 608 б.

Ж.С.Мангышева[1]
[1]Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті,
Гуманитарлық ғылымдар магистрі
Алматы, Қазақстан, e-mail: mangysheva.zhanar@gmail.com

СӨЙЛЕСІМ ӘРЕКЕТІ ТҮРЛЕРІН КЕШЕНДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Аңдатпа: Мақалада жоғары оқу орындарында практикалық қазақ тілін оқытуда қолданылатын әдістер жүйеленіп берілген. Сөйлесім әрекетін жетілдіруге бағытталған сабақ жоспары ұсынылып отыр.
Тірек сөздер: сөйлесім әрекеті, оқылым, тыңдалым, жазылым, тілдесім.

КОМПЛЕКСНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ВИДОВ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация: В статье систематизированы методы, используемые при практическом обучении казахскому языку в высших учебных заведениях. Предлагается план урока, направленный на совершенствование речевой деятельности.
Ключевые слова: речевая деятельность, чтение, аудирование, письмо, общение.

COMPLEX ORGANIZATION OF SPEECH ACTIVITIES

Abstract: The article systematizes the methods used in the practical teaching of the Kazakh language in higher educational institutions. A lesson plan aimed at improving speech activity is proposed.
Keywords: speech activity, reading, listening, writing, communication.

Жоғары оқу орындарында қазақ тілін сапалы оқыту, студенттердің тілге қызығушылығын арттыру, күнделікті қолданыста еркін пайдалану, мамандық тілі мен ғылым тілі деңгейіне көтеру үшін тілді оқытудың кешенді әдістемелері жасалуда. Жоғары және (немесе) жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру ұйымдары үшін "Қазақ тілі" жалпы білім беру пәнінің үлгілік оқу бағдарламасы дайындалып, ұсынылды.

1-тарау. Жалпы ережелер

1. Осы жоғары және (немесе) жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру ұйымдары үшін «Қазақ тілі» жалпы білім беру пәнінің үлгілік оқу бағдарламасы (бұдан әрі – бағдарлама) «Білім туралы» Қазақстан Республикасының Заңының 5-бабының 5-2) тармақшасына сәйкес әзірленді және оқытудың мақсатын, міндеттерін, құрылымын, мазмұнын, әдістерін және нәтижелерін айқындайды.

2. Осы бағдарлама жалпы білім беретін «Қазақ тілі» пәнін жаңартылған мазмұнда оқып үйренуге, студенттің коммуникативті құзыреттілігін жетілдіруге, жеке тұлғалық әлеуетін дамытуға бағытталады. Студенттердің сөйлесім әрекетін жетілдірудің әдістемесі дайындалды. Тақырыпты меңгерту жоспары төмендегідей ретте құрылды.

Мәтін алды тапсырма:сөздікпен жұмыс

Тыңдалым

Оқылым: Мәтінмен жұмыс

Айтылым

Жазылым

- тапсырмалардың мақсаты;
- бағалау критерийі;
- күтілетін нәтиже

СӨЙЛЕСІМ ӘРЕКЕТІ КОМПОНЕНТТЕРІ: ЖҮЙЕСІ МЕН МАҢЫЗЫ

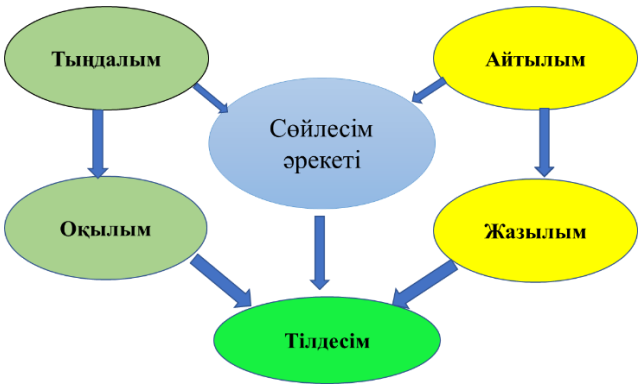

1-кесте.

1. Мәтін алды жұмыс
Сөздікпен жұмыс:
- мағынасын түсіндіру;
- сөздерді аудару;
- сөз тіркесін, сөйлемдер құрастыру;
- тақырыпты болжау.
2. Мәтінмен жұмыс.
- Тыңдалым.
- Оқылым.
- Жазылым.
- Айтылым.
- Тілдесім.
3. Мәтін соңы жұмыс. Тілдесім.

1. СӨЗДІК: Ұланымын - Ұл сөзінің өзі көне түркі тілінде оғул тұлғасында болған, кейінірек оғул>уғул>уыл>ұл сияқты сөз ішіндегі «ғ» дыбысының еруінің нәтижесінде қазіргі қазақ тіліне ұл формасында жеткен.

Ұланымын Қарасаз деп аталатын ауылдың
Құрдас син.: құрбы, теңдес, қатарлас, жасты
Бір жылы туған, жасы бірдей адамдар. жасты адамдар – ровесники
- Құрдасымын Шәмілдің
Жынысың кім? – (пол)
Еркекпін ғой, еркекпін! – ер адам (еркек- әйел)
Және-дағы тәуірмін.... – жақсы, мықты, сапалы (лучше всех)
–Шыққан тегің?
–Шаруамын - қарапайым отбасынан шыққанмын
бар тірліктен – жұмыс, тіршілік ету
Бағалы оны санаймын - есептеймін
жоғарыға балаймын -
қазақша – қазақ тілінде
Бір басымнан - бір өзім, өзімде
Бір басымнан бар мамандық табылар.
Міндеттісің бе әскерге? (обьязанность)
- Міндеттімін - (военнообьязанный)
жас кеуде – жас жігіт, жас адам (молодой человек)
Жанын қиған Мәскеуге – жанын берген, құрбан болған
Сөгіс алып көрдің бе? - ескерту алу -(выговор)
періште едім дей алмаймын – (я не ангел)
Ол жағынан періште едім дей алмаймын

мүлде – (совсем)
Мен мүлде
Ойлы-қырлы бұл өмірде болады ғой мүлт кету – шатасу, қателесу, жаңылысу – (допущение ошибки)
Ол өзі бір еншісі ғой ездің әрі ердің де...
Енші- доля, ез - сөзі көп адам (балтун), ер – (мужщина, мужик)
Болғамын жоқ - болмадым – (быть, не был, находиться)
қол бұлғап – қолын бұлғап шақыру - (махая рукой, пригласить)
Олар маған тұрған да жоқ қол бұлғап.
Қалу – оставаться
мен үйде қаламын → я останусь дома
Өлу – умереть
Жәйіммен – өзіммен өзім,
Қалсам болды, өлсем болды жәйіммен,
Пенде – адам (человек)
Жерде жүрген ақын деген пендемін.
Жырлау – жырға , өлеңге қосу (слагать стихи; петь стихами)
Мен өмірді жырлау үшін келгемін.
Жазылым тапсырмасында грамматикалық заңдылықтарды білу арқылы тіркесті, сөйлемді байланыстырып дұрыс жаза алу әрекеті орындалады.
2. Тапсырма: Берілген сөздермен сөйлем құраңыз.

Тірек сөз	**Тілдік құралдар**
Құрдас	менің
Міндеттімін	сен
Ұланысыз	қай ауыл
Жанын қиған	Әлия мен Мәншүк
Қолын бұлғап	досымды
Енші	беру
Сөгіс	бірінші
Мүлт кету	әр адам
Тәуір	әңгіме
Санаймын	білімді

Тыңдалым. https://www.youtube.com/watch?v=shqK5GNAGX4
Аудиомәтінді меңгеру барысында тақырыпқа қарай тілдік бірліктерді есту, қабылдау, түсіну және қолдану жүзеге асырылады.
Оқылым. Өлеңді түсініп, мәнерлеп, сауатты оқу әрекеті мен қажетті деректерді сұрыптап алуға үйренеді.

Мұқағали Мақатаев
Менің анкетам

– Туған жерің?
– Ұланымын, Қарасаз деп аталатын ауылдың.
– Туған жылың?
– 1931. Құрдасымын Шәмілдің.
– Жынысың кім
– Еркекпін ғой, еркекпін!
– Және-дағы тәуірмін.
– Партияда барсың ба?
– Жоқпын.

– Шыққан тегің?
– Шаруамын. Бар тірліктен бағалы оны санаймын.
– Білімің ше?
– Орташа ғой. Алайда өзім жоғарыға балаймын.
– Ана тілің?
– Қазақша. Қысылғанда орысша да, немісше де, тағы бар.
– Қайда істедің?
– Мынау «Еңбек кітапшамнан» танып ал.
Оқымаған, дипломсыз демесең,
Бір басымнан бар мамандық табылар.
–Міндеттісің бе әскерге?
–Міндеттімін.
Біздің әлі жас кеуде.
Жауынгердің ұлымын ғой,
Жанын қиған Мәскеуге.
– Сөгіс алып көрдің бе?
– Ол жағынан періште едім дей алмаймын
Мен мүлде.
Ойлы-қырлы бұл өмірде болады ғой мүлт кету,
Ол өзі бір еншісі ғой ездің әрі ердің де...
– Шетелдерде болдың ба?
– Болғамын жоқ.
Олар маған тұрған да жоқ қол бұлғап.
Қалсам болды, өлсем болды жәйіммен,
Осы отырған орнымда-ақ.
–Мекен-жәйің?
–Мекен-жәйім – жер менің.
Жерде жүрген ақын деген пендемін.
Қалам, қағаз, уақыт бер тек аздаған,
Мен өмірді жырлау үшін келгемін.
Тапсырма.
1. Мұқағалидың өмірін ауызша баяндаңыз.
2. Егер Мұқағалимен кездессең, қандай сұрақ қояр едің?
- сұрақ нақты және сауатты құрылуы керек.
- сұраққа жауап түсінікті және қызықты болуы керек.
Өлеңнің негізінде Мұқағалидың түйіндемесін жазыңыз. Түйіндеменің формасы беріледі.

Үй тапсырмасы: 1. Өз түйіндемеңізді толтырыңыз.
2. Жаңалық айту. Осы күні туылған атақты адамдардың өмірі жайлы қысқаша ақпарат дайындап айтыңыз.
Аудиторияда. 1-тапсырма.
Мақалдардың мағынасына қарай сөздердің ретін тауып жазыңыз, жаттап алыңыз.
1. «таныс білсеңіз, жүзбен Бірді боласыз»
2. «біл түсін мыңның атын Жүздің білгенше,»
3- тапсырма. Оқылым. Айтылым. Тілдесім.
Есте сақтаңыз!
● Танысу кез-келген адамның мәдениеттілігін көрсетеді.
● «Әр адам - өз мәдениетінің елшісі»,- дейді М.Әуезов.
● Адамдар бір-бірімен
- қонақта,
- жолсапарда,
- жұмыс барысында,

- мәдени орындарда,
- басқа мемлекеттерде танысады.

● Жат ортаға, кеңсеге жаңадан келген адам сәлемдесіп, өзін таныстырады.

● Таныстырушы жасы, лауазымы, кішілерді үлкендерге, ер адамдарды әйелге алдымен таныстырады.

Сәлемдесу мен танысу кезінде қолданылатын этикеттік орамдар:

- Сәлеметсіз бе, Сәлем, Қалыңыз қалай? Амансыз ба?
- Танысуға рұқсат етіңіз.
- Өзімді таныстырайын.
- Сізге әріптесімді, досымды таныстыруға рұқсат етіңіз.
- Танысқаныма қуаныштымын.
- Мен де (қуаныштымын).
- Отырыңыз!
- Кешіріңіз!
- Рақмет.
- Сау болыңыз. Кездескенше.
- Ғафу етіңіз. Сізден сұрауға бола ма?

Тілдесім. Жағдаяттық тапсырмалар.

«Аквариум» Жағдаяттарға сай кейіпкерлердің рөлінде сөйлесіңіздер. Диалогте танысу кезінде айтылатын сөздік орамдарды қолданыңыздар.

1-жағдаят: Топта бірге оқитын досыңызбен танысып, сөйлесіңіз.

2-жағдаят: Автобуста бір қызбен танысқыңыз келді. Танысыңыз.

3-жағдаят: Бейтаныс үлкен кісіні көшеден өтуге көмектесіп жібердіңіз. Сіздер жөн сұрасып сұхбаттасып қалдыңыз.

4-жағдаят: Кітапханаға оқырман ретінде тіркелуіңіз керек. Кітапханашыға өзіңіді таныстырыңыз.

5-жағдаят: Жұмысқа тұру үшін әңгімелесуге бардыңыз. Өзіңізді таныстырыңыз. Сұрақтарға жауап беріңіз.

Қазақ тілін сауатты үйрету үшін берілетін жазба жұмыстарын дұрыс жоспарлаудың маңызы зор. Жазылым әрекетін орындау арқылы айтар ойын жазбаша құрастыра білуге, қысқаша әңгімелеп беруге, сауаты дұрыс жаза білуге дағдыланады.

Жазылым. Үй тапсырмасы.

ӨЗІМ ТУРАЛЫ

- Атың (Қандай мағына береді? Өзіңе ұнай ма? Неге?)
- Туған жерің (несімен қымбат ?)
- Туған күнің, айың, жылың (Зодиак? Бұл жыл тарихта несімен ерекше?)
- Өз бойыңдағы қасиеттер (Қандай қасиетіңді жоғары бағалайсың?
Қандай кемшілігің бар?)
- Өз бойыңдағы қабілеттер (Нені жақсы жасай аласың? Нені жасауға күшің жетпей жүр?)
- Өмірлік кредоң (Өмір сүру принципің қандай? 3 принцип)
- Хоббиің (жүрегіңнің қалауы не?)
- Достық пен махаббат (Нені бағалайсың? Не қатты ұнайды? Нені мүлде ұнатпайсың?)
- Болашақ мамандығың (Неге дәл осы мамандықты таңдадың? Мотив?)
- DMUK (De Montfort University Kazakhstan) Неге дәл осы университетті таңдадың?)
- Сен үшін тіл дегеніміз - (Қанша тіл білесің? Қазақ тілі сен үшін қандай тіл? Сенің болашағыңда оның орны қандай?)

Талаптар:

- жауап 1 параққа өз фотосы қойылып, диаграмма түрінде постер жасалуы керек;

Спорт, достық, махаббат, тіл туралы

- жауаптар қысқа, қызықты, мәнді, нақты болуы керек;
- жауап ауызша айтылуы қажет;
- берілетін уақыт -3 минут.

Бағалау критерийлері:

- жауаптың креативтілігі – 1
- безендірілуі – 1
- уақытқа сыйымдылығы – 1 Барлығы – 3 балл.

Қорытындылай келсек, тапсырмаларды жүйелі дайындау арқылы, студенттер тақырыпты меңгереді; сөздік қоры байиды; сөйлесім әрекеті компоненттерін кешенді жүзеге асырады; білімін таныс және бейтаныс жағдаяттарда қолдануға машықтанады; креативті ойлау дағдылары дамиды; пәнге қызығушылығы мен білім сапасы артады.

Қазақ тілін оқыту барысында қолданылатын оқыту әдістері мен технологиялары:

1) студентті оқытудың орталық объектісі ретінде қарастыратын оқыту әдісі, ол студенттердің де оқыту үдерісіне рефлексивті көзқарасына негізделеді;

2) құзыреттілікті қалыптастыруға бағытталған оқыту;

3) коммуникативті сөйлеу әрекетін меңгеру;

4) мәтіннің мағынасын когнитивті модельдеу және оның мәнмәтіндегі қызметі негізінде түсіну, талдау;

5) тілдік қарым-қатынасқа конверсациялық талдау жасау;

6) сөйлеу барысында сөйлеушінің мақсатын анықтау және прагматикалық талдау жасау;

7) коммуникативтік ықпал жасауға бағытталған ниеттерді қатыстыра отырып түрлі қарым-қатынас салаларына байланысты мәтіндер құрастыру;

8) әртүрлі форматтағы рөлдік ойындар және оқу пікірталастары;

9) кейс-стади (нақты жағдаяттарды сараптау);

10) жобалау әдісі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы 31 қазандағы №603 бұйрығына 4-қосымша.

2. https://www.youtube.com/watch?v=shqK5GNAGX4

3. Әдебиет порталы.

Ұ.Алжанбаева[1]
[1]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Философия ғылымдарының кандидаты, доцент
Алматы, Қазақстан

ТҮРКІ ЖӘНЕ АРАБ ЕЛДЕРІНІҢ ТІЛДІК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ

Аңдатпа. Түркі әлемінде шығыс тілдері мен мәдениеттеріне деген қызығушылық қай кезде де болғаны анық және қазіргі кезеңге дейін бәсеңдеген емес. Бұл мәселені зерттеу әлі де жалғасын таба бермек. Алайда түркі халықтарының да тілі мен мәдениетінің шығыс елдеріне тигізген ықпалы аз болған жоқ. Демек мәселенің екінші қыры аз зерттелген, тіпті қазіргі ғылыми парадигмалар тұрғысынан зерттелмеген десе де болады.

Ендігі жерде тілдік және мәдени қарым-қатынастардың бір жақты болмайтындығын, екі жаққа да әсері болатындығын дәлелдеудің, түркілердің өздерінде сақталмаған байырғы элементтерді өзге шығыс тілдерінен іздеудің қажеттігі туды.

Тірек сөздер: Түркі әлемі, Шығыс мәдениеті, арабтар мен парсылар, мәдени-тарихи байланыс, түркітану, түркизм

TURKISH AND ARABIAN COUNTRY LANGUAGES

Abstract. It is clear that the interest in Eastern languages and cultures in the Turkic world has always existed and has not diminished to this day. The study of this issue will continue. However, the language and culture of the Turkic peoples also had a significant impact on the eastern countries. Thus, the second aspect of the problem is poorly understood, even in the context of modern scientific paradigms. Now there is a need to prove that linguistic and cultural relations are not one-sided, but to influence both sides, and to look for ancient elements in other Eastern languages, which are not preserved in the Turks themselves.

Keywords: Turkic world, Eastern culture, Arabs and Persians, cultural and historical ties, Turkology, Turkism.

Кіріспе.Тілдік өзгерістердің нақты себептері зерттеушілерді баяғыдан-ақ қызықтырып келеді. Осы күнге дейін тіл теориясында бұл сала ең күрделі, қарама-қайшылығы мол мәселелердің қатарына жатады. Осы бір қиын түйінді шешуде тілдік өзгерістер себептерін ішкі және сыртқы себептер деп бөлу маңызды қадам болды.

Тілде тілдік жүйе элементтерінің өзара әсерінен, немесе сөйлеушінің санасы мен еркінен тыс тілдік ішкі процестер нәтижесінде алуан түрлі өзгерістер болып жатады. Мұндайда тіл дамуының ішкі факторлары іске қосылады. Бірақ кейде тілдік өзгерістерге халықтың тілінен тыс себептер де, әлеуметтік қарым-қатынастар, экономика мен мәдениеттің дамуы т.б. түрткі болды. Мұндай факторлар сыртқы факторлар деп аталады.

Тілдік өзгерістерге себеп болатын осындай факторлардың бірі - бір тілдің өзге тілмен қарым-қатынасқа түсуі. Тілдердің өзара қарым-қатынасы-лингвистикалық, психологиялық, әлеуметтік, этнотарихи т.б. факторлар өріле байланысқан құбылыс.

Тіл әдетте қоғам өмірінің әлеуметтік-экономикалық жағдайын көрсетеді. Тілдің өзі, сондай-ақ онымен байланысты коммуникативтік қатынастар сол уақытқа дейін болған жағдайлар мен оқиғалардан келіп шығады және өз бойында болашақ дамудың элементтерін сақтайды. Әрбір қоғамдық-экономикалық формацияға тілдік тоғысулар мен олардың өзара бір-біріне әсері, тілдердің қатар өмір сүру формалары, қостілділік және көптілділік сияқты ерекше жағдайлар тән. Сондықтан тілдік қарым-қатынастың заңдылықтарын нақты әлеуметтік-тарихи контексте зерттеу қажет.

Әдістеме. Бұл мақалада зерттеу материалы ретінде араб тіліне енген түркі сөздері қарастырылды. Олар Баранов Х.К. Арабско-русский словарь-М.,1970, Арабско-русский

словарь сирийского диалекта. -М.,1978, Englich arabik manual for self Studu. - Cairo., Коршунова Я.Б., Шахбаз А.С. Арабско-русский учебный разговорник. -М.,1983., Ал-Джабарти Абд ар-Рахман. Египет под властью Мухаммада Али (1806-1821). -М.,1963, Оңдасынов Н.Д. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. - Алматы: Мектеп, 1984, Гордлевский В.А. Избранные сочинения. -М.,1961, Пумпян Г.З. Отражение русских и украинских реалий в "Путешествии патриарха Макария Антиохийского". В сборнике статей "Россия и арабский мир". -Санкт-Петербург, 1991 сияқты араб тілінің түсіндірме сөздіктерінен, екі тілді арбша-қазақша, арабша–орысша, арабша-ағылшынша сөздіктерден, араб тілінің диалектілер сөздігінен және түрлі әдеби кітаптардан алынды.

Салыстырмалы-тарихи, әлеуметтік лингвистика, этнолингвистика, когнитивтік лингвистика, компаративистика, диахрондық, синхрондық зерттеу әдістері қолданылды.

Талқылаулар мен нәтижелер. 3.1 Тілдік қарым-қатынасқа себепші факторлар. Тілдер өзара қарым-қатынас жасай отырып бірін-бірі байытады. Бұл процесті зерттеу, тілдер дамуының заңдылықтарын ашуға, олардың құрылыс ерекшеліктері мен болашақта тілдер дамуының келешегін анықтауға мүмкіндік береді.

Тілдік қарым-қатынас туралы ғалымдар түрліше пікір айтады. Мысалы, Ю.Д. Дешериев «тілдік қарым-қатынас» дегенді екі немесе одан да көп тілдердің немесе диалектілердің бір-біріне ықпалы, бір-біріне енуі, бір тілдің өзге тілдерден түрлі тілдік фактілерді қабылдауы, сондай-ақ түрлі кезеңдерде болған тілдік қарым-қатынастар нәтижесі деп түсінеді [1, 98-б.]

Ал В.Ю. Розенцвейг «тілдер қарым-қатынасы және тілдердің өзара ықпалы» және «тілдік тоғысу» ұғымдарын тең қояды. [2, 59-б.] Бұл пікірге Е.М.Верещагин де қосылады. Ол «тілдердің өзара ықпалы», «тілдік қарым-қатынас», «тіларалық тоғысу», «тілдердің өзара қарым-қатынасы» сияқты терминдерді синонимдер деп санайды [3, 55-56-бб.].

Т.П.Ильяшенко тілдік қарым-қатынас дегеніміз тілдік тоғысудың нәтижесі деген пікір айтады. [4, 29-б.]

Тіл білімінде тілдік тоғысу терминін алғаш қолданған А.Мартине болды. Бұл термин У.Вайнрайхтың «Языковые контакты» атты кітабы жарыққа шыққаннан кейін кең етек алды.

Орыс тіл білімінде бұл мәселемен И.А.Бодуэн де Куртенэ, Л.В.Щерба, Е.Д.Поливанов, Л.И.Баранникова, Б.А.Серебрянников, т.б. ғалымдар айналысты.

Қазақстанда бұл тақырыпқа қалам тартқан ғалымдар А.К.Ақбердина, Р.М.Бутина, А.Е.Карлинский және т.б.

У.Вайнрайх тілдік тоғысулар билингвизм, яғни қостілділік жағдайында болады десе [5,9-б.], ал Т.П.Ильяшенко тілдік тоғысудың аясын бұлай тарылтуға болмайтынын, тілдік тоғысулар, яғни тілдік қарым-қатынас тек қостілділік негізінде ғана емес, сондай-ақ әдебиеттер, көркем және аударма әдебиеттер арасындағы қарым-қатынастар негізінде де болатынын айтады.

Тілдік қарым-қатынас әртүрлі жағдайларда бола береді. Құрылысы жағынан бірдей туысқан тілдер немесе құрылысы басқа өзге тілдер арасында да тілдік қарым-қатынас орнауы мүмкін.

Тілдер қарым-қатынасы кезіндегі маңызды процесс - әдебиеттерде дәстүр бойынша кірме сөздер деп аталатын бөтен тілдік элементтердің бір-біріне енуі Сөз ауысу сөйлеу мәдениеті, тілдік норма мәселелері қатарынан маңызды орын алады. Бір тілден екінші тілге енген кірме сөздерді әдетте екі топқа бөледі. Біріншісі - ассимиляцияға ұшыраған сөздер, екіншісі - ассимиляцияға ұшырамаған сөздер. Бірінші топты атауда «кірме сөздер» (заимствование) деген термин қолданылса, екінші топты «шетелдік сөздер» (иностранные слова) деп атау орын алған.

Кірме сөздер тарихшы үшін халықтардың өткен өмірдегі мәдениетін, экономикасын, тарихының кейбір жақтарын толық әрі тереңірек ашып көрсететін құнды материал. Олар бір халықтың екінші бір халықпен қарым-қатынасы қандай болғанын анықтауға мүмкіндік береді.

Шартты түрде культурологиялық аспект деп аталған бұл аспектіден басқа тілдік аспект те бар. Бұл аспектіде кірме сөздер мәселесінің маңызды деп саналатынының басты себебі -

оның тілдің сөздік қорын байыту арқылы тілді жетілдірудің басты тетігі деп саналуында. Кірме сөздер- тіл құрылысын әрі қарай дамытушы факторлардың бірі.

Әрбір нақты тілдің лексикасы сол тілде сөйлеуші халықтың өмір салтының тікелей көрсеткіші. Халықтың шаруашылық, экономикалық, ғылыми және мәдени өмірін және олардың дамуын көрсете алмайтын грамматика мен фонетикадан оның басты айырмашылығы осында.

Фонетикалық немесе грамматикалық жүйелерге қарағанда құрылысы жағынан лексика жүйесі ауысулар үшін ең ыңғайлы сала болып табылады. Сондықтан лексикалық ауысулар себептерін зерттеу барысында, алдымен сөйлеушіні өз тіліне бөтен тілдің сөздерін қабылдауға мәжбүр ететін себеп не екенін білу қажет.

Н.А.Козина мен Т.В.Лигута сөйлеушінің өз тіліне басқа тіл элементтерін қосып сөйлеуінің себептерін былай түсіндіреді:

1. Өз сөйлеу тілін ерекшелеу, өзгеге ұқсамауға тырысу;
2. Шетелдік сөздерді қолданып сөйлеу, сол бөтен тілді меңгерудің бір кезеңі деп танылуы;
3. Сөздер ағынында бір сөзді бөліп, ерекшелеп көрсету, соған көңіл аударуға ұмтылу;
4. Шетелдік сөзді өз тілінің сөзіне қарағанда әлдеқайда көркем, айшықты деп санауы;
5. Тілде бөтен сөздің кең қолданылуы, көп таралуы;
6. Өз тілінде лайықты балама болмауы немесе аяқастынан ондай баламаны таба қоюдың қиындығы [6, 36-б.].

Көріп отырғанымыздай бөтен сөздерді қолданудың бірқатар лингвистикалық және психологиялық себептері бар екен. Бөтен сөзді қолдану – коммуникацияның белгілі бір қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін тілдік нормадан саналы түрде ауытқу.

Кірме сөздер неліктен пайда болды? Бұл құбылыс түрлі халықтардың қарым-қатынасы кезінде пайда болатын түрлі жаңа ұғымдар мен заттарды атау үшін қажет деп түсіндіріледі. Бұл көп жағдайда, шындыққа сай келеді. Жиі қабылданатын сөздер қатарына географиялық атаулар, адам есімдері, азық-түлік, өсімдік, жан-жануар атаулары т.б., яғни сөз алынып отырған халықтың өмір-салтын көрсететін сөздер жатады.

Кірме сөздер дене мүшелеріне де қатысты болуы мүмкін. Сөз қабылдау процесінің өзіне келетін болсақ, көптеген зерттеушілер, бөтен сөзді қабылдаушының қабылданып отырған тілді білуі міндетті емес екенін айтады. Лексикада кірме сөздердің өте мол болуының себебі осы деп түсіндіріледі.

Тілдік қарым-қатынасты ұлғайтуда екі тілді қатар меңгерген адамның да ролі зор.

Бір тілде ғана сөйлейтін адам өз сөздік қорын толықтыруда тек өз халқының лексикалық материалдары- на және өзінен бұрын қолданылған кірме сөздерге сүйенсе, екі тіл білетін адамның лексикалық инновациясының тұрақты көзі ретінде тағы бір тіл тұрады. Екі тілде сөйлейтін адамның өз сөздік қорын толықтыруы қажеттілігінің себептері: 1) зиянды омономияның болуы; 2) синонимді қажетсінуі; 3) белгілі бір ұғымды атау үшін жеңіл әрі жиі айтылатын сөздің болмауы; 4) сыртқы әлеуметтік-мәдени себептер. Соған орай екі тілде сөйлейтін адам бір тілде сөйлейтін адамға қарағанда жаңа заттардың бөтен тілдегі атауларын қабылдауға бейім тұрады, өйткені жаңа мәдениетпен танысу жаңа сөздермен танысуға себеп болады.

Егер басқа тілдің әлеуметтік маңызы күшті болса, онда адам сол тілден ауысқан сөздерді қолдануға тырысады, сол тілді білу арқылы өзінің белгілі бір әлеуметтік статусқа ие екендігін көрсеткісі келеді. Мысалы, кезінде араб зиялыларының арасында түрік тілін білудің өзі биік мәдениеттің, зор білімпаздықтың белгісі болған. Арабтарда «Түрікше білмеген - алладан қорықпаған», - деген мәтел сөз де болған[7, 11-б.].

Тілдің неліктен бөтен сөздермен толығатынын, оның себебін Гордлевскийдің төмендегі сөздерінен байқауға болады: Көп білетіндігін көрсеткісі келген саудагер сатып алушыларды түріктің «бирун» (пожалуйте)«буйырың» сөзімен шақырады.

Ал түрік тағамын жақсы көретін кейбір шенеуніктер араб тілін түрік тағамдарының атымен байытты.Мысалы: «йабрақ» - жүзім жапырағына орап пісірген ет пен күріш. Тіпті ас даярлаушыны да олар түрікше «асши» деп атайды.

Ал шенеуніктердің әйелдері үй тұрмысына қажетті сөздерді айтып, таратып жүрді.

Кеңселерде баяу ойлы, кейбір сөздерді аударып әуре болып жатпай-ақ Стамбул кеңселерінің дайын штампымен жаза беретін шенеуніктер отырды. Барлық лауазым аттары Түркияның кеңсе қағаздарында жазылуы бойынша аталды.

Бір қарағанда түкке тұрмайтын факт-моданың өзі де тілді байқаусыз-ақ қажетсіз, артық неологизмдермен толтырып жіберуі мүмкін. Бір кездерде Константинопольда болған қарт арабтың Дамаскіде өз сөзіне түрік сөздерін қосып сөйлеп мақтанып тұрғаны есімде. Мысырда қызметші өз қожасына «Әпендім» деп қана сөйлейтін болған [8, 145-б.].

Өз тілінде сол ұғымдардың атауы бола тұрса да бөтен атаумен атау өмірдің әр саласына орын алған.

Лексикалық ауысулар, көбінде, не аса қажет болған кезде, не қабылдаушы халық басқа тілге өте-мөте қызыққан кезде болатынын айттық. Бірақ жаңа заттарды атау процесіндегі сөздіктің бірдей еместігі лексикалық инновацияның жалғыз көзі емес. Бұл процеске сондай-ақ тілдің бірқатар ішкі факторлары да әсер етеді. Олардың бірі– сөздің күнделікті сөйлеу тілінде жиі кездеспейтіндігі. Жиі қолданылатын сөз еске тез түседі, сондықтан тілден берік орын алады. Ал жиі қолданылмайтын сөз ұмытылуға бейім болады да, оның орнына басқа тілден алынған, айтуға жеңіл сөздер көп қолданылады. Мысалы, араб тіліндегі *ра исийюн* – «главный» сөзінің орнына түркінің *бас* сөзі көп қолданылады. Мысалы, *башджауйш*-басшәуіш, *башмухандис*-басинженер, *баштамурджийй*-аға санитар т.б.

Лексикалық ауысуларға себеп болатын тілдік ішкі факторлардың екіншісі- тілде зиянды омономияның болуы. Мысалы, *лаухун* сөзі тақта, терезе, пластинка, плакат деген сөздерді білдіреді. Түсінікті болуы үшін ол сөзге анықтауыш сөз қосып айтуға мәжбүр болады. *Жазу тақтасы* деп айту үшін тақта сөзіне жазу сөзін қосып жазу керек болды, сондықтан арабтар түркінің тақта сөзін пайдаланған.

Қажеттіліктен ауысқан сөздер негізінен сол ауысқан тілде жоқ жаңа заттар мен ұғымдарды білдіретін болып келеді. Мысалы, *бастарматун* сүрленген ет деген сөз. Араб елдерінде мал аз өсіріледі, ал күннің ыстықтығына байланысты етті сүрлемейді. Сүр ет арабтар үшін жаңа ұғым. *Қауурма*- қуырма, қуырдақ сөзі араб еліне даласы кең, малы көп түркі елінен келген жаңа тағамның атауы ретінде енген.

Алайда сөздердің ену жайы әрқашан бұлай бола бермейді. Кірме сөздердің өзімен бірге жаңа ұғымдарды ала келуі әр уақытта шарт емес. Кейде олар қабылдаушы тілде біртектес ұғымды білдіретін сөздермен бірге қатар өмір сүреді. Мұндай жағдайда кірме сөз бен төл сөз өзара синонимдік қатынасқа түседі.

Синонимдік қатарды құраушы сөздер бір-бірімен мағыналық жақтан жақын, өзара мәндес болуымен бірге, барлығының бір сөз табына қатысты сөздерден жасалуы шарт. Белгілі бір синонимдік қатардың жасалуы үшін, оның құрамына енетін сөздердің барлығы да не бірөңкей зат есім сөздерден, не бірөңкей сын есім сөздерден немесе бірөңкей етістік сөздерден болуы керек. Синонимдік қатарлар әр сөз табының құрамында кездеседі.

Әдетте тіл-тілде мағыналары жағынан бір-біріне тепе-тең синонимдер кездеспейді, ал егер кездесе қалса, өте сирек ұшырасады. Синонимдес сөздер өзара мәндес сөздер болғанымен, олардың мағыналық жақтан қалай да бір айырмашылығы болады. Синонимдес сөздердің өз ара мағыналық жақындығын айқындаудан гөрі олардың бір-бірінен мағыналық айырмашылығын айқындау әлдеқайда күрделі. Бұлай болатындығы мынадан: синонимдес сөздердің бір-бірінен мағыналық жақтан айырмашылығы көбінесе сәл ғана нәзік айырмашылық түрінде болады да, мұның өзі бірден ашық-айқын аңғарыла бермейді. Бұл - бір. Екіншіден, синонимдес сөздердің бір-бірінен өз ара айырмашылығы қолданылу ыңғайына қатысты стильдік айырмашылық түрінде ғана болуы мүмкін. Синонимдес сөздердің мұндай жақтары стильде түрлендіре ажыратылып айтылады.

Жоғарыда айтылғандай түркі тілдерінен араб тіліне енген сөздер де сол тілдің байырғы сөздерімен мәндес келіп, соның нәтижесінде синонимдер жасалады. Мысалы, балтатун-фаъсун-балта; байрақун-аламун-ту,жалау; бурғиййун-лаулабун-бұрғы деген синонимдік қатарлардың алдыңғы сыңарлары түркі сөздері. Джиййун(-шы, -ші)жұрнағының зат есімге жалғанып тудырған адам кәсібін білдіретін сөздерді санамағанда, 200-ден аса түркі сөздерінің араб тілінде синонимі бар.

Зат есімнен болған синонимдер өте көп. Оны жоғарыда айттық. Сын есімнен болған синонимдер: *хулуун - татли*-тәтті; *ахмару - қирмизи, (ал)* - қызыл; *назифун-тазаh*- таза; *қадим - иски* – ескі; *аъраджу – афсаъ*- ақсақ.

Етістіктерден және үстеулерден болған синонимдер өте аз. Олар: *хатама – басама*- мөр басу; *фатала - барама*- бұрау; *джауифа – бауауаша*- бос, қуыс болу; *даджджа – дауауаша*- шулау т.б.

Үстеу синонимдер: *сумма - сора, сонра*-соңыра; *би ихласин-аджиқ*- ашық, тура; *сатхиййан - шила-била*- шала-пұла т.б.

Сонымен кірме сөздер - тілдер лексикасын байытудың өнімді жолдарының бірі десек, ол тілдер қарым-қатынасы нәтижесінде болатын құбылыс екені белгілі. Зерттеушілер пікіріне сүйенсек, қазіргі уақытта дүние жүзінде өзге тіл-дермен қарым-қатынасқа түспеген, басқа тілдер-ден сөз қабылдамаған тіл жоқ деп кесіп айта аламыз.

3.2 Араб тіліне түркизмдердің енуіне тарихи-мәдени факторлардың ықпалы. Әлемнің өзге тілдері сияқты түркі тілдері де айналасындағы көптеген тілдермен қарым-қатынаста болып, әлі де байланысын жалғастырып отыр. Түркі тілдерінің қазіргі уақыттағы және ертедегі басқа тілдермен байланысын зерттеу тек түркі тілдері тарихына ғана емес, басқа да көрші тілдердің тарихы үшін ғылыми маңызы бар.

Ғалым К. Мұсаев қазіргі түркі тілдерін байланысына қарай төмендегідей топтарға бөледі:

1. алтай-сібір (Шығыс Түркістан) тілдері. Олар негізінен монғол, тұңғыс-маньчжур, палео-азиат, енисей, қытай (мүмкін, ежелгі жапон және корей) тілдерімен байланысқан;
2. иран, индоарий және араб тілдерімен байланысқан ортазиялық тілдер;
3. иберия - кавказ, армян, иран, славян (негізінен орыс) тілдерімен байланысқан кавказ және қырым тілдері (Солтүстік Кавказ және Закавказье);
4. фин-угор және орыс тілдерімен байланысқан Поволжье - орал тілдері;
5. грек, славян, араб және иран тілдерімен байланысқан Кіші Азия және Балқан тілдері;
6. қазіргі туысқан түркі тілдерімен және орыс тілімен қарым-қатынастағы орталық тілдер;
7. осы уақытта славян, молдова және литва тілдерімен қатысып отырған изоляциядағы (қарайым және гагауз) тілдер [8,121-122 б.].

Аталған байланыстардың ішіндегі ең көп зерттелгені түркі-славян және түркі-монғол байланыстары. Түркі-славян тілдік қатынастарына түркологтармен қатар көптеген славистер, олардың ішінде русистер көп көңіл бөлді. Ал түркі тілдерінің араб тілімен байланысы бұған керісінше жан-жақты зерттеуді қажет етеді.

Араб тіліне шеттен ауысқан лексикалық элементтердің ішінде түркі сөздері көрнекті орын алады. Түркі сөздерінің араб тіліне ауысуы талай-талай ғасырларға созылған күрделі процесс болды. Э. Наджиптің айтуы бойынша бұл процесс арабтар мен түркі тайпаларының тікелей араласа бастаған 636-жылдардан басталады. Билік құрудың ауыспалы кезеңдеріне (алдымен арабтардың түркі халқына үстемдігі, кейіннен қыпшақ мамлүктерінің, олардан соң осман түріктерінің араб халқын билеуі) орай сөз ауысулары болып жатты. Бұл құбылыс VII ғасырдан XX ғасырға дейін созылды.

Бұл тақырыпқа В.А. Гордлевский «К вопросу о влиянии турецкого языка на арабский» атты шағын мақала жазған. Араб диалектілеріндегі түрік сөздерін зерттеумен түрік ғалымы Б.Айташ айналысқан.

Араб тіліндегі түркі кірме сөздерін зерттеумен арнайы айналыспаса да, бұл мәселе туралы сөз етіп, қызығушылық білдірген қазақ ғалымдары болды. Арабша-қазақша түсіндірме сөздіктің авторы, ғалым Н.Д.Оңдасынов «Араб, парсы тілдеріне түркі елінің де ықпалы аз болған жоқ. Мәселенің осы жағымен қызығушылар ізденсе, араб-парсы сөздіктерінен жүздеген түркі сөздері мен оның элементтерін тауып алады», - десе, [9,3-б.] ғалым Л.З.Рүстемов «Араб тілінің кезінде Шығыс халықтары тіліне тигізген әсері мол болғаны рас. Алайда бұл тілдік құбылысты сыңаржақты процесс ретінде түсінуге болмайды. Түркі тілдес халықтардың тілі де (соның ішінде қазақ тілі де) өз кезегінде араб және парсы әдеби тілдеріне едәуір ықпал еткені тарихи деректерден жақсы мәлім», - дейді [7, 9-б.].

Түркілер халық ретінде арабтарға исламның ерте кезінен-ақ белгілі болған. Мұхаммед пайғамбардың «Түркілер сендерге тиіспейінше, сендер оларға тиіспеңдер»,-деген сөзін IX ғасырдың ортасында жазылған еңбектерінің бірінде араб жазушысы Абу Дауда мысал етіп келтіреді. Сол IX ғасырда өмір сүрген араб ғалымы бағдадтық әл-Джахиз өз трактатында «Түркілер - отырықшылық өмірге, бір орында ұзақ тұрақтауға, өзгеріссіз бір сарынды өмір ағысына шыдай алмайтын халық. Олар қозғалысқа жаралған. Оларға аң аулау, атқа салт міну, сайысу, азық табу және басқа елдерді басып алу тәрізді тынымсыз әрекеттер тән. Олардың басты қаруы - садақ. Түркілердің мергендігі соншалық араб садағына бір оқ салғанша, олар онын атып үлгереді. Түркілердің төрт көзі бар, екеуі бетінде, екеуі желкесінде», - деп жазады [10, 128-б.].

Түркі сөздерінің араб елдеріне қандай жолмен жеткенінің тарихын қарастырайық. 1299 жылы Ноғай әскерлерін Тоқты бастаған әскерлер тас-талқан етіп жеңгеннен кейін, Қара теңіз жағалауларының билеушілері Ноғайға жақтас ондаған мың қыпшақтарды құлдыққа сатты, Мысырға жөнелтті. Түркі құлдары халифтер мен текті мұсылмандардың жеке шаруашылық жұмыстарын атқаратын. Бертін келе Орта Азиядағы құл базарларынан жасөспірім мамлүктерді сатып алып, тәрбиелеп, әскери дайындықтан өткізетін болды. Мұндай әскерлердің жергілікті халықпен байланысы жоқ болғандықтан, олар қала, далаларда болып жататын түрлі бас көтерулерге қатыспайтын. Бұлардан орталық өкіметтің арқа сүйер күші ретінде халиф гвардиясы құрылды. Бір әмірдің иелігіндегі мамлүктер *хушдаштар* деп аталды және сол әмірдің отбасы мүшелері қатарына саналды [11, 17-б.].

Халифтерге түгелдей бағынышты, мемлекет қазынасынан айлық алатын гвардияшылар алғашында өз қызметтерін ақтап жүрді, бірақ уақыт өте келе олар мазасыз және өте қауіпті элементке айналды. X ғасырда гвардияның күшейгені соншалық, маңызды мемлекеттік істерді халифтер емес гвардия әскербасылары шешетін болды. Олар өздеріне ұнамаған халифтерді орнынан алып тастап, өз талаптарын орындайтын басқа халифті таққа отырғызды.

XI ғасырдың 60-жылдарында Аббасидтер әулетінен кейін құрылған Фатимидтер империясы құлап, Төменгі және Орта Египеттің билігі түркі гвардиясы қолбасшыларының қолына көшті. Осы жерде М. Қашқаридың мына сөзін келтіре кетуді жөн көрдік. «Мен Тәңірдің гүлденген мемлекетті түркілердің топырағында жаратқанын, өмір біліктерімен сол топырақты ғажайып өрнектегенін көрдім. Тәңір оларды түркілер деп атап, асқан сән-салтанатқа ие қылды. Дәуіріміздің хақандарын солардан таңдап, замана құбылысының еркін тізгінін қолдарына ұстатты. Сан мыңдаған адамдарды басқартып, адалдық істерін қолдады. Олармен бірге бір сапта күрескендерді бек құрметтеді» [12, 9-б.].

XI ғасырдың соңында Сирияны түркі билеушілері өзара бөлісіп алды. Олар Дамаск, Халеб, Хомс, Антиохия сияқты ірі қалаларды биледі. Салах ад-Дин династиясы құраған Айюбидтер мемлекетінің құлауына әмірлердің өзара соғысынан басқа, сол билеушілердің әскери саясаты да себеп болды. Салах ад-Диннің кезінде-ақ әскер ішінде курдтар мен әртүрлі түркі халықтарынан құралған уақытша бөлімдердің ролі күшті болды. Сенімсіз әскери бөлімдерге қарсы Айюбидтер өздеріне берілген, сенімді, сатылып алынған құлдар-мамлүктерден әскери полктер құрды. Бәсекеге түскен билеушілер бір-бірінен асып түсу үшін өз мамлүктерінің санын көбейте түсті. Көп ұзамай-ақ мамлүк әскерлері өздерінің қолбасшысы Бейбарыспен бірге франк корольдерінің біріккен күштерін және Сирияның екі

әмірін жеңіп, одан кейінгі жылдары Иерусалим, Дамаск, Баалбек, Аскалон және басқа да көптеген қалаларды басып алды. Египетте бірінен кейін бірі мамлүктердің екі династиясы билік құрды. Олардың біріншісі бахрлықтар деп аталған Айбек бастаған қауым еді. Мамлүктердің екінші династиясы бурджиттер немесе шеркес мамлүктері деп аталды. Олардың дені грузиндер болды.

1250 жылы мамлүк қолбасшыларының бірі Айбек айюбидтерді биліктен ығыстырып, өзі сұлтан атағын алды. Сол уақыттан бастап Египет пен Сирияны мамлүктер династиясы XVI ғасырдың басына дейін биледі. Мамлүктер мемлекет тізгінін қолына алғаннан кейін, өздеріне дейін елді билеп келген күрдтар әулетін биліктен аластады. Мамлүктердің басын біріктіріп, жеңістерге жетелеген, күні бүгінге дейін халық аузында аты аңыз болып қалған қыпшақтардың бірі Аз-Захир Рукн ад-Дин Бейбарыс болды [13, 178-179-б.]

1291 жылы Сириядан ең соңғы крест тағынушы қуылған кезде Рим папасы Жерорта теңізінің шығыс жағалауындағы мұсылман елдеріне блокада жариялады. Блокаданың мақсаты - Сирия мен Египетті өмірге аса қажетті ағаш, темір және құлдардан айыру еді. Ол уақытта араб елдеріне ағаш пен темір негізінен Түркиядан әкелінетін. Оңтүстік Түркиядағы Тавр тауы сыңсыған ағашқа толы еді. Таулық түріктер «тахтаджылар»-тақтайшылар төмен бағаға тақтай дайындайтын. Арзан теңіз көлігі оны Анадолы порты арқылы араб елдеріне жеткізетін. Мұндай кең ауқымдағы сауданың христиан блокадасы нәтижесінде тоқтап қалуы Түркияның да, Сирия мен Египеттің де экономикасына кері әсерін тигізді. Эгей теңізіндегі түрік флотының күшеюі және мамлүктердің жаңа ұйымдасқан түрік князьдықтарына көз тіге бастауының сәйкес келуі кездейсоқтық емес еді. Батыстан крест тағынушылар мен шығыстан монғолдар шабуылы қауіп төндірген кезде түріктер мен арабтар ортақ жауларына бірге қарсы тұру үшін тығыз одақтасуы қажет екенін сезінді.

Сол кезеңдегі мұсылман әлемінің ержүрек батыры Бейбарыс түріктерімен біріге отырып монғолдардан түрік Анадолысын тартып алды және Түркиядағы исламның қорғаушы тірегі болды.

Осман мемлекеті алғашында түрік князьдықтарының бірі ғана болатын. Олар мамлүк сұлтанын өздерінің одақтасы және қорғаушысы деп таныған еді.

Жоғарыда айтып кеткеніміздей, араб елдерінде мамлүктер билік құрып тұрған кездегі экономикалық және саяси жағдайлар анадолылық түріктер мен арабтарды мамлүктердің қол астына бірігіп әрекет істеуге алып келді. Содан соң XIII ғасырдың екінші жартысында мұсылман әлеміндегі экономикалық және саяси жағынан ең құдіретті Мамлүк сұлтанаты Анадолыдағы жаңа Түркияның аяғынан тік тұруына өз үлесін қосты.

XVI ғасырдың екінші онжылдығында португалдықтар арабтарды Үндістан мен Қызыл теңіз аралығындағы сауда жолынан аластау мақсатымен араб саудагерлеріне шабуыл жасай бастады. Қажылыққа бара жатқан жолаушылар кемелері мен сауда кемелерін басып алып, барлық тұтқындарды өлтіріп отырды. Андалусиядан Үнді мұхитына дейінгі араб жерлері үнемі шабуыл астында болды, олардың жалғыз үміті османдықтар болатын. Андалусия құлағаннан кейін түріктер Тунис пен Алжирды өз бақылауына алды, өйткені Испанияға қарсы күшті майдан ашу керек болды.

Араб жерлерінің Осман империясына бірігуі тек ислам тарихындағы ғана бетбұрыс кезең емес, сондай-ақ 1516-1916 - жылдардағы арабтар тарихындағы да бетбұрыс кезең болды.

Мамлүктер билеп отырған араб елдеріне XVI ғасырдың басында түріктер шабуыл жасады. Месопотамияны басып алғаннан кейін I Сәлім сұлтанның әскерлері Сирияны, Ливанды және т.б. елдерді басып алуға аттанды. Олар осы уақытқа дейін египет мамлүктерінің билігінде еді.

Бұрын мұсылман сұлтандарының ішіндегі біріншісі болуға тек мамлүктердің ғана хақысы бар еді, өйткені олар Мекке мен Мединені және қажылыққа барар жолды күзететін. Олар «Қасиетті екеуді» - Мекке мен Мединенің қызметшілерің деген атаққа ие болатын. Мардж Дабикте мамлүк сұлтанын жеңген Сәлім I мешітте, көпшіліктің алдында бұл атақты қабылдап алды. Бұл - ислам әлеміндегі бірінші әрі басты билеуші және исламның қасиетті жерлерінің иесі әрі қорғаушысы мамлүк сұлтанының орнын басты деген сөз еді.

Египетті жаулап алғаннан кейін-ақ түрік сұлтанының билігі Египетке бидай және басқа да азық-түлік жағынан толық тәуелді Хиджаз аймағында да жүре бастады. 1551 жылы түріктер Триполиді басып алды.

Осылайша XVI ғасырда Ирақ, Сирия, Ливан, Палестина, Египет, Хиджаз, Алжир, Ливия, Тунис сияқты араб аймақтары орасан зор Осман империясының құрамына кірді. Әкімшілік жағынан араб елдері көптеген пашалықтар немесе уәләйәттарға, ал олар өз кезегінде санжақтарға бөлінді. Мамлүктер мемлекет билігінен айырылса да, біраз жерге ие болып қалды. Олар сол жер үшін түрік сұлтандарына салық төлеп тұруға мәжбүр болды. Ол салықты Каирдегі түрік пашасы жинап, сұлтанға табыс етіп отырды.

Іс жүзінде мамлүктер әлі де болса Египеттің толық қожасы еді. Оларға Сәлім I әртүрлі жеңілдіктер жасады. Олардың бірі тіпті орнынан түскен немесе қызмет уақыты аяқталған жергілікті әкім кетіп, орнына жаңа тағайындалған әкім келгенше билікті қолында ұстайтын. Әкімдер Стамбулда тағайындалып, сол жақтан жіберілетін болған. Мамлүктердің ықпалының қайта күшейгені соншалық, түрік пашасына мамлүк бейлерінің көңілі толмаса орнынан алып тастауға шамалары жеткен. Тек Мұхаммед Әлидің кезінде, 1808 жылы мамлүктерден алдымен жер, соңынан саяси билік те тартып алынды. 1811 жылы мамлүктер биліктен толық айырылды.

Араб елдерінің экономикалық дағдарысқа ұшырауына байланысты енді мәдени, әдеби өмір бірте-бірте ұйқы құшағына көмілді. Араб тілін түсінбеген монғолдар көзі ашық, көкірегі ояу азаматтарды қуғынға алса, түріктер араб елдеріне ресми тіл ретінде түрік тілін қабылдатты.

Мемлекеттік билік басына түріктер отырғаннан кейін түрік сөздерінің ағыны тіпті күшейе түсті. Түрік сөздерін барлық жерлерде әскери тап айтып, таратып жүрді.

Түріктер тіпті IX ғасырда-ақ Бағдатта мыңдап қаптап кеткен болатын. Жалпақ бетті, түз өміріне дағдыланған түріктер жоғары талғамды қала тұрғындары - арабтарға жат еді, сондықтан арабтар түріктерді жек көрді. Бағдаттың патша сарайындағы аббасид Ибрагим ибн Махди түрікше сөйлейтін, ал Мустаин халифтың уәзірі Утамыш түрік еді.

Тілді түріктендіру түріктер жаулап алған халықтардың бәріне ортақ жай еді. Түрік әкімдері араб халқына өтініш, арыздарын араб тілінде жазып әкелуіне тыйым салды.

Гордлевскийдің айтуынша Дамаскінің араб диалектісі таза күйінде қалса, Мосул мен Бағдатта, сондай-ақ шет жақта, шығыс шекарада қоныстанған араб тайпаларында араб тілі түркі сөздерімен араласқан. Бұл орынды да, өйткені түріктердің ғасырларға созылған өктемдігінен тіл тазалығын сақтап қалу қиын еді.

Арабтар бәдәуилер мекендеген Тигр өзенінің оң жақ жағалауын түріктерше «Қаршы яқа» деп атаған. Әуестіктен, болмаса өздеріне мақтаныш көргендіктен бе әйелдер өз тілдеріне түркі сөздерін жиі араластыра сөйлеген, шетел сөздері олардың құлағына жағымды болған.

Араб тілін зерттеп қадағалаушылар Бағдаттағы араб тілінің шұбарлығын «түрік тілінің түзеуге келмейтіндей етіп қалдырған ізі» деп атап көрсеткен. Тарихи деректерге қарағанда көптеген араб ділмарлары, әскербасылары мен сол дәуірдің оқымыстылары бұл тілді жақсы меңгерген. Солардың бірі әйгілі тарихшы әл-Айни.

Осман империясының батыс шекарасынан Алжир, Мағрибке дейін түрік үстемдігінің куәгері болған сөздер жайылып тарап жатты. Мұның бәрі түріктер алып келген цивилизацияға тән еді, бұлардың көпшілігі әскери сөздер болатын, өйткені арабтар қару-жарақтың аттарын да осы көрші халықтан қабылдаған еді. Шабуылдарын жеңіспен аяқтап, Жерорта теңізінің қожасы болған түріктерден арабтар соғыс техникасы - қару-жарақтар да алып отырған.

XVII ғасырда Солтүстік Америкаға сапар шеккен Мосул әулиесі Ильяның күнделігінде мынандай сөздер кездеседі: ильчи «елші», улақ «жаушы», йедек «жетектегі ат», қонақ «аялдама». Ол Американың өзін түрікшелеп Йани Дюнья «Жаңа Дүние» деп атайды [14, 143-б.]

Қорытынды. Тілдік өзгерістерге себеп болатын факторлардың бірі - бір тілдің өзге тілмен қарым-қатынасқа түсуі. Тілдердің өзара қарым-қатынасы-лингвистикалық, психологиялық, әлеуметтік, этнотарихи т.б. факторлар өріле байланысқан құбылыс.

Түркі әлемінде шығыс тілдері мен мәдениеттеріне деген қызығушылық қай кезде де болғаны анық және қазіргі кезеңге дейін бәсеңдеген емес. Алайда түркі халықтарының да тілі мен мәдениетінің шығыс елдеріне тигізген ықпалы аз болған жоқ. Мәселенің екінші қыры аз зерттелген.

Араб тіліне шеттен ауысқан лексикалық элементтердің ішінде түркі сөздері көрнекті орын алады. Түркі сөздерінің араб тіліне ауысуы талай-талай ғасырларға созылған күрделі процесс болды. Билік құрудың ауыспалы кезеңдеріне (алдымен арабтардың түркі халқына үстемдігі, кейіннен қыпшақ мамлүктерінің, олардан соң осман түріктерінің араб халқын билеуі) орай сөз ауысулары болып жатты. Бұл құбылыс VII ғасырдан XX ғасырға дейін созылды.

Сонымен, араб тілі өзге тілдердің лексикасын байытатын қайнар көзге айналуымен қатар, өз сөздік қорын толықтыру үшін басқа тілдерден сөз қабылдап отырған. Солардың бірі түркі тілі болғандығы зерттеу барысында анықталды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Дешериев Ю.Д. Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе. – М.: Наука, 1966. – 402 с.

2. Розенцвейг В.Ю. О языковых контактах. Вопросы языкознания. 1963. – т.1. – 56-66 с.

3. Верещагин Е.М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма). – М.,1969. – 160 с.

4. Ильяшенко Т.Т. Языковые контакты //На материале славяно-молдавских отношении. Краткий очерк. -М.: Наука, 1970. -205 с.

5. Вайнрайх У. Языковые контакты. – Киев: издательство при Киевском университете, 1979. – 263 с.

6. Козина Н.А., Лигута Т.В. Языковые контакты в аспекте культуры языка. – Рига, 1981.

7. Рүстемов Л.З. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері. – Алматы: Ғылым, 1982. – 160-б.

8. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. – М.,1984. – 232 с.

9. Оңдасынов Н.Д. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. – Алматы: Мектеп, 1984. Қ т., 256-б.

10. Қадырбаев А. Тюрки в средневековом арабском мире IX-XI века. ҚазМУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. 1997, 12. -127-131-б.

11. Смирнов В.Е. Некоторые проблемы феодального войска Османского Египта. Вестник Московского университета. Востоковедение. 1992. – №3. – 13-23 с.

12. Қашқари М. Түбі бір түркі тілі. – Алматы: Ана тілі,1993. – 192 б.

13. Дербісәлиев Ә.Б. Араб әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1982. – 208 б.

14. Гордлевский В.А. Избранные сочинения. – М., 1961. – Т.II. – 558 с.

***Л.С. Нұрыш*[1]**
Қарағанды облысы Теміртау қаласы «АНЛИ» балабақшасының әдіскері.
anli.tigai@mail.ru

ӘДЕБИ ТІЛДІҢ НОРМАЛАРЫ

Аңдатпа: Бұл мақалада әдеби тілдің қалыптасуы мен нормалары қарастырылған. Әдеби тілдің орфографиялық нормасы мен орфоэпиялық нормасы талданып, олардың ерекшеліктері айқындалды. Әдеби тіл ерекшеліктері ауызекі сөйлеу тілімен салыстырылып, нормаланған формасы көрсетілді.
Тірек сөздер: әдеби тіл, норма, ауызша тіл, ауызекі сөйлеу, орфография, орфоэпия.

НОРМЫ ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

Abstract. В данной статье рассматриваются становление и нормы литературного языка. Проанализированы орфографическая норма и орфоэпическая норма литературного языка, определены их особенности. Особенности литературного языка сравнивались с разговорной речью и демонстрировалась нормированная форма.
Ключевые слова: литературный язык, норма, устный язык, устная речь, орфография, орфоэпия.

NORMS OF THE LITERARY LANGUAGE

Abstract: This article discusses the formation and norms of the literary language. The orthographic norm and orthoepic norm of the literary language are analyzed, their features are determined. The features of the literary language were compared with spoken speech and the normalized form was demonstrated.
Keywords: literary language, norm, oral language, oral speech, spelling, orthoepy.

Ауызша тілдің өзіне тән ерекшеліктері. Жазу жүйесінің күрделілігі неден басталады, ауызша тіл мен жазба тіл арасы қандай деген сауалдар төңірегінде ойлану үшін алдымен ауызша тілдің өзіне тән ерекшелігін саралау керек. Ауызша тілдің өзіне тән ерекшелігі айқындалса, жазба тілдің белгілері екшеледі.

Сөйлеу тілін зерттеу тілдік жүйені жүзеге асыру мүмкіндіктері мен перспективасын білуге қызықты деректер бере алады, ол арқылы тіл мен сөйлеу арасын анықтауға болады. Ауызша тіл дегеніміз ішкі сөйлеуді дыбыстау мүшелері

арқылы дыбыс толқындарымен сыртқа шығаратын, белгілі бір тілдік таңбаға кодталған, естілетін және айтылатын тілдік жүйе немесе ойдың дыбысталуы, ойдың дыбыстық кодқа айналуы. Ауызша тіл – уақыт пен кеңістік жағынан мобильді, айтылатын сөзді сол мезетте сол қалпында қайталау мүмкіндігі жоқ тіл. Ауызша тілде ең алдымен, сөз экономиясы болады. Ол: коммуниканттардың паралингвистикалық, экстралингвистикалық, суперсегментті тәсілдер қорына:

- интонация, жест, тон, темп, мимика, затты көрсете алу, имплицитті семантика, фонға ие болуынан;
- конситуация коммуникацияның толық мүшесі болуынан, қоғамдық-әлеуметтік контекстің болуынан;
- осыған байланысты сөздердің семантикалық байланысының күштілігі, морфологиялық формасыз, шылауларсыз байланыса беруінен;
- аналитизм, инверсияның күштілігінен;

- коммуниканттардың санасында вербалданбайтын жасырын мазмұнның болуынан шығады.

Диалог қысқа, жүйесіз, тілдік элементтерге тапшы болса да, II- коммуникант сөйленіс мазмұнын түсініп, имплицитті ойларды эксплициттеп қабылдап отырады. Ауызша тілдің көбіне екі жақты болатыны, яғни коммуниканттардың бір-бірін көріп отыруы, мобильділік, айта реакция жасау мүмкіндігі оның құрылымына әсер етеді. Сондықтан бір сарынды баяндау болмайды, сөз тіркестері қарапайым, коммуникантқа әсер етуші функциясы динамикалық түрде ашық болады, автокоментатор, сөз қайталау, хезитация жиі пайдаланылады. Бір сөйлемде бірнеше рет қайталанған бір сөз интонациясы, тембрі әртүрлі болатындықтан оны тыңдаушы. Екінші, ауызша тіл ойлауға қарағанда баяу болғанымен, жазба тілге қарағанда тез. Сондықтан ішкі сөйлеу кодына келген ой сол қалпында сыртқа шығады. Сыртқы тіл ойды өзіне кодтап үлгере алмайтындықтан ауызша тіл синтаксистік құрылымға қарағанда логикалық құрылымға көбірек бағынады, себебі ауызша тілде коммуниканттың өз еркілігі, өз меншігіндегі сөйлеу мәнері, коммуникативтік актке дайындықсыз кірісіп кетуі бар. Ауызша тілде жаңа сөздер, грамматикалық формалардың жаңа жұмсалымы көп болады. Біз жазба тілдің өзіндік белгілерін көрсету үшін ауызша тілдің ерекшеліктерін санамаладық. Себебі қазақ тіл білімі деңгейлеріндегі зерттеуге алынған нысандар жазба тіл материалы болып келді. әртүрлі семантикалық бірлік ретінде қабылдайды.

Жазба тілдің өзіндік ерекшеліктері. Жазу термині а) жазу процесі, ә) сол процестің нәтижесі, б) нәтиже негізінде пайда болған тілдік таңбалар жүйесі ретінде қолданылады дедік. Сонда жазба тіл дегеніміз ішкі сөйлеуге (белгілі бір тілге, мысалы, қазақ тілі) кодталған ойдың фонемалық сүзекіден өтіп жазу, көруге бағытталған графикалық кодқа айналған жүйесі. Жалпы алғанда, жазу – адамның ой-пікірін, сөзін белгілі бір тілде жазу таңбалары арқылы қағаз бетіне түсіру; адамның ой-пікірін, сөзін қашықтыққа және ұзақ замандарға жеткізетін материалдық сыз-ба таңбалар жүйесі. Жазба тілдің жалпы графикалық ерекшелік, графикалық және графемдік ерекшеліктері бар. Жалпы графикалық ерекшелікке мәтіннің парақ бетіне орналасуы, азатжол, көз тынысы, (үлкен ашық жол), қаріп түрлері (майлы, ашық, көлбеу әріп), үздікті жазу, асты сызылған жазу, қаріп түсі жатады. Графикалық ерекшелікке сол жазба тілдің қолданып отырған графикасы, әріп саны, әріп тіркесі, әріп диакритикасы, тыныс белгілер жатады. Графемдік ерекшелікке әліпбидегі әріп мәндері, графеманың мазмұн межесі мен тұрпат межесі, тілдің фонологиялық құрылымының графемаларға сәйкес келуі, бір әріптің бір/бірнеше фонеманы, бір/бірнеше фонеманың бір графемаға сәйкес жазба тілдің оқылу және жазылу жүйесі жатады. Жазба тілдің қосымша коммуникация құралдары (жест, мимика, интонация) болмағандықтан екі түрлі түсінік тудыру қаупі болмас үшін сөйлем жайылма, құрмалас түрлерімен беріледі. Жазба тіл уақыт пен кеңістік жағынан шектеусіз қызмет ететіндіктен оның лексикалық қоры қарапайым сөйлеу, жергілікті, кәсіби, жаргондық элементтерді алмауға тырысады. Яғни белгілі бір географиялық, этникалық кеңістікке ортақ әдеби тілдің лексикасы мен морфологиялық құрылысын пайдаланады. Сондықтан да кейде жазба тіл мен әдеби тіл бір болып түсіндіріледі, жазба тілді меңгерген адам әдеби тілде сөйлей алатын болып есептеледі. Жазба тілдің өзіне ғана тән, ауызша тілге кодталмайтын немесе онда беріле алмайтын ерекшеліктері болады. Ол ерекшеліктерді мәтінді қабылдаудағы графикалық белгілер және мәтін мазмұнын түсінуге қызмет ететін белгілер деп бөлуге болады.

Мұның біріншісіне:

- бір абзацтағы ой келесі абзацтағы оймен жалғасты болса да, көздің тыныс алуы үшін азатжолдан бастап жазу дағдысы;
- “жазылатын мәлімет жоқ” деген, не коммуникация аяқталды дегенді білдіретін Z белгісі;
- кітап тарауының үлкен ашық жол салынып, көз тынысымен басталуы;
- тарау аттарының үлкен, майлы бояулы әріптермен терілуі;

- нүктелі үтір белгісінің нақты бір тынысты немесе сөйлемнің бас-аяғынан хабар бермей, белгілі бір ұғым-ойды санамалау үшін, айтылған ой бір-біріне жалғас та емес, бір-бірінен алыс та емес дегенді білдіруі жатады. Екінші типтегі белгілерге мәтін ішіндегі сөздің тырнақшаға уәжсіз алынуы кіреді. Мысалы, белгілі бір шығарма, т.б. атауы болмаса да, окказионал қолданысты уақытша осы мағынада қолданамыз дегенді білдіру үшін сөздің тырнақшаға алынып берілуін ауызша тілге кодтай алмаймыз. Сондай-ақ бұл қатарға жақша ішінде берілетін сөз, сөз тіркесі, ұғым, ой жатады. Жақшаға алынған сөзді сөйлеуде не редукция жасай кетеді, не басқаша түсіндіреді. Ауызша тілге кодталынбайтын қатарға, сондай-ақ, сөйлем ішіндегі нысанға алынған объектінің басқа қаріппен берілуі де жатады. Мәтіндегі сызықшаның кейбір функциясы ауызша тіл құрылымына сәйкеспейді. Мысалы, Ол – адам мен адам арасындағы ізгілікке байланысты деген сөйлемдегі сызықша ол сөзінің сілтеу есімдігі емес екенін білдіріп тұр. Сондай-ақ мәтіннің синтаксистік босаралығынан бастап, морфемалық босаралығына дейін ауызша тіл үшін маңызы жоқ, яғни сөздердің бірге/бөлек/дефис арқылы жазылуы тек жазба тіл категориясы. Және сөйлемнің, жалқы есімнің бас әріппен бастап жазылуын да ауызша тілде білдіре алмаймыз. Мәтінде сонымен қатар жоғарыда айтылып өткендей, жоғарыдағыны қайталасақ, төменде тағы айтармыз, олар төмендегідей; алдыңғысы соңғысына қарағанда қиындау, біріншісі екіншісінен басқаша деген таза графикалық мәтін кеңістігін меңзеп тұратын қыстырынды конструкциялар болады. Жазба тіл табиғатынан монологтік сипатта болды. Жазба тіл әлеуметтік жағынан әртүрлі, психологиялық жағынан өзара сәйкеспейтін бөтен тіл-дік ортаға бағытталады.

Сондықтан жазба тіл барынша дәстүрлі сөйлеу нормаларына, бәріне түсінікті әдеби тілге құрылады. Біз бүгінгі таң тұрғысынан әдеби тіл деп жазба тілдің негізінде пайда болған, осыған орай жазба тілді де, ауызша тілді де меңгерген адамның санасында болатын жүйелі, ұйымдасқан, стандарт тілдік құрылымды атаймыз. Жазба тіл– саналы әрекетке негізделген күрделі психологиялық процесс. Сауат ашудың алғашқы сатысында бала сөздерді буынға бөліп үйренеді. Буын аяғындағы дыбыстардың созылмалы немесе шұғыл екеніне қарап және олардың айтылуы мен естілуін салыстырып, жеке дыбысталуын шығарып алады. Сосын графикалық таңбалардың қарапайымынан күрделісіне қарай жазып, қолын жаттықтырады, кескіндемелерге көзін үйретеді. Ақырында әр дыбыстың таңбасын салып, әріп таниды. Сөйтіп, сөйлеу мүшелерінен шыққан формасы жоқ дыбыстардың барлығы бір-бір таңба – әріпке ие болып, санадағы дыбыс фо-немалар деноттанады. Санамызда әр фонеманың бейнесі, образы орналастырылады, графема пайда болады. Сонымен, бастауыш сыныптағы бала дыбыстың графикалық кескінімен “әуре болып”, басқа мәселелерге көңіл бөлмейді (мысалы, сөз мағынасы, орфография мәселелері). Жазудың адам жадына программаланып қойылуы, былайша айтқанда, жазудың автоматтануы оқушылардың жасөспірім шағына келгенде жүзеге асады. Бұл айтылғандар, негізінен, жазудың фонетикалық деңгейді таңбалаған графикалық, орфографиялық жүйесіне қатысты. Ал жазудың өзге деңгейлерін (морфология, лексика, синтаксис) меңгеруі бірінші деңгейді жетік меңгерген соң (былайша айтқанда, тілі шыққан соң) барып жүреді. Бізде жазба тіл мен ауызша тілді бір жүйе деп ұғыну бертінге дейін қалмағандықтан, әрі тіл тарихын тек жазба деректер негізінде жүргізгендіктен әдеби тілдің морфологиялық көрсеткіштері немесе жазуда белгіленген формалар ғана сол тілдің морфемдік түбір, аффиксі болып табылады. Одан ауытқыған формалар нормаға қайшы, әдеби тіл нормасына келмейтін болып есептеледі. Белгілі бір форманың басқа грамматикалық мағынаны беріп кетуі де бейнормалық деп танылады.

Ауызша тіл мен жазудың морфологиялық деңгейін бір деп түсініп алуымызға, негізінен, түбірді морфологиялық, қосымшаны фонетикалық принциппен жазған XX ғ. аяғындағы жазу принципіміз себеп болды. Әйтпегенде орта түркі әдеби тілінде көптіктің бір түрі, ілік, барыс, табыс, жатыс, шығыс, көмектес септіктің т.б. жалғаулардың бір-бір инварианты таңбаланып, варианттары ауызша тілдің морфологиялық деңгейін көрсетер еді. Ол түркі халықтарының ортақ графикамен тіл табысып, әрқайсысы өз тілінде оқып алу мүмкіндігін кеңейткен еді. Ал түркі халықтарының жеке жазу графикасы жасалғанда морфологиялық формалардың дені

таңбаланатын болды да, сөйтіп, жалпы мағынадағы морфемалардың ортақтығы екі тіл туралы ұғымды жоққа шығара бастады.

Жазба тілде мәтінге қайта оралып, жөндеу мүмкіндігі бар. Ол сөз қайталауды ойдың екі түрлі түсінік алып кету қаупін болдырмайды, ойды оның ішкі сөйлеудегі мазмұнындай етіп береді. Жазба тілде логикалық құрылым ауызша тілден өзгеше синтаксистік құрылым арқылы жаңа жүйе құрайды.

Жазба тілдегі ой ауызша тілге қарағанда соңғы, айқын, нақты, шешуші болуы мүмкін. Бұнымен ол ойлауға жақындайды. Сөйлеу ойлауға қарағанда баяуырақ, жазу сөйлеуге қарағанда баяуырақ. Бірақ осы кідіріс неғұрлым үлкен болса, оның дұрыстығы да соғұрлым жоғары екен.

Әдеби тіл – жалпы халықтық тілдің белгілі жүйеге түскен, жазу дәстүрі мен әр түрлі жазба және ауызша әдебиеттің негізінде қалыптасқан тұрақты, орныққан қалыптары, стильдік-жанрлық тармақтары бар, сол тілде сөйлейтін адамдардың бәріне ортақ, түсінікті. Әдеби тілдің жүйелік сипат алып, тұрақты нормаланып қалыптасуында, сұрыпталып, икемделіп, жетіле түсуінде, жанрлық-стильдік тармақтарының қалыптасып, дамуында жазба әдебиеттің алатын орны ерекше. Бірақ Әдеби тіл деген ұғымды, бір жағынан, тек жазба әдебиетпен байланыстырып, жазба тілмен балама деп тану, екінші жағынан, Әдеби тіл тарихын сол халықтың қоғамдық, әлеум., экон., мәдени тарихынан бөліп алып, соның нәтижесінде жазуы болмаған я кеш дамыған халықтың, бай ауыз әдебиеті, ауызша тарап келген әр жанрдағы халықтық әдебиеті болса да, Әдеби тілі жоқ, я болмаса кеш қалыптасқан деген үзіледі-кесілді пікір айту шындыққа жанасымды бола бермейді. Әдеби тіл тек жазба әдебиет негізінде ғана қалыптасып, дамып қоймайды, бұл процесте, мыс., қазақтың шешендік сөздерінің, ақын-жырлаулар шығармашылығының, айтыс ақындарының, лиро-эпик., батырлар жырларының, жалпы ауызша әдебиет түрлерінің де өз орындары бар. Оның үстіне Әдеби тілдің орфогр. нормасымен бірге орфоэп. та нормасы бар екенін мойындасақ, ауызша әдебиеттің те Әдеби тілді қалыптастырып, дамытуда орны бар екенін байқаймыз. Сондықтан, біріншіден, Әдеби тіл деген ұғым мен жазба тіл, жазба әдебиет тілі деген ұғымдар бір-бірімен қарым-қатынасты, байланысты болып келгенмен, тепе-тең, бір емес, екіншіден, жазба тіл әдебиліктің бірден-бір негізгі критериі, мәнді қасиеті бола алмайды, ол тек Әдеби тілдің даму дәрежесінің көрсеткіші, демек, жазба тіл мен ауыз екі тіл жалпы тілдің, соның ішінде Әдеби тілдің өмір сүру формасы болып табылады. Сол сияқты Әдеби тілді стильдік-жанрлық тармақтары бар деген белгі де әдебиліктің емес, Әдеби тілдің даму дәрежесінің сапалық көрсеткіші. Тілдің әдебилігінің мәнді сипаты, бірден-бір көрсеткіші – халықтың белгілі кезеңдегі қоғамдық, рухани, мәдени өмірінің құралы бола алуы, халықтың рухани байлығын, сөз өнерін жеткізудің, мәдени талап-тілектің қоғамдық көрінісі, құралы мен оны іске асырудың амалы бола алуы. Осындай міндетті атқаратын тіл ғана Әдеби тіл болмақ. Сонда ғана ол жалпы халықтық тіл деген ұғымнан өзінің жүйелілігімен, тұрақты нормалылығымен, сұрыпталып, өңделген қасиеттерімен, даму сатысының жоғары дәрежесімен, қоғамдық қызметінің айқындылығымен, сан алуандығымен ерекшеліне алады және өзі қызмет ететін халықтың қоғамдық даму тарихымен, саяси-әлеум., экономика, мәдени ерекшеліктерімен байланысты әр түрлі формада өмір сүруге икемделеді.

Әдеби тілдің халықтың қоғамдық рухани байлығы, сөз мәдениеті өндірісінің құралы болуы оның жүйелік сипатымен, сұрыпталған, сымбатталған тұрақты нормаларымен, сол халыққа әрі ортақ, әрі түсінікті қасиеттерімен анықталады. Өйткені тілдің әдебилігі сол тілдің иесі боып табылатын халық өкілдерінің баршасына түсінікті және ортақтығы, яғни олардың арасындағы бір-бірімен тікелей де, жанама да қарым-қатынас құралының ең жоғарғы сатысы болуы сол тілдің орныққан жүйелі нормалары яғни тілдік элементтердің жүйелігі мен қалыптығы негізінде ғана жүзеге аспақ. Ол нормалар – бір күннің, тіпті бір жылдың жемісі емес, тілдің даму барысындағы көптеген ғасырдың жемісі. Және олар тілдік деңгейлерде (фонетика, лексика, сөзжасам, грамматика, морфология және синтаксис) жеке-жеке тілдік бөлшектердің ішкі мәні, мазмұны (семантикасы) мен сыртқы дыбыстық, тұлғалық жағының сәйкестіктері және олардың қолданыстық-қызметтік сипатының

диалектик. бірлікте болуы арқылы ұғынылып, әрі айқындалып отырады. Сондықтан да морфол. нормалар, синтаксистік нормалар, тілдік элементтердің (сөздердің) комбинаторлық, конструктивтік нормаларымен әрқайсысының мазмұны (мәні), түр-тұлғалық жиынтығы мен қолданыстық қалыптасу жүйелері болады. Сөз жоқ, ол нормалар да өзгеріп, дамып отырады.

Әдеби тілдің мәнін айқындап, өзіндік белгілерін саралап, оның тарихына қатысты негізгі мәселелердің басын ашып, ғылыми тұжырым жасау үшін әдеби тілдің өзін, оның өзіндік ерекшеліктері қандай екенін дұрыс анықтап алу қажет. Яғни әдеби тіл деп нені түсінеміз? Әдеби тілдің тарихы қай кезден басталады? Әр кезеңдегі әдеби тілдің дамуының, нормалануының тілдік көрсеткішіне қандай әдебиет нұсқалары жатқызылуға тиіс және олардың мазмұны мен сипаты қандай болмақ деген сұрақтардың нақты жауабы әдеби тілдің анықтамасымен тікелей байланысты. Ал әдеби тіл деген ұғымды әр түрлі түсінудің салдарынан зерттеулерде оған қатысты проблемалық мәселелер әрқалайша баяндалып жүр.

Орыс тілі білімінде біраздан бері қалыптасқан дәстүрлі тұжырымдар бар. Мәселен, белгілі тіл маманы О.С.Ахманованың "Лингвистикалық терминдер сөздігінде": Әдеби тіл дегеніміз белі ілі бір қалыпқа түскен, диалектілер мен қарапайым сөйлеу тіліне қарағанда жалпыға бірдей міндетті және "дұрыс" деп қабылданған нормасы бар тіл" деген анықтама беріледі. Әдеби тіл қашан және қалай қалыптасқанына қарамастан, жалпы халықтық тілдің сұрыпталған, сымбатталған түрі болып табылады да, бір жағынан сол жалпы халықтық тілдің бір құрамы ретінде өмір сүріп отырса, екінші жағынан, жалпы халықтық тілдің әдеби тілге енбейтін бөліктерімен /қарапайым сөйлеу тілі, диалектизмдер мен кәсіби сөздер, жаргондар мен варваризмдер т.б./ әр түрлі қарым-қатынаста болады. Сондықтан да әдеби тілдің жалпы халықтық тілмен қарым-қатынасы, одан алатын орны, әр кез, әр кезеңде бірдей, біркелкі болмақ емес, өзгеріп, дамып, құбылып та отырады. Жалпыхалықтық тіл өзі қызмет ететін халық өкілдерінің арасындағы қатынас құралы ретінде қоғамдық өмірде оның рухани байлығын жарыққа шығаруда, сондай-ақ белгілі бір территорияға ғана, кәсіпкер, іс-әрекетте ғана байланысты аздаған адамдар арасында, тұрмыста да өмір сүре алады, қызмет ете алады. Ал әдеби тіл оның жалпы халықтық тілдің өңделіп, сұрыпталып, нормалану қасиетін басынан өткізген, ең жоғарғы формасы.

Әдеби тілдің қоғамдағы басты қызметі – адамдар арасындағы қатынас құралы болу. Сондықтан жалпы тіл атаулыға тән қасиет-коммуникативтік қызмет Әдеби тілге де тән. Әдеби тіл арқылы айтушының, жазып қалдырған адамның ойын, пікірін ұғамыз, сұрағына жауап береміз. Әдеби тіл арқылы өзіміз көзбен көрмеген оқиға туралы мағлұмат аламыз. Яғни пікір алысу, ой жеткізу, адамдардың бір-бірімен ұғысуы, білмегенді білу, білім, тәлім-тәрбие, тағлым алу Әдеби тілдің осы коммуникативтік қызметі арқылы жүзеге асады. Бірақ Әдеби тілдің коммуникативтік қызметі адамдар арасындағы қарым-қатынас құралдарының басқа түрлерінен қалыптасқан белгілі тіл заңдылықтары, тілдік элементтер жүйесінің құралдық, құрылымдық, қолданыстық жағынан тұрақты нормаларының болуы арқылы ажырытылады. Мысалы, ойды білдірудің ең кіші тілдік бөлшегі сөйлем болса, ол белгілі тәртіппен орналасқан, белгілі тұлғалар арқылы грамматик. байланысқа түскен, мағыналары сәйкес сөздерден, ал сөздер дәл сол сияқты морфемалар мен дыбыстардан тұрады, сөйтіп сөйлем жүйелі құрылым құрайды да, ерекше коммуникативтік қызмет атқарады. Сол арқылы қате құрылған сөйлемді, орынсыз қолданылған жеке сөзді, сәйкессіз тіркестерді, кейбір дыбыстық ауытқуларды тауып, анықтай аламыз. Сонымен бірге Әдеби тіл арқылы белгілі бір оқиғаны оқушыға жеткізіп қана қоймай, сезіміне әсер етуге де болады, яғни оқушысын бірде күлдіріп, рахаттандырып, көңіліне нұр сеуіп, өсіреді, бірде жылатып, көңілін күйдіріп, қайғыртады. Бұл – Әдеби тілдің экспрессивтік-эстетик. қызметі болып табылады.[1] Әдеби тілдің қалыптасу жолын нақты көрсете алатын ерекшеліктерге назар аударсақ, әр түрлі Әдеби тілдер арасындағы ұқсастықтар мен ортақ сипаттарды байқауға болады. Солардың негізінде Әдеби тілдің қалыптасуының негізгі үш жолын көрсетуге болады:

1. Әдеби тіл белгілі халықтың бір ғана тобы сөйлейтін бір диалектісінің негізінде қалыптасады.Ондайға бұл диалектінің не геогр., не экон., не лингвистика, не тектік-этник., не мәдени дәрежесі т.б. жағынан артықшылығы болады. Орыс Әдеби тіл Мәскеу

диалектісінің, татар Әдеби тіл Қазан (орта) диалектісінің негізінде қалыптасты деген қорытынды осындай ерекшеліктерге сүйенеді.

2. Әдеби тіл кейде сол халықтың өз ана тілі емес, бөтен халықтың тілі болуы да мүмкін. Бөтен тілдің Әдеби тіл болуы сол халықтың тәуелсіздігінің жоқтығымен, басқа бір елге бағынышты болуымен, мәдениетінің мешеу қалуымен байланысты. Кейде ондай Әдеби тіл ол халық үшін белгілі бір мерзім ішінде өмір сүріп, кейін ол қасиетінен айрылып қалуы мүмкін, немесе жергілікті халық тілімен қатар өмір сүріп, көбіне тек ресми әдеби тіл шеңберінде қалып та қояды, немесе жергілікті халық тілімен қарым-қатынасқа түсудің нәтижесінде әр түрлі өзгерістерге ұшырауы да ықтимал.

3. Көп жағдайда Әдеби тіл сол халықтың бар болса барлық, я бірнеше диалектісінің негізінде немесе жалпы халықтық тілінің негізінде, сол сияқты сөйлеу тілі мен бай ауыз әдебиетінің дәстүрінде қалыптасады. Қазақ Әдеби тіл, соңғы кезде тіл мамандарының көрсетуінше, жалпы халықтық тілдің негізінде қалыптасты деп саналады Қазақ әдеби тілі [2]. Әдеби тіл – өркениетті заман тудырған феномен құбылыс. Әдеби тілдің теориясының іргетасы қазақ тілі диалектологиясы мен тарихи грамматикасындағы қол жеткен нәтижелерінің, тілдік материалды басқаша тану мен саралаудың негізінде қаланады.

Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйініне келер болсам, тілге деген құрмет – халыққа деген құрмет. Тіл мәртебесі – ел мерейі. Тілсіз халықтың, елдің өмір сүруі мүмкін емес. Ана тіліміз арқылы ғана біз халқымызды, Отанымызды танып білеміз. Тілді бір адам ғана жасамайды, әркім өз білгенінше сөйлей бірмейді. Тіл өзі қызымет ететін адамдардың бәріне ортақ, түсінікті болуы керек. Ондай жалпыға ортақ тілді әдеби тіл дейміз. Әдеби тіл нормалары арқылы тіл көпшілікке түсінікті әрі бәріне ортақ болып келеді. Әдеби тіл екі түрде өмір сүреді. Оның бірі – ауызша тіл, екіншісі – жазбаша тіл. Әдеби тілдің нормалары мен стильдік жүйелерін игеру – ана тілін қадірлейтін адамның әрекеті екендігі белгілі жайт. Сондықтан әр адам әдеби тілде барды дұрыс таңдап, талғап сөйлеуге, жазуға үйренуге көңіл қоюы тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998. – 509 бет.

2. Қазақ Ұлттық энциклопедиясы.

3. Қазақ тілі оқулығы. – Атамұра, 2015.

4. Әуезов М. Қазақтың әдеби тілі құралы // "Әдебиет және искусство", 1951.

Бесінші секция

ТІЛДІК КОММУНИКАЦИЯ КЕҢІСТІГІНДЕГІ ЛАТЫНӘЛІПБИЛІ ЖАЗЫЛЫМ

Ж.Т.Жұмабаева[1]
[1]А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Филология ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер
Алматы қаласы, (E-mail: janar_tolendi@mail.ru)

ҚАЗАҚ ТІЛТАНЫМЫНДАҒЫ Х ӘРПІНІҢ ЖАЗЫЛУЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіл біліміндегі х, h дауыссыздарының қызметі қарастырылады. Сондай-ақ х, h әріптерінің орфограммасы зерттеушілердің еңбектерінің негізінде салыстырыла анықталады, талданады. **Х, қ, к** дауыссыздары мен **h, ғ, г** дыбыстарының даму жолы тілдік деректер негізінде сараланады.

Тірек сөздер: дауыссыз, әріп, әліпби, қатаң, ұяң, дыбыс, көмей дыбыс.

ПРОБЛЕМЫ ПИСАНИЕ БУКВЫ Х В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье рассматриваются функции согласных звуков **х, h** в казахском языкознании. Также орфограммы букв х, h сопоставляются, анализируются на основе трудов исследователей. Пути развития согласных х, к, қ и звуков h, г, ғ дифференцируются на основе языковых данных.

Ключевые слова: согласный, буква, алфавит, твердый звук, гортанный звук.

PROBLEMS WRITING THE LETTER X IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. The article considers the functions of consonant sounds x, h in Kazakh linguistics. Also, the orthograms of the letters x, h are compared and analyzed based on the works of researchers. The ways of development of consonants x, k, k and sounds h, g, g are differentiated on the basis of language data.

Keywords: consonant, letter, alphabet, hard sound, guttural sound.

Қазақ тіл білімінде **х** мен **h** әріптері күні бүгінге дейін кирил әліпбиінде екі бөлек таңбаланып келгені белгілі. Ендігі ретте латын әліпбиіне көшкенде аталған дауыссыздар бір әріппен **(h)** таңбаланатыны белгілі. Х, h әріптері *хабар, хабаргер, хабардар, хабарлағыш, хабарлама, хабарламашы, хабарландыру, хабар-ошар, хабаршы, хадис, хазар, хазмофиттер (биол.), хазірет, хайринг (экон.), хайуан, хайуанат, хакер (инф.), хакім (стиль), хақы, халайық, халал, хал-ахуал, халифа, халуа, халық, халықаралық, халькопирит (мин.), хан, ханзада, ханшайым, харакат, хас, хас батыр, хастеллой (хим.), хат, хаттама, хат-хабар, ха-ха (од.), хедж (экон.), хиджаб, хикая, хикмет, химия, хиромантия, хирургия, хлор (хим.), хлороформ (хим.), хоккей, холдинг, холецистит, холл, хореография, хош, хош иіс, хор, хормейстер, хорунжий, хореография, хризантема, хрестоматия, хромосом, хроника, хрусталь, хұсни, хұснихат (каллиграфия), хұтба (діни), қаһарман, жиһаз, жауһар, гауһар* және тағы да басқа сөздерде кездеседі.

h әрпі сөз ортасында, аяғында жазылып, араб-иран тілдерінен енген сөздерде келеді: *аждаһа, аждаһадай, қаһарман, гауһар, жаһаннам, жиһангер, іждаһат, аждаһашашаһар,*

айдаhар, айдаhардай, шаhбаз (кіт.), шаhзада, яhуди (діни), мәзhаб, жәhид, жаhандану, дәргаh. Сондай-ақ одағай сөздерде келеді: *аh, уh, аhа, еhе, оhо, еh, поh.*

Х әрпі сөз басында, ортасында, аяғында жазылады: *хабар, хат, хикмет, сұхбат, мәзхаб, тарих*.

Қазіргі қазақ тілінде **h** дауыссызын көмей дыбысқа жатқызып жүргені белгілі. І.Кеңесбаев өзінің еңбегінде қазіргі қазақ тіліндегі **h** фонемасының бірде қатаң, бірде ұяңдар қатарына жатқызылып келгенін, бұның негізі **h** дыбысының жасалуында жатқанын айтады. Нақты айтқанда ғалым **h** дыбысының артикуляциялық-акустикалық жағын былай сипаттап береді: «h – тілдің фаринкс (жұтқыншақ) қабырғасына жуысуынан жасалатын спирант ызың фонема» [1. 57-67].

А.Байтұрсынұлы **h** әрпін шаршағанда шығатын дауыстың аяқ үні дейді [2]. Ғалымның еңбегінде **х** әрпі **қ** әрпімен берілген. Оны ғалымның еңбегіндегі мәтіндерден кездестіруге болады. Мысалы, *«Бұл неліктен?.. Бұл қазақ **қалқының** салақтығы. Салақтықты тастап, ерінбегенде ғана үйді таза ұстауға болады»* (120 б). Сол сияқты мына мәтінде де қазіргі таңда **х** әрпімен келетін сөздер дауыссыз **қ**-мен берілген. Мысалы, *«Көшеде келе жатқан сүлдем, көңілім қазақ **сақарасын** кезіп жатыр, осындай жақсы күнде қой соңына салған қазақ кедейінің баласына барып жүр* (137 б). Тағы бір мәтінге келсек: *«Қатыш апама **қат** жазайын деп талай оқтанып, жазбай қоятынмын»* (74 бет). Берілген мәтіндерде *қалқының, сақарасын, қат* сияқты сөздер **қ** әрпімен жазылғанын көруге болады. Ал дауыссыз дыбыстарды жіктеуінде **х, h** әріптері көрсетілмеген.

Т.Шонанұлының еңбегінде де қазіргі **х** дыбысымен келетін сөздер **қ** әрпімен келген*: қат (хат), қатшы, асқана.* Дауыссыз дыбыстарды қатаң/ұяң деп жіктей отырып, **х** дыбысын ұяң дауыссызға жатқызады [3, 227 б.]. Ал «Әліппе» атты еңбегінде: «Мына әріпті біл» деп **h** әрпін береді. Осымен байланысты төмендегідей мәтін келтіреді.

Қызыл әскер ер.

Ер мен ***қаhарман*** бір сөз.

Қызыл әскер ***қаhарман***.

Өлеңде ***аh*** деген сөз ұшырайды.

Кісі шаршаса ***үуh*** дейді.

Т.Шонанұлы «Шет сөздердің імләсі жайында (Емле сиезіне ұсыныс ретінде)» атты мақаласында төмендегідей ережелер береді: «Ауропада **ch**, орысшада **х,** араб-парсыда **х** дыбысы қазақша қатты сөзде **қ**, жұмсақ сөзде **к** жазылсын. Мысалы, *Мұхтар – Мұқтар, хайыр – қайыр, chimiк – химик, technik – текнік*. **Ch** – **х** деген тілдің артынан шығатын үнсіз спирант дыбыс. Мұның **к**-ден айырмасы **к** тілдің артынан шығатын үнсіз (глухой) болса да, спирант емес. Ал **қ** – үнсіз артқы дыбыс болғанмен, шалғай артта, жаңа спирант емес. Сондықтан **ch**-қа **к** сәл тумалас, **қ** сәл алыстау. Сондықтан жұмсақ сөзде **ch**-ны қазақ **к** қылады: *technik - техник.* Жуан сөзде **қ** қылады: *хат – қат, хазина – қазына, хабар – қабар*» Ал дауыссыз **h**-ға байланысты былай дейді: «Бұл **h** дыбысы мен **қ** бір жерден жасалып шығатын артқы тіл дыбыстары. Екеуі бір қап, бір саптан. Айырмашылығы сол – **қ** әрі үнсіз (глухой), әрі өткелсіз (смычный), **h** әрі үнді (звонкий), әрі өткелді (спирант). Бұл қазақ тілінде жоқ **h**-ны айтқайлап созып, дауысты дыбысқа қосса, амалсыз **h** әрі өткелді болады, қысқасы **h** болады. Ақындарымыздың қазақ тілінде **h** бар деуі осылай екілендіріп көтерулерінен. Айғай-ұйғайсыз қазақ тілінде **h** жоқ. Қазақ мұны айғайламағаннан оларды айғайлатып, үлкейтіп отыратын жанында ақындар әзір тұрмағаннан араб-парсы **h** дыбысын қазақ алмай тастаған. Мысал: *hарун –арун, Аллаh – Алда, hәләк – әлек, hәр – әр, hәзіл – әзіл, hөнер – өнер, hүнді – үнді*.

Қ.Басымов өзінің еңбегінде **х** дыбысын бұрыннан келе жатқан дауыссыз деп санайды. Ғалымның пікірінше, бұл дыбыс фольклерде өте көп ұшырайды, адамның аттарында жиі кездеседі, *«халалау», «ахау», -хау-хау, ханым* тағы басқа осы сияқты сөздер өте көп [4]

Ж.Аралбаев **х** дауыссызын тілдің түбі мен артқы таңдайдың жуысуынан жасалатын увуляр, спирант қатаң фонема дей келе, оның қазақ тіліне орыс тілі арқылы енген сөздермен кіргенін айтады: *химия, хроника, архив, техника, бухгалтер, пароход.* Осы ретте ғалым **қ** мен

х дыбыстарының өзара ерекшелігін төмендегідей сипаттап өтеді: «**қ**-ны айтқанда тілдің артқы бөлегі таңдайдың артқы шеніне нық жабысуынан жасалады, ал **х** фонемасы тілдің артқы бөлегі мен таңдайдың артқы шені жуысыуынан жасалады. Сондықтан **қ** – шұғыл, **х** – ызың» [5. 62 б.] Сонда ғалымның пікірінше, **х** дыбысы **қ** шұғылының акустикалық варианты ретінде айтылып, екеуінің арасында фонетикалық кезең байқалмайды. Бұндай пікірді Н.Сауранбаевтың да еңбегінен кездестіреміз. Ғалымның пікірінше, дауыссыздар бір жерден шыға тұрып та әртүрлі болуы мүмкін: **қ** дыбысы да, **х** дыбысы да тілдің артқы жағы таңдайдың артқы жағына жуысуынан пайда болады. Бірақ екеуі екі түрлі дыбыс: қ дыбысын айтқанда тілдің түбі көтеріліп көмейге кептеле тығыз жымдасып тұрады да, өкпеден тепкен ауаның екпіні оны бұзып шығады; ал **х** дыбысын айтқанда тіл көмейге тығыз жымдаспай, тек жуықтап тұрады [6.11 б.]

Ә.Жүнісбеков өз зерттеуінде **/х/, /h/** дауыссыздарын қазақ тіліне тән дыбыстарға жасанды түрде енгенін айтады. [Х] – [к-h] қазақ консонантизм жүйесінде оппозиция құрай алмайды, егер мұндай оппозиция бар болса, орыс тілінен ертеректе енген *қамыт [хомут] хамыт* түрінде жазылуы /айтылуы/ керек еді дей келе, «безусловно, [х] как интервокальный ассимилятивный вариант [к-h] в казахском языке существует [7, 42 б.] деген пікір білдіреді. Ал [h] дыбысы жөнінде былай дейді: «В непринужденной живой речи носителей языка этот звук вообще не встречается, и лишь написанный текст понуждает интеллегенцию (дикторов, артистов, учителей) произноситтьего. Однако его произношение требует сознательной, заранее подготолвенной артикуляции, из-за которой оно лишено вавтомотизма в речи. У рядового носителя звук, обознасенный этой буквой, реализуется в виде щеловых позиционно-комбинаторных варантов [к-h], [қ-х] қаhарман, отважный [7] .

Н.Уәли өз зерттеуінде қазақтың төл сөзінде қолданылатын әрбір дауыссыз варианттың /у/-дан басқа, қай-қайсы болмасын төрт түрлі әуезбен айтылатын варианттары және тоғыз реңкі болатынын айта келе, /х/, /h/ дауыссыздарының басқа дауыссыз дыбыстар сияқты төрт әуезбен тоғыз түрлі реңкте түрлене алмайтынын төмендегі кесте негізінде көрсетеді.

<х> 1	[х]	[ха]	халық
		[хы] -	
2	[х]	[хо] -	
		[хұ] -	
		[хі] -	
3	[х']	[хе] -	
		[хә] -	
4	[х]	[хө] -	
		[хү] -	

<h> 1	[h]	[ha]	қаhарман
		[hы] -	
2	[h]	[ho] -	
		[hұ] -	
		[hi] -	
3	[h']	[he] -	
		[hə] -	
4	[h]	[hө] -	
		[hү] -	

Осы ретте ғалым Н.Уәлидің пікірінше, /х/, /h/ дыбыстары тек халық, қаhарман тәрізді бірер сөзде жұмсалып, онда да спонтанды түрде емес, тек бір ғана әуезде /х/ = /ха/ = /h/ = /ha/ айтылады. Қазақ тілінің төл сөздеріндегі он жеті дауыссыздың артикуляциялық базасы / ойнақы болып келсе, олардың тоғыз (/у/ бес) түрлі реңкте айтылуы да сондықтан, ал /х/ , /h/ дыбыстарының тек бір ғана реңкте болып, оппозиция құра алмауы олардың әлі де фонемалық кезеңге өтпегенін көрсетеді. Сондықтан бұл дыбыстарды к фонема инварианттың варианттары деп тануға тура келеді [8, 31 б.].

Ал Б.Сағындықұлының пікірінше, **х, қ, к** қатаңдары мен **h, ғ, г** ұяңдарыны артикуляциясы жағынан да, акустикасы жағынан да, түп-төркіні жағынан да бір-біріне өте жуық туыс дыбыстар. Сондықтан да аталған дыбыстардың барлығы өзара дыбыс сәйкестіктерін түзеді. **Х, қ, к** қатаңдарының **h, ғ, г** ұяңдарының ең ескісі – **h**. Себебі, тілдің өзі қаншалықты көне болса, **h** дауыссызы да соншалықты көне. Бұл дыбыстың одағайлардың құрамында сақталуы – осы пікірдің толық дәлелі. Тілшілердің бір ауызды пікірі бойынша, одағайлар ең алғаш пайда болған сөздердің қатарына жатады. Тағы бір ерекшелгі, **а** дауыстысының айтылуында қандай еркіндік болса, ежелгі **h** дауыссызының айтылуында да сондай еркіндік бар. Бұл да оның байырғылығын көрсететін қасиет [9, 13 б.].

Жалпы түркі тіл білімінде **қ/к, ғ/г, х/h** дауыссыз дыбыстарының туыстығы талас тудырмайды, олардың кей жағдайда бір тіл ішінде де, тілдер арасында да фонологиялық жағынан ажыратылмауы да генетикалық жақындықтың көрінісі. ** Һ** дыбысы негізінен **қ, к, ғ, г** дыбыстарын ешқандай семантикалық реңк туғызбай-ақ алмастырады. ** Һ** дыбысының түркі тілдерінің тарихи дамуында өзіндік орны бар. Бүкіл түркі тілдерінде көптеп кездесуі және сол сияқты «*ah!», «oh!», «yh!»* тәрізді адамның көңіл-күйіне байланысты қолданылатын одағайлардың дүние жүзі халықтары тіліне ортақтығы бұл дыбыстың қазақ тілінде, сонымен қатар түркі тілдер жүйесіндегі кездейсоқ фонема емес екендігін дәлелдей түседі [10].

Кейбір түркі тілдеріндегі дауыссыз **h (х)** дыбысы қазақ тілінде бірде қатаң тіл арты **қ** дыбысына немесе **х** дыбысына ауысса, бірде түсіп қалып отырған. Оны төмендегі кестеден көруге болады.

Қазақ тілінде	**Өзбек тілінде**	**Түрік тілінде**	**Қырғыз тілінде**	**Әзербайжан тілінде**
хабар	хабар	haber	кабар	xəbərlər
қайыр-садақа	хайр-садақа	hayir	кайыр	xeyr-sədəqə
халық	халқ	halik	калык	xalq
хакер	хакер	hacker	-	hakker
қаражат	харажат	harajat	каражат	xarajat
хат	хат	hat	кат	-
қызметкер	хизматкор	hizmetker	кызматкер	xidmətçi
құрма	хурмо	hurma	курма	finik
Қош келіпсіз	хуш келибсиз - xush kelibsiz	hoş geldiniz	-	xoş gəlmisiniz
қошемет	хушомад; - xushomad	hoshemet.	кошомат	hoshemet.
құқық	ҳуқуқ	-	укук	hüquq
хуснихат	ҳуснихат	hüsnihat	-	hüsnihat
үкімет	ҳукумат	hükümet	өкмөт	hökumət

Осымен байланысты Ж.Аралбаев мынадай қорытынды жасайды: «түркі тілдерде «**h**» спиранты көбіне күншығыс (араб-иран) тілдерінен ауысқан кірме сөздерде кездеседі. Бірақ бұл тілдерде «h» спирантының қолданылу жайы мен айтылу күйі, фонетикалық қасиеті біркелкі емес. Мәселен, түркімен, татар, құмық, ноғай тілдерінде қарағанда, қазіргі азербайжан, өзбек, ұйғыр тілдерінде «h» ызыңы күншығыс тілдерінен енген кірме сөздерде жиі айтылып, дербес фонема сапасында қолданылады. Яғни сөздің мағынасын ажыратуға себебі бар – фонемалық дыбыстың бірінен саналады. Ал екінші бір топ түркі тілдерде (чуваш, хакас, тува, алтай, гагуз, қырғыз, қараим, балқар тілдері) дербес фонема сапасында қолданылмайды. Өзге түркі тілдерінің байырғы сөздерінде келетін **с** қатаңы қазіргі башқұрт және якут тілдерінде көбіне «**h**» спирант түрінде айтылады: башқұрт тілінде *hay (су), hайлау (сайлау), hары (сары), hорау (сұрау);* якут тілінде: *киhи (кісі), қыhын (қысын), баhа (басы), түhәбин (түсемін)* [5].

Ал Ерімбетова түркі тілдерін өзара салыстыра келіп, мынадай пікір білдіреді: «Мағынасы жағынан ешқандай айырмашылығы жоқ тілдік деректердің (қазақ тілінде *қанжар,* қырғыз тілінде *kancar,* өзбек тілінде *hancör,* түрікмен тілінде *hancar,* татар тілінде *häncär,* түрік тілінде *hançer,* әзербайжан тілінде *häncär,* ұйғыр тілінде *häncär*) сыртқы тұлғалық жағын салыстырсақ, **h~х~қ~к~ғ~г** дыбыстарының сәйкестігін түзеді. Түркі тілдері арасында **h~х~қ~к~ғ~г** дыбыстарының ешқандай мағыналық мән жүктемей алмасып жатуы әсіресе сөздің абсолют соңында жиі кездестіндігін тілшілер де анықтайды. Түркімен тілі говорларында *girk-girq-girh* «сорок» [10]. Татар әдеби тілінде *vaga,* түмен говорында раγа «лягушка». Чуваш тілінде *saxal,* қаз. тілінде *saqal* «борда», қаз. т-де *žaγa,* ноғ. т-де *jaga,* құмық т-де *jaqa,* қырғыз т-де *žaga,* якут т-де *saxa,* хакас т-де *čaga,* чуваш т-де *suxa* «воротник» (Ерімбетова А.Х. Түркі тілдеріндегі h дауыссыз дыбысының табиғаты жайында. А.Яссауи университетінің хабаршысы. №1, 2010 ж.). Зертеушінің пікірінше, жалпы түркі тіл білімінде **қ/к, ғ/г, х/h** дауыссыз дыбыстарының туыстығы талас тудырмайды, олардың кей жағдайда бір тіл ішінде де, тілдер арасында да фонологиялық жағынан ажыратылмауы да генетикалық жақындықтың көрінісі [10].

М.Ескеева қазіргі қазақ тіліндегі кірме **х** дыбысы туралы былай жазады: «Қазақ тілінде х дыбысы өзге тілдерден енген сөздер (орыс, араб, иран) арқылы тіліміздің дыбыстық жүйесіне орныққан деген пікір қалыптасқан. Әрине, бұл синхронды тұрғыдан қарағанда өте орынды, ал өзге түркі тілдерімен салыстыра, тарихи тұрғыдан қарасақ, әлі де анықтай түсуді қажет ететін сияқты мәселе» [11]. Бұдан х дыбысының кірме дыбыстан гөрі тарихи негізі бар дауыссыз екенін көруге болады.

Қ.Күдеринованың пікірінше, қазақ жазуындағы дәстүрлі принциппен жазылады дейтін сөздер х, h әрпі таңбаланатын қатарды қамтиды. Мысалы, *хан, хат, хош, хадис, хикая, хикмет, хақ, хайуан, хабар, хал, халайық, халифа, хақы бар, халық, ханзада, қаһарман, қаһар, ханша, ханым, хош иіс, шах.* Оның себебі шығыс тілдерінен енген сөздердің барлығында х әрпі жазылмай, тек емлесі ерте нормаланғандардың ғана жазу дәстүрін сақтайды дегенінен шығады [12].

Жалпы х, h әріптері әлі де зерттеуді қажет ететін әріптердің бірі. Латын әліпбиіне көшкенде аталған екі дауыссыз дыбысты бір ғана таңбамен беруге болады. Себебі қазірігі таңда дауыссыз h дыбысын ешкім көмеймен айтпайды. Сонда дауыссыз х мен h дыбыстары жуысыңқы айтылып, екеуін бір әріппен таңбалауға болатынын байқаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Кеңесбаев І. Қазіргі қазақ тілі. Лексика, Фонетика. – Алматы, 1962.

2. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1992.

3. Шонанұлы Т. Шығармалары. – Екінші том. – Алматы, 2013.

4. Басымұлы Қ. Шығармалар жинағы. Зерттеулер. Мақалалар. – Астана, 2018.

5. Аралбаев Ж. Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. – Алматы, 1988.

6. Бегалиев Ғ., Сауранбаев Н. Қазақ тілінің грамматикасы. – Алматы, 1948.

7. Джунисбеков А. Проблемы тюркском словесной просодии и сингармонизм казахского языка. Автореф. дис...докт.филол.наук. – Алма-Ата, 1988.

8. Уәли Н. Қазақ графикасы мен орфографиясының тероиялық негіздері. – Алматы, 2020.

9. Сағындықұлы Б. Қазақ тілінің тарихы. – Алматы, 2011.

10. Ерімбетова А.Х. Түркі тілдеріндегі h дауыссыз дыбысының табиғаты жайында // А.Ясауи университетінің хабаршысы. – №1. – 2010.

11. Ескеева М. Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негізі. Алматы, 2007. – 360 с.

12. Күдеринова Қ. Қазақ жазуының теориялық негіздері. – Алматы, 2010.

А.Н.Нурланова[1], Ж.Д.Қыдырмолда[1]
[1]Қазақстан-Американдық еркін университеті, ф.ғ.к., профессор, anur_81@mail.ru
[1]7М01704 «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының магистранті
Қазақстан-Американдық еркін университеті, Өскемен қаласы, duisenbekovazh@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖАЗУЫНЫҢ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ЛАТЫН ӘЛІПБИІ

Аңдатпа. Қазақ жазуының тарихы ертедегі руна жазуынан бастау алатыны белгілі. Бұған дейін араб, латын, кириллица қарпін қолданған қазақ жазуының тарихы тым терең. Ал латын әліпбиіне көшу - қазіргі күннің өзекті мәселесіне айналып отыр.

Кілт сөздер: тіл, латын әліпбиі, тарих, қазақ жазуы, түркітілдес.

ИСТОРИЯ КАЗАХСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ И ЛАТИНСКАЯ ГРАФИКА

Аннотация. Как известно, история казахской письменности берет свое начало с древнерусской письменности. История казахской письменности, ранее использовавшей арабский, латинский, кириллический шрифты, слишком глубока. Переход на латиницу-актуальный вопрос сегодняшнего дня.

Ключевые слова: язык, латинский алфавит, история, казахская письменность, тюркоязычный.

THI HISTORY OF KAZAKH WRITING AND LATIN GRAPHICS

Abstract. As you know, the history of the Kazakh writing originates from the Old Russian writing. The history of Kazakh writing, which previously used Arabic, Latin, Cyrillic scripts, is too deep. The transition to the Latin alphabet is a topical issue of today.

Keywords: language, Latin alphabet, history, Kazakh writing, Turkic language.

Жазу – адамзаттың ұлы мәдени құндылықтарының қатарына жататын, өркениет дамуының құрамдас бөлігі. Нақтырақ айтсақ, жазу – адамдарың кеңістік пен уақытқа тәуелді болмай, өмірдің кез-келген салаларында кең түрде қолданылатын қарым-қатынас жасауға мүмкіндік беретін құрал.

Тіліміздің жазуды қарастыратын саласын графика деп атаймыз. Графика, өзінің аты айтып тұрғандай, тіліміздегі жазу, оған байланысты мәселелер, тіл дыбыстарының таңбалануын қарастыратын ғылым. Қазір бүкіл дүние жүзінде жазудың үш түрі бар. Олар – араб, латын және кирилл жазуы.

Қазір Қазақстандағы жазу мәселесі үлкен өзгерістердің алдында тұр. Бұл өзгерістер тіл маманедарын ғана емес, бүкіл қоғамды алаңдатуда. Себебі, жазу қоғам өмірінің барлық саласында қызмет етеді.

Жалпы тіл деген түсінік бар, жазу деген түсінік бар. Жазу – тілді таңбалаудың тәсілі ғана. Ол - адам ойлап тапқан ең ұлы жетістік.

Жазудың тарихы өте ежелден басталады. Әлемде бес мыңнан астам тіл бар және ол тілдер әр түрлі жазумен беріледі.

Адамдар өзі тарихында жазудың төрт түрлі кезеңін басынан кешірді: пиктографиялық жазу, идеографиялық жазу, буын жазуы және әріп жазуы. Бүгінгі біздің қолданып жүрген жазуымыз – графиканың ең жетілген түрі.

Әлем елдерінің басым бөлігі латын жазуын пайдаланып, бұл жазу өркениет жазуына айналып отыр.

Латын графикасына көшуді қазіргі қазақстандық қоғамның әлемдік жаһандану үрдісіне ену жолындағы маңызды қадам ретінде қабылдауы - жазу ауыстырудағы басты мәселе.

Тарихқа сүйенсек, алфавит ауыстырудың басты себептері – лингвистикалық себептер емес, таза саяси немесе экономикалық факторлар. Мысалы, латын алфавитінің таралуы – ең алғашында католик дінімен, Риммен, ал араб алфавитінің таралуы ислам дінімен байланысты. Кириллицаның жасалуы да Орыс православ шіркеуімен байланыстырылады.

Бізге белгілі қазақтар қолданған тұңғыш әліппе – көне түркі жазуы дін атаулыдан ада, көшпенділердің әскери өмірін, ат үстінде көшіп-қонып жүрген ата-бабаларымыздың дүниетанымын көрсетіп, тіпті таңбаларының өзі сабақтың жебесі, найзаның ұшына ұқсаған. Ал қазақ халқының сан ғасырлар бойы ғылымы мен мәдениетінің жаңғыры болған араб жазуы – діни сипатта, бұл жазудың арғы жағында исламдық көзқарас тұрды.

Бірақ латын графикасы баяғыда –ақ өзінің конфессионалдылығын жойған. Малайзия және Индонезия сияқты экономикасы тұрақты ислам елдері ұлттық графика ретінде латын жазуын қолданады.

Кириллицаны қолдану арқылы қазақ тілін орыс жазуының қалыбына салып, екшеп, қырнап беруге тура келді.

Ұлттық жазудың мәселесі еліміз егемендік алып, өз даму жолына түскен кезден бастап көтеріліп келеді. Тілші ғалымдар, зиялы қауым арасындағы араб жазуына көшу, кириллицаға реформа жасап, одан әрі пайдалана беру, көне түркі жазуына қайта оралу сияқты пікірлердің ішінде оза шауып, латын жазуын қабылдау алдыға шықты.

Бұл, өз кезегінде, ол графиканы қазақ тіліне икемдеу сияқты лингвистикалық мәселелермен қоса, қоғамның жаңа жазуды қабылдауы, оған бейімделудің өзіндік ерекшеліктері, әлеуметтік-лингвистикалық және психологиялық зерттеулердің негізінде қоғамдағы жаңа әліпбиге бейімделу үрдісін зерттеу мәселесінің өзектілігін танытады.

Қазіргі қоғамда латын негізді әліпбиге көшу екіұдай пікір туғызып отырғаны мәлім.Оған себеп көп. Ең алдымен, кез келген жаңалықтың кез келген қоғамда бірден қолдау таба кетуі мүмкін емес. Әр саланың, әр қоғам, әр ортаның өз шындығы, өз дәлелеі бар. Сонымен қатар, Қазақстан – көпұлтты мемлекет. Ұлттық әліпбиді өзгертуде халқымыздың құрамындағы басқа ұлттардың да мүдде-талаптары бар екенін ескеруіміз керек. Қазақстан өткен ғасырдың өзінде-ақ бірнеше әліпби ауыстырып өзгерді. Міне, осы факторлар халықтың жаңа әліпбиге деген пікірін қалыптастыруда маңызды орын алып отыр.

Дегенмен, латын графикасына көшу – қазақтың бәсекеге қабілеттілігін арттырып, жаһандану үрдісіне біршама тез енуіне септігін тигізеді. Латын әрпімен сауат ашқан қазақ баласының ағылшын тіліндегі мәтіндерді көп қиналмастан оқып кетер, сөйтіп ағылшын тілін тез меңгерер деген де ой бар. Қазақстанда латын әліпбиінің қолданысы түбі бір түркі жұртының ғылыми, мәдени, рухани қатынастарының өрістеуіне, бірлесуіне де оң тигізері де анық.

Қазіргі уақытта қоғам латын қарпіне көшу мәселесін қойып отыр. Түркия, Әзірбайжан, Өзбекстан және Түркіменстан сияқты мемлекеттілігі бар байырғы халықтар латын әліпбиін қолданады. Латын тілі әлемдік ақпаратта үлкен орын алады [1, 225-227бб.].

Сондықтан латын әліпбиіне көшу мәселесі шешілді. Әлемнің түкпір-түкпірінен келген қазақтар өздері тұратын мемлекетке байланысты араб, латын, кирилл әріптеріне негізделген әліпбиді пайдаланады. Осыған байланысты жалпы әліпбидің болуы халқымыздың түсінігіне оң әсер етеді.

Оның түрік ұқсастығымен байланысын анықтау Қазақстанның ұлттық бірегейлігін дамыту мен нығайтуда үлкен маңызға ие. Қазақстанның ұлттық бірегейлігі-бұл мәдениет, тарих, тіл және т.б. оның қатынастарды айқындауда ерекше мәні бар екендігі атап өтілді.

Түсінудің бұл маңыздылығы Қазақстанның ұлттық рухы оянып, Қазақстан мемлекетін барған сайын егеменді ете бастаған 1990 - шы жылдардың басында маңызды рөл атқарды. Түріктің қазақтардың өзіндік ерекшелігі әрқашанда оларды байытудың және нығайтудың амалын табуға тиіс, әйтпесе ұлттық сана - сезім басқа ұлттық-мәдени сәйкестіктен ажырап қалуы мүмкін. Бұл, өз кезегінде, қазақтың ұлттық бірегейлігінің жойылуы үшін оңтайлы жағдай туғызар еді.

Қазақ халқының түрік сәйкестігін нығайтудың маңызды тәсілдерінің бірі қазақ тілін латын қарпіне көшіру болып табылады. Алты туыс түркітілдес мемлекеттен латын қарпіне көшті.

Қазақстанның қосылуы түркі халықтарының мәдени, тілдік және басқа да байланыстарының нығаюына алып келеді. Қазақстанның терең жаһанданудың ауқымды процесіне қосылуы, Қазақстанның латын әліпбиіне көшуі-бұл күрделі мәселе. Жаһанданудың технологиялық негізі-компьютерлендіру, Интернет, ұялы телефондар, спутниктік теледидар және т. б. кең таралған және перспективалы ақпараттық - коммуникациялық технологиялар, оның ішінде осы және басқа да технологиялар әлемдік ақпараттық кеңістікте латын графикасының кеңеюінің жалғыз себебі болды. Латын графикасы қазіргі уақытта бүкіл әлемде кеңінен қолданылатын жазу жүйесі ретінде белгілі.

Осы тұрғыдан алғанда, қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуі, бір жағынан, қазақ тілінің әлемдік ақпараттық кеңістікке еркін енуіне, екінші жағынан, Қазақстандағы ақпараттық және коммуникативтік технологияның кең таралуына мүмкіндік береді [2, 348-350 б.].

Қазақстанның латынға көшуі-Тәуелсіз Қазақстанның нығаюын қазіргі заманғы жаңа мемлекет ретінде танудың тәсілі. Бұрын қазақ тілінің жазуын халық сыртқы күштердің, мәдениет пен сыртқы саясаттың әсері ретінде қабылдаған. Соңғы жылдардағы бірқатар әлеуметтанулық зерттеулердің нәтижелері қазіргі латын әліпбиін тіл түрінде таңдау саналы және еркін жасалатынын, қазіргі қоғамымыздың болашағы жас және әркімнің өз таңдауы бар екенін көрсетті. Жазу жүйесін латынға көшіру де қазақ тілінің Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі ретіндегі мәртебесін нығайтуға ықпал етеді. Біз ұзақ мерзімді перспективада бүгінгі латын графикалық білім алған балалар өмірдің алдыңғы шебінде болған кезде, біз жоғары ұлттық деңгейге және Қазақстан халқының әл-ауқаты мәртебесіне қол жеткізуге болатын тіліміздің мәртебесін одан әрі нығайта аламыз деп санаймыз.

Сондықтан қазақ жазуын латын графикасы негізінде жаңа ұлттық әліпбиге аударудың заманауи ғылыми негіздерін зерделеу қарқын алуда. Лингвистика институтының ғалымдар тобы.Байтұрсынова осы өзекті мәселеге кешенді зерттеу жүргізуге ниетті.

Кеңес өкіметі орнағаннан кейін Ресей билігі тұсында түркі халықтарының жазбаша бейнесі үш жүйеден өткені белгілі. Атап айтқанда, дәстүрлі араб жазуы латын графикалық орта ғасырын алмастырды және дереу латын графикалық-орысша алмастырды. Дәстүрлі араб жазуын алмастырудың негізгі мақсаты мұсылман әлемімен байланысты жазу жүйесін жою, түрік халықтарының көшпелі мәдениетін жою, жас ұрпақтың санасы, "жабайы адам сияқты", "тағы бір халық", "сауатсыз, білімсіз халық". "Жабайы қазақ халқы ұлы орыс халқының көмегімен ғана елге айналады, жазуды білетін адамдардың тек екі пайызы ғана Қазан төңкерісінен кейін жазбаша мәдениетке ие болды", - дейді ол. Жедел көші-қон саяси, экономикалық, мәдени және әлеуметтік жағынан да өте тиімді хат болғанына қарамастан, қызыл империяның басты мақсаты түркі халықтарының интеллектуалды дамуын жеңу, шектеу болды, осылайша орыс жазуы мен аудармасын орыс тіліне жеткізді.

Қазақ жеріндегі латын жазуынан бәрден орыс жазуына көшу мәселесі де алаш көсемдерінің, ұлттың қамын ойлаған ұлы тұлғалардың көзін біржола құртқаннан кейін, яғни 1937 жылдары қарқынды қолға алдынды. 1940 жылы 13 қарашада «Латындандырылған қазақ жазбасын орыс графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру туралы» Заң қабылданды. Онда «Қазақ елінің өтініштері негізінде орыс графикасына көшірілу қанағаттандырылсын» деген мазмұнда көрсетіліп, ешқандай зорлықсыз, керісінше, халық қалауы бойынша орыс әліпбиін қабылдады деп көрсетіледі [3,56 б.].

Латын әліпбиін қабылдаған түркітілдес елдердің алғашқысы түрік тілі болды. Осман империясын сақтап, еуропалық құндылықтарды енгізуге тырысқан Мұстафа Кемал Түркия Республикасы жарияланғаннан кейін елді латын диаграммаларына қоюға шешім қабылдады, өйткені ол ауызекі тілден дамыды және еуропа елдерінің дамуымен қатар дамуы керек деп санайды. Ататүрік бұл бастама болды 1928.so осыдан кейін комиссия қабылдаған ережелерге сәйкес 1928 жылы 23 мамырда құрылған" Тіл комитеті " құрылды. 1 қарашадан бастап түрік мемлекеті латын әліпбиіне көшеді. 1991 жылы Кеңес үкіметі одақтас республикалардың

егемендігін мойындағаннан кейін, Түркия түрік мемлекеттерінен саяси, экономикалық, мәдени және гуманитарлық салаларда бірігу және ынтымақтастық туралы өтініш жасады. Түркітілдес мемлекеттер көшбасшыларының бірінші құрылтайында-Түркия алғаш рет әзірленіп, біріктіріліп, Білім, ғылым және мәдениет салаларында түркітілдес елдерге барынша қолдау көрсетілді.

Қазіргі қолданыстағы қазақ жазуын латын әліпбиіне көшіру арқылы реформалар жасау қажет деуге болатын негізгі түркіжайттар ретінде қазіргі әліпби жүйесінің орыс тілінің фонетикалық жүйесіне негізделуі, кірме сөздердің (орыс, шет тілдері) төл тіліміздің дыбыстық ерекшеліктеріне сәйкес игерілмеуі, қазақ әріптерінің интернет желісіне жарамсыздығы сияқтылар, т.б алынып жүр [1, 17-18 б].

Түркі халықтарының латын жазылуына көшірілу мәселесі ең бірінші Түркияда қозғалған. Әрине, олардың барлығы латын жазуына көшіп қойған жоқ. Ең алдымен Түркияны қолдап, әзербайжандар түркі жазуына сүйеніп, латынға көшті. Олар, әрине, түріктермен мәдени, рухани, тарихи жағынан ең жақын.

Өзбекстан да бұл мәселеге ерте кірісті, Түркменстанда да осындай саясат жүргізілді.

Н.Уәлиұлы дылай дейді: «Әліпбидегі 13 әріп орыс тілінің орфографиясы бойынша жазылатын сөздерді таңбалау үшін кезінде өктем Орталықтың нұсқауымен алынған. Бұл, әрине, сын көтермейтін жайт. Мұндай графикалық жүйемен қазақ тілінің жазбаша коммуникациялық өрісін кеңейте алмайсыз»-деген құнды пікір білдірді және латын графикасына көшуді талап ететін 8 түркіжайтты атайды: мәдени-әлеуметтік, тілтанымдық, экономикалық, саяси, психологиялық, тарихи, педагогикалық, ақпараттық [4, 89-90 бб.].

Ол латынға көшудің төмендегідей алғышарттарын ұсынады:

- әріп саны дыбыс санынан алшақтамау керекҒ
- әріптер дыбыстарды дұрыс беру керек;
- артық таңбалар болмау керек;
- тек қана бір әліпби – латынды ғана пайдалану керек;
- қазақ әріптерінің жуан-жіңішке жұптылығын сақтау қажет;
- әріптің үстіндегі, астындағы таңбалар болмаған жөн;
- латын әліпбиіндегі әріптерді толығымен пайдалануға тырысу керек;
- қазақтың төл дыбыстарын қосалқы таңбалармен ауыстыру керек.

Бұл мәселені тоқсаныншы жылдары алғаш қоғаған ғалым – Ә.Қайдар. Ғалым Президентке ашық хат жолдап, бұл хат «Ана тілі» газетінде басылып шықты. Одан кейін Ә.Жүнісбек, Қ.Күдеринова, А.Фазылжановала сияқты ғалымдар осы мәселенің проблемалық тұстарын талқыға салды [5, 121 б.].

Кейіннен Елбасы бұл мәселені заңды түрде бекітіп, шешіп берді.

42 бүгінде алфавитте таңба бар. Қазақ тілінің фонологиялық жүйесінің мағынасын ажырататын негізгі дыбыстардың санына 28-9 дауысты және 19 дауыссыз дыбыс, сондай-ақ алфавиттегі 42 белгі кіреді. Әріптер саны себептер санынан екі есе көп. Бұл өлшеу тіліне мүлдем сәйкес келмейді, алфавит оңтайлы және тиімді екенін білдіреді. Алфавиттің тиімділігін бағалау үшін алфавиттегі таңбалар саны дыбыстан алыс болмауы керек, егер ол нақты дыбыспен сәйкес келмесе және әріптер саны нақты дыбыстан сәл аз болса, ол одан да жақсы деп саналады. Мысалы, А. Байтурсынов алфавитіндегі әріптер (инициалдар)саны дыбыстар санынан аз. Орыс алфавитіндегі әріптер саны нақты дауысқа қарағанда аз, сонымен қатар ағылшын, неміс және басқа тілдердегі әріптер саны.

Орыс тілінде 33 әріп, 41 дыбыс бар.

Ағылшын тілінде 26 әріп, 45 дыбыс бар.

Ыранцуз тілінде 26 әріп, 35 дыбыс бар.

Қазақ тілінде 42 әріп, 28 дыбыс бар.

Әрине, әліпбиде әріп неғұрлым көп, соғұрлым қиындық тудырады. ъ, ь, ц, щ таңбаларының дыбыстық белгісі жоқ. Бұл мектепте көп қиундық тудырады.

Орфографиялық жүйе басқа тіл ережелерінің бір бөлігі болады. Өркениетті елдердің алфавитіндегі таңбалар, әдетте, тілді білу үшін, сөздер басқа тілде естіледі және жазылады, арнайы таңбаны таңдамайды.

Өз кезегінде, ол жазған хат дыбысты білдіреді, тіпті егер ол шулы болса да. Нәтижесінде біреудің тыңдау және ассимиляциялау механизмі тілде жұмысын тоқтатады. Егер сіздің тілдік түрлеріңіздің бірі жұмыс істемесе,онда бұл жай дабыл.

Жымпитының арқасында қазақ тіліндегі орыс тілінің дыбыстық жүйесі жарасымның орналасуында" дауыл мен шабуыл " жойылды. Ежелгі уақытта Мато-беллетен, купарос коксбазар және Берсек Инч өз тілдеріндегі орыс сөздерімен танымал.

Тіл сөздігінде дыбыс жылдамдығына жауап бермейтін, өңделмейтін және сіңірілмейтін сөздер көбірек пайда болады. Тіл ұлттық сипаттан ауытқып, басқа бағытта жүруі керек екендігі туралы нақты түсінікке ие болу үшін олар кез-келген газет, журнал, ғылыми басылымдар, кітаптар, оқулықтар, мәтінді оқып-үйрену және оларды жазу бойынша өлшеу топтарына ие болуға тырысады.

Сонымен бірге, таразының бір бөлігінде біз дүйсенбідегі тіл тәртібіне сәйкес заңмен жазылған басқа тілдерден алаботен табынын таптық. Жыл сайын Ресейден "импорттаушылардың" саны айтарлықтай өсуде. Бұл қазақ тілінің белгіленген дәстүрлі нормалары бойынша жарақат алу қаупін арттырады, әрекетке қабілетсіз болу және өзінің әлеуметтік функцияларын табысты орындай алмау стандарты жоқ.

А.Байтұрсынұлы экономиканың алғашқы жобасы туралы тек тілде жазған. Сингармонизм заңы бойынша қазақстандық сөздер қалың "мен жіңішке" деп айтылады. Ғылым саласындағы тілдерді айту үшін шартты тырнақшаларды қолдану қажет. Қазақ филологиясының тұңғыш профессоры Жұбанов та экономика жайында хат жазған. 1935 жылы бастапқыда дауысты және дауыссыз дыбыстарды қысқартуға бағытталған әріптердің емлесін өзгерту жобасы ұсынылды. кейбір фонемалар сөз әрпімен.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1 Латын әліпбиіне көшу Түркия. Әзірбайжан, Өзбекстан елдерінде қалай жүргізілді? // Ана тілі, 2013. – №36. – Б.7.

2 Күдеринова Қ. Қазақ жазуының теориялық негіздері. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту орталығы, 2010. – 380 б.

3 Садуақасова А. Түркітілдес мемлекеттердің латын графикасына көшудегі саясі-лингвистикалық ұстанымдары: генезисі және эволюциясы: саясат. ғ.қ диссерт. – Алматы, 2010. – 123 б.

4 Н.Уәли, Қ.Күдеринова, А.Фазылжанова. Қазақ жазуын латын графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру жайында. – Алматы: Арыс, 2007. – 410б.

5 Жүнісбек Ә. Латын таңбалы негізгі әліпбидің фонетикалық дәйектемесі. – Алматы: Арыс, 2007. – 410б.

[1]А.Аманбаева
[1]А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Жетекші ғылыми қызметкер, ф.ғ.кандидаты

ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН ҚАЗАҚ ЖАЗУЫ МЕН ОРФОЭПИЯЛЫҚ НОРМА МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі латын графикасына негізделген қазақ жазуы мен орфоэпиялық норма мәселелері сөз болады.
Тірек сөздер: орфография, орфоэпия, жазу, фонетика, дыбыс, редукция.

ПРОБЛЕМЫ КАЗАХСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ И ОРФОЭПИЧЕСКОЙ НОРМЫ НА ОСНОВЕ ЛАТИНСКОЙ ГРАФИКИ

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы казахской письменности и орфоэпической нормы, основанные на современной латинской графике.
Ключевые слова: орфография, орфоэпия, письмо, фонетика, звук, редукция.

PROBLEMS OF KAZAKH WRITING AND ORTHOEPIC NORMS BASED ON LATIN GRAPHICS

Abstract. The article deals with the problems of the Kazakh writing and orthoepic norms based on modern Latin graphics.
Keywords: spelling, orthoepy, writing, phonetics, sound, reduction.

Қазіргі таңда қазақ жазуын латын әліпбиіне көшіру мәселесі еліміз үшін өзекті болып отыр. Жазу – күрделі процесс. Өйткені жазу арқылы ел сауаттанады, тіпті экономикалық жағынан өркендеп дамуына да жазудың тікелей ықпалы бар. Әсіресе мектеп табалдырығын аттаған бүлдіршіннен бастап сауаттанатын болғандықтан әліпби түзуде де, емле ереже жасауда да жазуға оңай, танымға жеңіл болатындай етіп асықпай, нақты қадам жасау қажет.

Латын графикасына негізделген қазақ жазуын жүзеге асыруда орфография мен орфоэпияның орны ерекше. Орфография дұрыс жазуды жүйеге келтіретін болса, ал орфоэпия дұрыс айту, дұрыс сөйлеудің нормасын қалыпқа келтіреді. Яғни тіліміздегі барлық сөздер жазылым бойынша айтылмайды және айтылымына қарап жазылмайды. Сондықтан жазбаша кодты ауызша кодқа, керісінше ауызша кодты жазбаша кодқа ауыстыру қажет. Осы орайда орфография мен орфоэпияда норма қалыптасқан. Жалпы сырттай қарайтын болсақ жазылым мен айтылымның арасында айырмашылық жоқ сияқты көрінеді, алайда жазылым мен айтылымның арасында өзіндік ерекшеліктер бар. Жазылым хатқа түскен, оқылымға негізделген болса, ал айтылым естілімге негізделеді. Яғни жазба тілдің өзіндік жүйесі болады. Жазудағы мақсат тек қағаз бетіне түсіру емес, айтылар ой мен сезімді орынды әрі дәл жеткізу болып табылады. Сондықтан жазылым мен айтылымды шатастырмай өз орнымен қолданған жөн. Мысалы біз *басшы* деп жазамыз да, *башшы* деп айтамыз, *жақсы көру* деп жазамыз да *жақсы гөру* деп айтамыз. Яғни жазылымда жазылымға тән норма қалыптасатын болса, ал айтылымда үндестік заңы мен интонация негізгі рөл атқарады.

Жазба тілде жазылған мәтінді қайта қарап, түзеуге мүмкіндік болатын болса, ал ауызша сөзде ондай мүмкіндік жоқ, қалай айтылса солай қабылдаушыға жетеді. Яғни дұрыс сөйлеуге дағдыланған, машықтанған адам ғана орфоэпиялық нормаға сай сөйлеп, ойын жеткізе алады. Осы орайда қазіргі жастар тілінде орфоэпиялық норманың бұзылып жатқандығы ғалымдарды алаңдатып отыр. Өйткені жастар тілі жазба тілмен сөйлеуге машықтанған.

Көбіне телеарналардағы журналистерді тыңдайтын болсаңыз, орфографиямен сөйлеуге бейім тұрады.

Ғалымдар қазақ тілінің ауызша сөйлеу нормасының бұзылуы хат танығаннан басталатындығы, яғни мектеп қабырғасында орфография мен орфоэпияны ажырата алмайтындығы немесе тек теория жүзінде ғана білетіндігі, сондықтан мектеп оқушыларының 80-90 пайызы орфоэпиялық норманы білмейтіні белгілі болып отыр. Тіпті жоғары білімі бар журналистердің тілінің бұзылып, дұрыс сөйлеуге машықтанбауы көпшілікті алаңдатады. Профессор Н.Уәли: Бүгінде радио, теледидар, қоғамдық орын, мінбелерден естілетін сөздердің жартысынан астамы «жарымжан» сөзге айналуда. «Жарымжан сөз» деп теле-радио шешендерінің, кадр сыртында сөйлейтін журналистердің, театр сахналарындағы актерлердің қағаздағы мәтінді әуелі ауызша тілдің айтылу сазына салып алмай, бірден, сол қалпында айна-қатесіз, «әріптеп» оқуын айтып отырмыз. Осыдан барып естілген сөздің қағаздағы тұрпатын көрмесе, берілетін ақпараттардың мазмұны түгіл, дыбыстық жамылышын құлаққа сіндіре алмай (психикадағы дыбыс қорымен сәйкеспей), әрі-сәрі болып отыратын кездер жиілейді», [1] – деп қазіргі орфоэпиялық норманың бұзылып жатқандығын, осыдан туындайтын қауіпті айтып отырғандығы көпшілікті алаңдатады. Сол себептен ең алдымен мектеп оқушыларының сөйлеу мәдениетіне мән беріп, дұрыс жазу мен дұрыс сөйлеуге машықтандыру қажет. Тіпті ондай болмаған жағдайда ең алдымен оқу орнындағы журналистер тілін ең алдымен жөндеу қажет. Өйткені телеарнада сөйлеп тұрған журналистерді миллиондаған адам тыңдайды емес пе? Сондықтан осы жағына аса мән беруіміз қажет.

Профессор Н.Уәли «Әдеби тілдің орфоэпиялық нормасын сақтаудың мәдени-әлеуметтік мәні айрықша. Өйткені норма тілді тұтынушылардың басын біріктіреді. Дыбыстаудағы ортақ заңдылықты сақтамай, әркім өзбетінше сөйлесе, сөзді ұғыну қиынға түсіп, коммуникацияның ойдағыдай өтуіне нұқсан келеді. Сөйлеушінің сөз мәдениетінің төмендігін, сауатсыздығын көрсетіп, тыңдаушыға жағымсыз әсер етеді» деген ой айтады [2]. Орфография мен орфоэпияның қалыптасқан нормасының болуы дұрыс сөйлеп, жазуға машықтандырады. Осы орайда орфоэпияның өзіндік қалыптасан жүйесі бар екендігі, яғни үндестік заңына негізделетіні, сөз басындағы жуан/ жіңішке буынға қосымшаның да жуан / жіңішке болып жалғанатындығы, сонымен қатар ерін үндестігінің сақталып айтылатындығы ғалымдардың зерттеулерінде жан-жақты дәлелденген.

П.М.Мелиоранский, В.В.Радлов қырғыз тілі сияқты қазақ тілінде сөздің соңғы буынына дейін ерін үндестігінің сақталмайтыны, соңғы буынына қарай әлсірейтіндігі айтылған. Осы орайда І.Кеңесбаев «ерін үндестігінің күші үш буыннан аспайды: әсіресе екі буынды сөздерде ерін дауыстысымен келген алғашқы буынның еріндік ықпалы анық сезіліп тұрады, үшінші буында солғындай түсетіндігін» ашып көрсетеді [3]. Р.Сыздықтың «Сөз сазы» деп аталатын анықтағышында (1995), Қ.Неталиеваның «Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі» (1977), М.Дүйсебаеваның зерттеулерінде (1973) қазақ тілінде ерін үндестігінің сөздің екінші буынға дейін ғана сақталатыны, одан әрі сақталмай әлсірей түсетіндігі айтылады. Айталық, дәстүрлі түрдегі көзқарас бойынша *күлкі, үлкен* деген сөздердің екінші буынындағы <і>, <е> фонемалары негізгі реңкі болып, [ү], [ө] түрінде дыбысталады. Профессор Н.Уәли: «Күлкі сөзінің екінші буындағы дауысты [к^{01}үл^{01}к^{01}ү] инвариант <і>-нің әлсіз позициядағы [ү] түрінде репрезентациялануы. Ол күшті позициядағы *[ү]лкен* дегендегі [ү]-ге естілімі жағынан сәйкес келеді. Әлсіз позициядағы инвариант фонеманың (<і>-нің) әлді позициядағы инвариантқа (<ү>лкен) ұқсас келуі вариант деп аталады. Ал *күлкілеріміздің* дегендегі үшінші, төртінші буында еріндік белгілері солғындап кететін дауыстылар <і> әлсіз позициядағы вариациялары болып табылады» – дейді [1]. Яғни *күлкіміздің* деген сөздің бас буындарындағы [ү] мен сөз соңындағы [ү] айтылымда бірдей болмайды. Сондықтан *күлкіміздің* деген сөздің бірінші буынындағы [ү] инвариант, екінші буында [ү] вариант, ал үшінші және соңғы буында [і] инвариантының вариациялары /ү/ болады. Яғни орфоэпиялық нормада сөз басында инвариант [ү], сөз ортасында вариант [ү], ал соңына қарай солғындап /ү/ вариация түрінде дыбысталатыны ғалымдардың зерттеулерінде көрініс тапқан.

Жалпы орфоэпиялық норма дыбыстан бастап мәтінге дейінгі аралықты қамтиды. Сондықтан орфоэпиялық норманың сақталуы үндесім заңы арқылы көрініс табады. Қазақ тілі үндесім заңына негізделген тіл екенін профессор Ә.Жүнісбек эксперименттік зерттеулер арқылы көрсеткен болатын [4]. Яғни тілдегі дауысты дыбыстардың және түбір мен қосымшаның жуан не жіңішкелігіне қарай бір-бірімен үндесіп, үйлесіп бейімделе айтылуы: *ауылдың, көпшіліктің, далаға, жүрегі*. Алайда кейде тілімізде мұндай заңдылыққа бағынбайтын да тұстары бар. Мәселен *жайлауда – жәйләуда, Күләшқа – Күләшқа, кінәламау – кінәләмау, тәкаппарланғанмен – тәкәппәрләңғаммен, Жәмилаға – Жәмійләға* дегенде айтылым кезінде түбір мен қосымша аралығында үндесім заңының сақталмауы көрінеді. Сонымен қатар *шай – шәй, шәйға жай – жәй, жайлау – жәйләу, шашбау – шәшпау, жайылым – жәйілім* т.б. деген сөздерде жазылымда жуан болғанымен, айтылымда жіңішкеру байқалады. Сонымен қатар тіліміздегі *қор, -паз, -кер, -кеш, -қой, -кент, -пен, -мен, -нікі, -күнем, -хан, -хана, -тал, -паң* сияқты қосымшалар үндесім заңына бағынбайды. Мысалы: *шайқор – шәйқор, өнерпаз – өнөрпаз, әсемпаз – әсемпаз, арбакеш – арбакеш, құшыкеш – құушқкеш, қаламгер – қаламгер, жауапкер – жауапкер, айыпкер – айыпкер, саудагер – саудагер, ананікі – ананікі, Мараттікі – мараттікі, тарақпен – тарақпен, отпен – отпен, сумен – сұумен, пайдакүнем – пайдагүнөм, ақылгөй – ақылгөй, данагөй – данагөй, есепқой – есепқой, сәнқой – сәңқой, әзілқой – әзілқой, Шымкент – шымгент, Құмкент – құмгент, емхана – емхана, дәріхана – дәрʲ хана, кітапхана – кітәпхана* [1]. Кейбір аралас буындар да жуан, жіңішке боп аралас айтылады: *тарійхій, рұуханій, жійхаз, жійхаңгер, ійслам, ійллахій, ійлхам, табійғій* т.б.

Сонымен қатар тіліміздегі кейбір сөздердің айтылымында ерін үндестігі сақталады. Мысалы: *көбелек – көбөлөк, құбылыс – құбʷлұс, сүйініш - сүйʷнүш, бөдене – бөдөнө, бұрʷлұс, бүлініс – бүлʷнүс, көпене – көпөнө, күйініш – күйʷнүш, құбылыс – құйʷлұс т.б.* Осы орайда айтарымыз кей сөздер түбір мен қосымша аралығында солғындап, ерін үндестігіне бағынбайды. Мысалы: *көбелектің – көбөлөктүң, дөңгелекті – дөңгөлөктү* дегенде бағынып, ал *көбелекке – көбөлөкке, дөңгелекке – дөңгөлөкке* дегенде бағынбайды екен. Сондай-ақ **у** таңбасы **ұу** мен **үу** дыбыс тіркесімен айтылады: *су – сұу, суық – сұуық, бу – бұу, сурет – сүурөт, тулақ – тұулақ, қуаныш – құуаныш, қуат – құуат, қуғын – құуғын, қулық – құулық, шулы – шұулы, туылу – тұұлұу, туыс – тұұс* т.б. Орфоэпиялық норманың сақталуы тек түбір мен қосымшада болмайды, сөз аралығында да көрініс табады. Мысалы: *қара ала ат – қар'ал'т, алты атар – алт'атар, екі ағайынды - ек'ағайынды сарымай – сар'май, сарыағаш – сар'ағаш, сары садақ – сар'садақ т.б.* Яғни тіркескен сөздер және біріккен сөздер аралығында қатар келген дауыстылардың бірі түсіп қалып, бір деммен айтылады. Тілімізде сөз басы л мен р-дан басталатын кейбір сөздердің алдына айтылымда әнтек ы келеді: *лақ – ʸлақ, лай – ʸлай, ләззат – ⁱләзәт, рәсуа – ⁱрәс уә, рұқсат – ʸрұқсат, рахмет – ʸрах мет, рақым – ʸрақым, разы – ʸразы, рет – ⁱрет, леп – ⁱлеп т.б* [5].

Ж.Аралбаев: «Сөз аяғында келетін тіл алды н дыбысы қосымшаның басқы м дыбысының әсерінен м дыбысына алмасып айтылады: *жанбады – жамбады, сенбеді – сембеді, қанбады – қамбады* және сөз аралығындағы *мүмкін бе – мүмкүн бе, он бір – омбір, он бес – омбес, тоқсан бір – тоқсам бір күн батыс – күм батыс* т.б.» – дейді [6]. Осы орайда айтарымыз орфография мен орфоэпияда өзіндік қалыптасқан жүйе бар. Яғни орфографиядағы мақсат ықшам әрі түсінікті жазуда болса, ал орфоэпияда дұрыс сөйлеу, әрбір дыбыстың үйлесіп айтылуына мән беру қажеттілігі туындайды. Мұның барлығын орфографиялық және орфоэпиялық ереже мен анықтағыш жүйеге келтіріп отырады. Мысалы сөздердің дұрыс айтылу нормасы: *сауынға – сауұұңға бозжорға – божжорға, мұзжарғыш – мұжжарғыш, күнкөріс – күңгөрүс, жұмысша – жұмұшшұ* т.б сияқты болса, ал тіркестер аралығында: *күн көру – күң ͡ гөрүу, қақпан құру – қақпаң ͡ ғұрұу, жирен қасқа – жійрең ͡ ғасқа, қайран қалу – қайраң ͡ ғалұу, түнге қарай – түңгө ͡ ғарай, көз жасы – көжжасы* т.б.

Сонымен қатар сөйлеу кезінде, яғни орфоэпиялық норманың сақталуына редукцияның да өзіндік орны бар. Ғалым І.Кеңесбаевтың «фонетика» еңбегінде белгілі бір дауысты дыбыстың сөздегі алатын орнына байланысты әртүрлі айтылатындығы

(редукцияланатындығы), кейде мүлде түсіп қалатындығы айтылған, оны екпінге және көршілес дыбыстардың ауанымен байланыстырады. Мысалы, автордың айтуы бойынша, қазақ тіліндегі көп буынды сөзде біркелкі [а] келгенде кейде екінші буындағы *а* күңгірттеу естіледі. Мысалы: *шағ^{а}лалар, қал^{а}лар* т.б. Бұл сөздердің екінші буынындағы *а* өзге буындардағы а-ға қарағанда күңгірттеу. Ал балалар сөзіндегі *а* дыбысы (ла буынындағы) ауызекі тілде редукцияланып, *баллар* немесе *балдар* түрінде айтылады. Сондай-ақ ғалым *ерін-ерні, мұрын-мұрны, көңіл-көңлі* деген сөздерді мысалға келтіріп, өзі тектес дауысты дыбыстың жалғануынан, сөз арасындағы дыбыстың түсіп қалатындығын айтады [7]. В.В.Севортян ашық дауыстыларға қарағанда қысаңдардың әлсіз болып, түсіп қалуға бейім болатындығын айтады. Сондай-ақ *кісіне* деген сөзді алатын болсақ, айтылымда алғашқы буындағы *і* дыбысы қысқа айтылса, екінші буындағы *і* дыбысы түсіп қалады. Яғни қазақ тілінің айтылымына сәйкес ашық және бітеу буында өзгеріске ұшырайтыны байқалады. Эксперименттік фонетикалық зерттеулерге қарайтын болсақ, ашық буындардың созылыңқы, ал тұйық буындардың қысқа айтылатындығы дәлелденген. Мысалы: *кі-сі-не* деген сөздегі үш ашық буынның *кісне* болып айтылғанда алғашқы буындағы і қысқа айтылып, екінші буындағы і-нің түсіріліп айтылуы, қатар келген ашық буындардың сөйлеушінің өз ойын әрі тез, әрі нақтылы жеткізу жолындағы психологиясына байланысты. Себебі, тіліміздегі қандай сөзде болсын дауысты дыбыстың түсіріліп айтылуы тек қатар келген ашық буындарда ғана іске асады. Қазақ, түркі тілдеріндегі дауысты дыбыстардың редукциялану жайы туралы пікірлерге сүйенер болсақ, кей сөздер бір-біріне қайшы келеді. Біз сөйлеу тілінде белгілі бір жүйе болу керектігін ескерсек, редукцияны таза фонетикалық құбылыс деп қарамай, морфонологиялық тұрғыдан да қарастыруымыз қажет. Морфонология құбылысы профессор А.Айғабыловтың зерттеуінде ара-жігі ашылып, зерттелген болатын. Осы кезге дейін барлық дыбысқа байланысты өзгерістер фонетика саласында қарастырылып, фонетика заңдарымен түсіндірілді. Мысалы: *мойын-мойны,* бірақ *шойын-шойны* емес, *халық-халқы*, бірақ *балық, салық, толық* сөздері *балқы, салқы, толқы* болып айтылмайды. Бұл мысалдардан бірізділіктің жоқтығын әр түрлі айтылатын бұл құбылысты қалай түсіндіруге болады? Редукциялану, біздіңше, тек сөйлеу процесінде пайда болатын ықшамдалу процесі. Сөйлеуші тыңдаушысына өз ойын әрі көп күш жұмсамай, әрі тез жеткізу мақсатында мағынаға нұқсан келмейтін тұста мүмкіндікті барынша ықшамдауға әрекет жасайды [7].

Қорыта келгенде, латын графикасына негізделген жаңа әліпбимен жазған кезде орфография мен орфоэпиялық норманың сақталуына, яғни сауатты жазып, сөйлеуге мән берілу керек. Әсіресе жас буынның санасына қазақ тілінің төл табиғи болмысын сіңдіріп, дұрыс сөйлеп, дұрыс жазуға мән берілген жөн.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. *Уәли Н. Графика, орфография, орфоэпия – Алматы, 2018. – 250 б.*
2. *Уәли Н. Орфоэпиялық нормаларды кодификациялаудың теориялық негіздері // Известия Серия филолог. – Алматы, 2007 №3*
3. *Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1962.*
4. *Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы – Алматы, 2009.– 308 б.*
5. *Орфоэпиялық сөздік – Алматы, 2007. – 800 б.*
6. *Аралбаев Ж. Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер – Алматы, 1988.*
7. *Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ғылым, 1975.*

***Д.М. Пашан*[1]**
[1]*А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты*
Филология ғылымдарының кандидаты, Алматы, Қазақстан
pashan_dan@mail.ru

МАҢДАЙША АТАУЛАРЫН ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНДА ТАҢБАЛАУ

Аңдатпа. Мақалада маңдайша атауларын латын графикасында таңбалау, орын алып отырған қателіктер, бірізділіктің болмауы және де маңдайша атауларын ауыстыру талаптары туралы сөз қозғалады. Алматы қаласындағы маңдайша атаулары негізге алынды.
Тірек сөздер: маңдайша атаулары, латын, латын графикасы.

МАРКИРОВКА ВЫВЕСОК НА ЛАТИНСКОЙ ГРАФИКЕ

Аннотация. В статье говорится о вывесках на латинской графике, существующих ошибках и отсутствии последовательности и требованиях к замене вывесок. За основу взяты названия вывесок в городе Алматы.
Ключевые слова: названия вывесок, латынь, латинская графика.

MARKING OF SIGNAGE ON LATIN GRAPHICS

Abstract. The article talks about signage in latin graphics, existing errors and lack of consistency and requirements for replacing signage. The names of signs in the city of Almaty are taken as a basis.
Keywords: signage names, latin, latin graphics.

Қазақ тілі графикасының латын әліпбиіне көшуі тіліміздің әрі қарай жаңғыруына жақсы ықпал етері сөзсіз. Себебі, латын әліпбиіне көшу арқылы біз ұлттық санамызды орыс тіліне деген тәуелділіктен босатамыз, қайта жаңғыртамыз. Сондықтан мемлекеттік тілдің латын әліпбиіне көшуін қолдау қажет.

Елбасымыз «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында: «Мен қазақстандықтардың ешқашан бұлжымайтын екі ережені түсініп, байыбына барғанын қалаймын. Біріншісі – ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды. Екіншісі – алға басу үшін ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің кертартпа тұстарынан бас тарту керек», - деген болатын. Бұл жолда латын әліпбиіне көшу – тиімді әрекет. Ол біздің ұлттық кодымызды сақтап, ұлт ретінде дамуымызға жол ашады. Бұл мәселені көтеру – Президентіміздің көрегендігін көрсетеді.

Бұл мәселеде ономастика мәселесінің маңызы ерекше жоғары, биік деңгейде қарастыруға болады. Өйткені, ел территориясындағы жер-су, елді мекен, өзен-көл, мекеме мен көше аттары - халықтың тарихи жады, кешегісі мен ертеңгісін қосатын ұзын сонар жол, мәдениеті мен рухының терең тамыры. Сондықтан да ономастика мәселесі өзін осы елдің азаматы танитан кез-келген адамды бейжай қалдырмайтын дүние. Бұл жерде күрестің болуы да заңдылық. Әрбір халық пен ұлт өзінің тарихи жадысын жаңғыртуға тырысады, болашаққа соны жеткізудің бір жолы осы ономастика деп білеміз [1].

ҚР аумағында көптеген мекеме маңдайша атауларын ауыстырып та үлгерді. Мемлекеттік мекемелер маңдайша атауларына ауыстыру туралы арнайы рұқсат берілген соң өзгеріс енгізгені жөн болар еді.

«Мемлекеттік органдардың атауы жазылған маңдайшаларды дайындау және оларды әкімшілік ғимараттарда орналастыру қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2011 жылғы 22 қарашадағы № 1371 Қаулысы бар. Ол қаулы "Қазақстан

Республикасындағы сәулет, қала құрылыс және құрылыс қызметі туралы" Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 16 шілдедегі Заңына сәйкес шығарылған. Осы қаулыдағы маңдайша атауларына қатысты маңызды қағидаларды көрсеткенді жөн санаймыз.

Алдымен көлеміне қатысты: маңдайша кемінде 60х80 сантиметр мөлшерінде жасалуға тиіс. Қажет болған жағдайда маңдайшаның мөлшерін ұлғайтуға болады, бұл ретте 3/4 арақатынасы сақталуы тиіс.

Орналастыру ретіне қатысты: маңдайшаны көлденең де, сондай-ақ тігінен де орналастыруға болады. Маңдайша қалыңдығы 1 сантиметрден 4 сантиметрге дейінгі төсемге орналастырылады, төсемде мемлекеттік органның атауы жазылған графикалық жазба болады. Маңдайшаларға Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Елтаңбасы орналастырылады.

Ал енді графикалық жазбаның орналасуына қатысты: ҚР Мемлекеттік Елтаңбасының астына маңдайшаның 2/3 бөлігінен төмен мемлекеттік органның атауы жазылады. Маңдайша мәтіні әріптерінің биіктігі кемінде 3 сантиметр болуы тиіс. Полотноның реңі көк түсті, ал әріптер алтын түсті болуға тиіс. Маңдайшаның жиегі ені кемінде 3 сантиметр алтын түсті рамкамен қоршалады. Жазба ҚР Мемлекеттік Елтаңбасының үстінде ортада орналасады. Жазбадағы әріптердің мөлшері кемінде 2 сантиметр болады.

Графикалық жазбаның шрифті мен тіліне қатысты. Әріптердің шрифті "Book Antiqua". Мемлекеттік органның атауы мемлекеттік және орыс тілдерінде, қажет болған жағдайда басқа да тілдерде жазылуға тиіс. Мәтінде шетелдік сөздерді, оның ішінде латын әріптерімен жазылған сөздерді, қысқартылған атауларды және аббревиатураларды пайдалануға болмайды.

Маңдайшаны ауыстыруға қатысты: Мемлекеттік органдар мен мемлекеттік мекемелердің маңдайшалары олардың ресми атауы немесе мемлекеттік мекеменің бағыныстылығы өзгерген жағдайда, маңдайшалар табиғи тозудың және моральдық ескірудің салдарынан, сондай-ақ қажет болған жағдайда аумақтық орналасқан жерді ауыстырған (көшкен) кезде ауыстырылады.

Маңдайшаға кім жауапты екендігі туралы: Маңдайшаларды мемлекеттік орган пайдаланудың бүкіл кезеңінде тиісті техникалық және эстетикалық жай-күйде күтіп ұстауға тиіс.

Бұл талаптар мемлекеттік мекеме маңдайшаларына қатысты болып отыр. Алматы қаласы бойынша мемлекеттік мекеме атаулары әлі де кирил негізінде сақталып отыр. Бұл дұрыс, себебі маңдайша атауларын ауыстыру туралы әлі жоғарғы тараптан тапсырма берілген жоқ. Ал, енді батыс өңірлерде мемлекеттік мекеме атауларын латын әліпбиімен таңбалап отырған мекемелер бар екенін білеміз [2].

Енді мемелкеттік емес ұйымдардың маңдайшаларына келер болсақ, Алматы қаласындағы жекеменшік сауда орындарының атауы көптеген жерде латын графикасында беріліп отыр. Қаланы аралап жүріп, жүзден аса жекеменшік орындардағы маңдайша атауларының ауысқанын байқадым. Бірақ сол ауысулардың көпшілігі дұрыс емес. Жақын арада ауыстырған атаулардың өзі екінші «апострофты» нұсқамен берілгенін көрдік. Атап айтар болсақ, Мақатаев көшесінің бойында орналасқан «Азық-түлік үйі» деген дүкен маңдайшасы апострофпен берілген. Олар қазіргі кезеңдегі акутты латыннегізді әліпбиді басшылыққа алмаған. Қазіргі латын бойынша «Azyq-túlik úii» немесе бас әріптермен «AZYQ-TÚLIK ÚII» болып жазылуы керек еді.

Осындай жайттардың тағы бірі Райымбек (Назарбаев пен Сүйінбай көшелерінің ортасында) көшесінің бойындағы «Диірмен» тағамдар дүкені. Маңдайшадағы жазуды апосторфты нұсқамен жазып қойған, бұл дүкеннің қалада бір емес, бірнеше орындағы желілері бар екенін ескерсек, бұрыс жазу бір емес бірнеше жерде тұрғанын білеміз.

Жекеменшік сауда, азық-түлік орындарының маңдайша атауларын қадағалайтын мекеме болса, сол мекеме жазудың дұрыстығын қадағалап отырса деген ой келеді. Себебі, ғылымда көздің түрліше қашықтықтағы заттарды көруге бейімделу қабілеті аккомадация (көз үйрену) деп аталады. Екінші мағынасы адаптация, яғни бейімделу деп те аталады. Осындай

апострофты жазуларды көре берген адамның көзі соған үйреніп қалады, ертеңгі күні латын әліпбиін үйренгенде акут емес, апострофпен жазуы да мүмкін. Адамның қабылдауы ең алдымен көзбен көру арқылы жүзеге асады, сондықтан көзшалым тұрғысынан жазудың бірден дұрыс нұсқасын жазған дұрыс. 2013 жылғы шыққан орфографиялық сөздікте «алмаағаш» сөзі бірге жазылған. Осы кезеңге дейін «алма ағаш» деп бөлек жазып үйренген адамның оны қабылдауы қиын болып отыр. Ал енді 1 сыныптан «алмаағаш» деп бірге жазып үйренген балаға қайта бөлек жаз десең, қабылдамауы мүмкін. Өйткені, баланың көзі үйренген. Сондықтан, әуел бастан дұрыс жазып үйрену сауаттылық кепілі болмақ.

Латыннегізді әліпбиіге көшу барысында тек қана қазақ тілді графика ауысатындығын да ұмытып, орыс тілді маңдайша жазуларын да латын графикасында беріп отырған орындар бар. Алматы қаласы Рысқұлов көшесінің бойында орналасқан электр тауарларын сату дүкенінде «Magazin elektrotovarov» деп орысша нұсқасын латын әріптерімен беріп отыр. Осының тағы бір көрінісі Шымкент қаласындағы «Детский развлекательный центр» атауы, орыс тіліндегі атауды латын графикасымен беріп қойған, бұл да дұрыс емес.

2014 жылы Шотландияның Глазго қаласында XXV Халықаралық ономастикалық конгресс өткен болатын, сол жиынға қатысқан ономаст-ғалым, филология ғылымдарының докторы Қ.Рысберген былайша ой қорытқан еді: "Біз ономастикалық атауларымызды шетел тіліне транслитерациялау, қазақшаға аудару мәселелеріне де тоқталдық. Халықаралық стандарт бойынша атауларымыз кез келген тілде ұлттық нормаға сай бірдей оқылатын болса ғана ең тиімді әліпби болып есептеледі. Бұл көп жағдайда "қайтарымдылық" қағидасына байланысты. Қайтарымдылық дегеніміз – латынша таңбаланған атауды кері ретранскрипциялағанда қазақ тіліндегі түпнұсқасының қаз қалпында сақталуы. Өкінішке орай, қазіргі қолданыстағы стандарт кирилл жазуына негізделген. Өйткені кириллицаға кері ретранслитерациялағанда қазақ тілінің қ, ң, ғ, ө, ә дыбыстары жоғалып кетеді де, орнына орыс тіліндегі к, н, о, а графемалары жазылады. Сондықтан қазақ ономастикалық атауларын бірізге түсіру мәселесі өзекті күйінде қалып отыр. Мәселен, жер-су атаулары, азаматтардың аты-жөндері латын негізді қазақ жазуының тек ұлттық стандарты қабылданғанда ғана адекватты көрініс табатындығы анық, яғни төл дыбыстардың жазылуы, айтылуы сақталмақ" - деп, латынға көшудің ономастика саласы үшін маңызының жоғары екендігін айтып кеткен болатын [3].

Жалпы алғанда ономастикалық атаулар жазылатын маңдайшаларды біріздендіру керек. Маңдайшаларды жазуды біріздендірмеудің салдарынан екі жұмыс жасарымыз анық. Маңдайша жазуларын әркім өз білгенінше жазып жатыр. Латыннегізді жаңа қазақ әліпбиінің емле-ережесі бекітілмей тұрып, маңдайша жазуларының мынау дұрыс деген нұсқасын ұсына алмаймыз. Осы мәселені шешуіміз керек. Өйткені жан-жағымызға көз салсақ мұндай кемшіліктер көптеп айқындалып, оларды қайта жөндеуге тура келеді. Мұның барлығы емле-ереже шыққаннан кейінгі жүзеге асуы керек процесс болатын.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. С. Ақынжанов Ономастика саласына ұлттық пайым артық болмас, сірә! // http://alashainasy.kz/tilim_tagyrym/onomastika-salasyina-ulttyikpayyim-artyik-bolmas-sra-110864

2. Маңғыстау облысындағы мемлекеттік мекемелерінің атауы жазылған маңдайшалар латын әліпбиіне көшірілді// https://kaz.tengrinews.kz/article/onomastikalyik-ataular-latyinnegzd-jana-kazak-alpbinde-987/amp/

3. Қ.Рысберген. Ономастика – әлемдік мәселе. - 2014 // https://anatili.kazgazeta.kz/news/22450

***Т.Е.Нургазиев*[1]**
М.Тұрлыханова атындағы гимназия директоры, магистр
Алматы қ., Қазақстан

ЛАТЫН ӘЛІПБИІНЕ КӨШУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ТАРИХ, ӘДІСТЕМЕ, ҰЛТТЫҚ СИПАТ

Аңдатпа. Әліпби – әр мемлекеттің өз тәуелсіздігінің нышаны, дербес ойлау формасының түрі. Әліп – символ. Ол өзінің құрамында ғасырлар бойы кодтқа түскен ақпаратты жеткізе отырып, ұрпақ санасына ұлттық діл, тарих, дүниетаным деген антропоцентристтік негізгі білімді қалыптастырады.

Қазақстан Республикасы – тәуелсіз, дербес мемлекет. Демек, тәуелсіз сананы қалыптастыру үшін қазақтың ұлттың кодын айшықтай алатын әліппе қажет. Өкінішке орай, саяси сипатпен бірқатар әліппе ауыстырған Қазақстан әріпке байланған төл дыбыстарын жоғалту алдында тұр. Оған бүгінгі күнгі жастар тіліндегі «қ», «ң», «ғ», «ө», «ә» дыбыстарының өзгеріске ұшырап, «к», «н», «х», «ү», «а» формасында қолданылып жүргенін атап айтсақ болады. Бұл ретте латын әліпбиіне көшу үстіндегі Қазақстан қандай әріптерді қабылдады және және оларды қалай оқытпақ деген сауал тілші ғалымдарды ғана емес, бүкіл халықты толғандырған мәселеге айналды. Мақалада аталған мәселелермен қатар латын әліпбиіне қатысты ғалымдардың пікірлері талданады.

Тірек сөздер: Қазақстан, әліпби, латын, әдістеме, тарих

ACTUAL PROBLEMS OF TRANSITION TO THE LATIN ALPHABET: HISTORY, METHODOLOGY, NATIONAL PECULIARITY

Abstract. The alphabet is a symbol of independence of each state, a kind of independent form of thinking. The letter is a symbol. But it in its composition transmits encoded information, forms the basic anthropocentric knowledge in the minds of generations such as national mentality, history, worldview.

The Republic of Kazakhstan is an independent, separate state. Therefore, the formation of an independent consciousness requires an alphabet that can reveal the code of the Kazakh nation. Unfortunately, Kazakhstan, which has replaced a number of alphabets with a political character, faces the loss of its own sounds tied to the letter. For example, today in the youth language the sounds "қ", "ң", "ғ", "ө", "ә" are changed and used in the form "к", "н", "х", "ү", "а". At the same time, the question of what letters Kazakhstan adopted, passing to the Latin alphabet, and how they will be taught has become the main issue of Kazakhstan. In this article, along with the listed problems, the opinions of scientists on the Latin alphabet are also analyzed.

Key words: Kazakhstan, alphabet, Latin, methodology, history

Кіріспе. Бүгінгі күні латын әліпбиіне көшу мәселесі Қазақстан халқының ғана емес, бірқатар мемлекеттердің назарына ілігіп, саяси, мәдени, туыстық байланысы тұрғысынан қарастырылып жүр. Алайда Қазақстан дербес, тәуелсіз мемлекет. Өз әліпбиін өзі таңдап, өзіне қолайлысын таңдауға толық құқылы. Әрине, бұл ретте көрші мемлекеттердің тәжірибесін өзіне қабылдап, идеологиялық қырын өзінен аластату мәселесі жазу қашан орныққанша күн тәртібінен түспеуі тиіс. Бұл ретте, жаңа әліппені қабылдап, қоғамдық айналымға енгізіп жіберу жеткіліксіз. Оны халыққа оқытудың әдістемелік қырын ескеру, жаңа ережелер жасау, сөздердің жазылуын орнықтыру сияқты көптеген мәселелі тұстар «Тәуелсіз Қазақстанның алғашқы рет қабылдап отырған өз әліпбиі» деген қуаныштан «Бұл әліппеге көшу бізге не береді?» деген мәселелі тұстар халықты көбірек уайымдататыны анық. Алайда, Қазақ елі латын әліпбиін қабылдап отырғаны алғашқы рет емес. Төл тарих Қазақ халқы жазудың бірқатар түрін басынан кешіргенін айғақтайды.

Қазақ жазуының тарихы

Тарихқа бағзы заманның деректеріне көз жіберсек, өзге халықтар сияқты қазақтың жазу тарихы да әріден басталады. Тым ерте заманғы жазудың тегі суреттен басталғаны белгілі.

Тіл ғылымында мұны пиктографиялық (латын т. pictus - суретті және grapho – жазамын) жазу деп те атайды(неолит). Бұл жазу бойынша әр сурет бүтіндей бір хабарды білдірген. Сондықтан пиктограмма тілдік формаларды емес, оның мазмұнынын бейнелейді. Қазіргі Қазақстан және Орта Азия территориясында ертедегі тайпалар өмірін бейнелейтін, тасқа қашап жазған мұндай жазулар жиі кездеседі. Бұл сияқты тастарға қашалған жабайы аңдар, хайуанаттар, адам бейнелері, аңшылық, садақ тарту, желекті найза ұстау, жыртқыш аңдардан қорғану және т.б. суреттер мал бағып, аң аулаған ертедегі адамдардың киелі түсініктері мен ғұрыптарын бейнелейтін тайпалардың тұңғыш жазуы болды. Қолданыла келе сурет жазуы да өмірге икемделіп, дами түсті. Осының негізінде ұғымды білдіретін символикалық немесе идеографиялық жазу пайда болды.

Пиктографиялық жазуға қарағанда, идеографиялық жазудағы идеограммалар өзінің мағыналары арқылы тілді дәлірек бейнеледі, сөйлеудің, сөздің синтаксистік орын тәртібін, кейбір жағдайда сөйлеудің фонетикалық жағын да ажыратып бере алды. Ертедегі сурет жазуымен қабаттаса келетін ай мен күн алуандас таңба нұсқалары, өрнекті пішінде оюлай салынған бейнелі суреттер идеографиялық жазудың таңбасы. Бұл жазу Қазақстан жерінде ұзақ сақталып, оның символдық көрініс нұсқалары келе-келе қазақтың рулық таңбаларына айналып, меншікті көрсетерлік белгіге айналып кетті.

Түптеп келген түркі тайпаларының арасында соншама кең тараған идеографиялық жазулар түркі тайпаларының руникалық деп аталатын тұңғыш әріптік жазуының шығуына да белгілі мөлшерде ықпал етіп, әсерін тигізді.

Көне Түркі жазуларын ғалымдар үш топқа бөліп қарайды:

- Енисей ескерткіштері;
- Талас ескерткіштері;
- Орхон ескерткіштері (Сыздықова, 1993:1).

Орналасу жері болмаса, бұлардың қолданылған жылдарының айырмасында және жалпы жазу таңбаларының қолданылуы арасында елеулі айырмалар жоқ. Алайда Түркі жазбаларының жазылу мерзімдеріне қарағанда алғашқы Енисей-Лена бойынан, Сібірден, Байкал аймағынан Монғолия далаларына, Орхон жеріне, одан Қазақстан мен Қырғызстан, Шыңжаң жеріне қарай біртіндеп таралғанын көрсетеді. Ал жазылу үрдісі, таңбаларының қолданылуы ұқсас, оқылуы біркелкі.

Жазу өте ерте заманда жасалып, ұзақ тарихи даму кезеңдерден өтті. Даму барысында жетілуімен бірге оның принциптері де өзгеріп отырды. Оның себебі қай кез болмасын, жазуда сөздің дыбыстық жағын, яғни айтылу формасын дәл беру басшылыққа алынады, соған талпынады.

Тілдегі дыбыстар өте күрделі құбылыс. Оның айтылуындай етіп ешбір графика дәл бере алмайды. Сондықтан айту мен жазу арасында алшақтықтар туындап, уақыт өте ол алшақтықтар тілдің табиғатына, дамуына өзінің кері әсерін тигізеді. Сан ғасырлар бойы тілдің өзінің даму заңдылығына нұқсан келеді. Оны жою үшін арнайы тілшілердің зерттеулерінің нәтижесінде тілдің сан ғасырлар бойы бұзылмай келе жатқан табиғатын сақтауға, одан әрі қарай дамуына оң әсер етуіне жағдай жасайтын дұрыс жазылуын қамтамасыз ететін емле ережелері мен нұсқаулар талқыланып, келісіледі. Соның нәтижесінде емле ережелері енгізіледі. Сондықтан да әлемдегі бірнеше ғасырлық тарихы бар жазу жүйелерінің ең жетілген түрінің өзіне де үнемі өзгертулер енгізіліп отырылған. Осының өзінде де кез келген жазу түрінде дыбыс жүйесі мен алфавиттің арасында алшақтықтар кездеседі.

Қазақ тілінің жазылуы мен айтылуы арасындағы алшақтықтар графиканың пайда болуымен тығыз байланысты. Сан ғасырлар бойы ауызша дамып, толығып, байып келген қазақ тілі XX ғасырда қоғамдық қажеттіліктен туындаған жазбаша формасының дүниеге келуімен ауызша және жазбаша формасының арасында алшақтықтар туындай бастады.

Әлемдегі қай графиканы алсақ та, оның басты мақсаты тілдің табиғатын жазбаша формада дәл беру болып табылады. Осы мақсатты көздеген кез келген графика пайдалану барысында туындаған кемшіліктерді жою үшін өз тілдерінің ерекшелігіне сәйкес емле ережелерін бекітеді.

Қазақтың тұңғыш ұлттық жазуы А.Байтұрсынұлы енгізген, араб графикасына негізделген төте жазуы арқылы қазақ тілінің дыбыстық ерекшеліктері, заңдылықтары айқындалды. 1929-1940 жылдары латын жазуы қабылданып, 1940 жылы графика қайта өзгертіліп, бүгінгі күнге дейін кирил қарпі қолданылып келеді. Қазіргі қазақ емле ережесі жазу тарихымен бірге біршама өзгерістерге ұшырап, жазу қағидаттары үкімен тарапынан бекітіліп, көпшілікке таратылу арқылы бір жүйеге келтіріліп отырды. Осыған сәйкес Р.Сыздық: «Қазіргі қазақ емле ережесінің тарихына көз жіберсек, оның іргесі 1940 жылы кириллицияға көшкен кезде қаланды. Қазақ тілі емлесінің осы жазу бойынша түзілген қағидаларының 15-16 жылдық тәжірибеден кейін кем-кетігі ескеріліп, біршама реттелген нұсқасы 1957 жылы ұсынылып, заңдастырылды, яғни үкімет тарапынан арнайы қаулы қабылданып, бекітілді» (Сыздықова, 1993:4) дей келе, «Емле немесе сауатты жазу нормалары да көпшілік талқысына көп түсетін болғандықтан, үнемі түзету, қырнау, толықтыру сияқты неғұрлым жетілдіру процесін басынан кешіреді. Қазақ тілі емлесі де бұл процестен шеттеп қалмады. Тағы да әрі қарай жазу тәжірибеміз көрсеткендей, әрі енді жазу мәдениетіне көңіл бөліне бастағандықтан, сауаттылықтың тетігін ғылыми негізге сүйеніп табу әрекеті қолға алына басталды. Сондықтан 1983 жылы қазақ емле ережеліне біраз түзетулер мен өзгерістер енгізілген жаңа редакциясы ұсынылды. Бұл соңғы нұсқа да заң жүзінде қабылданды: 1983 жылы 23 тамызды Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының Указымен бекітілді» (Сыздықова, 1993:4) деп түсіндіреді.

Қайта жаңғырған жазу

Тіл мәдениеті, сөйлеу шеберлігі, жазу сауаттылығы – ұлттық мәдениеттің көрсеткіші. Басқа тілден енген сөздерді қабылдаушы тіл өзінің фонетикалық заңдылықтарына бағындырып, «сындырып» қолдануы көптеген тілдерге ортақ құбылыс. Қазақ тіліне орыс тілінен сөз ауысу үдерісі ертеректен басталғаны мәлім. Бодандықтың, сауда-саттықтың, қазақ жеріне орыс шаруаларының, әскери адамдарының қоныстануы нәтижесінде қазақтың сөйлеу тіліне бірқатар тұрмыс салттық сөздер мен әкімшілікке қатысты атаулар кіре бастады, олар ауыз екі тіл арқылы енді. Бүгінгі күнгі тарих тұғырынан саралай келе, бір тілден екінші тілге сөздердің ену ерекшелігі сол ұлттың жалпы болмысына, тұрмыс тіршілігіне әсер ететінін байқаймыз. Осы орайда, жаңадан көшкен латын әліпбиі біздің ұлттық танымымызға қаншалықты әсер ететінін анықтау үшін 1932 жылы жарық көрген Ақыметұлының «Жұғырапыйа» еңбегін талдай отырып, XX ғасырдың басындағы ғылыми терминдердің қолданылуы мен жазу емлесіндегі ерекшеліктерін қарастырдық. Мұндағы мақсат жаңа әліпбиді қабылдау барысында тілдің заңдылықтарын ескеру болды.

Сонымен, аталған еңбектегі терминдердің қолданысына назар аударайық:

«Çиqrарьја» – жұғрапыйа, «serkyl» – серкүл, «рьlan»-пылан, «sьjрьr»-сыйпыр, «тәgnijt»-мәгнийт, «тастар»-маштап, «kilas»-кілас, «sәntijmetir»- сәнтійметір, «detsijmetir»-детсійметір, «mjllijmetir»-милліймeтір, «kijlametir»-кійламетір, «desetijne»-десетійне, «qarta»-қарта, «dьjaqьrat»-дыйағырам, «тәсijne»-мәшійне, «topograрьја»-топограпыйа, «рәbrik»-пәбрік, «тyjnet»-мүйнет, «paraqottar»-парақоттар, «elektir ьstansasь»-електір ыстансасы, «gektir»-гектір, «ajrьplan»- айрыплан, «gilobus»-гілобұс, «merdijan»-мердійан, «рөlis»-пөліс, «kәpijtalcь»-«кәпійталшы», «sotsijәlijzim»- сотсійәлійзім, «satsьjaldьq»-сатсыйалдық, «өktәbir tөŋkerisi»-өктәбір төңкерісі, «tьraktьr»- тырактыр, «kәmijteti»-кәмійтеті т.б.(Aqьmet ulь, 1932:6)

Берілген терминдерге талдау жасайтын болсақ, төмендегідей ерекшеліктерін анықтауға болады:

1. Терминдерде қазіргі таңда қолданылып жүрген «ц» әрпі «*ts*» арқылы, «х» әрпі «қ» әрпімен, «э» әрпі «е» таңбасымен, ал «ф» әрпі «п» әрпімен таңбаланған;

2. Халықаралық теминдерді қабылдауда қазақ тіліндегі «и», «у» дифтонг дыбыстардың заңдылығы сақталған;

3. Терминдерді қабылдауда қазақ тілінің табиғи заңдылықтары, үндестік заңы қатаң сақталып, тілдің болмысына сәйкес икемделіп қолданылған. Айталық, масштаб термині «*тастар» (маштап) деп қатаң «т» дыбысына сәйкес сөз соңында «б» дыбысы емес «п» дыбысымен, сол сияқты диаграм сөзі «г» дыбысы арқылы «dьjaдьrat» (дыйағырам) деп қабылданған*.

Жергілікті жер, қала, өзен, тау атауларының да таңбалануы тілдің ығына жығылып қолданылғанын осы 3-оқу жылына арналған Ақметұлының «Жұғырапыйа» еңбегінен байқауға болады. Мысалы*: «Тәпсәп» - Тәншән, «Тәскеп»- Тәшкен, «Amuvdarьja»-Амұдарйа, «Kəspij»-Кәспій, «Qapqaz tavь»-Қапқаз тауы, «Dinepir»-Дінепір, «Leningirat»-Ленінгірат, «Қарап»-Жапан, «Tundьra»-Тундыра, «Celyvskijn tumsьдь» - Шелүускійн тұмсығы, «Aидапьstan»-Ауғаныстан, «Өzbegistan respyvblijkesi»-Өзбегістан респүублійкесі, «Arqangil qalasь»-Арқангіл қаласы, т.б. (*Aqьmet ulь, 1932:12*)

Латын графикасына негізделген қазақ тілі
ӘЛІПБИІ

№	Жазылуы	Дыбысталуы	№	Жазылуы	Дыбысталуы
1	A a	[а]	17	Ń ń	[н]
2	Á á	[ə]	18	O o	[о]
3	B b	[б]	19	Ó ó	[ө]
4	D d	[д]	20	P p	[п]
5	E e	[е]	21	Q q	[к]
6	F f	[ф]	22	R r	[р]
7	G g	[г]	23	S s	[с]
8	Ǵ ǵ	[ғ]	24	T t	[т]
9	H h	[х], [h]	25	U u	[ұ]
10	I i	[і]	26	Ú ú	[ү]
11	I ı	[ы], [ий]	27	V v	[в]
12	J j	[ж]	28	Y y	[ы]
13	K k	[к]	29	Ý ý	[у]
14	L l	[л]	30	Z z	[з]
15	M m	[м]	31	Sh sh	[ш]
16	N n	[н]	32	Ch ch	[ч]

Сурет 1. Қабылданған Латын әліпбиі

1932 жылы қазақ тіліндегі оқулықта *Eypona – «Avrьpa» (Аурыпа), Azьja (Азыйа), африка «Әprijke» (Әпрійке), «Әmirijke» (Әмірійке), «Abstьralьja» (Абстыралыйа)* осы атаулар қырғыз тіліндегі деректерде *«Jevropa», «Azija», «Afrika», «Amerika», «Avstralija»* (B.Lunin çana X.Qarasajev, 1938:36) – деп көрсетілген. Бұл бастапқыда халықаралық терминдерді Кеңес үкіметі құрамындағы халықтардың әр тілде әр түрлі қолданылып, кейін орыс тілінде қалай болса солай қабылдау жүзеге асқандығын көрсетеді. Осыған сәйкес қазақ тіліндегі география оқулығына енген терминдердің тіл табиғатына жақындығы айқын аңғарылады.

Латын әліпбиіне көшу туралы мәселе тәуелсіздік алған жылдардан бермен қарай көтеріліп келеді. 2006 жылы Елбасы Н.Назарбаев Қазақстан халықтары Ассамблеясының XII сессиясында: «Қазақ әліпбиін латынға көшіру жөніндегі мәселеге қайта оралу керек. Бір кездері біз оны кейінге қалдырған едік. Әйтсе де латын қарпі коммуникациялық кеңістікте басымдыққа ие және көптеген елдер, соның ішінде посткеңестік елдердің латын қарпіне көшуі кездейсоқтық емес.

Осы ретте, **Қазақстан Республикасы Президентінің 2017 жылғы 26 қазандағы №569 Жарлығына сәйкес Қазақстан латын әліпбиіне (Сурет 1) көшу жұмысын бастады.**

Қабылданған бұл әліппенің негізінде Қазақстанда Латын әліпбиін оқыту орталықтары, түрлі әдістемелік көмекші құралдар кешенді түрде жарыққа шығуда. Сонымен қатар елдегі ел-жер атаулары латын қарпімен жазылуда. Бұл игі бастаманың нәтижесі болып, Қазақстан 2025 жылға дейін толықтай латын әліпбиіне көшеді.

Қорытынды

Латын әліпбиіне көшудегі мәселелі тұстар көптеп кездескенімен, Қазақстан Республикасына қызмет етіп жатқан лингвисттер, әдістемеші ғалымдар, заңгерлер, ұлт белсенділері, т.б. қазақ жазуының бір жүйеге көшіп, артық әріптерден айырылып, төл дыбыстарымызды бере алатын әріптерді көргісі келеді.

Жалпы, тарихта әліпбидің ауысуында 3 түрлі себеп бар:

1. Тәуелсіздігін жоғалту; яғни, тәуелді болған мемлекет оған үстемдік көрсеткен мемлекеттің жазуын еріксіз қабылдайды.

2. Діннің ауысуы: ескі жазу келмеске кетіп, зорлықпен немесе саяси үгітпен жазу тілі ауысады.

3. Мәдени сипаттағы ауысу: яғни өз жазуының кемшілігін көре отырып, оны жетілдіру мақсатындағы жазу тілін ауыстыру.

Қазақстан осы аталған ауысулардың 3-таңдай отырып, мәдени сипаттағы әліппе ауыстыру кезеңінде.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің «Тілдік коммуникация парадигмалары: әдеби айтылым мен латынәліпбилі жазылым» атты гранттық жобасы (ЖТН AP08855685) негізінде жарияланды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. *Aqьmet ulь Çuqьrarьja. – Təcken, 1932.*
2. *Аманжолов С. Тіл және жазу. – Өскемен, 2005.*
3. *Сыздықова Р. Тағы да бүгінгі емлеміз жайында// Егемен Қазақстан, 1993.*
4. *B.Lunin çana X.Qarasajev. Geografialьq termindergin sөzdygy. – Qazan, 1939.*

Ф.С. Нурышова[1]

[1]Нұр-Сұлтан қаласы №69 мектеп-гимназия

Педагог-зерттеуші, Faridamg69@mail.ru

ЛАТЫН ӘЛІПБИІНЕ КӨШУ – ТІЛ ТАЗАЛЫҒЫНЫҢ КЕПІЛІ

Аңдатпа. бұл мақалада латын әліпбиіне көшудің маңыздылығы туралы кеңінен сөз қозғалған. сонымен қатар, атқарылар жұмыстар мен жаңам әліпби туралы пікірлер қарастырылған.

Тірек сөздер: тіл, латын әліпбиі, әріп, әліпби

ПЕРЕХОД НА ЛАТИНИЦУ-ЗАЛОГ ЧИСТОТЫ ЯЗЫКА

Аннотация. в этой статье обсуждается важность перехода на латинский алфавит. также есть комментарии по поводу предстоящей работы и нового алфавита.

Ключевые слова: язык, латинский алфавит, буква, алфавит

THE TRANSITION TO THE LATIN ALPHABET IS THE KEY TO THE PURITY OF THE LANGUAGE

Abstract. this article discusses the importance of switching to the latin alphabet. there are also comments on the upcoming work and the new alphabet.

Keywords: language, Latin alphabet, letter, alphabet

Қазақ тарихы құрбандыққа аса бай. соның елеулі бөлігі – соңғы ғасырларда ай-күннің аманында жөн-жосықсыз шалынған құрбандықтар. қазақы тілдің құнары да құрбан болып, жұрнағы қалып тұр. Қасаңдана, қарабайырлана бастаған, аяусыз шұбарланған ана тілін табиғи құнарына бүгін қайтармасақ, ертең осы жұрнағына да зар боларымыз анық. Қазақ тілінің тамырына қан жүгірсін десек, әрбір қазақ ана тілінде сөйлеуі және сөйлесуі қажет. Себебі, тіл өлсе, ұлт жоғалады дегенді естуім бар. Тілден өзге ешбір ерекшелік ұлтты ұлт ретінде сақтап қала алмайды. Тіл – мәңгілік құндылық емес пе?

Қазіргі уақытта ұлттық құндылығымызды сақтап қалуымыз үшін өзекті болып тұрған-латын әліпбиіне көшу мәселесі екендігі баршамызға мәлім. Ал шындығында латын әліпбиі бізге қажет пе? Қажет болса, оған көшу қанша уақытты алады? Дамыған елдер осы латын тілін қолдана ма? Қандай артықшылығы мен кемшілігі бар? деген сан түрлі сұрақтар ойландыратын мәселе.

«Алаш көсемдерінің», «ұлттың қамын ойлаған ұлы тұлғалардың» көзін біржола құрт-қаннан кейін, қарсылық көрсетер зиялы қауымның болмауы себепті, орыс жазуын «халықтың сұрауы бойынша» деген сылтаумен еш қиындықсыз қабылдата салғандығы тарихтан белгілі. Латын әрпін қозғаған кезде, міндетті түрде еліне адал қызмет еткен ірі қоғам қайраткері–Ахмет Байтұрсынұлы тұралы сөз болады.

А.Байтұрсынұлының қазақ халқына, қазақ тіліне үйлестіріп қайта сұрыптап жасаған, өзінің әліпбиімен бірге халқының сауат ашып, қара тануына зор еңбегін сіңіріп қана қоймай, осы жолда бар ғұмырын сарп етті десек артық болмас. Ал қазіргі заман «Ақпараттық технология заманы». Кім не істеп, не үйренемін десе жолы ашық. Мектеп қабырғасындағы оқушыдан, зейнеткер қарияға дейін латын алфавитін (толық болмаса да ішінара) танымайтын адам шамалы. Өйткені заман талабына сәйкес, экспорт, импорт, тауар жазбалары, ұялы телефон сөздіктері, электрондық почтамен хабарласу, интернет сайттары, кейбір шетел тілін үйрену үшін осы латын алфавитін қолданады.

Латын әліпбиінің тарихына көз жүгіртер болсақ, ол біздің жыл санауымыздан 800 жыл бұрыннан келе жатқан тілдердің бірі. Дүние жүзі елдерінің 80%-ы латын қарпін қолданады екен. Десе де, «Біз көп ұлтты халықпыз. Әр ұлттың ой-пікірі бар.

Қазіргі кириллица арқылы қазақтардың да, қазақстандықтардың да бірнеше буыны тәрбиеленіп, білім алды. Өмірді таныдық, дүниені көрдік. Сондықтан латын қарпіне көшкен жағдайда да кириллица көпке дейін қатар қолданылады, екеуі біразға дейін бірге пайдаланылады деп ойлаймын» деген Елбасының сөзі бар. Сол себепті өркениетті,дамыған елдердің қатарында болғымыз келсе, латын әліпбиіне көшуіміз керек деп ойлаймын. Бір дегеннен бәрі жақсы бола қалмайтыны да белгілі, себебі көш жүре түзеледі дейді емес пе? Жаңбыр жаумай жатып, су боламыз да жүреміз.

Латын әліпбиіне көшудің тек қиын тұстарын ғана қарап жүрген жайымыз да бар. Алайда, көршілес Өзбекстан, Тәжікстан, Әзірбайжан елдері тәуелсіздік алғаннан кейін бірден латын әліпбиіне көшкенін де білеміз. Нәтижесінде, ол елдерде халықтың 80-90 пайызы мемлекеттік тілді меңгерген. Латын әліпбиіне көшудегі негізгі мақсатымыз да ана тіліміздің қадір-қасиетін арттырмаса, кем қылмасы анық.

Түркі академиясының президенті Шәкір Ыбыраев әліпбиді латынмен ауыстырғанда біздің ұтатын жақтарымыз деп мынадай пункттерді атап көрсеткен болатын: Біріншіден, тіл тазалығы мәселесі. Тіліміздегі қазіргі жат дыбыстарды таңбалайтын әріптерді қысқартып, сол арқылы қазақ тілінің табиғи таза қалпын сақтауға мүмкіндік аламыз.

Екіншіден, қазақ тілін оқытқан уақытта басы артық таңбаларға қатысты емле, ережелердің қысқаратыны белгілі. Ол мектептен бастап барлық оқу орындарында оқыту үрдісін жеңілдетеді. Уақыт та, қаржы да үнемделеді.

Үшіншіден, латын әліпбиіне көшу – қазақ тілінің халықаралық дәрежеге шығуына жол ашады. Қазақ тіліне компьютерлік жаңа технологиялар арқылы халықаралық ақпарат кеңістігіне кірігуге тиімді жолдар ашылады. Төртіншіден, түбі бір түркі дүниесі, негізінен, латынды қолданады. Біздерге олармен рухани, мәдени, ғылыми, экономикалық қарым-қатынасты, тығыз байланысты күшейтуіміз керек.

Латын әліпбиіне көшу – қазақ халқының алға жылжуына, жаңа заман талабына сай өсіп-өркендеуіне, болашақта еліміздің жан-жақты дамуына үлкен үлес қосып, жемісі мен жеңісін әкелері сөзсіз. Біз латын әліпбиіне көше отырып, өркениетті елдердің қатарына қосылып, қазақ тілінің жазылуы мен дыбысталу кезінде сөздер қолданысындағы артық кірме сөздерден арыламыз. Сондықтан латын әліпбиіне көшу біз үшін, болашақ үшін әлдеқайда маңыздырақ.

Қиындықтар болмайды емес, болады. Бірақ «шегірткеден қорыққан егін екпейді» дегендей, қиындықтан қорқып қол қусырып отыра беруге де болмайды. Бес мың жылдық

тарихы бар Қытай мемлекеті өздерінің ғасырдан ғасырға жалғасып келе жатқан тарихи мұрасын бір әліпбиден екіншісіне көшірудің мүмкін еместігінен өз иероглифтерінен айырылмай отыр. Бірақ Қытайда да латын әліпбиінің өз орны, осы әліпбиге деген қызығушылық бар.

Қытай 1949 жылы өз иероглифтерін латын әріптерінен транскрипциялады, соның арқасында қазір шетелдіктердің қытай тілін латын әріптері негізінде меңгеруі бұрынғыға қарағанда жеңілдей түскен. Ал жапон елінде ғылыми жұмыста және байланыс құралдарын пайдалануға ыңғайлы болуы үшін екінші әліпби ретінде латын жазуы қолданылады.

Тағы бір ескеретін жай – латын әліпбиіне өтсек, барлық мәселе шешіледі деп арқаны кеңге салуға да болмайды. Біз тілімізге бұрынғыдан да жауапкершілікпен қарап, Елбасы айтқандай, «қазақ қазақпен қазақша сөйлеуі керек» деген қағиданы ұстануымыз қажет. Тіл сөйлеген үстіне сөйлей берсең ғана шыңдалып, айналадағы басқаларға да әсер ете түседі. Жалпы әлемдік елдермен бәсекеге түсуде елімізге керек басты қарудың бірі – латын әліпбиіне негізделген қазақ жазуы болса керек. Әлемдегі басқа ұлттармен бәсекеге түсуде қазақ ұлтына қажетті нәрсе жалпы зияткерлік мен әлемдік деңгейдегі білім. Ал бұларға бастар қадам жақын уақытта латын әліпбиіне көшу деп есептеймін.

Қазіргі ұсынылып отырған Әліпби қазақ тілінің жазу дәстүрінде орныққан «бір дыбыс – бір әріп» принципіне толық сәйкес келеді. Жаңа әліпбиге кезең-кезеңімен көшу 2023 жылдан бастап 2031 жыл аралығында жоспарланып отырғандығын баршамыз білеміз.

Жаңа әліпбиде 31 әріп пен тек шетелдік сөздерге қолданылатын қосымша тағы 3 әріп бар. Тілтанушы ғалымдардың бірнеше жыл бойы зерттеулерінің нәтижесінде жасалған жоба. Мысалы, әріп саны алдыңғы жобада 32 болса, бұл әліпбиде - 31. Диграф сияқты екі әріп қосындысынан жасалған әріптер жоқ.

"Бұл әліпбиде диакритикалық белгілердің төрт түрі қолданылды. Әліпбиді жетілдіру барысында диакритикалық белгілердің қызметі мен мазмұны ескерілді. Алдыңғы жобада акут таңбасы (әріп үстіндегі үтір) қолданылған. Акут белгісі "екпін" дегенді білдіреді. Әлем тілдеріндегі жағдайды есепке алсақ, акцентті тілдерде акут таңбасы көбінесе сөзді дұрыс оқу үшін қолданады. Сондықтан акут белгісі әліпбиден мүлде алынып, оның орнына умляут белгісіне (әріп үстіндегі қос нүкте) басымдық берілді. Умлаут белгісі арқылы дауысты дыбыстардың жіңішке вариантына қойып, тілдің табиғи болмысын бұрмалаусыз бере аламыз", - дейді Әміржанова.

Оның сөзінше, бревис (әріп үстіндегі доға), седиль (әріп астындағы қармақша), макрон (әріп үстіндегі сызық) сияқты диакритикалық белгілер де алынды. Макрон белгісі қазақ қоғамында 1928-1940 жылдары қолданылған, ал седиль мен бревис таңбасы түркі тілдес халықтардың әліпбилерінде бар.

Бірақ жаңа нұсқада "ң" әрпін таңбалау кезінде бұл белгілер қолданылмаған. Жаңа нұсқа бойынша "ң" әрпі "ŋ" болып жазылады. Мұның да өз себебі бар екен.

"Ң" әрпін жаңа әліпби жобасындағыдай таңбалау тәжірибесі 1929-1940 жылдары қолданылған. Кейбір пікір білдірушілер "ң" әрпін "ň" түрінде беруге болатынын ұсыныс түрінде айтып жатыр. Әліпби жетілдірілу барысында бұл мәселе назардан тыс қалған жоқ, бірнеше рет "ң" әрпінің латынша таңбалануы талқыланды, оның техникалық, тілтанымдық аспектілері толық зерттелді. Әліпбидің оңтайлы әрі психобейнеге сәйкес келуі де ескерілді. Мысалы, қазіргі кирилл жазуындағы "ң" әрпінің бейнесі жобадағы "ŋ" әрпіне ұқсас. Яғни жазарман үшін бұл оңтайлы", - дейді маман.

Жаңа әліпби нұсқасында "c, x, w" әріптері жоқ, тек цитаталық принциппен жазылатын шетелдік сөздерде қолданылады екен.

"Бұл әріптер әліпбиге қосымша алынды. Халықаралық бренд атауларын жазуда қолданылады. Мысалы, "Coca-Cola", "Windows", "EXPO" т.б.", - дейді ол.

Осы орайда, Асқар Маминнің мына бір сөзіне назар аударып кеткенді жөн көріп отырмын:

«Жетілдірілген әліпби нұсқасы қазақ тілінің дамуына жаңа серпін беріп, оның заманауи үрдістерге сай жаңғыруына ықпал етеді. Алдағы уақытта қазақ тілін латын

графикалы әліпбиге кезең-кезеңімен көшіру бағытында қарқынды жұмыс жүргізу керек». Жоспарланып отырған істер жүйелі атқарылар болса, еліміз талай белестерді бағындырар еді.

Сөз соңында айтарым, рухани жаңғыру-жазудан басталатынын жадымызда ұстай отырып, латын әліпбиіне көшу арқылы Еліміздің әлем елдерімен терезесі тең, рухани күші біріккен, түркі әлемін өркендету үшін еңсесі биік, азаматтарымыз ұлтжанды болып, ана тілімізді қадірлей білетін тұлғаларымыз көп болғай.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақ әліпбиі/https://kk.wikipedia.
2. Латын әліпбиі: рухани тәуелсіздік жолы/Қазақ үні
3. *Назарбаев Н.Ә.* «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Қазақстан халқына Жолдауы / 14 желтоқсан 2012 ж. /
4. https://e-history.kz/kz/news/show/400/

Алтыншы секция

КОММУНИКАЦИЯ ТЕОРИЯСЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН АЙТЫЛЫМ МЕН ЖАЗЫЛЫМ ҮДЕРІСТЕРІН МЕҢГЕРТУ ӘДІСТЕМЕСІ

K.K.Kiyassova[1], M.A.Taiteliyeva[2], G.S.Yelubayeva[3]
[1]Acting Associative Professor of Foreign Languages Department,
Candidate of Pedagogical Sciences, kaliya.k.k.68@mail.ru
[2]Senior Teacher of Foreign Languages Department,
South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan
[3]Teacher of Computer Science
Gymnasium School No.63, Nur-Sultan, Kazakhstan, gulmariya94@mail.ru

TEACHER MOTIVATION WITH THE HELP OF WIKI TECHNOLOGY

Abstract. New ICTs, including social services and Internet technologies Web 2.0, create favorable conditions for their use in teaching foreign languages Wiki-technology is one of the modern Internet technologies Web 2.0, which makes it possible to develop the foreign language communicative competence of secondary school students in the diversity of its components. The article examines the teacher's motivation in the educational process, carried out using the wiki technology.

Key words: information, communication, technology, social services, Internet, wiki technologies, foreign language, students, teacher, motivation.

WIKI ТЕХНОЛОГИЯСЫ КӨМЕГІ АРҚЫЛЫ МҰҒАЛІМНІҢ МОТИВАЦИЯСЫ

Аңдатпа. Жаңа АКТ, соның ішінде әлеуметтік қызметтер мен Интернет технологиялары Web 2.0, шет тілдерін оқытуда қолдануға қолайлы жағдайлар жасайды. Вики-технология-бұл заманауи Web 2.0 интернет-технологияларының бірі, бұл шет тілінде мектеп оқушыларының коммуникативтік құзыреттілігін дамытуға мүмкіндік береді. Мақалада мұғалімнің wiki технологиясын қолдану арқылы жүзеге асатын оқу үдерісіндегі мотивациясы зерттелген.

Тірек сөздер: ақпарат, коммуникация, технология, әлеуметтік қызметтер, интернет, Вики-технология, шет тілі, оқушылар, мұғалім, мотивация.

МОТИВАЦИЯ УЧИТЕЛЯ С ПОМОЩЬЮ ТЕХНОЛОГИИ WIKI

Аннотация. Новые ИКТ, в том числе социальные сервисы и Интернет-технологии Web 2.0, создают благоприятные условия для их использования в обучении иностранным языкам Wiki-технология - одна из современных интернет-технологий Web 2.0, дающая возможность развивать иноязычную коммуникативную компетенцию школьников средних школ в разнообразии ее компонентов. В статье рассматривается мотивация учителя в образовательном процессе, осуществляемом с помощью технологии Wiki.

Ключевые слова: информация, коммуникация, технологии, социальные услуги, Интернет, вики-технологии, иностранный язык, студенты, учитель, мотивация.

It becomes increasingly difficult to know where to jump in and employ a new technology. Day-to-day class activities and events challenge and at times can overwhelm the teachers already. Now children are coming to schools with increasing technology exposure and expectations. Their parents may also be demanding greater use of technologies that can prepare their children for the future. These parents may also expect greater use of technologies by teachers to share with them events and activities from the classroom. Greater communication can result in a more harmonious teaching and learning situation.

Among the emerging Web technologies impacting schools today, wikis stand out as one that can epitomizes the transformation from a teacher-centered world to a more learner-centered one. Wikis can be used by teachers to simply share their knowledge and ideas. They can communicate with parents when a wiki is treated a class homepage with student projects, upcoming events, homework, and daily lessons. Teachers might embed pictures of students and class activities as well as links to videos taken. They might also include a rich array of Web resources.

When such an approach is used, teachers are in control of the content. The wiki becomes an extension of the classroom. Such an approach is often called a blended approach or one wherein classroom activities are interspersed with online content, activities, and other resources. Such a use of a wiki does not require significant pedagogical change on the part of the teacher. They are still charged with lesson creation and assessment.

Wikis can also be used as place for students to create, share, and remix ideas. Students can create glossaries or lists, engage in creative storytelling, and find and share online resources. They can use the Wiki junior site from the Wikimedia Foundation to write, edit, and rewrite books. They can use and even make changes to Wikipedia. They can collaborative write a short paper or document in a team. The audience for that work extends well beyond the teacher to students in other locations around the world.

As with Montessori schools, there is a generative spirit in wiki-related projects and activities. The teacher is no longer the sole supplier of knowledge for the course. Students can propose an idea or post a final project. Their actions can be reversed or modified at any time. There is no sense of knowledge permanency. Instead, knowledge is continually negotiated and added to. The teacher role might be one of scaffolding such knowledge negotiation and interaction (Vygotsky, 1978). As this occurs, the audience is not just one's teacher, but also peers in the class, collaborators from other classrooms and schools, and anyone looking in and potentially using or sharing such content. In fact, the teacher might take a role of assister of learning, where direct instruction is part of a complex mix of instructional methods that shift quickly according to student needs and experience. As Mariage claims, when such an instructional conversation takes place, learning strategies and approaches are roused to life [36].

In effect, as with many tools of the Web 2.0, when teachers use wikis, they create a culture of sharing and knowledge construction. They imply to the student that their teacher is caring and concerned about their learning. Why? First, content is made publicly available. Anyone can view and use it. Second, ideas communicated from the wiki website familiarize students with what to expect from the classroom setting. If they are first entering school or new to the community, they can feel more comfortable with their surroundings. Third, the use of wikis portrays a sense of openness in the classroom. A student can feel that the teacher is not traditional. Instead, she is experimenting with new technology. The classroom may not be so boring. In addition, students realize that their friends and parents can go online and find out what they are working on or have accomplished as a class [1, p. 56].

Wikis also can pose challenges to teachers. They may lack training in how to use them or adequate support in their particular school. Once created, they have to monitor the content shared and maintain the site. They also have to communicate effectively with their colleagues and supervisors their goals with such technology as well as inform parents their strategies and purposes. They are also challenged to come up with creative activities and experiences with the wiki. It must also be thoughtfully integrated into the classroom; not just use since it sounds interesting or fun.

While the wiki was first generated in the mid 1990s, it took nearly a decade for wikis to find their ways into educational environments. As indicated, most wiki research to date is in higher education settings. Research has explored power-distance relationships, issues of sabotage or trolling, team collaboration, and expert-novice differences in wiki creation and use. Some educators have experimented with wikis replacing books. Others have looked at cross-cultural and cross-institutional projects. Most of this research indicates that the use of wikis in the classroom is not particularly easy; especially in global education settings.

What is clear is that one key area lacking in research is the use of wikis for secondary education. The play activities that spring to life so naturally for young learners can naturally extend to wiki projects and ideas. In fact, if successfully deployed, wikis could serve as the bridging mechanism between adventure-based learning and more formal school-based learning.

Assuming that they can be successfully deployed in secondary school and fourth and fifth grade classrooms, might they be used successively used in higher grade levels in this same type of learner empowering environment. If that is proven, then it is the use of wikis which might serve a highly disruptive technology in education. Wikis could be the linchpin in educational reform-centered on student production, sharing, and use of knowledge. As wikis find a role in teaching and learning settings, student and teacher expectations for knowledge construction and deployment will rise. What was John Dewey and Maria Montessori discussed and debated more than a century ago, is finally possible today. What is lacking is an understanding of how wikis are used in secondary school environments.

The secondary school English teachers in this study often created their first classroom wiki not because of their own experiences with children or perceptions of their needs for a more student-centered environment. Instead, they often entered the world of wikis because of their external factors such as a requirement of a course they took in their master's program or a professional development course. However, once they created and used wikis, these teachers experienced valuable rewarding moments by witnessing their students' increased interests in learning as well as their associated learning achievements. They also witnessed greater family participation in student learning. Moreover, they experienced enhancements in global learning connections.

Increased student interest in learning, parent awareness and involvement in wiki projects, and global collaborations each are significant findings. Not too surprisingly, developing students' creativity in learning, publishing their work, and generating ideas and information were among the central uses of wikis in the elementary classrooms we studied. Moreover, their most rewarded moments when using wikis in the classroom were closely connected to young children's own interests as well as their resulting learning. Additional rewards occurred when school-home connections grew stronger.

Such qualitative findings corresponded with the quantitative data from the surveys of these teachers. According to our survey data, their motivation for creating a class wiki revolved around myriad factors, including to lend students ownership over their learning (67.3%) and have a space to place important information found online (66.4%). Moreover, the survey results revealed that their own personal interests and professional growth (60.8%) and promoting ideas of learning communities (60.75%) were also important.

When teachers were asked what inspired them to use wikis in their classrooms, most of the teachers we have interviewed did not have specific or strong motivation which was derived from children's responses or learning. Several teachers mentioned that they used the wikis as the result of their professional development including attending workshop and reading a book, and by observing "the other class wikis online" and "what other teachers were doing" with the Wikis. Such an opportunity allowed these teachers to learn another effective teaching tool to use in classrooms.

Some of them also indicated that they used the wikis since "they are easy to use and exciting to view." However, there were some other teachers whose motivation was more related to their teaching and children's learning.

There were many other reasons that they gave for using wikis in their respective classrooms. Some teachers, not too surprisingly, were focused on the ease of use of the technology. For

instance, one teacher stated, “I enjoy using the Wiki because it is an easy way to have a classroom website web-based projects and efolios. The students enjoy seeing their work online.” Simplicity and ease of access and use has been a common mantra in teacher technology integration for decades.

In addition to functionality, some of the teachers focused on student skills learned or outcomes from wiki use. For instance, one teacher noted that, “My Wiki space serves as a support for student learning. Students are learning material faster than they would if this tool was not available to them. Administrators are always looking for ways of incorporating technology in the classroom to aid student learning.”

Other teachers moved far beyond functionality concerns, speed of learning, and basic learning supports provided by wikis to ponder the future digital literacy skills demanded by society. For another there were deemed benefits in expanding the classroom beyond the walls of the school. Along those same lines, another stated that there was an audience for student work beyond the teacher or school. Feedback received from outsiders was valuable to this teacher as well as her students.

Along with feedback, collaboration and communication skills were mentioned by a couple of teachers. For instance, the wikis were used “to intro introduce students to that medium of communication, to “publish” their work, making their learning more authentic and allowing peers and others to provide feedback.” Most importantly, to these teachers, the wikis were considered a medium which can “take kids to places they would never otherwise be able to go.” They attempted “global collaborations’ via Wikis, which were a “tool for discovery, collaboration and communication.”

The following teacher quote confirms the importance of using tools like wikis to share student work beyond the instructor. When this occurs, students have to put into action a series of skills that previously may have lay dormant or been non-existent. The chance to spring to life creative imagination and critical analysis with such tools is bound to create a classroom culture rich with learning adventures and excitement.

Along with skill often comes will. One teacher noted that her kids were highly motivated to use wikis. She then added, “They are forced to think at higher levels as they construct what will appear on their wiki pages. The collaboration between my students and pre-service teachers at the local university has been wonderful!” Another added that her students “love using the wiki to post ideas, write, read, link to online resources, send mail, and post discussions about their work. They truly enjoy engaging in learning on the wiki.”

In effect, wikis might become a key tool for helping students understand the writing process and how revision occurs. They learn about idea generation, collaboration and sharing, and editing and refinement. As this occurs, they negotiate ideas and must defend their perspectives. Given that writing is often compared to thinking, thoughtful uses of wikis as writing tools in elementary classrooms and beyond may be central to enhancements to student overall learning in this early part of the twenty-first century [2, p. 22-23].

It also included the parental communication possibilities of wikis, which help teachers “gather parent information in *real time* (emphasis in the original),” and “to organize supplies for class parties, events, and conference scheduling. I do not use wikis for student use.”

In encouraging such creative learning, some of the teachers adapted wikis as tools for discovering, building, and sharing knowledge with the outside world, which is challenging with a conventional way of classroom teaching. The wikis allowed them to support class collaboration and communication with other classes around the world. As a teacher discussed, therefore, they enabled to “take kids to places they would never otherwise be able to go!” by means of using wikis. To some teachers, the shift to global collaborations–particularly those in science and social studies–from first using wikis for teacher professional development provided their students to be exposed to “all other the world to work together and teach each other about their communities and environments,” as one of the teachers put it. As a result, developing students’ creativity in learning,

publishing their work and generating ideas and information seemed focused in using classroom wiki in the study.

In considering young children's families and cultures, the teachers also understood that their students' lives are not limited in a local community, small city, or even to Kazakhstan. Rather, their lives extended to different cities and countries. Therefore, the teachers realized that the use of wikis in the classroom was considered an important and necessary tool for them to maintain and develop their students' own sense of family, culture, and identity. According to the survey data, over 95% of the participants also considered that teachers can offer global educational opportunities with wikis that were not previously possible.

Such a use of wikis as tools for discovering, building, and sharing knowledge with the outside world also made their teaching exciting and different, unlike more conventional ways of classroom teaching. These unique opportunities for learning and collaboration at early grade levels can perhaps be built upon in later grades and learning situations. While a single technology like a wiki cannot transform education by itself, it can be held as a signal of what is possible with Web 2.0 technologies [3, p. 89].

Many teachers viewed themselves as guides, mentors, role models, and leaders. They find resources and materials and facilitate student learning of them, instead of relying on “work sheet” based instruction. Some not only facilitated, but also encouraged their students' collaborative learning as well as advocated for their students' own interests in learning. The survey data also revealed that the types of student learning intended were cooperative learning (27%), student-centered or individualized learning (22%), and exploratory or inquiry learning (20%).

The teachers declined the common sage on a stage role for one that entails more guidance and support. These teachers, therefore, viewed their students as more active in their own learning. From their perspective, the roles that their students played in the classroom included terms such as explorer, leader, collaborative and cooperative, and confident independent learners. Clearly, such personal teaching philosophies mesh well with the use of wikis and other Web 2.0 technologies.

Teachers’ values and beliefs of teaching and learning were closely related to the use of class wikis in secondary classrooms. We investigated teacher participants’ motivations to create wikis as well as the extent to which students and parents were involved in wiki activities.

As with any technology or new approach to instruction, the use of wikis in the classroom is not without problems, challenges, and obstacles. First, not only is there the issue of teacher initial resistance or hesitancy to use a technology for learning, but when they cede control of learning to the students, there is even greater trepidation and challenge. Exacerbating these fears is the lack of time in their schedules. Time is a factor not only in training or understanding the potential of wiki in education, but also in maintaining student or instructor wiki sites and activities.

Of course, standardized curriculum practices and testing schedules constrain the time available for innovative uses of learning technologies such as wikis. Teachers want to experiment with wikis as a classroom activity, they just have scant time for doing so. Still other barriers relate to computer access at home for students and parents. And even when access exists, many students lack the necessary reading and writing skills to take advantage of wikis

And, finally, there are technology concerns. While wikis are promoted as a technology that is easy to learn and use, that is often not the case. In fact, many people who design and use wikis come from the computer science field. They are frequently not as simple as the promoters contend.

As expected, they wants to engaging and challenge learners, make learning relevant as well as fun, expose their students to wide experiences, empower the learner, and create environments that were collaborative as well as welcoming and respectful of student diverse backgrounds and experiences. What this seems to imply is that teachers must take in account the student’s developmental readiness for the use of wikis in the classroom. Some uses may simply be beyond their attained competencies. Given such comments, it may be important to have examples of wiki-appropriate activities for different age groups or levels as well as within different disciplines.

For this to happen, there needs to be a change in the role of teachers. The time is ripe for that to happen. There are myriad Web 2.0 technologies for learning, many of which are free and easy to

use. There is an emphasis on school reform as well as active student learning. And there is much experimentation today at the intersection of thoughtful pedagogy and emerging technologies for learning.

There is a growing need for teachers to thoughtfully integrate emerging technologies for learning in their classrooms. Students are increasingly coming to school with technological tools and knowledge that can be put to use. They might have a mobile phone, a blog page, a Facebook account, or a laptop computer from which to produce their own podcast performances or create digital movies. They might rely on social networking and text messaging for peer support and homework assistance. Clearly, digital literacy skills are increasing in importance. Teachers and schools need visions and plans for how such technology tools and resources. Wikis can play a vital role in this emerging social networking culture which shifts schools from reliance on teacher-centred instruction to a more active and engaging, learner-centred one.

LIST OF REFERENCES:

1. Mariage, T. (2001). Features of interactive writing discourse, conversational involvement, conventional knowledge, and internalization in 'morning message.'// Journal of Learning Disabilities, 34(2). – 172-197.

2. Short, D., & Echevarria, J. (2004). Teacher skills to support English language learners. Educational Leadership. – 62(4). – P. 8-13.

3. Langie, G., Lauriks, W., Lagendijk, E., & Cannaerts, M. (2006). International peer assisted coaching in a collaborative writing project using wikis. Retrieved April 7, 2011, from http://www.eadtu.nl/proceedings/2006/Full%20papers%20parallel%20sessions/Langie%20Lauriks%20et%20all%20-%20International%20peer%20assisted%20coaching%20in%20a%20collaborative%20writing%20project%20using%20wikis.pdf

Алмурзаева С.А.[1], Мовшук А.С.[2]

[1]Старший научный сотрудник Кыргызской академии образования, г. Бишкек;
[2]Учитель русского языка и литературы частной школы Бишкек-Билимкана

ДИСТАНЦИОННОЕ ОБУЧЕНИЕ ВО ВРЕМЯ КАРАНТИНА: ПОРА ПОДВОДИТЬ ИТОГИ?

Аннотация. В статье поднимается вопрос об эффективности дистанционного обучения. Анализируются барьеры, которые препятствовали школьникам и педагогам. Рассматриваются инновационные методы и приемы, которыми удалось овладеть субъектам школьного процесса во время карантина.

Ключевые слова: дистанционное обучение, онлайн образование, карантин, итоги учебного года.

LEARNING DURING QUARANTINE: IT'S TIME TO SUMM UP

.

Abstract. The article raises the guestion of the effectiveness of distance learning. The article analyzes the barriers that prevented schoolchildren and teachers from completing the school year. The article considers innovative methods and technigues that the subject of the school process managed to master during guarantine.

Key words: distance learning, online education, guarantine,, results of the academic year.

Аннотация. Макалада аралыктан окутуунун натыйжалуулугу жөнүндө сөз болот. Ошондой эле окуу процессинде укуучулар менен мугалимдерде болгон тоскоолдуктар талданган. Макалада карантин учурунда өздөштүрүлгөн инновациялык методдор жана ыкмалар айтылат.

Ачкыч сөздөр: аралыктан окутуу, онлайн билим берүү, карантин, окуу жылынын жыйынтыктары.

Подошел к концу еще один непростой учебный год для учителей и учащихся общеобразовательных школ КР. Пандемия коронавирусной инфекции замедлила или приостановила многие сферы деятельности, но только не сферу образования. Все ожидали, что при лучшем эпидемиологическом прогнозе все школьники 1 сентября вернутся за парты школ: за прошлый учебный год ни один ученик не остался на второй год, поскольку программа, как утверждает администрация общеобразовательных школ, была усвоена за время карантина. А об эффективности дистанционного обучения говорить пока рано: выпускники школ в прошлом году прошли общереспубликанское тестирование, причем, в очной форме при соблюдении строгих санитарных требований, а затем – поступили в вузы. Вполне возможно, что в скором будущем многие школы мира будут заниматься дистанционно. Каждый решает сам, подходит оно или нет. В мировой практике дистанционное образование давно получило широкую известность и считается весьма перспективным и многообещающим способом получения альтернативного образования. [3] Не лишним будет узнать, какие есть плюсы и минусы дистанционного обучения.

Еще недавно многие к дистанционному обучению относились с презрением и недоверием. Подобные чувства кыргызстанцев нетрудно обосновать: страна была не готова к переходу к онлайн режиму в связи с обострением противоречия между необходимостью продолжать обучение в образовательных организациях страны всех уровней и недостаточно развитыми технологическими факторами. Известно, что 2019 год был объявлен годом развития регионов и цифровизации страны. Однако об эффективности реализации Концепции цифровой трансформации «Цифровой Кыргызстан 2019-2023» судить пока сложно, поскольку в 2019 году только начали реализовывать поставленные задачи. Сегодня только 2,5 миллиона граждан страны пользуются Интернетом[1], и некоторые жители регионов – школьники, их родители и даже учителя столкнулись с трудностями получать образование вне школы.

Более полутора века назад публицист Писарев утверждал, что «только знание делает человека великим и свободным». В современной образовательной среде эквивалентом знаний принято считать оценки. Однако они не могут иметь ценности без истинных знаний, именно поэтому выпускники школ с золотой медалью часто не проходят вступительных испытаний для поступления на бюджет, а выпускники университетов с красными дипломами оказываются неквалифицированными специалистами. Карантин в образовательных организациях во время пандемии коронавирусной инфекции дал представление об истинных намерениях школьников и их родителей в отношении получения образования. Возможность обучаться в прошлом году была у всех школьников, и отсутствие смартфонов и Интернет-соединения не может претендовать на роль объективной причины, почему обучающиеся усвоили лишь 3\4 запланированной годовой программы.

Важно отметить, что, в зависимости от технических и финансовых возможностей родителей обучающихся, было установлено несколько форматов проведения уроков. В государственных школах по инициативе администрации и педагогического состава школьники получали задания через различные мессенджеры. Однако обратную связь от учителя получали не все, и нередко задания оставались непроверенными. Не все педагоги с большим стажем работы смогли выдержать испытание онлайн обучением: некоторые из них не были готовы ежедневно проверять несколько сотен низкокачественных фотографий с

[1] *http://kabar.kg/news/kolichestvo-internet-pol-zovatelei-kyrgyzstana-ezhegodno-rastet-dogoev/*

далеко не каллиграфическим почерком ребят. Большая часть специалистов городских школ за весенние каникулы освоили ресурсы Google Classroom, Hangouts и Zoom, благодаря которым можно не только назначать домашние задания и оперативно осуществлять их проверку, но и выходить на связь с ребятами в режиме реального времени. Во многих школах у учащихся сохранилось расписание до карантина, и все уроки – от математики до физкультуры – проводились по системе ежедневных онлайн уроков. Правда, чтобы сохранить ребятам зрение, занятия были сокращены с 45 минут до 20-30 минут. Учителям же вместо девятичасового рабочего дня приходилось трудиться круглосуточно, ведь для эффективного усвоения учащимися учебного материала, одного учебника недостаточно. Разработка электронных тестов, съемка обучающих видео роликов и прохождение курсов повышения квалификации по использованию электронных ресурсов обучения демонстрирует, что и в условиях карантина можно добиваться высоких результатов по саморазвитию. Учиться на протяжении всей жизни в меняющихся условиях и отвечать на вызов современности – это и есть навыки 21 века, которые удалось освоить интернетизированным педагогам. Министерство образования, в свою очередь, позаботилось о тех ребятах, у которых дома Интернет не проведен: по государственным каналам в соответствии с утвержденным расписанием учащиеся ежедневно смогли просмотреть видео ролики с объяснением тем по всем предметам лучшими педагогами страны. Появились многочисленные телеуроки и обучающие телепередачи, которые могут смотреть миллионы желающих. Но, в них большой недостаток в том, что отсутствует обратная связь.

Говоря о личностных успехах педагогов городских школ и достижениях обучающихся, не стоит упускать из виду и обратную сторону дистанционного обучения. У многих учащихся отдаленных регионов страны не только не проведен Интернет, но и смартфон, в лучшем случае – один на всю семью. Стоит ли говорить о том, в каких условиях следовало бы продолжать обучения ученикам из многодетных семей, в которых не только у каждого отсутствует личный компьютер, но и комната – одна на четверых-пятерых ребят. На худой конец – у каждого ученика есть учебник, по которому он может заниматься самостоятельно. Хочется надеяться, что такие ученики завершили учебный год ни без помощи родителей, которые приняли на себя роль наставника и пытались объяснить интегралы, факториалы, закон всемирного тяготения и круговорот воды в природе.

… Несмотря на то, что об эффективности дистанционного обучения говорить пока рано, очевидным является одно: высока цена дистанционного обучения! У истории нет условного наклонения, поэтому крайне сложно размышлять, когда до отпусков и каникул – далеко, а моральные ресурсы – на исходе. Этот самый непростой учебный год дал осознать тонкую грань между школьным образованием и просвещением без живого общения с педагогом. Несмотря на то, что в странах Европы дистанционное образование не является новшеством, и обучение не выходя из дома могут получать не только студенты, но и школьники – правительство Кыргызстана пока не готово в полной мере обеспечить благоприятные условия для успешного усвоения школьного материала без посещения школ.

Но и в этом утверждении есть положительный момент: с развитием технологий не исчезнут школы, останутся учебники, школьная форма, классные часы первые и последние звонки. Никогда учителя не останутся без работы: не дано их заменить роботам, и вынужденные карантинные меры по временному закрытию школ подтвердили авторитет учителя в роли жизни современного школьника.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ершова Т. Состояние и текущие задачи развития информационного общества в Кыргызстане. / Т. Ершова, Ю. Хохлов// инф. Право. 2007. – № 5-6.

2. Живоглядов В.П. Когнитивная информатика в электронном образовании. Международная научно-практическая конф. «Информационные технологии в образовании: состояние, проблемы и перспективы». – Бишкек, 2011.

3. http://kabar.kg/news/kolichestvo-internet-pol-zovatelei-kyrgyzstana-ezhegodno-rastet-dogoev/.
4. https://24.kg/obschestvo/149636_distantsionnoe_obuchenie_kak_chinovniki_otbivayut_motivatsiyu_detey_inbsppedagogov/.

К.С. Қамзаева[1], Қыпшақбай П.Ө.[1]
[1]Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
[1]Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
2-курс магистранты, k_peri_1996@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТІЛДІК ДАҒДЫЛАРДЫ МЕҢГЕРТУ ӘДІСТЕРІНІҢ ТҮРЛЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ тілінің маңызы, оның қаншалықты көркем, бай тіл екендігі ескеріледі. Оны оқытуда, ең алдымен, тілдік дағдыларды игеру қажет. Мақалада тілдік дағдылардың түрлері ажыратылып, оларды қалыптастыру барысында қолданылатын жаңа әдістердің түрлері қамтылады. Тіл үйренудің тиімділігін арттыруда оқылым, жазылым, тыңдалым, айтылым, тілдесім әрекеттерін қатар ұйымдастырудың маңызы зор. Жыл өткен сайын, қоғам талабына сай, қазақ тілін оқытуда берілетін білім мазмұны мен оқыту әдістерін жаңалап отыру міндетті.

Кілт сөздер: Қазақ тілі, тілдік дағдылар, оқылым, тыңдалым, жазылым, айтылым, әдістер, тілдік қатынас.

ВИДЫ МЕТОДОВ ВЛАДЕНИЯ ЯЗЫКОВЫМИ НАВЫКАМИ НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В этой статье учитывается значение казахского языка, насколько он красив, богат. При его обучении, прежде всего, необходимо овладеть языковыми навыками. В статье выделяются виды языковых навыков и освещаются виды новых методов, используемых в процессе их формирования. Большое значение в повышении эффективности изучения языка имеет параллельная организация чтения, письма, аудирования, произношения речевой деятельности. С каждым годом, в соответствии с требованиями общества, необходимо обновлять содержание образования и методы обучения казахскому языку.

Ключевые слова: Казахский язык, языковые навыки, чтение, аудирование, письмо, произношение, методы, языковое общение.

TYPES OF METHODS OF LANGUAGE SKILLS IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. This article takes into account the meaning of the Kazakh language, how beautiful and rich it is. When teaching him, first of all, it is necessary to master language skills. The article highlights the types of language skills and highlights the types of new methods used in the process of their formation. Of great importance in improving the effectiveness of language learning is the parallel organization of reading, writing, listening, pronunciation of speech activity. Every year, in accordance with the requirements of society, it is necessary to update the content of education and methods of teaching the Kazakh language.

Key words: Kazakh language, language skills, reading, listening, writing, pronunciation, methods, language communication.

Қазақ тілі – қарым-қатынас құралы және Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі. Мемлекеттік тіл – ұлт бірлігінің негізгі факторы, өйткені ол барлық Қазақстан азаматтарын біріктіреді. Қазақ тілі қазақ халқының жан сезімін және рухани байлығын ғасырдан-ғасырға жалғастырып келе жатыр. Ал ол сезім мен байлыққа қол жеткізіп, кенелу қазақтың тіл мәдениетін толық меңгеру арқылы ғана мүмкін болмақ. Елбасы Н.Ә.Назарбаев: «Біз барша қазақстандықтарды біріктірудің басты факторы болып табылатын қазақ тілінің одан әрі дамуы үшін барлық күш-жігерімізді салуымыз керек», – деп айтып өткен болатын[1]. Сондықтан да мемлекеттік тілді өз мәртебесіне сай қоғам өмірінің күллі салаларына енгізу, қолданыс аясын кеңейту – бүгінгі күннің өзекті де келелі мәселелерінің бірі болып отыр. Оқушылар қазақ тілін үйрене отырып, айтылым, тыңдалым, оқылым және жазылым дағдыларымен қатар, түсіну және жауап беру, анализ, салыстыру және бағалау дағдыларын дамытады, сонымен бірге, оларды қоғамда тиімді қолдана білуді үйренеді. Тілді меңгеру әлемдік деңгейде жаңа өзгерістерге бейім, жаңашыл, ұлттық құндылықтарды түсінетін жеке тұлға қалыптастыруға ықпал етеді.

Әр бала өзіндік табиғи қабілетімен дүниеге келеді. Келе-келе оның ойлау, сөйлеу қабілеті қалыптаса бастайды. Қазақ тілі пәні мектеп қабырғасында жүрген баланың ойлау, сөйлеу қабілеттерін дамыған үстіне дамытады, сондай-ақ, тіл ойды сыртқа айшықтауда ерекше рөл атқарады.

Білім деңгейі, ой-өрісі дамыған, өз ойын қазақ тілінде еркін жеткізе алатын, туындаған мәселелерді шеше білетін шынайы өмірге бейім, жаңашыл ұрпақ тәрбиелеу - XXI ғасыр мұғалімдерінің басты міндеті. Қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде оқытуда отандық және халықаралық озық үлгілерді тиімді пайдалану, оқушылар бойында тілдік дағдыларды қалыптастыру – бүгінгі күннің басты талабы. Қазақ тілінен берілетін білім мазмұны білім алушының ғылыми-теориялық ойлауын, сөйлеу дағдыларын, коммуникативтік құзіретін дамытуға қызмет етіп, оның қазақ тілінде белгілі бір тақырыпқа байланысты топтастырылған ұғымдар мен айқын сөйлем түріндегі байламдар жасау қабілетін қалыптастыруы тиіс. Бұл мақсатқа жету және алға қойылған міндеттер дұрыс шешілуі үшін арнайы зерттелген оқыту технологиялары жасалып, оларды жасау мен қолданудың әдіснамалық негіздері кең арнада анықталуы қажет [2, 24-бет]. Қазақ тілі сабақтарында еркін қарым-қатынас жасауға, сыни тұрғыдан өз көзқарасын білдіруге, өз ойын жеткізіп, шешім қабылдауға дағдыландырса, оқушы қазақ тілінде берілген кез келген ақпараттарды тиімді қолдана отырып, өзіне қажетті мәліметті ала алады. Осы мақсатта мектептерде тілді кіріктірілген бағдарлама негізінде оқыту жүйесі жүзеге асырылуда. Бағдарламаның негізгі мақсаты – сөйлеу әрекетінің түрлерін (айтылым, жазылым, тыңдалым, оқылым), дағдыларын қалыптастыру. Осы деңгейлерге жету үшін қазақ тілі сабақтарында келесі тілдік дағдыларды қалыптастыру қажет:

1) Тыңдалым – дыбысталып жатқан сөйлеуді бір сәтте қабылдау қызметі. Тыңдалым оқушының сөйлеу әрекетінің дамуына стимул бере отырып, оқыту үдерісін дұрыс басқаруды қамтамасыз етеді. Оқушы тыңдалым арқылы жаңа тілдік, сөйлеу және елтанымдық материалдармен танысып, сөйлеу әрекетінің барлық түрлеріне қатысты дағдысы мен шеберлігін дамытады. Тыңдалым дағдыларын оқыту – дыбыстық ақпаратты түсініп, меңгеру үшін қажет. Оны дамытуға арналған сабақты өткізудің негізгі мақсаттарының бірі оқушыларды тиімді тыңдауға үйрету болып табылады. Тыңдалым алдындағы кезеңде сөздік жұмысын міндетті түрде жүргізу керек. Себебі, мектеп оқушыларының сөздік қорын үнемі толықтырып отырған жөн. Сонымен қатар, «INSERT» немесе «түртіп алу» стратегиясын қолдануға болады. Оқушы белгілі бір ақпаратты тыңдай отыра, есте сақтау қабілетін дамытады, мәтінді тыңдауға дағдыланады. Бұл стратегияны қолданғанда мәтінді егжей-тегжейлі бірнеше рет тыңдатуға болады. Тыңдалымнан кейін: «Рөлдік ойын», «Бос орындық», «Жеті сұрақ», «5-5-1» т.б. белсенді әдістері қолданса, нәтижелі болады.

Сондай-ақ, оқушының бойынан тыңдалым дағдысы бойынша:

- негізгі ойды түсіну;
- ақпаратты анықтау;

- түсінгенін практикада қолдана білу;
- ақпаратқа өз көзқарасын білдіру;
- ой қорыта білу дағдылары бағаланады.

Басқа дағдыларды қалыптастырудың негізгі алғышарты – тыңдалым әрекеті болып табылады. Өйткені күнделікті өмірде оқушы көптеген ақпаратты сағат сайын естіп, көріп тыңдайды. Бірақ кез келген ақпаратты тыңдау арқылы түсіну, сөйлеу әрекетін қалыптастырады. Егер оқушы өзіне керек мәліметті тыңдау арқылы тауып үйренсе, ол басқа үш дағдыны (айтылым, жазылым, оқылым), яғни айтылып жатқан мәліметті түсінеді; өз пікірін білдіре алады және басқалармен қарым-қатынас жасай алады; тақырыпқа қатысты деректі түсініп оқиды; көтерілген мәселеге қатысты өз көзқарасын жазбаша жеткізе алады.

2) Оқылым – мәтіндегі жазылған ақпаратты алуға бағытталады, яғни жаттығуды оқи отырып, тапсырманы түсіну үшін қажет. Сондай-ақ мәтіннің мазмұнын айту үшін, ең алдымен, оны оқу керектігі белгілі. Жалпы алғанда, оқылым – тілді меңгерудің бір тәсілі, сөздік қорды көбейтудің құралы; оқылым – грамматикалық құрылымдарды есте сақтауға мүмкіндік береді; сол тілде сөйлеуге, айтылымды жетілдіруді қамтамасыз етеді.

Оқылым – оқушының өз оқуы үшін жауапкершілік, өзінің оқудағы проблемаларын шешуге мүмкіндік береді. Оқушы кез келген ақпаратты, тапсырманы немесе мәтінді оқи отырып, өз бетімен оқуға, жаңа ақпаратты түсінуге дағдыланады. Оқылым әдіс-тәсілдері үш кезеңді қамтиды. Оның алдындағы кезеңде оқушылар мәтін мазмұнын түсіну үшін тақырыптық суреттер, болжам жасау әдістері қолданылады. Оқылым барысында оқушылар маңызды ақпаратты анықтап мәтінге жоспар жасауға, мәтіннен синоним, антоним сөздерді табуға, белгілі бір сөйлемге перифраза жасауға, мәтіннің идеясын анықтауға дағдыландыратын тапсырмалар құрастыруға болады. Оқығаннан кейінгі кезеңде оқылым мәтіндері бойынша «қос жазба күнделігі» стратегиясы - ең тиімді әдістің бірі. Оқушы мәтіннен қатты әсер еткен тұсын анықтап, соған түсініктеме беруге тырысады. Бұл белсенді әдістер оқушының оқу дағдысын арттырады, ойлау қабілетін дамытады. Сонымен қатар, «ПОПС формуласы» әдісін оқушының сөйлеу қабілетін дамыту үшін жиі қолдануға болады [3].

Оқылым дағдысы бойынша оқушының бойынан:

- мәтіндегі негізгі және қосымша ақпаратты ажырата білу;
- астарлы ойды анықтау;
- шығарма кейіпкерлерін салыстыра білу;
- зерттеп оқу;
- сыни тұрғыдан бағалай білу дағдылары ескеріледі.

3) Айтылым – қабылдау және сөйлеудің туу үдерісімен байланысты. Барлық адамның сөйлеу ағзалары бірдей болғанымен, артикуляциялық базасы түрліше. Мұнда орфоэпияға көп көңіл бөлген жөн, өйткені қазақ тіліндегі сөздердің барлығы жазылуына қарай айтыла бермейді. Айтылым – коммуникативтік тәсіл, оқушыларға арналған тапсырманың сауаттылық деңгейіне қарамастан, қарым-қатынас жасауына мүмкіндік беруге жетелейді. Бұл дағдыны қалыптастастырудың ең басты құралы - диалогтік оқыту мен пікірталас. Диалог - оқушының өзін еркін және жайлы сезінетін ортасы. Диалог барысында оқушылар сыни ойлауға, қолдағы бар ақпаратты қолдана отырып, нақты жағдаятты талдау арқылы пікірлерді салыстыруға, дұрыс шешім қабылдауға үйренеді. Сондай-ақ, «Қар кесегі», «Кейс – стади», Иен Майлс бойынша «Бір минуттық әңгіме», Саймон Браунхилл бойынша «Шахмат» әдістері - оқушылардың өз ойын еркін айтуына, басқалармен пікір алысып, ой бөлісіп, қарым-қатынас орнатуға таптырмас дүниелер.

Айтылым дағдысы бойынша:

- белгілі бір тақырыпқа қатысты ойын білдіру;
- өз көзқарасын дәлелдеу;
- шешім шығару, қорытынды пікір жасау;
- зерттеушілік (анализ, синтез);
- ақпаратты өңдеу дағдылары қарастырылады.

Сондай-ақ, топтық жұмыста айтылым дағдысын қалыптастыруда «Пирамидалық талқылау» белсенді оқытуы өте тиімді. Топ мүшелері өз пікірін жеке жазып, ортада талқылап, ортақ пікір қалыптастырады. Әр топ таратылған флипчарт қағазға тапсырмаға байланысты жеке өз ойларын жазады. Қағазды бұру арқылы бір-бірінің жауабымен танысады. Жауаптарымен танысып, ортақ пікірді қағаз ортасына жазып, ойларын қорғайды. «Жасырын сурет» белсенді оқытуы айтылым дағдысын қалыптастыруға әсер етеді. Топтардан бір оқушыдан шығып, 20 секунд уақыт ішінде суретті есте сақтайды. Топ мүшелеріне көрген суретін сипаттайды, олар түсінгенін қағазға салады. Көрген суретін топ жандандыруға тырысады. Суреттер тақырыпқа сай болуы керек. Оқушыда топ үшін жауапкершілік пайда болады және бірлесе жұмыс істеуге дағдыланады.

4) Жазылым – айтылған мәтіндегі сөздер мен сөйлемдерді сауатты жазуға бағытталады. Жазылым арқылы оқушылардың сөздік қорын көбейтуге болады. Сондай-ақ, оқушылар өзінің жеке басына қатысты хат жаза білуге, құжаттарды толтыруға үйренеді, ұсынылған тақырып көлеміндегі мәселелер бойынша өз ойын қысқаша жазбаша білдіре алады. Жазылым – оқушының білімін жетілдіру үшін тиімді дағды. Белгілі бір тақырыпқа, қорытынды сабақтарда «Төрт сөйлем тәсілі», «Шығарманы өзіңше аяқта», «Эссе жазу», «Кейіпкерге хат жазу», «РАФТ» стратегиясы, «Бес жолды өлең», т.б. жазбаша жұмыстар арқылы оқушының тілдік дағдыларды игеруі мен сауаттылығына баса назар аударылады. Шығармашылық жазба жұмыс тіл үйренушілердің осы кезге дейін меңгерген лексикалық және грамматикалық дағдыларын пайдалануына, өзіндік даралығын көрсетуіне, ұлттық ерекшеліктерді, мәдениетаралық айырмашылықтарды түсінуіне көмектеседі [4, 131-бет]. Осылайша, тіл үйренуші белгілі дәрежеде түрлі формадағы (сипаттау, диалог, монолог т.б.) жазбаша көркем мәтін құрастырып шығарады.

Қазақ тіл білімінің атасы А.Байтұрсынұлы мәтінді «шығарма сөз» деп атап: «Ауыз шығарған сөз болсын, жазып шығарған сөз болсын, бәрі шығарма болады», - деп жазады. Ғалымның мәтіннің тақырыптан, ал мәтін мазмұнының үш мүшеден, яғни аңдату, мазмұндау, қорытудан тұратынын көрсетуінен қазіргі білім беру ісінде кең қолданылып жүрген жазбаша жұмыс – эссе құрылымын байқаймыз [5, 345-бет]. Қ.Жұбанов та жазбаша мәтінге үлкен мән береді. Тілші ауызша сөйлеудің ерекшеліктерін айта келіп: «... Жазулы сөзде бұл кемшіліктердің бірі де жоқ. Кітаптың сөзі қисық болсын, дұрыс болсын, қалай жазылған болса, солай оқылады, қалай оқылса, солай түсініледі немесе түсініксіз күйімен қалып қояды... сондықтан, әсіресе, жазылатын сөздің қалай құру тетігін білу өте қажет», - деп жазады [6, 148-бет].

Жазылым дағдысын меңгерудің қаншалықты маңызды екенін ұғына отырып, оқушыларды дұрыс жаза білуге, ойлауға бағыттау керек. Жазылым барысында оқу үдемелілігін қолдану оң нәтиже береді деп есептеймін. Бұл кезде оқушы өзіне қажетті ақпаратты толық жинаған соң, жазуға отырады. Жазылым үдерісі басталғанға дейін идеяны жан-жақты зерттеу қажет. Сондай-ақ, оқу үдемелілігінде мұғалімдер жазылымды дамыту үшін айтылым мен тыңдалымды тиімді қолданудың жолдарын қарастырғаны жөн. Мұғалімнің жетекшілігімен жүретін жазылым барысында оқушыларға жаңа сөздерді назардан тыс қалдырмай тіркестерді таңдауға, құрмалас сөйлемдерді қолдануға, сөздер мен сөйлемдерді дұрыс байланыстыруға қолдау көрсетіліп, өз бетінше жазылымға алып келеді. Содан кейін оқушыға тапсырма беріледі. Сыныптағы оқушылардың деңгейін ескеріп, тапсырманы саралап берген дұрыс. Осы орайда «тоғыз шаршы» әдісі өте тиімді болмақ. Айталық, сюжетті суреттердің (фотосуреттер) желісі бойынша әңгіме құрастыру немесе соған ұқсас, «Пазл» әдісі, «Хикая картасы» бойынша тапсырма беруге болады. Мұнда оқушы сюжетті суреттерді әңгіме желісі бойынша орналастырып, талдау жасайды. Содан кейін өз ойын жинақтай отырып әңгіме құрастырады. Жалпы, жазылым дағдысына арналған әдіс-тәсіл түрлері өте көп.

Жазылым дағдысы бойынша:

- тақырыпты аша білуі;
- өз ойын сыни тұрғыда дәлелдеуі;

- қорытынды шешім шығаруы;
- өз көзқарасын дәлелдеуі;
- цитатамен жұмыс істеу дағдылары бағаланады.

Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы: «Оқу біткеннің бәрінен алатын білім – өлі білім. Үйткені оның бәрі де нәрсенің өзімен, затымен айналыстырып үйретпей, тек нәрсенің атымен, бернесімен ғана айналыстырып үйретеді. Бәрі де істің әдісін үйретпей, тек мәнісін үйретеді. Сондықтан оқу мектептерінен шыққандарда мәніс білім мол болғанмен, әдіс білім аз болады. Әдіссіз тек мәніс білімі – өлі білім. Тіршілік – тірлік шарасы. Тірлік шарасына үйретететін білім тірі білім болу керек. Ондай білімді адам мәніс білімі мен әдіс білімін қатар үйренгенде білмек» [7],- деп, білім беру ісіндегі әдіс-тәсілдің орнына үлкен мән берген.

Көптеген зерттеушілер оқыту әдістерінің санын әртүрлі көрсеткенмен, барлығының пікірі оқу мақсаттарын айқындаудың Блум таксономиясына (білу, түсіну, қолдану, талдау, синтездеу, бағалау) негізделген. Қазір тіл үйретуде оқушылардың алған білімдерін қоғамдық-әлеуметтік өмірдің түрлі саласындағы қарым-қатынаста (тұрмыста, ұжымда, еңбек орнында) тиімді пайдалана алуға дағдыландыру алдыңғы орынға шығып отырғандығы белгілі. Тіл үйренудің тиімділігін арттыруда оқылым, жазылым, тыңдалым, айтылым, тілдесім әрекеттерін қатар ұйымдастырудың маңызы зор. Тіл үйрету кезінде оқу әрекеттерін ұйымдастырудың қай-қайсысы да маңызды және бір-бірімен тығыз байланыста қолдануға тырысқанымызбен, бір сабақ үстінде бір материал негізінде оқу әрекеттерінің төрт түрін қатар қолдануға мүмкіндік болмай жатады.

Қазіргі заманда тілдік қатынас мәселелерінің теориялық тұрғыдан гүлденуі тілдік коммуникацияның жеке ғылым болып қалыптасуына өз ықпалдастығын тигізді. Тіл – адам ойын білдіретін қарым-қатынас құралы. Қатысым барысындағы тілдің рөлі лингвистикалық коммуникация теориясының объектісі болып табылса, ал субъектісі – сөйлеуші адам, ол сөйлеу арқылы қарым-қатынас орнатады. Қатысым барысындағы тілдің басымдылығын Ф.Ш.Оразбаева: «Қарым-қатынас тілдің өмір сүруінің, тілдік болмыстың басты өлшемі. Қарым-қатынас сөйлеу, сөйлесім арқылы жүзеге асады. Сөйлеудің ең маңызды құралы – тіл, сөйлесімді жүзеге асыратын да – тіл» [8], - деп көрсетеді.

Тілдің қарым-қатынас қызметі жеке бірліктер түрінде емес, өзара хабар алысатын саналы әрекет түрінде жүзеге асатыны белгілі. Сондықтан тілдің әртүрлі деңгейіндегі тілдік бірліктердің ерекшеліктері, сөйлеудің коммуникативті түрлері сөйлесімдер мен мәтіндердің коммуникативтілігіне негіз болып отыр. Қоғам талабына сай қазақ тілін оқытуда берілетін білім мазмұны мен оқыту әдістерін жаңалау қажет ететіндігі айқындалды. Бүгінгі таңда білім беру мазмұнын жаңарту өте маңызды өзгерістердің сатысында тұр. Жаңартылған оқу бағдарламасы бойынша оқылым, жазылым, айтылым, тыңдалым дағдыларын дамыту оқушылардың алған білімдері мен игерген тәжірибелерін кез келген орта жағдайында қарым-қатынас үдерісінде тиімді қолдануға мүмкіндік береді. Қазіргі заман талабы - жан-жақты дамыған, функционалды сауатты тұлға тәрбиелеу. Ол үшін оқыту әдістеріне өзгерістер енгізіліп жатыр. Алдымен, тілді үйреніп, сол тілде ойлап, сол тілде сөйлейтін азамат даярлау - басты мәселе. Тілді оқыту оңай іс емес екені айқын. Оқушы сүйсіне отырып, құлшыныспен оқуы үшін тиімді, қызықты, жаңашыл әдіс-тәсілдерді қолдану қажет.

Қорыта айтқанда, қазіргі кездегі барлық білім берудің жаңа әдіс-тәсілдерінің алдына қоятын басты мақсаты – білім алушының жеке басының дара және дербес ерекшеліктерін ескеріп, олардың өз бетінше ізденуін арттырып, шығармашылығын қалыптастыру болып табылады. Ал оқу мақсаттары белсенді оқытудың топтық, жеке, жұптық жұмыс түрлерін қолдану арқылы іске асырылады. Мұғалімнің іс-әрекеті оқушыны бақылауға, бақылау нәтижесін өңдеуге, бағыт-бағдар беруге, күтілетін нәтижені анықтауға арналады. Оқушының іс-әрекеті өз көзқарасын салыстыруға, топтық, жұптық жұмыста бірлесе шешім шығаруға, өз жетістіктерін бағалауға арналады. Қазіргі кезде қазақ тілін оқытуда инновациялық технология әдістерін қолдана отырып, сапалы білім беру, балалардың ойлау, есте сақтау, көру қабілеттерін жетілдіре отырып, танымдық күшін қалыптастыруға жағдай жасау,

баланың жеке басының интелектісін, оқу әрекетін, өтетін тақырып мазмұнын аша білу – басты мақсат болып табылады.

Қазақ тілін оқыту барысында қазақ тілінің қыр-сырын, табиғатын таныта отырып, ертең өмірден өз орнын таба алатын, өзіне сенімді, нағыз ұлтжанды, парасатты ұрпақ тәрбиелеу үшін педагогиканың озық үлгілерін жаңашылдықпен пайдаланып, тәжірибені байыта түсу - бүгінгі таңның басты мәселесі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Юсупов Ғ.С. Тіл тірегі-тәртіп. «Ана тілі» газеті, №47(1201) 28 қараша, 4 желтоқсан 2013 ж.

2. Құрман Н.Ж. Қазақ тілін оқытудың әдіснамалық негіздері. – Астана, 2008.

3. Бекишева Д.Е. Қазақ тілін оқытудағы заманауи бағдарламалар мен әдістер [Электрондық ресурс]: https://planetskills.info.

4. Вторушина Н. Ю. Письмо и письменная речь в обучении иностранному языку // Альманах современной науки и образования. – Тамбов: Грамота, 2010, № 1(32). В 2 ч. Ч. 2. – 156 с.

5. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1998, – 362 б.

6. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1966. –360 б.

7. Байтұрсынұлы А. Баулу мектебі [Электрондық ресурс]: // https://adebiportal.kz

8. Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас. – Алматы: Ғылым, 2002

K.K.Kiyassova[1], G.S. Yelubayeva[2]

[1]Acting Associative Professor of Foreign Languages, Candidate of Pedagogical Sciences
South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan
kaliya.k.k.68@mail.ru
[2]Teacher of Computer Science
Gymnasium School No.63, Nur-Sultan, Kazakhstan
gulmariya94@mail.ru

LEARNING ENGLISH THROUGH INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES

Abstract. The article deals with the problems of modern foreign languages, methods of learning English using information and communication technologies.

Key words: information, communication, technology, modern foreign language, teaching, methodology, methods.

АҚПАРАТТЫҚ ЖӘНЕ БАЙЛАНЫС ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ АРҚЫЛЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ҮЙРЕНУ

Аңдатпа. Бұл мақалада ағылшын тілін ақпараттық-коммуникативтік технологиялар арқылы үйрену жолдары заманауи шетел тілі мәселелері қаралады.

Кілт сөздер: ақпарат, байланыс, технология, қазіргі шетел тілі, оқыту, әдістеме, әдістер.

ИЗУЧЕНИЕ АНГЛИЙСКОГО ЧЕРЕЗ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы современных иностранных языков, способы изучения английского языка с помощью информационных и коммуникационных технологий.

Ключевые слова: информация, коммуникация, технологии, современный иностранный язык, обучение, методика, методы.

The student needs to verify the educational complexes available are constantly corrected and indicate defects in the training materials; secondly, educational material should also develop in accordance with changes in grammatical and lexical phenomena; thirdly, the lack of funding does not allow to urgently changes existing training systems of English language. Therefore, the problem of modernization of the educational complex (CMD) falls on the shoulders of the student.

The process of learning English is a complex, constantly evolving system. Computerization of English language teaching helps facilitate access to information and reduce language learning time. At the moment there is a huge selection of multimedia products, Internet pages containing information necessary for learning English language, electronic textbooks, databases with thematic texts and exercises. A large number of sources make it difficult to find the necessary information. At the moment, every educator can't deal with existing Multimedia programs and include them in the learning process. Many universities and schools use computer technology and software for teaching IJ, which the market offers, but such multimedia products are not enough to meet: the program of the university or school, the tasks of the teacher, and the needs of the student, student. In each institution of higher learning, teaching English language proceeds differently, depending on the future profession of the student, the depth of study of IJ, the level of mastery of the English language, and the tasks of the teacher.

Currently, there are many opinions about whether to use a computer in teaching English language or not. Some believe that the computer should replace the teacher, while others- the computer is not able to present the material as the teacher does. In our opinion, a computer should serve as an auxiliary tool, like any other technical training tool or textbook. We should not forget that a computer has several advantages: it combines video and audio information, text information, the ability to record your own voice and further self-correction of pronunciation. The computer provides great opportunities to test the level of knowledge of English language or topic, without or with the partial participation of a teacher, which will reduce the time of checking the results. For example: "Listen carefully to the replica and type it exactly as it was said", the computer will check the correct answers in accordance with the template and write the results to the database. We highlight the main methodological functions implemented by computer:

Informative- the main advantage of a computer is the ability storage and processing of large volumes of information, therefore PCs are widely used in the process of teaching language as an information system;

Training - the use of a computer for training in order to form.

Until recently, strong skills remained the main area for the introduction of computer technology in the educational process in the field of information technology. Even some advantages of a personal computer compared to a teacher in the process of training computer compared to a teacher in the process of training and consolidating educational material.

As a tool for the activities of trainees and trainers, the computer is used in the educational process in the field of information technology primarily to obtain information and technical support. In addition, educators can use PCs as tool for their professional activities. The functions of a computer as a tool for the learning activities presented above are based on its ability to accurately record facts, store and transmit a large amount of information, grouping and statistical data processing. This allows you to use it to optimize learning management, increase the efficiency and objectivity of the educational process while significantly saving the teacher's time.

Foreign language - not only mandatory element of training specialist, it is a factor in the overall cultural development of the individual.

In front of teachers of foreign languages there is a task: to prepare in the short term a specialist fluent in a foreign language. In this case, the teaching must meet the requirements of the curriculum in a minimum number of hours in the current curriculum. To teach students for a limited period of training framework to talk about the problems of the specialty and to understand speech of native speakers requires combination of traditional and innovative methods.

The subject of cognitive activity of students studying a foreign language must be typical of the situation. We are talking about situations of business cooperation, strategies of professional communicative impact. At the same time we should not overestimate the possibility of knowledge of foreign language students of technical specialties.

Professionally-oriented learning a foreign language now recognized as a priority in the renewal of education.

By profession-oriented learning refers learning based on the needs of students in learning a foreign language, dictated by the characteristics of their future profession or specialty.

It involves a combination of mastering professional-oriented foreign language with the development of personal qualities of students, knowledge of the culture of the country of the studied language and the acquisition of specific skills, based on the professional and linguistic knowledge.

Professionally-oriented learning a foreign language in not language high schools includes components such as learning a foreign language as a means of mastering the profession and as a means of professional communication. Speaking about the need to learn foreign languages in secondary vocational education, it is important to convey to students the idea that ignorance of foreign languages, as well as the inability to use them - important reason for the lag in science and technology.

In addition, foreign language becomes an instrument of self-education of the future specialist, which greatly increases his professional chances. Foreign language becomes a kind of key to professional success of modern specialist.

Currently, the emphasis in training moves at developing the skills of verbal communication on professional issues and maintaining scientific discussions. Very effective is the usage of the business games as an activelearning educational technology in professional foreign language communication. The criterion for selection of material for lessons is affordable and accessible, presentation, combining different exercise works with the special text, the active assimilation and usage of the material under study.

Describing the foreign language course, we can distinguish the following main points:

Educational-methodical complexes are specifically designed to teach students a particular specialty and focuses on learning linguistic means (grammar, vocabulary, phonetics) and communicative functions are relevant to the specific usage of language associated with a particular specialty;

It is necessary to take into account the needs of professional and personal interests of students (professionally significant topic and situations used in language learning, authentic tasks, problem texts, debate topical issues related to the future professional activities, etc.) which contributes to the motivation of the study of a foreign language.

Also, the development of computer technology and Internet technology encourages teachers to actively use new technological advances for training purposes. Using Internet resources means the ability to use the necessary information to locate important information literate - a skill that should be taught, which is no less important in a professionally-oriented training. Internet technology is a powerful impetus to the development, to new achievements and aspirations.

Professionally-oriented communication can occur in formal and informal settings, in the form of interviews with foreign colleagues, presentations at meetings, conferences, group discussions, writing business letters and e-mail.

Therefore, the content of learning a foreign language should be professional and communicative orientation. It is necessary to clearly define the purpose of teaching a foreign

language student - non-linguists. Students' interest in the subject will increase, when they clearly understand the prospects of using the knowledge gained, when these knowledge and skills in the future will be able to increase their chances of success in any activity.

The essence of professionally-oriented foreign language teaching lies in its integration with subspecialties in order to obtain additional professional knowledge and the formation of professionally significant qualities of the person.

Of course, the teacher professionally-oriented foreign language must learn the basics of the specialty, basic vocational vocabulary navigate the terminology.

There are several ways to solve the difficulties that arise:

- Usage in the classroom materials that introduce the basic concepts of the specialty;
- To create situations in which students could use their theoretical knowledge in the specialty for solving practical problems;
- Use the help of subject teacher as for preparation for classes, as well as during their implementation.

In modern society it is important that today's graduates were professionally successful and mobile, able to build their own careers, work in conditions of fierce competition in the domestic and international markets, and actively promote the successful development of the whole society.

Development and implementation of the educational process of teaching materials and manuals on specialty designed to facilitate the implementation of professionally-oriented foreign language training specialists and technical schools improve students' motivation to learn the language.

LITERATURE:

1. *Bosova, LM.* Socio linguistic didactic aspects of the formation of intercultural competence.
2. *Evdokimov, MG* Development of intercultural communication in foreign language teaching language for specific purposes.
3. *Polyakov, OG* Profile-oriented teaching of English and linguistic factors influencing the design of the course // Foreign languages in school. – 2004.

Г.Б.Қожахметова[1]
[1]Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университет
PhD докторант,Түркістан қаласы, Қазақстан
e-mail: gulim_bakberovna@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА СӨЙЛЕУ ТИПТЕРІНІҢ БАЯНДАУ ТҮРІН ТЕОРИЯЛЫҚ ТҰРҒЫДАН МЕҢГЕРТУДІҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Сөйлеу типтері туралы білім мектеп оқушыларына арнайы оқу материалы ретінде ұсынылуы шарт. Өйткені сөйлеу типтерінің ортақ белгілері мен ішкі ерекшеліктерін теориялық тұрғыдан толық түсінбейінше, оқушының сауатты жазу дағдылары қалыптаспасы анық. Сондықтан эксперимент барысында оқушыларға сөйлеу типтері туралы мазмұндық, сипаттамалық, тілдік тұрғыдан қосымша ақпараттар берілуі тиіс. Осы мақсатта сөйлеу типтерінің ерекшелігін тануға бағытталған тапсырмалар орындатылады.

Сөйлеу типтерін теориялық тұрғыдан меңгертуге бағытталған жұмыстар екі бағытта таратылып беріледі:

1) сөйлеу типтерінің әр түріне байланысты теориялық ақпараттармен жұмыс. Олар оқушының сөйлеу типтері туралы теориялық мағлұмат алуын, оның ішкі түрлерінің қандай критерийлер бойынша бөлінетінін түсінуін, әр түрдің өзіне тән белгілерін ажырата алуын қамтамасыз ету;

2) сөйлеу типтерінің әр түрі бойынша дайын мәтіндермен жүргізілетін тапсырмалар берілуі керек. Ол оқушылардың теория мен практиканың арасындағы сәйкестікті

анықтауына, озық үлгілер арқылы мәтін талдау қабілеттерін жетілдірумен қатар жазбаша, ауызша тілдік дағдыларын дамытуына да ықпал етеді. Дайын мәтіндермен жұмыс балалардың бүтінді бөлшектеу, немесе, керісінше, бөлшектен бүтін құрау; жинақтау, жалпылау дағдыларын дамытуға үйрете отырып, олардың ойлау, сөйлеу, пікірлесім машықтарын жетілдіру, бұл орайда, дайын мәтіндермен жұмыс үш түрлі мақсатта ұсынылуы шарт:

- дайын мәтіндерді үлгі етіп ұстанып, соның негізінде оқушының өзіне мәтін құрату;
- дайын мәтіндерді абзацтарға бөліп, оларды мазмұндық тұрғыдан жүйелеп қою немесе орны ауысқан бөліктерді қайта түздіру [1, 4б.];
- дайын мәтіндердің кіріспесін, не қорытындысын алып тастап, оны толықтырту. Бұл бағыттағы жұмыстар оқушының тілін дамытып, логикалық ойлауын жетілдіруге ықпал етумен бірге олардың қызығушылықтарын да елеулі арттырады.

Сонымен, 8-9-сынып оқушысының жас және психологиялық ерекшеліктерін ескере келе сөйлеу типтерінің баяндау түрін меңгертуге байланысты теориялық материалдар төмендегіше сараланып ұсынылуы тиіс:

Баяндау уақыт жағынан бірінен кейін бірі жалғасып жатқан немесе қатар жүріп отыратын оқиғалар мен құбылыстар бейнеленетін сөйлеу типінің бір түрі. Әлем тарихындағы ең қысқа баяндау мәтіні деп Цезарьдың атақты әңгімесі аталады. Әңгіме «Келді, көрді, жеңді» деген үш сөзден тұрады. Автор осылайша қысқа да нұсқа сөзбен бүкіл бір соғыс үдерісін анық та дәл жеткізген.

Баяндау – нақты бір оқиғалар туралы хабарлай отырып, түрлі оқиғалардың, құбылыстардың, әрекеттердің даму ретін көрсететін сөз саптау тәсілі болғандықтан, онда оқиғаның сол сәттегі қалпы осыған дейінгі басқа да оқиғалармен, әрекеттермен сабақтастықта, өзара бірлікте ашылады. Баяндаудың формуласы: Баяндау = 1-оқиға + 2-оқиға + 3-оқиға.... .

Баяндауда автор өткен, осы (нақ және ауыспалы) және келер шақтың бірінде жүзеге асатын, бір-бірімен өзара байланысты оқиғаларды, құбылыстарды, әрекеттерді ашып көрсетеді. Сондықтан онда етістіктің үш шақ формасындағы сөздер жиі қолданылады. Онда оқиғалар сипатталмайды, өз қалпында баяндалады. Баяндау уақытпен және кеңістікпен тікелей сабақтастықта алынады. Орынның, әрекеттің, сол істі орындаушы адамның немесе басқа нәрселердің жасаған істерін баяндайтын тілдік құралдар мол ұшырасады.

Баяндаудың стилистикалық қызметі алуан түрлі болады, ол автордың жеке жазу стиліне, жанрға, баяндалатын заттың ерекшелігіне қарай өзгешеленіп тұрады. Баяндауға объективтілік, бейтараптық сипатта немесе керісінше, субъективті, авторлық эмоцияға толы болуы да мүмкін. Ең объективті баяндау мәтіндерінің үлгілерін бұқаралық ақпарат құралдарынан көруге болады [2, 34б.];.

Субъективті баяндау мәтіндері бірінші жақта беріледі. Сондықтан онда нысандар автордың өз қабылдауы арқылы танылады. Ол өзіне ерекше ықпал еткен сәттерге назар аударады, ішкі көңіл-күйін ақтарады.

Баяндау мәтіндеріне ортақ тәсілдер бар:

1) Баяндаудың басталуы бойынша нұсқалар:

- оқырманға арнау (Адам жаратылысындағы өзгерістер туралы Сіздер білесіздер ме?);
- әңгімеде айтылатын жалпы ой (Сәнқуушылықтың да өз артықшылықтары мен кемшіліктері бірдей деп санаймын);
- нақыл сөздермен бастау («Ата даңқымен қыз өтеді, мата даңқымен бөз өтеді» деген дәл рас.);
- орын, уақыт, адамдар туралы ақпарат (Бұл осыдан жарты ғасыр бұрын Жалауовтар әулетінде болған екен);

Баяндаудың ортасы. Мейлінше ерекше, ашық сәттерден, оқиғалардан бастау керек. Қалай болғанда да оқырманды елітіп, оқиғаның ең кульминациясына – шарықтау шегіне дейін жетелеп отыру керек.

Баяндаудың соңы. Мұнда ой шиеленісі шешіледі. Ой қорытындысы әңгіменің басы мен ортасына сай жасалуы керек. Онда адамгершілік ой, өз қорытындысы берілгені абзал.

Баяндау сөздегі оқиғалардың жүйесі, өзара сабақтастығы сол оқиғалардың өту кезеңдерін ретімен көрсетуге сәйкес қолданылатын етістіктердің көмегімен ашылып отырады, түсіндіріледі. Оқиғалар бірінен-кейін бірі баяндалып отырады. Мұнда сөйлемдердің құрылысы жай да, күрделі де формада құрыла береді. Ол әдетте баяндаушы адамның таңдаған сөз стиліне, тіл байлығына, ойды жеткізу шеберлігіне байланысты болады. Сөйлемдер бір-бірімен байланысып, алдыңғы ой кейінгі сөйлемдерде жалғасын тауып отырады.

Сонымен, өз баяндауыңды жүйелегенде нақты ережелерді сақтау парыз. Атап айтқанда: қарапайымдылық, анықтық, қысқалық, шынайылық, «қызығушылықты дамыту», соңында шешім жасау.

Ең алдымен, оқушылардың баяндау мәтініне қатысты осындай теориялық ұғымдарды дұрыс түсінуі мен білімін бекіту мақсатындағы бірқатар тапсырмалар орындатылды. Соның бірі – ұсынылған теориялық материал бойынша кесте құрап жазу. Бұл тапсырма бойынша оқушылар баяндаудың ережесін, оның басты ерекшеліктерін жүйелеп, бірінен-бірін туындатып, тұтас бір ұғым мен түсінік қалыптастыратын кесте не диаграмма жасауы тиіс. Әрине, балалардың барлығы бірдей бұл тапсырманы іліп әкете алмайтыны белгілі. Сондықтан жетектеуді қажет ететін оқушылар тобына ойды жүйелеуге бағыт ретінде төмендегідей сызба-нұсқа ұсынылуы керек.

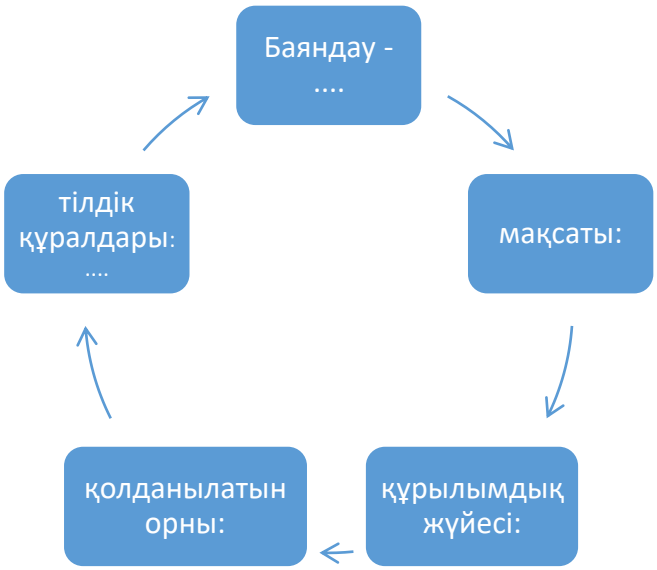

Баяндау мәтініне тән белгілер.

Теориялық мәтіндерді оқи отырып, кесте, сызба жасау арқылы оқушылар:

- оқыған мәтіндегі ойды жинақтап жазуға үйренеді;
- оқыған мәтіндегі ақпарттарды логикалық тұрғыдан жүйелеуге дағдыланады;
- интерпретациялау біліктерін меңгереді;
- жазған кесте мен сызба бойынша негізгі ақпараттарды бөліп алу іскерліктері жетілдіріледі.

Теориялық тапсырманы бекіту мақсатында оқушыларға төмендегідей бірнеше мәтін беріледі. Олардың баяндалу формалары салыстырылып, қай шақта айтылып тұрғаны нақтылау тапсырылады. Сонымен қатар стильдің қай түріне жататынын анықтап, дәлелдеу міндеттеледі.

I. Далада қар жауып тұр. Бейнебір мыңдаған, миллиондаған аппақ көбелектер жерге қонып жатқан сияқты. Мен алақанымды тосып, осы көбелектерді «аулауға» кірістім. Олар

заматта еріп кетеді. Мен енді басқасын ұстауға тырысамын... Уақыттың қалай өткенін байқамадым. Қыс айы не деген қызық еді!

II. Форум аясында алты мемлекет жастары арасында арнайы қарар қабылданатын болады. Сонымен қатар жас кәсіпкерлікті дамыту бойынша арнайы меморандум мен келісімдерге қол қою көзделіп отыр. Тәжірибе алмасады. Гранттарды беріледі. Сосын біздің мемлекетіміздегі қолдау шараларын басқа мемлекеттерге түсіндіріп, осы салада тәжірибе алмасу көзделіп отыр. Сондай-ақ, түс ауа мұнда түрлі тренингтер, шеберлік сабақтары, тимбилдингтер ұйымдастырылады. Ал ертең келген қонақтар Жастар жылына орай Әулиетауға шығып, ту тікпек».

- осы тапсырмаларды орындау нәтижесінде оқушылар:
- теория мен практиканы ұштастыра біледі;
- мәтінге тілдік талдау жасап, оны дәйектеп айтуға үйренеді;
- мәтіндерді салыстырып талдауға төселеді;
- өзіндік ой қорытуға үйренеді.

Баяндау мәтінінің құрылымдық түзіліміне тән ережелер мен жүйені тану үшін нақты мәтіндерді бөліктерге ажыратып, абзацтарға бөліп беру тапсырылады. Бұл бағыттағы жұмыстарда жазба жұмысының жүйесін құрайтын құрылымдар оқушыларға өте үлкен көмек беретіні ескеріледі. Тірек болатын құрылымдар ұсынбай тұрып, оқушы белгілі бір стильдегі мәтінді толық талдай алады деп үміттенуге болмайды. Оқушыларға жазу жұмысының құрылымдарын бергенде ғана олардың түпнұсқа мәтінді түсініп талдауына, қажет болғанда толықтырулар енгізуіне, соңында өз нұсқасын дайындауына бағыт беріледі. Мысалы, оларға көркем әдебиет стиліндегі жазба жұмысының құрылымы қарапайым түрде былай түсіндіріледі: кіріспе (әрекет орнымен, кейіпкерлермен, сюжетпен таныстыру), негізгі бөлім (мәселенің туындауы, сюжеттің өрбуі) және қорытынды (мәселенің шешімін табуы). Оқушыларға тапсырманың бірінші бөлімін жазуға үлгі болатын жазу фреймі ұсынылады. Олар осы үлгіге қарап, оқиға орны суреттелетін бірінші абзацтағы сөздерді оқиды. Ондағы уақыт пен кеңістікке мән береді[3, 58б.];

Екінші бөлімде оқушылар кейіпкерлермен танысады, оқиғаның қалай басталғанын байқайды. Сосын мәселе көтеріледі, сюжет өрбіп, бірнеше абзацқа дейін созылуы мүмкін екенін таниды. Құрылымның соңғы бөлімінде қорытынды болады. Сол қорытындыда кіріспе бөлім мен негізгі бөлімдегі ойдың қалай тұжырымдалатынын түсінеді.

Тілдік құралдарды талдауға үйрету мақсатында оқушыларға кіріспе бөлімді бастауға қажетті сөйлемдерді түзуге арналған байланыстырушы сөздер мен тіркестерді қолдануға бағыт беріледі [4, 104б.]; Онда балалар жазу фреймдері жанрдың өзіне тән ерекшеліктерін көрсететінін, мәселен жазба жұмысының кез келген үзіндісі бастапқы құрылымға сәйкес келуі қажеттігін біледі. Осы білімді меңгергеннен кейін оқушыларға жазба жұмысының белгілі бір түрлерін талдауға арналған құрылымдар жасауға тапсырма берілді [5, 55б.];

8-сыныптың қазақ тілі пәнінің оқу бағдарламасындағы «Адамзаттық құндылықтар және әлем мәдениеті» атты 2-бөлім аясында көне дәуірлердегі сақтардың ерлігіне қатысты мәтін таңдалады. Оның авторы – әлемге танымал жиханкез Геродот. Мәтін мазмұны ата-бабалардың ерлігі мен жасампаздығын, ақылы мен парасатын, бейбітшілік сүйгіштігін, тапқырлығын танытуға бағытталғандықтан, осы тақырып аясындағы оқу материалы ретінде таңдалды. Бабаларымыздың ерлік тарихы баяндалатын осы мәтін оқушыларға екі мақсатты көздей отырып ұсынылады: 1) олардың өз тарихына деген құрметін ояту; 2) мәтін құрылымының дұрыстығын тексеріп, өз ойын дәлелдеу үшін берілді. Мәтіннің құрылымдық жүйесін әдейі «шатастырылған» қалыпта былайша ұсынылады:

«Скифтер бетпе-бет келмей, қаша ұрыс салып, қолға түспей қинаған соң, Персияның патшасы Дарий скифтердің қолбасшысы Иданфирске кісі жіберіп: «Сен неге қаша бересің? Егер де сен менің күшіме қарсы тұра аламын деп есептесең, қаша бергенді қойып, меніменен шайқас. Егер өзіңнің әлсіздігіңді сезсең, онда қаша бермей тоқтап, келіссөз жүргізу үшін билеушің маған жер-суыңды сыйлап, елші жіберсін,» - дейді.

Скифтердің ата-бабаларының қорым-қорғандарын қалай қадірлейтінін көрсететін қандай да бір қызық деректер бар екенін білесің бе?

Скифтер қаша ұрыс салып, әбден тиықтатып, парсыларды қажытқаннан кейін Иданфирс Дарийге уәде еткен «лайықты тартуын» жібереді. Олар: құс, тышқан, құрбақа және садақтың оғы. Бұл «тартудың» мәнісін Дарий: «Құс – ауаны, тышқан – жерді, құрбақа – суды мекендейді ғой. Скифтер маған үшеуінің билігін берген екен. Садақтың оғы – скиф ерлігінің белгісі. Оны сыйлағаны маған бас игені болар» деп өзі үшін жақсылыққа жориды. Бірақ Дарий уәзірлерінің бірі – Гобри бұл жұмбақтың мағынасы: «Егер де сендер, парсылар, құс болып аспанға ұшып, тышқан болып жерге кіріп немесе құрбақа болып теңізге түсіп кетсеңдер де, бізден құтыла алмайсыңдар» дегені болар деп басқаша шешеді.

Жұмбақ «тартудың» шын мағынасына көп ұзамай көзі жеткен Дарий патша «бұл жерден аман кетудің амалын ойлау керек екен», - дейді де, көп кешікпей скиф жерінен қосын алып кетеді.

Оған Иданфирс былай деп жауап қайырады: «Біреу басып алып, қиратады-ау деп қауіптенетін нәрсеміз жоқ. Сондықтан сендермен шайқасуға біз асықпаймыз. Егер сендерге шайқас соншалық қажет болса, онда былай: біздің ата-аналарымыздың қорғаны болады; соларды тауып алып, бұзып көріңдер, біз ол қорғандар үшін сендермен шайқасар ма екенбіз, жоқ па, сонда көрерсіңдер. Одан бұрын бізге пайдасыз шайқасты бастамаймыз. Соғыс жайында осы да жетер. Мен тек арғы атамыз Зевс пен анамыз Скиф падишаны ғана билеушіміз деп есептеймін. Жер мен су орнына саған қандай тарту лайық болса, сондай тарту жіберемін. Ал сен «билеушімін» дегенің үшін менен жазаңды тартасың» (Геродот).

Мәтінмен жұмыс тиімді әрі қызықты болу үшін сөйлеу типтеріне қатысты білімді меңгертуден бөлек оқу мотивациясын тудыруға арналған бірнеше тапсырмалар шоғырымен бірге ұсынылады:

1. Сұрақтарға жауап бер: Геродот кім? Ол айтып отырған Иданфирс туралы қандай мәлімет білесің? Оқиға қай ғасырда болған? Сол кездегі скифтердің елі, жері туралы тарихи деректер жайлы айт.

2. Мәтінге талдау жаса: Мәтінді оқы. Мәтін мазмұны бөліктерін логикалық жүйесі бойынша орналастыр. Мәтіннің кіріспе, негізгі және қорытынды бөліктерінің мазмұнын жоспар түрінде рәсімде. Өз пікіріңді дәлелде.

3. Мәтінді қайта құрылымдап, толықтыр: Мәтін мазмұнын «Оймоншақ» тәсілі бойынша топтық жұмыс түрінде қысқаша баяндаңдар. Мәтін мазмұнының бөліктеріне қажетті сөз орамдарын қосып, толықтырыңдар. Мәтінге ат қойыңдар.

4. Хат жаз. Өзің тұратын мекеннің тарихы туралы мәліметтер жина. Қажетті мәліметтерді іріктеп, дәптерге түсір. Шетелдік досыңа сол жердің атауы, ондағы ата-бабалардан қалған ескерткіштер туралы хат жаз. Хат мазмұнында Геродот сөзінен дәйексөз алуың қажет.

Осындай кешенді жұмыстарды жүйелі орындау арқылы оқушылар:

- теориялық ережені өз тәжірибесінде қолданып, білімін бекітеді;
- құрылымы өзгеріске түскен мәтінді логикалық тұрғыдан саралап, қайта құрылымдайды;
- «Оймоншақ» тәсілімен мәтін құрау арқылы өзгелерді тыңдауға, алдыңғы оқушының айтқан ойын тез жалғастыруға үйренеді;
- оқыған, естіген ақпараттарды қолданып, шығармашылық жазба жұмысын орындайды [6, 48б.];

Баяндауға байланысты теориялық ережелерді меңгерту мақсатындағы келесі тапсырманы орындату үшін академик Әлкей Марғұланның қазақ ғылымының жарық жұлдызы Шоқан Уәлихановтың қайтыс болғанын естіртуге қатысты жазған мәтіні берілді. Балаларға мәтінге лайықты кіріспе мен қорытынды бөлімдерді жазу тапсырылады. Тапсырманы нақтылай түсу үшін және айқын бағдар беру мақсатында мәтінге «Естірту салты» деген тақырып берілді:

«Дүниеден қайтыс боларының аз-ақ алдында Шоқан Уәлиханов әкесіне ең соңғы хатын жолдайды. Бұл хатында ол өзінің туысқандарын, дос-жар адамдарын, аңсаған сағынышын, орындалмай қалған армандарын айтып, үлкен өкінішпен жазады. «Қажыдым, әлсіредім,-деп жазады Шоқан,-қан-сөлім таусылды, құр сүйегім ғана қалды, кешікпей жарық дүниені де көрмейтін болам, оған енді ешқандай шара жоқ. Бұл – менің ең соңғы хатым. Қош болыңыздар, баршаңызды да құшып, аймалаймын».

Арада біраз күн өткеннен кейін Сырымбетке Шоқанның дүниеден қайтқандығы жайлы Тезектен хат келеді. Замандастарының естеліктеріне қарағанда, Шоқанның дүние салғандығы жайлы қаралы хабарды естігенде бүкіл ел жиналып, аза тұтқан. Халық дәстүрі бойынша, ауылдың қарапайым қазағы Жаулыбайға Шоқанның қайтыс болуын әкесіне естірту, ал қаралы күй тарту қобызшы Қанғожаға, сыбызғышы Тулаққа тапсырылады. Қобызшылар мен ауыл ақсақалдары Шыңғыстың киіз үйіне мұңды түрде кіреді. Шыңғыс Қанғожаны көрісімен күй тартшы деп тілек білдіреді, бірақ күй орнына жоқтау тартылады.

Шыңғыс Қанғожаны кідіртіп:

- Тоқта, тоқта, басқа күй тарт,-дейді. Басқа күй тартылады, бірақ ол бұрынғыдан да зарлы шығады. Шыңғыс «тоқтат» деп бұйырып, Тулаққа бұрылады.

- Тулақ, сен тартшы. Бірақ күйшілер күйінен жаңылмайды, бірінен соң бірі жоқтау тартыла береді.

- Күйлеріңді тыңдау қалай ауыр еді, қайғы-мұңға батырып барады ғой, менің асыл Шоқаным өлді ме екен?-деп күрсінеді Шыңғыс.

- Болған іске берік бол,-дейді Жаулыбай.

- Аққу ұшып көлге кетті,

- Дуадақ ұшып шөлге кетті,

- Шоқандайын арысымыз,

- Бәріміз баратын жерге кетті, - дейді шешендер егіліп».

Осы жұмысты орындау үшін мынадай тапсырмалар кешені ұсынылады:

- мәтінді оқып, негізгі ойды анықтау;
- баяндау мәтініне тән белгілерді тауып, ойын дәйектеп айту;
- баяндау мәтініндегі оқиғаларды сызбаға түсіру;
- мәтін мазмұнына сай кіріспе және қорытынды бөлімдер жазып, ойды толықтыру.

Оқушылар бұл мәтіннің кіріспе бөлімін жазу үшін, алдымен, оқиға өткен уақыт пен кеңістікті анықтап алады. Яғни бұл оқиға қай жылы, қай жерде өткенін нақтылайды. Ал, қорытынды бөлімді жазу барысында оны кіріспемен, негізгі бөліммен байланыстыруға және одан ой түюге үйренеді. Қорытынды жасауға қажетті сөз ормадарының ішінен өзіне қажеттісін таңдап, талғап қолданады. Сөйтіп, оқушылар өздерінің баяндауға байланысты білімін бекітеді, оны практикалық тұрғыдан меңгереді. Бұл бастапқы дағдылар олардың тілін ширатып, ойын дамытуға қызмет етеді. Осындай жұмыстардың нәтижесінде балалар [7, 102 б.]:

- біртұтас ой жүйелеуге;
- дайын мәтін негізінде оның құрылымдық бөліктерін толықтыруға;
- ойды сабақтастыратын тілдік құралдарды орынды қолдануға;
- жекеден жалпылауға, жалпыдан даралыққа қарай ойлауға, сол ойын тілмен жеткізуге дағдыландырылады.

Қорыта айтқанда, эксперимент жұмыстары сөйлеу типтерінің ішкі ерекшеліктерін ашып көрсету үшін оны теориялық тұрғыдан 8-9-сынып оқушыларының танымдық және практикалық деңгейлеріне сәйкес білімнің толықтығы ұстанымы тұрғысынан меңгертудің тиімділігін көрсетеді. Бұл қазақ тілі сабақтарында оқушының сөйлеу сауаттылығын қалыптастыруға және оны жүйелі меңгертуге қажетті теориялық қорды дұрыс кіріктіріп отырудың өзектілігін дәлелдейді. Өйткені кез келген тілдік және қатысымдық құзіреттіліктерге қол жеткізу теория мен практиканың арасындағы сабақтастық болған жағдайда ғана орын алатыны дәлелденді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сыздық Р. Сөз мәдениеті хақындағы жанайқай // Ана тілі. – 2010. –№ 14 (1007). 8-14 сәуір. – 4 б.

2. Дәулетбекова Ж. Сөз мәдениеті – тілдік білім нәтижесі. Монография. – Алматы: Adem print, 2018. – 240 б.

3. Щерба Л.В. Коммуникативно-речевые и когнитивно-лингвистические способности и склонности. – М., 1989. – 230 с.

4. Шалабай Б. Көркем мәтінді талдау әдістемесі мен тәжірибесі. – Алматы, 2008. – 225 б.

5. Шалабай Б. Көркем проза тілі. – Алматы, 1994. – 77 б.

6. Есенова Қ. Көркем мәтіннің жалпы мәтінге тән құрылым заңдылықтары мен өзіндік ерекшеліктері//ҚазҰУ Хабаршысы. – 2011, №3. – 58-65 бб.

7. Соссюр де Ф. Труды по языкознанию. – Москва: Прогресс, 1977. – 695 с.

Қ.С.Жайлаубаева[1]

[1]Нархоз университеті

аға оқытушы, педагогика ғылымдарының магистрі

ӨЗГЕ ТІЛДІ АУДИТОРИЯДА ҚАЗАҚ ТІЛІН ЕКІНШІ ТІЛ РЕТІНДЕ ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА АЙТЫЛЫМ МЕН ЖАЗЫЛЫМ ҮДЕРІСТЕРІН МЕҢГЕРТУ ТӘСІЛДЕРІ

Аңдатпа. Мақалада ЖОО студенттеріне немесе өзге тілді аудиторияларда қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту барысында қолданылатын әдіс –тәсілдер жайында сөз болады.

Тірек сөздер: педагогика, интеграия, инновация, талдау, жинақтау, игеру, білім алушы, білім беруші, мемлекеттік тіл.

СПОСОБЫ ОВЛАДЕНИЯ ПРОЦЕССАМИ ГОВОРЕНИЯ И ПИСЬМА ПРИ ОБУЧЕНИИ КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ КАК ВТОРОМУ ЯЗЫКУ В ИНОЯЗЫЧНОЙ АУДИТОРИИ

Аннотация. В статье рассматриваются методы и приемы, используемые при обучении казахскому языку как второму языку студентов вузов или в других языковых классах.

Ключевые слова: педагогика, интеграция, инновации, анализ, накопление, освоение, обучающийся, обучающийся, государственный язык.

METHODS OF MASTERING THE PROCESSES OF SPEAKING AND WRITING WHEN TEACHING THE KAZAKH LANGUAGE AS A SECOND LANGUAGE IN A FOREIGN LANGUAGE AUDIENCE.

Abstract. The article discusses methods and techniques used in teaching Kazakh as a second language to university students or in other language classrooms.

Keywords: pedagogy, integration, innovation, analysis, generalization, assimilation, student, educator, state language.

Оқыту орыс тілінде жүргізілетін аудиториялардағы қазақ тілі пәні мұғалімдерінің алдында тұрған негізгі мақсат – тіл үйрету, мемлекеттік тілді меңгерту, осы тілде дұрыс сөйлеу, сауатты жазу дағдыларын қалыптастыру, грамматикалық ережелер мен сөйлем құрылысын меңгерту.

Қазақ тілін оқыту барысында тілдің қыр - сырын, табиғатын таныта отырып ертеңгі өмірден орын таба алатын, өзіне сенімді, парасатты ұрпақ тәрбиелеу үшін педагогиканың озық үлгілерін жаңашылдықпен пайдаланып, тәжірибені байыта түсуіміз қажет.

Оқытушы үшін ең басты назар аударатын мәселе – сабақтың әдісі. Оқыту үрдісінде сан мыңдаған әдістер бар. Білім алушыларға қазақ тілін меңгертуде жақсы нәтижеге жету үшін мұғалім сабақтың түріне қарай әр түрлі әдістерді тиімді қолдану керек.

Ал әдіс дегеніміз – мұғалімнің белгілі бір мақсатқа жетудегі іс - әрекеті, тәсілі.

Педагог – ғалым А.Байтұрсынов: «Жақсы дерлік те, жаман дерлік те бір әдіс жоқ. Олақтықтың белгісі – бір ғана әдісті болу; шеберліктің белгісі – түрлі әдісті болу; әдісті көп білуге ұмтылу керек; оларды өзіне сүйенетін қолғабыс нәрсе есебінде қолдану керек», – дейді. Яғни сабақтың нәтижелі болуы мұғалімнің ізденімпаздығының нәтижесі. Сонда ғана білім алушының сабаққа деген қызығушылығы мен құлшынысы арта түседі. Олай боса, оқыту әдістерін жинақтауда, анықтауда мұғалім мен білім алушының арасында қандай іс-әрекеттің орындалатыны, оқытушы студенттің қандай қабілетін жетілдіретіні маңызды рөл атқарады. Сондықтан әрбір педагог-ғалым білім мазмұны мен оқыту мақсатына қарай оқыту әдістерін анықтауда өзіндік көзқарас ұстаған.

Атап айтсақ:

А. Байтұрсынов талдау, жинақтау, жалпылау мен жалқылау, ойын, зерттеу, сұрақ – жауап салыстыру т.б. әдістерді анықтап, алғаш рет оқыту барысында қолдану жолдарын көрсетті.

Ж.Аймауытов әңгімелесу, талдау, сұрақ – жауап, жалпылау, жалқылау, түсіндіру, көрнекілік, іздендіру т.б. әдістерді айқындап, олардың оқушы психологиясына әсерін пайымдап берген.

Ы.Маманов, Д.Әлімжанов индукция – дедукция, салыстыру, баяндау, салыстыру т.б. әдістерін тиімді қолдану қазақ тілін сапалы оқытудың алғы шарты деп түсінеді.

А.Әбілқаев:

Оқушылардың білім алу кезеңіне қарай – мұғалімнің сөзі, әңгіме, көрнекілік, жаттығу;

Оқушылардың қатысу дәрежесі мен сыныбына қарай – актив – пассив, тапсырманы орындау;

Оқушылардың жұмыс сипаты мен орнына қарай – бақылау тапсырмалары, жұмысты жазбаша орындау, жұмыстың ауызша орындалуы деп әдістерді оқушының білім алу, қатынасу, орындау жұмыстарына қарай екшеп, саралады.

Қазақ тілі сабағында интеграциялық тәсілді қолдану студенттің ақыл-ойымен, танымымен бірге практикалық дағдыларын да қатар дамытуға мол мүмкіндік береді. Интеллект пен тәжірибе бірінен-бірі туындап, бірін-бірі толықтырып отырады. Ой-өрісі кең әрі танымдық қабілеттері дамыған студент қазақ тілінің бай мүмкіншіліктерін қолдану жолдарын орындау барысында өмірдегі тілдік жағдайлармен бетпе-бет келу арқылы игере алады. Адамның интеллектуалды мүмкіндігі қашанда оның әртүрлі жағдайларға байланысты іс-әрекетт етуіне байланысты. Сабақта интеграциялық тәсілді қолдану арқылы білім алушылардың «тілдік сезімдерін» ұштау, «тілдік қабілетін» дамытудың мүмкіндігі артады.

Сабақта интеграциялық тәсілді қолдануда білім алушылардың бірлесе әрекет етуі маңызды орын алады, сондықтан оның бере нәтижесі де мол. Бұл жерде бірінші орында білім алушының өзін қоршаған ортаны, оның барлық құбылыстарын ішкі таным үдерісінің өтуі барысында қадағалау жүргізуіне мүмкіндік туады. Себебі ойлау арқылы ғана субъект өзіне-өзі тереңдей алады.

Соңғы жылдары мемлекеттік меңгерту білім алушылардың тілді білуіне қарай немесе тілді үйренуге қарай бұрылуынан көруге болады. Тілді үйренушінің қазақ тілінің теориясынан білім минимумын меңгеруі, практикада, әсіресе өз бетінше орындайтын

кешенділікпен бір жүйеге келтірілсе ғана оқушының жеке тұлға дәрежесіне көтерілу мүмкіндігі туады. Ал интеграциялық тәсілді қолдану арқылы сабақ жүргізу жұмысты ұйымдастырудың ең тиімді жолы болып саналады.

Тіл үйренушінің қазақ тілін сапалы оқып - меңгеруі интеграциялық тәсілді қолдану арқылы ұйымдастыру жұмысын жүргізу барысында берік орын алады. Ал оқыту барысында интеграцияны қолдану арқылы ұйымдастыруда білім алушыларға ұсынылатын білім мазмұны маңызды орын алады. Сондықтан білімнің жан-жақтылығы мен толықтығы ұстанымына басымдылық береді. Өз кезегінде жан-жақтылық болса белгілі бір мәселені жан-жағынан, яғни әр қырынан тану, білу, орындау арқылы жүргізілсе, онда бұл жерде де интеграциялық тәсілдің өзіндік артықшылығы бар. Интеграциялық тәсіл білім алушылардың интеллектуалдық жағынан да, психологиялқ жағынан да, әлеуметтік - мәдени дағдыларын дамыту жағынан да саналы әрекет етуге мүдделі етеді.

Интеграциялық тәсілді қолдану арқылы мемлекеттік тілді меңгертудің арнайы ұстанымы ретінде:

- студент алдына белгілі-бір проблеманы қою ұстанымы;
- қайталау жұмыстарын жүргізу;
- студенттің өз әрекетін жоспарлау және т.б.

Осы айтылғандарды жалғастыра отырып, өзге тілді аудиторияларда қазақ тілін интеграциялық тәсілмен оқыту арқылы сапалы білім беру жүйесінің өзге де дидактикалық ұстанымдарын жүйелей келе, оны модельдеп, әрбір танылған ұстанымның оқыту барысында қандай мақсат көздейтіні дәйектелді.

Оқытудың дидактикалық негізі етіп тәрбиелей оқыту алынатындықтан, оның негізгі мақсаттарын айқындау маңызды болды. Қазақ тілін оқыту барысында қазақ халқының ұлттық педпгогикасындағы адам және тіл туралы, адамгершілік туралы философиялық көзқарастар мен психологияның жеке тұлға мен қоғам туралы білім мазмұны бойынша қазақ тілінде еркін сөйлету мақсатында көптеген жұмыстар жүргізіледі. Мәселен, қазақ тілінің Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі мәртебесі туралы білім алушыларға дұрыс мағлұмат берілуіне назар аударылады. Оқыту процесінде интеграциялық тәсілді қолдану арқылы бұл мәселені оқу бағдарламасымен сәйкестендіре отырып, жетілдіруге қатысты ізденім жұмыстары ұйымдастырылды. Сабақ беру барысында интеграциялық тәсілді қолданудың әрбір кезеңіндегі атқарылатын жұмыстардың барлығы да сөйлесім әрекетінің оқылым, тыңдалым, айтылым, жазылым, тілдесім компоненттерінің бірлігі негізінде жүзеге асырылды. Сабақ кезінде өтілген мәтін бойынша өз ойын жеткізеді, қойылған сұрақтарға жауап береді, топтағы өзге де сыныптастарымен тілдеседі. Осы жүйе бойынша алған білім білім алушының өмірлік дағдысын қалыптастырудың негізі болып табылады. Білім алушының өмірлік дағдысын қалыптастыруда ең басты нәрсе – бір ғана пән ауқымында ғана емес, бүкіл оқыту пәндерінің жүйесінде жүргізілуі керек. Белгілі ғалым Д.Дьюи білім алушының интеллектуалдық қабілеттерін дамытудың, өз бетінше ойлауын қалыптастырудың маңыздылығына ерекше мән бере отырып, мәселе білімді меңгертуде емес, мәселе осы білімді игеру әрекетін ұйымдастыруда деген болатын.

Қазіргі заман сұранымына қарай білім алушының болашақ өмірде өзге халықтың мәдениеті мен ұлттық болмысын тану арқылы олармен бірлесе қызмет ету дағдыларын қалыптастыру, мәдени әлеуетін дамыту бағытындағы жұмыстар басты мақсат болып отыр. Мұнда елжандылық рух қалыптастыру, өз елін сүюге, туған халқын құрметтеуге үйрету мәселері алға қойылады. Міне осындай іс-шаралардың нәтижесінде қазақ тіліндегі этномәдени лексиканың мәні мен мағынасын түсінетін болады, мәдени семантикаға сай сөздердің мазмұнын танып біледі, тіл мен танымның, тіл мен салт-дәстүрдің сабақтастығын түсініп, ұлттық -мәдени ұғымдарды ажырата алады.

Жеке тұлғаға сөйлеу мәдениетін қалыптастыра отырып, оның қоғамдық ортада өз орнын белгілеуіне, басқалармен тіл табыса отырып, ортақ мақсат үшін бірлесе еңбек етуіне қажетті дағдыларды дамытуға болады. Мемлекеттік тіл қоғам мүшелерінің басын біріктіріп, Қазақстанның тіл саясатын жүзеге асыруда болашақ ұрпақтың бойында отансүйгіштік пен өз

еліне, халқына деген сүйіспеншілігін арттыра түседі. Мәдени- танымдық тәрбие беру студенттің таным қабілетін кеңейтуге бағытталса, әлеуметтік - мәдени тәрбие беру оларға тілді қолданудың мәдени сапасына негізделеді.

Жеке тұлға мәдениеті – қоғам дамуының көрсеткіші, өркениеттің өлшемі. Мемлекеттік тілде сөйлейтін қоғам мүшелеріне қойылатын басты талаптың бірі – қазақ тілінің сөз әдебі нормаларын меңгеруі. Бұл әрбір жеке тұлға үшін де, әрбір ұстаз үшін де маңызды. Өйткені ұстаздың барлық іс - әрекеті студент үшін үлгі болуы тиіс. Сол үшін студенттерге қазақ тілі сабағында берілетін білім мазмұнында ұсынылатын тақырыптарды игеру арқылы сөйлеу әдебі түрлерін меңгеріп, қажетті деген дағды мен білікті қалыптастыру негізі көзделді. Әлеуметтік-мәдени тәрбиені қалыптастыру негізінде білім алушыға белгілі бір сөйлеу жағдаятында өз пікірі мен ойын сыпайы және мәдениетті түрде білдіре отырып, кез-келген жағдайға байланысты объективті түрде баға бере алатындай дәрежеде тәрбиелеу – негізгі мақсат болып есептеледі. Ол мәдениет жеке тұлғаның тәрбиесі мен өскен ортасына, қоғамдық ортада өзін - өзі ұстай білу қабілетіне келіп байланысты. Сондықтан да соңғы кездері ғалымдар студенттерге мемлекеттік тілде жәй ғана сөйлесуді емес, сонымен бірге сұхбат жасай білу мәдениетін де қалыптастыруға мән бере бастады. Қазақ тілін орыс тілді аудиторияларда интеграциялық тәсілді қолдану арқылы оқыту барысында қалыптастырылатын әлеуметтік-мәдени тәрбие аясындағы студенттерден талап етілетін ұстанымдар төмендегідей:

- білім алушыларға тапсырма жұмыстарын орындау барысында қазақ тіліне тән сөз саптау нормаларын сақтау;
- өз сөздерінде қазақ тілінің табиғатына сай сыпайылықты қолдану;
- сөйлеу кезінде сөйлеу актілеріне қажетті этикеттік орамдарды орынды жұмсау;
- көпшілік алдында сөйлеуде және сұхбаттасу кезінде өз ойы мен пікірін мәдениетті жеткізуге тырысу, сол үшін бар амал тәсілдерді орынды пайдалану арқылы түсіністікке қол жеткізу;
- әдеби тіл нормаларын ұлттық тілдің өзіндік ерекшеліктеріне орай қолдану.

Қазақ тілі – Қазақстан Республикасында жан-жақты танылатын, оқытылатын негізгі пәндердің бірі. Атап айтсақ, қазақ тілі біріншіден, мемлекеттік тіл. Екіншіден, қазақ тілі қазақ ұлтының ана тілі. Үшіншіден, қазақ тілі – қазақстандық басқа ұлт өкілдері мен шетелдіктер үшін екінші тіл. Орыс тілді аудиторияларда қазақ тілін екінші тіл ретінде интеграциялық тәсілді қолдану арқылы оқытудың негізгі әдістемелік қағидалары айқындалды. Бұл қағида бойынша білім алушы адам ретінде, белгілі бір ұлт өкілі ретінде ақыл - ой, адамгершілік ұстанымдары бар жеке тұлға болуын қамтамасыз ететін шарттар белгіленді.

Ғылыми- ізденіс жұмысына байланысты жаңа технологияны іске асыру барысында оқытушымен бірлесе отырып, жасалған жұмыс жүйесінің нақты кезеңдеріне сай келетін тапсырмалардың нақты белгіленуін талап етеді. Онда қолданылатын әдістер мен амал-тәсілдер де алдын ала белгіленіп отырады. Бұл бағытта білім алушылардың қазақша сөйлесуіне қажетті материалды жүйелеуге қажетті лексикалық, грамматикалық минимумдар іріктелді.

Қазақ тілін үйрену барысында білім алушылардың қазақша сөйлеу тілі және оның дамуы әлеуметтік өмірмен көп байланысты екенін түсінуі қажет. Сабақ барысында студенттер өз мүмкіндігіне қарай берілген тапсырмаларды қызығушылықпен орындайды. Студент меңгеретін «Қазақ тілі» пәні білім мазмұны мен сағат санына тікелей байланысты. Себебі сағат сандарынң көбеюіне байланысты сабақ мазмұнының күрделілігі де арта түседі. Сондықтан да олардың сол деңгейде белгіленген білік- дағдыларды меңгеруі талап етіледі.

Зерттеу барысында тілдік тұрғыда білім алушылардың ауызша және жазбаша тілін дамытуға арналған мәтіндермен жұмыс жүргізуге көңіл бөлінді.

Мұндай жұмыс түрлері сабақта да, сабақтан тыс жұмыстарды орындау кезінде де ұсынылып отырды. Ал мұндай жұмыстарды жүргізу мынадай нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік берді:

- сөздіктермен жұмыс жасай отырып, берілген тапсырмалар бойынша мәтіндерге қатысты жаңа сөздермен жұмыс жасау барысында білім алушылардың сөздік лексикасы байытылды;

- қолдағы ақпаратты дұрыс қолдануға машықтанып, мәтін бөліктерін өз бетінше ажырата алатын болды, ондағы негізгі ойды ажыратып талдау жасауға дағдыланды;

- сөздік қоры молайды, «менің ойымша», «автордың пікірінше» сияқты сөз орамдарын қолдану дағдысы дамыды;

- мәтін мазмұнына сүйеніп, ұқсас мәтіндер құрастыра алатын деңгейге жетті.

Жүйелі жүргізілген жұмыс біріншіден, олардың сатылап өсуіне мүмкіндік берді. Екіншіден, білім алушы өзінің біріге әрекет етуі арқылы белгілі бір нәтижеге жететініне көз жеткізді.

Өзге тілді аудиторияларда қазақ тілін интеграциялық тәсіл арқылы оқыту білім алушыларға мемлекеттік тілді үйретіп қана қоймай, олардың пәнге қызығуын, ынтасын арттыратын әлеуметтік, танымдық мотивтердің қалыптасуына жол ашады.

Студенттердің дүниетанымдық көзқарасын тереңдетеді, сапалы білім мен іскерлік дағдысын және сөйлеу мәдениетін қалыптастырады.

Алғашқы курста әрбір студент үшін қарым-қатынас жетекші мәнге ие болады. Сондықтан білім алушының сөйлеу тілін жетілдіруге бағыттайтын жұмыс түрлерін мейлінше жиі әрі жүйелі орындатудың мәні зор. Студенттің білдіретін ойы нақты берілуі үшін айтылатын сөйлемнің құрылысы негізінен дұрыс құрылуы тиіс. Олай болса сөйлемнің дұрыс құрылуы оның құрамындағы сөйлем мүшелерінің орын тәртібіне, оның өзіндік белгілеріне тікелей байланысты болады. Сөйлемге негізгі материал болатын сөз бен сөз тіркесі сөйлем құрамына енгенде жаңа сипатқа ие болады. Сондықтан білім алушыға үйренетін әрбір сөздің жеке алғандағы және сөйлем құрамындағы мағынасын ажырата білетіндей дәрежеде үйрету мәселелері қарастырылады. Білім алушыларға интеграциялық тәсіл арқылы қазақ тілін үйрету арқылы сөйлем мүшелерін оқыту барысында алдымен білім алушыларға синтаксистік талдауға берілген сөйлемнің мағынасын меңгерту керек. Сол арқылы сөйлемдегі әр сөздің жеке мағынасына түсінік беріледі. Ғалым Б.Қасым мағына – сөзді лексема ретінде танытатын негізгі көрсеткіш екендігіне тоқталады. Ал ғалым Г.Қосымова «сөздің дәлдігі ойдың айқындылығын көрсететіндігін, сөз қолданыстағы дәлдік сөйлеушінің ойлау жүйесінің тереңдігімен, қазақ әдеби тілінің байлығы мен нормасын жетік білуімен өлшенетіндігін» айтады.

Осы мақсатта блім беруші бәрінен бұрын білім алушының өз қалауы мен құлшынысына арқа сүйей отырып, дәл қазіргі кезде студент үшін ең бастысы не екенін анықтап алуы керек. Екіншіден – заңдылық білім беру мен тәрбиенің бірлігін анықтайды. Білім беру интегративті жеке тұлғаның негізі болып есептелетін адамның жалпы мәдениетін қалыптастыруға бағытталған. Оқу процесін біртұтас педагогикалық процестің бөлінбес бір бөлшегі ретінде қарастыра отырып, білім беруші танымдық және қарым – қатынас саласындағы рухани қабілеті негізінде өз кезегінде жаңа білім мен білікті талап ететін жеке тұлғаға ең қажет білімдердің жүйесін қалыптастыруға міндетті. Үшіншіден – студентті субъект түрінде қайта қалыптастыруға әсер ететін және оның жеке дамуына бағытталған білім беру әсерінің тұтастығын байқай отырып, «оқытушы – студент» жүйесіндегі өзара іскерлік пен диалогты дамыту.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. *Байтұрсынов А. Ақ жол – Алматы: Жалын, 1991. – 9-11-14-б.б.*
2. *Байтұрсынов А. Қай әдіс жақсы? // «Жаңа мектеп». – 1928. – №4. – 3-б.*
3. *Аймауытов Ж. Психология – Алматы: Рауан, 1995. – 133 б.*
4. *Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас пен қатысым әдісінің ғылыми-теориялық негіздері: пед. гыл. докт. ... автореф.: 13.00.01. / Ф.Оразбаева. – Алматы,1996. – 57 б.*
5. *Әлімжанов Е., Маманов И. Қазақ тілінің методикасы. – Алматы: Мектеп, 1946.*

6. *Қосымова Г., Дәулетбекова Ж. “12 жылдық білім берудегі “Қазақ тілі” пәнінің рөлі”, “Қазақ тілі мен әдебиеті” журналы, №5, 2007 жыл.*
7. *Қасым Б. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер. Уәждеме және аталым. – Алматы; Университет, 2001. -172 б.*

А.Сайлаубекова[1], Қ.Қ.Мұқанова[1]
[1]«Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ, Семей қаласы
«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы бойынша 2-курс магистранты
[1]«Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ, Семей қаласы
Ғылыми жетекші: п.ғ.к., доцент
E-mail:alina_08.09@mail.ru

БІЛІМ БЕРУДІҢ ЖАҢА ПАРАДИГМАСЫ ЖАҒДАЙЫНДА ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа. Мақалада жаңартылған білім беру мазмұны негізінде қазақ тілін оқытуда оқушылардың шығармашылық қызығушылығын арттырудың тиімді жолдары қарастырылған. Шығармашылық тапсырмаларды орындауға бағыттаудың негізгі шарттары көрсетілген. Оқушылардың бейнелеу әрекеті мен сөйлеу дағдыларын дамыту үшін кеңінен қолданылатын жұмыстар талданған. Сонымен қатар қазақ тілін оқытуда оқушылардың шығармашылық қызығушылығын қалыптастырудың негізі ретінде қазақ тілін басқа пәндермен пәнаралық байланыста оқыту мәселесі көтерілген. Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту үшін бірқатар ұсыныстар ұсынылған.

Тірек сөздер: Жаңартылған білім беру мазмұны, шығармашылық, пәнаралық байланыс, жазба жұмысы, бейнелеу әрекеті, сөйлеу дағдылары.

ФОРМИРОВАНИЕ ТВОРЧЕСКОГО ИНТЕРЕСА УЧАЩИХСЯ К ИЗУЧЕНИЮ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА В УСЛОВИЯХ НОВОЙ ПАРАДИГМЫ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В статье рассмотрены эффективные пути повышения творческого интереса учащихся к изучению казахского языка на основе обновленного содержания образования. Показаны основные условия направленности на выполнение творческих заданий. Проанализированы работы, широко используемые для развития изобразительной деятельности и речевых навыков учащихся. Кроме того, в качестве основы формирования творческого интереса учащихся при изучении казахского языка был поднят вопрос о преподавании казахского языка в межпредметных связях с другими предметами. Предложен ряд рекомендаций по развитию творческих способностей учащихся.

Ключевые слова: обновленное содержание образования, Творчество, межпредметные связи, письменная работа, изобразительная деятельность, речевые навыки.

FORMATION OF STUDENTS' CREATIVE INTEREST IN LEARNING THE KAZAKH LANGUAGE IN THE CONTEXT OF A NEW PARADIGM OF EDUCATION

Annotation. The article considers effective ways to increase the creative interest of students in learning the Kazakh language on the basis of the updated content of education. The main conditions of orientation to the performance of creative tasks are shown. The works widely used for the development of visual activity and speech skills of students are analyzed. In addition, as a basis for

the formation of students ' creative interest in the study of the Kazakh language, the question of teaching the Kazakh language in intersubject relations with other subjects was raised. A number of recommendations for the development of students ' creative abilities are proposed.

Keywords: updated content of education, Creativity, interdisciplinary communication, written work, visual activity, speech skills.

Бұл мақалада мен мектепте қазақ тілін оқыту мәселесін мұғалім тұрғысынан қарастырғым келеді. Мұғалімнің кәсіби қызметінің мақсаты – оқушылардың қоғамда табысты әлеуметтену, еңбек нарығында белсенді бейімделу қабілетін қалыптастыру. Бұл мақсатқа жетуге мамандандырылған білімге көшу ықпал етеді, сондықтан қазіргі заманғы мұғалім жаңа жағдайда жұмысқа дайын болу үшін оқытуда дәстүрлі ғана емес, сонымен қатар оқытудың инновациялық әдістерін де енгізіп, біліктілігін арттыруы керек.

Әр оқытушының міндеті – оқушыларға тақырып бойынша мүмкіндігінше терең білім беру ғана емес, сонымен қатар әр білім алушының шығармашылық қабілеттерін дамыту. Дәлірек айтқанда, мұғалім оқушыларда шығармашылық ойлау негізінде көрсете алатын қасиеттерді ашуы керек. Осыдан кейін оқушылар шығармашылық процестерді басқару қабілетін қалыптастыра алады. Мысалы: қиялдау, түсіну, қарапайым және күрделі проблемалық жағдайларды шешу. Қазіргі уақытта, қазіргі қоғам өз азаматтарына шығармашылық ойлау қабілеттерін игеру сияқты талаптарды қояды. Ал оқытушы осы өзгеретін жағдайларға жауап беруі керек. Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту және белсенді тұлғаларды тәрбиелеуді оқытушының басты міндеттерінің бірі ретінде қарастыра отырып, өздігінен білім алу дағдыларын, оқушылардың әрқайсысы тәуелсіз, жұмысқа ынталы, өзіне сенімді, сондай-ақ интерактивті-коммуникациялық технологияларға құзыреттілікті көрсететін сыни ойлау қабілеті дамыған жауапты адам бола алатындай етіп, қалай оқуды үйрену қабілетін қалыптастыруымыз керек.

Қазақ тілін оқытуда ең бастысы – әр баланың өз пікірін әртүрлі дәуірлердің құндылықтарымен және жалпыадамзаттық құндылықтармен байланыстыра отырып, оқуға деген жеке көзқарасын табуға көмектесу. Оқушылар өздерінің дарындарын көрсете алуы үшін қажет нәрсе - бұл мұғалімдер тарапынан білікті басшылық. Мұғалімнің міндеті – балалардағы талантты ашып, олармен бірге білім, шығармашылық, жетістік жолымен жүру [1, 2-4-б.].

Мен өз жұмысымда сыни ойлауды дамыту технологиясына сүйенемін. Ол үшін сабақта оқу құралдарын, үлестірмелі материалдарды, қосымша бланкілерді ұсынамын. Материалды оқу кезінде мен студенттерге проблемалық тапсырмалар қоямын, олар өздері жауап табады. Материалды бекіту үшін мен кластер – тақырыптың негізгі бағыттарының символдық бейнелері бар кесте құрастыруды қолданамын. Сауалнама кезінде мен кластерлерді "жабық", яғни белгілерсіз және "ашық", яғни тақырыпты ішінара түсіндіремін. Осылайша, оқушылар жаңа нәрсені үйрену, тану ғана емес, есте сақтау, ойлау қабілетін дамытуға екі есе мүмкіндік алады. Мұндай сабақтарда студенттер оқу процесіне қызығушылықты арттырады, көбірек білуге, жақсы жауап беруге деген ұмтылысты көрсетеді.

Сонымен қатар, қазақ тілін оқытуда дамытушылық оқыту технологияларын қолдану тиімділігі кем емес. Мен өз жұмысымда студенттердің мәтінді талдауда ассоциативті ойлауын дамытуға көп көңіл бөлемін. Сабақтарда мен келесі технологияларды сәтті қолданамын:

— Топтық;

— Тұлғаның шығармашылық қасиеттерін дамытуға бағытталған дамыта оқыту жүйесі;

— Оқытуды дараландыру технологиясы;

— Жобалық технологиялар (бұл тәжірибе жобалық технологияларды сабақтарда да (зерттеу жобалары), сондай-ақ сабақтан тыс іс-шараларда да белсенді пайдалануды көздейді (сценарийлер әзірлеу және осы сценарийлер бойынша іс-шаралар өткізу) [2, 6-8-б.].

Әрбір мұғалім өзінің кәсіби қызметінде балалардың білім алу қажеттіліктерін ескереді: егер сабақтың тақырыбы жақсы меңгерілсе, мен дамытушылық және озық сипаттағы материалдарды қосамын; егер жеке студенттер нашар үйренсе, мен жеке жұмыстар жүргіземін, игерілмеген тақырыпты толтыру үшін жеке топтық сабақтар ұйымдастырамын. Мықты студенттерге жоғары қиындықтар, шығармашылық сипаттағы стандартты емес жұмыстар қажет. Бұл олардың оқу мүмкіндіктерін барынша арттыруға мүмкіндік береді, сондықтан мен балаларды әртүрлі конкурстарға тартамын, стандартты емес сабақтар өткіземін (пәнаралық байланысы бар сабақтар - әдебиет, тарих, география), әдеби-музыкалық композициялар, сабақ-концерттер), оқытудың жаңа формалары мен әдістерін, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданамын, оқушылардың танымдық қызығушылығын арттыру үшін ойынды қолданамын.

Жалпы, инновациялық технологиялар оқушыны оқу іс-әрекетінің субъектісіне, өзін-өзі анықтауға және өзін-өзі қамтамасыз етуге ұмтылатын адамға айналдырады. Осылайша, қазіргі заманғы оқыту технологияларын қолдану оқыту сапасының жақсаруына, оқушылардың сабақтағы жұмысының тиімділігіне және оқушылардың оқытылатын пәнге тұрақты қызығушылығына әсер ететін оқыту әдістерінің кең жиынтығын қолдануды қамтиды деп қорытынды жасауға болады [3, 4-5-б.].

Сабақты құру кезінде мен әр минутты белсенді іс-әрекет үшін ескеремін, тақырыпты терең және жан-жақты зерделеуге тырысамын, оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту үшін перспективті әдістемелік әдістерді қолданамын: кластерлер, инсерт, кестелерді толтыру, аялдамалармен оқу, бірлескен іздеу, кросс-пікірталас, дөңгелек үстел; ТРИЗ элементтерін қолданыңыз (өнертапқыштық мәселелерді шешу технологиялары): "таң қал!"(танысу кезінде биографиейвыдающихся қайраткерлері), "қатені ұстап ал!"; классикалық дәрістік оқыту, аудиовизуалды техникалық құралдардың көмегімен оқыту, тесттер, жобалар әдісі.

Мен семинар, сабақ-зерттеу, сабақ-сынақ сияқты жұмыс түрлеріне ерекше орын беремін. Олар материалды шығармашылық тұрғыдан түсінуге, білім алуда оқушылардың тәуелсіздігін тәрбиелеуге, монологиялық сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға, тілдік материалды талдауға үйретеді. Әр түрлі мүмкіндіктері мен бейімділіктері бар жеке оқушылардың білім беру қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін мен балаларды әртүрлі шығармашылық байқауларға тартамын: шығармалар, жобалар, зияткерлік ойындар, мәнерлеп оқу конкурстары, олимпиадалар, тіл білімі бойынша әртүрлі деңгейдегі ойындар.

Өз жұмысымның рефлексиясы кезінде білімімді арттыру үшін актуалды оқушылардың құзыреттілік деңгейін қадағалаймын:

- ✓ тәжірибеден пайда таба білу;
- ✓ айналаңыздағылардан сұрақ қоя білу;
- ✓ пікірталастарда өз орнын таба білу және өз пікірін білу;
- ✓ топта ынтымақтаса білу;
- ✓ ұсыныстарды әзірлеу және орындау қабілеті
- ✓ жауапкершілік ала білу.

Оқу іс-әрекетін ұйымдастырудың интерактивті әдістері мен әдістерін қолдану нәтижелерін талдау кезінде Мен келесі қорытындыға келдім:

- ➢ балалардың әлеуметтік және танымдық белсенділігі артты: оқушының субъективті бақылау деңгейі, зияткерлік бастамасы;
- ➢ оқушының оқушы ретіндегі құзыреттілігі кеңейтілді: оның дербестігі, ақпараттық сауаттылығы, шешім қабылдау қабілетінде көрініс табатын өзіне деген сенімділік, сондай-ақ міндетке және түпкілікті нәтижеге бағдарлану,
- ➢ ойлаудың ашықтығы, ұжымдық іс-әрекетке қабілеттілік, қабылданған шешімдер үшін жауапкершілік пайда болды;
- ➢ білім сапасының жыл сайынғы өсу үрдісі байқалады.

Б. П. Есиповтың пікірінше, оқушылардың шығармашылық жұмысы мұғалімдердің мынадай міндеттерді шешуіне көмектеседі:

1 Оқушылардың білімді түсінуі мен меңгеруін кеңейту;
2 Оқу курсында көрсетілген дағдыларды дамыту;
3 Алған білімдерін өмірде, қоғамға пайдалы жұмыста, жұмыс орнында қолдана білу;
4 Танымдық белсенділігін арттыру;
5 Рухани мәдениетін және қол еңбегін дамыту;
6 Өз бетінше жұмыс істеу [4, 172-180-б.].

Шығармашылық тапсырмаларды орындауға бағыттаудың негізгі шарттарына назар аударайық:

1 Шығармашылық қабілеттерін дамытуға ерте бастан үйрету.

2 Баланың жүйелі, дәйекті ұйымдастырылған шығармашылық белсенділік жағдайында болуына көңіл бөлу.

3 Шығармашылық жұмыстар баланың ақыл-ой қабілетінің ең жоғары деңгейіне жетуі керек.

4 Баланың өз таңдауы болған кезде ғана әр түрлі іс-шараларға қатыса алады. Қанша уақыт айналысса да, баланың жұмыспен айналысуға деген қызығушылығы өз еркінде болуы керек.

Еркіндік беру – баланың қиындықтарды өз бетінше жеңіп, тіпті шамалы болса да жаңалық ашуға жағдай туғызу.

Шығармашылық қабілетті дамытуға арналған тапсырмалар:

1 Картаға қарап, суретке қарап, қызықты оқиға жасаңыз. Сурет мазмұнына негізделген өлең, ән, мақал табыңыз.

2 Бүгінгі күніңді суретте. Аспан, күн, температура, көңіл-күйіңіз қандай? Бірнеше сөйлеммен жаз. Сөздер қайталанбасын.

3 Сүйікті гүліңнің, ағаштың немесе жыл мезгілінің, ойыншықтардың, жануарлардың, құстардың және т.б. суретін тап. Соған сәйкес мақал, өлең ойластыр.

4 Қандай да бір затты түріне қарап зертте.

5 Сағаттың адамға қажеттілігі жөнінде айтып бер. Тағы қандай түрлері бар.

6 "Мектепке барар жолда" тақырыбына әңгіме құрастырып жаз. Қоршаған орта сұлулығын, жолда болған оқиғарларды суреттеп жаз.

7 "Мен сүйетін күз" тақырыбына диафильм жаса. Оны істеу үшін алдымен дәптер қағазын жартысына бүктеп, содан кейін оны қайтадан жартысына бүкте. Содан пайда болған төрт шаршыны қиып алып, әр шаршыға сандарды қойып, сүйікті күзгі көрінісіңді сал. Ауызша сипаттауғадайын бол.

8 "Егер мен президент болсам" немесе "егер мен әкім болсам", халықтың өмірін жақсарту үшін қандай заңдар қабылдаймын.

9 Жұмбақты шеш сайысы [5, 20-б.].

Қазақ тілі сабақтарында біз көп қолданатын және оқулықтармен жұмысты күшейтетін әрекет – жазбаша жаттығу жұмысы. Жазбаша жұмыс барысында практикалық білім мен дағдыларды қолдана отырып, олар белгілі бір заңдылықтар негізінде өз тұжырымдарын жасауға үйренеді. Оқытудың шығармашылық формалары оқушылардың өнімді ойлауын дамытуға ықпал етеді. Білімді игерудің шығармашылық деңгейіне жету, оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру, оқу іс-әрекетінің сапасын жақсарту үшін жаңа көрсеткіштер, баланың ғылыми ұғымдарды игеруі, жалпылау және жалпылау әдістерін нақты қолдану қажет [6, 3-б.].

Сонымен қатар қазақ тілін оқытуда оқушылардың шығармашылық қызығушылығын қалыптастырудың негізі ретінде қазақ тілін басқа пәндермен пәнаралық байланыста оқытуды алуға болады. Пәнаралық міндеті оқу-тәрбие үрдісі арқылы іске асады. Пәнаралық байланыс тек оқыту мазмұнымен шектелмейді, сондай-ақ оқушы мен мұғалім арасындағы оқу процесінің бір бөлшегі болып табылады. Осы оқу процесінде пәнаралық байланысты жүзеге асырудың көптеген амал-тәсілдерін де атап өтуге болады. Мәселен, көрнекті құралдар, сұрақтар, ситуациялар, әңгімелер, тарихи оқиғалар т.б. Мысал келтіретін болсақ, пәнаралық

байланысқа негізделіп қойылған сұрақтар әр пәннен бұрын-соңды алған білімдерін қайтадан еске түсіріп, жаңа оқу материалын меңгеруге, оларды жүзеге асыруға жағдай туғызады.

Қазақ тілінің мектептегі оқыту пәні ретінде басқа оқу пәндерімен байланысы дидактикалық мақсаттарға байланысты әр түрлі позицияда қарастырылуы мүмкін. Әдетте, қазақ тілінің барлық мектеп пәндерімен байланысты екенін көрсетеді, «тіл барлық пәндер бойынша айтудың қажетті құралы болып табылады» (Ш. И. Ганелин), «ол шындықтың барлық жақтарын көрсетеді және тілді меңгермей ешқандай ой қызметі мүмкін емес» (В. А. Добромыслов). Мұндай байланыстың болуы, әрине, анық. «Қазақ тілі – басқа пәндер» тізбегінде бұл байланыс қазақ тілі үшін ғана емес, барлық басқа пәндер үшін де белгіленеді, өйткені тіл таным құралы ретінде оқушылардың кез келген пән бойынша білімді меңгеруінің басты шарттарының бірі болып табылады.Оқушылардың пәнді жақсы меңгеруі мақсатында оны оқытудағы әдістемелік мүмкіндіктерді байыту мақсатында әр түрлі мектеп пәндерінен қазақ тіліне созылатын байланыс желісін табу қиын (ең алдымен мазмұны бойынша). Қазақ тілін оқытудағы пәнаралық байланыстар оқушылардың ақыл-ой қабілеттерін дамыту, олардың шығармашылық белсенділігі мен дербестігін дамыту және т.б. тұрғысынан білім беру әдістерінің, тәсілдерінің, формаларының ортақтығы, ептілік пен дағдыларды қалыптастыру тұрғысынан, қарастырылуы мүмкін. Мұндай шектеу белгілі бір шамада шартты сипатта болады, өйткені, қазақ тілі мен басқа пәндер арасындағы байланыс бір сызықты емес [7, 132-136-б.].

М.Абдрасилов өз ғылыми зерттеуінде пәнаралық байланыстарды жүзеге асыруда мұғалімдердің 41 пайызының ғылыми-әдістемелік әдебиеттермен жеткілікті түрде қамтамасыз етілмегендігін, 28 пайыз оқушылардың аралас пәндер бойынша білімдердің әлсіздігін, яғни төмендігін тілге тиек етеді, мұны мұғалімдердің 21 пайызының аралас пәндер мұғалімдерімен қатынасының жоқ себептерінен деп біледі. А.Бейсенбаеваның зерттеуі бойынша пәнаралық байланысты үнемі жоспарлап, сабақ өткізетіні – 30%, анда-санда ғана жоспарлайтыны, мүлде жоспарламайтыны - 20%, жауап бермегендері - 15%. Педагог-ғалымның зерттеуі бойынша мұғалімдердің пәнаралық байланыс негізінде өткізетін сабақтарының түрлерінде қарастырылатыны, оның ішінде тақырыптық жоспарда пәнаралық байланысты 38%, жеке сабақ жоспарында белгілейтіні - 32%, пәнаралық байланысқа арналған арнайы жоспар жасайтыны - 20%, пәнаралық байланысты сабақ беруде мүлде ескермейтіні - 10% болғандығы сипатталады [8, 18-б.].

Қазақ тілі - біздің рухани өзегіміз. Біздің міндетіміз - оны барлық салада белсенді пайдалана отырып дамыту. Біз ұрпақтарымызға ата-бабаларымыздың көптеген ұрпақтарының тәжірибесіне үйлесімді түрде қосылатын қазіргі заманғы тіл қалдыруымыз керек. Бұл өзін-өзі құрметтейтін әрбір адам өз бетінше шешуі керек міндет. Мемлекет өз тарапынан мемлекеттік тілдің позициясын нығайту үшін көп жұмыс атқаруда. Қазақ тілін дәріптеу жөніндегі шаралар кешенін іске асыруды жалғастыру қажет.

Қорыта келе, оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту үшін мынадай ұсыныстар ұсынылады:

- ✓ Оқушылардың жоғары оқу мотивациясын қолдау.
- ✓ Еркін ойлауға мүмкіндік беру.
- ✓ Сабақта шығармашылық белсенділікті арттыру.
- ✓ Оқушыға өзін-өзі тәрбиелеуге мүмкіндік беру.
- ✓ Ізденуге, зерттеуге жетелеу.
- ✓ Мақсат қоюға итермелеу.
- ✓ Сұрақ қоюға итермелеу.
- ✓ Оқушының өзіне деген сенімін арттыру.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жиенбаев С.С. Сауат мектебінде ауыз бен жазба сөзге үйрету // Ауыл мұғалімі, 1935. – №6.

2. Сауранбаев Н.Т. Ана тілін оқыту туралы // Халық мұғалімі, 1941. – №11. – 6-8 б.

3. Кәтенбаева Б.Ш. Қазақ тілінен методикалық нұсқау. – Алматы, 1993.

4. Рахметова С. Қазақ тілін оқыту методикасы. – Алматы, 1991. – 182 б.

5. Жолымбетов К.М. Қазақ тілін оқыту методикасы. – Алматы, 1991. – 20 б.

6. Әміров Р.С. Қоғам реформасына сай қазақ тілін оқыту концепциясы // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1992. – №4.

7. Әміров Р.С., Дәулетбекова Ж.Т. «Қазақ тілі» пәні мазмұнының жаңа бағыттары жөнінде // Қазақ мектебіндегі оқу-тәрбие деңгейін көтеру проблемалары: Ғылыми-практ. конф. материалдары. – Алматы, 1996. – 132-136 б.

8. Абдрасилов М. Межпредметные связи в преподавании изобразительного искусства и художественного труда в 5-7 классах : На материале Республики Казахстан : автореф. дис. ... канд. пед. наук / М. Абдрасилов. – Москва, 1993. – 18 с.

K.K.Kiyassova[1]

[1]South Kazakhstan State Pedagogical University

Acting Associative Professor of Foreign Languages, Candidate of Pedagogical Sciences

kaliya.k.k.68@mail.ru

METHODOLOGY IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Abstract. The article discusses the foundations of modern research and the study of methods of teaching foreign languages.

Key words: foreign language, teaching, methodology, research, study.

ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ҚАЗІРГІ ӘДІСТЕМЕСІ

Аңдатпа. Бұл мақалада шетел тілдерін оқыту әдістемесін заманауи зерттеу мен зерделеу негіздері туралы айтылады.

Тірек сөздер: шетел тілі, оқыту, әдістеме, зерттеу, зерделеу.

СОВРЕМЕННАЯ МЕТОДОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. В статье рассматриваются основы современных исследований и изучения методов обучения иностранным языкам.

Ключевые слова: иностранный язык, обучение, методика, исследование, изучение.

The rapidly developing modern world presents each person with difficult requirements: to adapt to numerous changes in the external environment, to realize their place in the world and cultural community, to realize the acquired knowledge and skills in everyday life. One of the most important roles in this process is assigned to the educational system. The main task of school is to form a complete system of knowledge and skills that will lead to students' independent activities and their personal responsibility. At the same time, the knowledge of a foreign language becomes one of the powerful tools for expanding knowledge and professional growth.

There are several definitions of “Methodology” term:

1. Methodology is a framework of organization for teaching which relates linguistic theory to pedagogical principles and techniques.

2. Methodology is a branch of pedagogy which deals with peculiarities of teaching a certain subject.

3. Methodology is a system of principles and ways of organization and construction of theoretical and practical activity as well as a teaching about this system.

4. Methodology is a science which studies aims, content, means, principles, techniques and methods of a system of instruction and education on the material of a foreign language.

In our view methodology is a branch of didactics which relates linguistic theory to pedagogical principles and techniques. Any language is one of the most important means of communication, the key to the existence and progress of human society. Teaching foreign languages at the university has always been distinguished by a variety of methodological approaches. In recent decades, linguists and methodologists have shown great interest in the subject-linguistic approach in teaching foreign languages. In the light of the current trends in the expansion of intercultural dialogue and the globalization of the educational space, the study of the language is of particular relevance, oriented to its practical application: a student-foreigner needs not just the mastery of the language in everyday, everyday communication, but, above all, his use in the professional sphere of communication.

An effective search for necessary scientific literature on the specialty, preparation of abstracts and reports on scientific topics, communication with colleagues, etc. All this is A strong motivating factor in learning a foreign language.

The changes taking place in the modern world require improvement of communicative competences and careful language training of students. Only in this case they will be able to exchange thoughts in different life situations when communicating with other people, using the system of language norms and adequate communicative behavior. In other words, the main purpose of a foreign language is the formation of communicative competence, that is, the ability and willingness to carry out personal and cultural communication with others. Communicative competence is not an innate quality or personality trait. It is formed in a long process of communication.

And the primary task of the teacher is to create a model of real communication, so that it causes children's natural desire and the need to interact with other participants in the situation and give confidence in themselves when communicating. Based on the personality-oriented approach of teaching and education of the younger generation, the teacher should strive to create a diverse educational environment that will allow children to fully demonstrate their abilities and skills.

Modern educational technologies used for the formation of foreign language communicative competence are very effective in terms of creating an educational environment that ensures the interaction of all participants in the educational process.

When teaching a foreign language, the teacher has the right to use or independently adjust any modern technology in accordance with the functions, content of educational material, goals and objectives of training in a particular group of students.

T.Hutchinson and A.Waters suggested the method of English language teaching (ESP) with the use of texts by specialty proved to be quite effective and expedient, but to a large extent it focused attention on the linguistic Aspect. The idea of natural language acquisition, proposed by S. Krashen, reinforces this technique, based on the thesis that the best way to learn a language is to use it in "meaningful" purposes [1, 19].

Another technique that synthesizes these postulates was the CLIL (Content and Language Integrated Learning) methodology, proposed in 1996 by a group of European linguists (UNICOM, University of Jyvaskyla) [2, 36]. The methodology of subject-language integrated education is widely and successfully practiced in many European universities and is aimed at both teaching the language and maintaining the subject. CLIL is an educational approach in which certain scientific disciplines or separate sections are taught through a foreign language with a double practical output,

namely: by studying the content of a particular discipline in conjunction with the simultaneous improvement of a foreign language.

The main linguistic guideline in the CLIL methodology is a special text, based on the study and Elaboration of which the above goals are achieved. The text as a source of information introduces the reader to a certain topic, and also serves as the basic for a lexico-grammatical module that assures the assimilation of scientific terminology and certain grammatical and structural-stylistic constructions.

Modern educational methodologies give this technique the following definition: it is a didactic technique that allows students to form linguistic and communicative competence in a foreign language in the same educational context in which they have the formation and development of General educational knowledge and skills.

When planning training sessions based on this technique, it is necessary to take into account its mandatory components, the so-called "4C": "content" (content), "communication"(communication), "cognition" (thinking ability), "culture" (knowledge of cultural studies) [3, 18].

Now let’s focus on each component in detail. "Content" – content". The teacher should stimulate the process of mastering new knowledge and skills in the studied subject.

"Communication" - communication". This stage should encourage children to make full use of the means of learning a foreign language to acquire new knowledge and skills.

"Cognition" - thinking". The teacher strives to develop students' mental abilities to better understanding the language and the subject. To achieve this goal, contribute to the task of developing analytical and critical thinking, tasks and exercises on the comparison, guess, finding the main, etc.

"Culture" - knowledge of cultural studies". Understanding the characteristics, similarities and differences of modern world cultures will help students to quickly adapt to the cultural space, understand their native culture and strive to preserve and develop it. In addition, when planning educational material on the basis of CLIL methodology, it is important for the teacher to take into account the age of students, their level of foreign language proficiency, readiness to perceive educational material in a foreign language.

The method of crosssubject language integration is based on five basic principles that should be taken into account when applying it. These aspects are:

1. Cultural
2. Social
3. Lingual
4. Subject
5. Training .

The aims are stipulated by the syllabus and other official directives. They are: practical, instructional, educational and developing (formative).

Practical aims cover habits and skills which pupils acquire in using a foreign language. A habit is an automatic response to specific situations, acquired normally as a result of repetition and learning.

A skill is a combination of useful habits serving a definite purpose and requiring application of certain knowledge.

Instructional aims develop the pupils’ mental capacities and intelligence in the process of FLL (foreign language learning).

Educational aims help the pupils extend their knowledge of the world in which they live.

Formative or developing aims help develop in learners sensual perception, motor, kinaesthetic, emotional and motivating spheres [4, 22-23].

Principles are basic underlying theoretical provisions which determine the choice of methods, techniques and other means of instruction.

In conclusion, it is obvious that this technique is an extraordinary approach of teaching foreign languages, which allows to solve many problems of the educational process.

With proper consideration of all factors, the application of the method of subjectlanguage integration will:

significantly increase the motivation of students to learn foreign languages;

teach students to consciously and freely use a foreign language in everyday communication;

expand the horizons of students' knowledge and their acceptance of other cultures and values;

prepare students to continue their education in the chosen specialty;

develop and improve linguistic and communicative competence through the study of a foreign language.

LITERATURE:

1. Hutchinson & Waters. English for specific purposes (ESP). – 2017. – p. 19.

2. Krivobokova I.Ya., Lotareva T.V. Some methods of teaching English at the initial stage. – 1989.

3. Negnevitskaya E.I., Nikitenko Z.N., Artamonova I.A. Kniga dlya uchitelya. – M., Prosveshchenie, 1997.

4. Witt N.V. Emotional impact of the speech of a foreign language teacher. // Foreign languages at school. – 2009.

А.Е.Митанова[1]

[1]№37 ОМ қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің

жоғары санатты мұғалімі, педагог-зерттеуші

ШҚО, Өскемен қ., mitanova72@bk.ru

ОҚУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ДАҒДЫЛАРЫН ДАМЫТУ

Аңдатпа. Мақалада жаһандану заманында білім беру саласындағы жаңғырулар, ақпараттық технологияның қарқынды дамуы туралы айтылған. Автор коммуникациялық тілдік дағдыларды жетілдірудің бүгінгі күннің талабынан туындап отырғандығына тоқталады. Қоғамда өзекті болып отырған тілдік дағдылардың адамдарға еркін, кез келген ортада қарым-қатынас жасауда қолдануға мүмкіндік берудің жолы екендігі сөз етіледі. Сабақта АКТ-ны, электрондық оқулықтар мен интернет жүйесін қолдану оқушылардың тілдік дағдыларын дамытуға, шығармашылық қабілеттерін, ақпараттық-коммуникациялық құзыреттіліктерін дамытуға мүмкіндік беретіндігі айтылады.

Түйін сөздер: ақпараттық технология, ауызша, жазбаша сөйлеу, тілдік дағдылар, технология, тіл дамыту.

РАЗВИТИЕ КОММУНИКАЦИОННЫХ НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ

Аннотация. В статье рассматривается модернизация образования в эпоху глобализации, бурного развития информационных технологий. Он подчеркивает, что развитие коммуникативных языковых навыков является требованием сегодняшнего дня. Говорят, что языковые навыки, которые актуальны в обществе, позволяют людям свободно общаться в любой среде. Говорят, что использование ИКТ, электронных учебников и Интернета позволяет учащимся развивать языковые навыки, творческие способности, информационные и коммуникативные навыки.

Ключевые слова: информационные технологии, устная и письменная речь, языковые навыки, технологии, языковое развитие.

DEVELOPING COMMUNICATION SKILLS OF STUDENTS

Abstract. The article discusses the modernization of education in the age of globalization, the rapid development of information technology. It is emphasized that the development of communication language skills is a requirement of today. It is said that language skills, which are relevant in society, are a way to allow people to communicate freely in any environment. It is said that the use of ICT, electronic textbooks and the Internet allows students to develop language skills, creativity, information and communication competencies.

Keywords: information technology, oral and written speech, language skills, technology, language development.

Ұрпақ тағдыры – әр ұлттың болашағы, ұлттың тағдыры. Бүкіл әлемде қандай ұлт болмасын, жас ұрпақты оқытып, тәрбиелеуге аса зер салады. Қазір әлемдік білім кеңістігінде келешек ұрпаққа білім беру мәселесі қайтадан қаралуда. Еліміздегі білім саласындағы жаңғыру, жаңалыққа бетбұру – осының дәлелі.

Жаһандану заманында ақпараттық технологиялардың артып, білім саласында да орын алуы оқушылардың да коммуникациялық тілдік дағдыларының арта түсуіне әсерін тигізуде. Коммуникациялық тілдік дағдыларды жетілдіру – бүгінгі қоғамда өзекті деп танылып отырған тілдік дағдыларды адамдарға еркін, кез келген ортада қарым-қатынас жасауда қолдануға мүмкіндік берудің жолы. Сондай-ақ қоғамда өз орнын тауып, сенімді түрде қадам басу үшін де тілдік дағдылар маңызды болып табылады. Оқушылардың жаңа білімді меңгеріп, оны ары қарай дамытып, тәжірибеде қолдана алуы үшін де, қоғамда қарым-қатынас жасауы үшін де тілдік коммкникативтік дағдыларының маңызы зор.

«Коммуникативтік тәсіл екі немесе одан көп адамдардың сөйлесу арқылы қарым-қатынас жасау үдерісінде ақпарат беру және хабарлау, білім, білік және дағдылармен алмасуы болып табылады. Коммуникативтік тәсілдің нәтижесі тіл арқылы қарым-қатынас жасауға қабілеттілік, яғни тілдік және сөйлеу нормаларын дұрыс пайдаланып, қарым-қатынас жағдайына сай тиімді қатынас тәртібін таңдай отырып, түрлі жағдайларда қарым-қатынас әрекетінің басқа қатысушыларымен ой бөлісу және пікір алмасуға қабілеттілік болып табылады. Коммуникативтік тәсілге сәйкес ұйымдастырылған оқу үдерісі қарым-қатынас дағдыларын және шынайы қарым-қатынас жағдайларына сәйкес жұмыс тәртібін қалыптастыруға ықпал ететін тапсырмаларды қамтуы тиіс (жұптық және топтық жұмыстар) | 1,26 |.

Тұлғаның тілдік дағдыларын жетілдіруде қазақ тілі мен қазақ әдебиеті пәні ауызша, жазбаша сөйлеу тілдерін дамытуда мүмкіндікке жол ашады. Білім беру барысында сауатты ұрпақты тәрбиелеуде, оқушының ауызша, жазбаша сөйлеу тілінің сауаттылығын жетілдіруде қазақ тілі пәнінің маңызы ерекше. Сөздік қоры мол, коммуникативтік тілдік дағдылары дамыған құзыретті оқушы ойлау қабілеті мен танымдық-шығармашылық дағдыларын жоғары нәтижеге жеткізуге зор мүмкіндік алады. Яғни, заманауи білім стандарттарына сай білім беруді көздеп отырған білім ордалары құзыретті тұлғаны оқытып, тәрбиелеп шығаруда еңбек етуде. «Құзыреттілік – әрекеттің әмбебаб тәсілдерін оқушы игеруі арқылы көрінетін білім беру нәтижесі. «Жаңа технологиялық құзірет» бағдарлай білу өз бетінше білім беруде стратегиялық міндеттерін табысты шешуге мүмкіндік береді: таңдай білу, талдай білу, өзгерте білу, сақтай білу, жеткізе білу, жүзеге асыра білу» [2, 12].

Жалпы білім беретін мектептерде «Қазақ тілі» пәнін оқытудың мақсаты – ана тілін қадірлейтін, қоғамдық мәнін түсінетін тұлға қалыптастыру, сондай-ақ қазақ әдеби тілі нормаларын сақтап, дұрыс қолдана білуге, еркін сөйлесуге және сауатты жазуға үйрету. «Қазақ тілі» пәні бірқатар маңызды мақсаттарды жүзеге асырады:

1) қазақ тілін ана тілі ретінде тани отырып, өмірлік қажеттіліктерінде коммуникативтік дағдыларды (тыңдалым, оқылым, айтылым, жазылым) сауатты қолдану дағдыларын қалыптастырады;

2) оқушылардың қазақ тілін күнделікті өзі еркін қолданып жүрген қарым-қатынас құралынан енді оны құбылыс ретіндегі заңдылықтар негізінде танып-білу дағдыларын қалыптастырады;

3) қазақ тілі жүйесінің құрылымын, тілдік бірліктерді және олардың табиғатын танып біледі;

4) тілдік бірліктердің қарым-қатынас құралы, ойды жеткізу, танымдық құрал, ақпаратты сақтау құралы ретіндегі қасиеттерін функционалдық-коммуникативтік бағдарда танып-біледі, соған лайықты машықтар мен дағдыларды қалыптастырады | 1,11 |.

Қазақ тілі пәнін оқыту барысында оқушылардың ұлттық құндылықтарымызды танып, білу, құрметтеу сезімдерін оятумен қатар, коммуникативтік тілдік дағдыларды: тыңдалым, оқылым, жазылым, айтылым дағдыларын жағдаятқа сай өмірде қолдана білуге, ауызша, жазбаша тілдік сауаттылыққа, қоғамда өзара қарым-қатынас жасай білуге баулуды міндеттейді. Жаңартылған оқу бағдарламасында оқушыларды оқу бағдарламасының түрлі тақырыптары бойынша өз дағдыларын қолданып, одан әрі дамытуға ынталандыратын бірнеше әдістері ұсынылған. Атап көрсетсек:

- шеберліктің жоғары деңгейін талап ететін мәтіндермен қамтамасыз ету. Бұл анағұрлым көлемді мәтін, жаргон немесе арнайы лексика қолданылған мәтін немесе өзекті және басы артық ақпарат ұсынылған мәтін болуы мүмкін;

- оқушыларды модельденген мысалдармен қамтамасыз ету немесе тапсырманы орындауда қолдау көрсету;

- мәтін құру кезінде пайдалануға арналған жазылым құрылымдарын ұсыну. Оқушылар белгілі бір дағдыларды қайта-қайта қолданған кезде олардың бұған дейін меңгерген білімі мен дағдыларын естен шығармай, соларды қолдануы маңызды болып табылады. Бұл оқушыларға өз жетістіктерін жинақтап, қазақ тілі бойынша түрлі сыныпта және түрлі тақырып аясында меңгерген білімдерінің арасындағы байланысты көруге көмектеседі |1,17 |.

Аталған әдістерді жүргізу барысында көмек болатын тәсілдер ретінде рефлекция жазу, сауалнама алудың тиімділігі бар. Оқушылармен кері байланыс жасау арқылы олардың тақырып бойынша алған білімдерін, немесе өткен тарауда алған білімдерін тәжірбеде қолдану, немесе жұмысты қалай жақсартуға болады деген сұрақтарға жауап алуға мүмкіндік туады. Оқушылармен жүргізілетін бұл әдіс өте тиімді. Себебі кері байланыс, рефлекция жасау арқылы олардың білім, білік, дағдыларын дамытуға қандай жол табу, қандай әдіс-тәсілдер ұсыну керектігін бағдарлап, жоспарлауға болады.

Оқушылардың тілдік коммуникациялық дағдыларын дамыту барысында кез келген білім ордасында алдымен тілдік ортаның құрылуына жағдай жасалады. Түрлі әлеуметтік топтарды құра отырып, өзара бірлескен топта тіл табысуға қабілетті тұлғаны даярлап шығу - мақсаттарының бірі. Мәселен, оқушыларды сабақ барысында қоғамға тән төрт тілдік дағдыны дамыту үшін сыныпта бірлескен топты құруды көздейміз. Яғни, оқушыны топтық, жұптық жұмыстарға жұмылдыру, топтағы көшбасшылықты орната отырып, өзін топта, жұпта пікір білдіруге, еркін тілдік қатынасқа түсуге жетелейміз. Сабақ барысында осы «Өкіл», «Ойлан, жұптас, бөліс», «Ойланып отырған үштік», «Үштік» әдісі, «Фишбоун» стратегиясы, «Мозайка», «Попкорн», «RAFT» әдісі т.б оқытудың жаңа әдіс-тәсілдерін пайәдаланамыз. Топтық жұмысты ұйымдастыру барысында топ ережесін құрғызу тиімді. Бірлескен топ ұжымы ережеге сай жұмыс жасайды, бір мақсатқа бірлесе жетуді көздейді. Топтық жұмыста оқушыларға қажетті дағдыларды дамыту үшін мұғалім тарапынан бағыттау, қолдау, ынталандыру жұмысы жүргізіледі. Топтық жұмысында оқушылар тілдік дағдыларды бірлесе отырып дамытуға, шағын немесе орта, бірлескен топта қарым-қатынасқа түсуге, өзін-өзі топ алдында ұстай білу, мәдени қарым-қатынас жасауға, ауызша, жазбаша сөйлеу тілін жетілдіруге мүмкіндік алады. Оқушылардың ортада сыныптастарымен, мұғалімдермен, көпшілікпен ауызша және жазбаша қарым-қатынасқа түсуі тілдік дағдыны дамытуға, қазақ тілін сауатты қолдануына жол ашады.

Кез келген пәннің оқытушысы пәндік бағдарламаны терең меңгерудегі оқушының тілдік дағдыларын дамытуға күш салады. Яғни, тұлғаның қасиетін, шығармашылық қабілетін

дамытуды да мақсат ете отырып, коммуникациялық дағдының дамуын көздейді. Өйткені мұғалім мен оқушының арасындағы байланысты жеткізуші тілдік дағдылар болғандықтан, оқушылардың жас ерекшелігіне сай өтіліп отырған бағдарламаға тиімді деген әдіс-тәсілдерді ұсынушы да пән мұғалімінің құзырлығында. Психолог И.С.Кон: «Шығармашылық тұлға жас ерекшелігіне, қызығушылығына қарамастан, өзгелерден даралығымен, шұғыл шешімділігімен, өз күшіне деген сенімділігімен, сезім ұшқырлығымен, өз бетімен жұмыс істеуге деген құштарлығымен, табандылығымен, асқан шабытымен ерекшеленеді»,-дейді [3,75]. Сабақта оқушыны шығармашылық жұмыстарға жетелеуде оқытудың жаңа әдіс-тәсілдерінен ізденгеніміз жөн. Мәселен, тәжірибемізде қазақ тілі мен әдебиетін өзге ұлт өкілдеріне оқыту барысында тиімді деген оқыту әдіс-тәсілдеріне тоқталсақ.

Сабақта АКТ-ны, электрондық оқулықтар мен интернет жүйесін т.б қолдану оқушылардың тілдік дағдыларын дамытуға, шығармашылық қабілеттерін, ақпараттық-коммуникациялық құзыреттіліктерін дамытуға мүмкіндік береді. Мәселен, «тыңдалым», «айтылым» дағдысын қалыптастыруда, жаңа тақырыпты түсіндірер алдында бейнетаспа, немесе презентациялар қолдану оқушылардың қызығушылығын оятады. Оқушылар өзара диалогке түседі, қойылған сұрақтарға жауап береді. Тақырыпқа сай қосымша материалдарды оқушылар интернет желісінен іздейді, пайдаланады. Тыңдалым дағдысы әр сабақта да жаңа мәліметті түсінуге, жаңа ақпараттармен толықтырулар жасауға, дүниетанымдық ой-өрісін дамытуда аса маңызды болады. Осы бағытта біз «Эфир», «Ашық микрофон», «Стоп, кадр», «Кинометафора» т.б әдістерді пайдаланамыз. Тыңдалым дағдысын дамыту барысында оқушылардың есту, сезу, қабылдау, түсіну сынды жеке басының қасиеттерін де ескеру оңды. Айтылым, оқылым дағдылары - өз ойын айту, бірін-бірі тыңдау, өзгелердің пікіріне ой айту, сыни көзқарас таныту, дебатқа қатысу, өз пікірін дәлелдеу, пікірталас (дөңгелек үстел, дебат, айтыс) т.б. Тыңдалымнан кейінгі ақпараттарды қабылдап, өңдеп, алынған мәліметті айтып, жеткізу үшін де оқушыға тілдік коммуникациялық қабілет қажет. Сөздік қоры мол оқушы өз ойын еркін және дәлелді жеткізе алады. Айтылым дағдысын дамыту барысында зерттеушілік әңгімеге жетелейтін әдіс-тәсілдерді тиімді қолданамыз. «551», «Галареяға саяхат», «Ойлан, тап», «Балалар философиясы», «Еркін микрофон», «Ия, жоқ», «Диалог алаңы» т.б әдістері тиімді. Аталған тілдік дағдылардың ішіндегі аса салмақтысы жазылым дағдысы болып отыр. Оқушының жазбаша тілдік дағдысын жетілдіруде жазылым әрекетінің әдіс-тәсілдеріне жүгінеміз. Қазіргі күні жалпы орта білім беретін мектептерде бітіруші түлектер үшін де мемлекеттік емтихан талабында да жазба жұмыстарына назар аударылған. Оқушылар эссе, шығарма жазуға, яғни жазылым дағдыларын меңгеріп шығуы тиіс. Осы мақсатта тілдік дағдылардың ішіндегі күрделісі әрі жауаптылықты талап ететін жазылым дағдысын дамыту үшін ерекше күш-жігер қажет. Тәжірибемізде «Синквейн», «10 сөйлемді эссе», «Еркін жазу», РАФТ, INSERT, «Ашық хат», Венн диограммасы, эссе т.б жазба жұмыстарын жаздыру әдістемесін пайдаланып келеміз.

Қазақ тілі мен әдебиеті. 10-сынып.

Тақырыбы: Кәсіпкерлік – табыс көзі.

Жазылым, айтылым дағдылары бойынша орындалатын тапсырмалар:

1-тапсырма. Мақал-мәтелдегі көп нүктенің орнына қажетті сөздерді қойып жаз. Өзің қалаған бір мақал-мәтелдің мағынасын таратып айт.

1. Кәсіп ... – нәсіп.
2. Қолы қимылдағанның ... қимылдайды.
3. Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның ...

Қажетті сөздер: аузы, тіленбей, түбі.

Бұл тапсырманы орындау барысында оқушыларға «Өз орнын тап» әдісін қолдандық. Оқушылар сөздерді орын тәртібімен орналастырып, сөйлемдер құрастырып жазады. Тапсырма жеке орындалады. Мұғалім осы тапсырманы орындату барысында сөздердің орын тәртібі туралы ережені түсіндіріп кетеді. Тапсырма берілген уақытта орындалып болғаннан кейін «Жұбыңды тексер» әдісі бойынша коррекция жұмысы жүргізіледі. Қатар отырған екі

жұп оқушы дәптерлерімен алмасып, бірін-бірі бағалайды. Мұғалім тақтада тапсырманың дұрыс нұсқасын ұсынады. Яғни, бірін-бірі оқыту, түзету, бағалау әрекеті жүреді.

Айтылым дағдысына берілген тапсырмада оқушыларға оқулықта түрлі суреттер ұсынылған.

2-тапсырма. Суреттерге қара. Қайсысы «мамандық», қайсысы «кәсіп» деп аталады? Неге? Өз ойыңды дәлелде. Тапсырма оқушылардың өз ойын еркін ортаға салуға, тілдік коммуникациялық дағдыларын дамытуға негізделеді. Беріліп отырған ақпаратты тереңірек кеңейту мақсатында «Стоп, кадр» әдісі арқылы оқушыларға бенетаспаны тамашалауға ұсындық. Яғни, жоғарыдағы аталған «мамандық», «кәсіп» туралы толық ақпараттармен қамтамасыз ету мақсатында оқушыларға қосымша ақпараттар берілуі олардың сөз саптауларына, ой бөлісулеріне мүмкіндік ашады.

Жазылым. 3-тапсырма. Венн диограммасын толтыру.

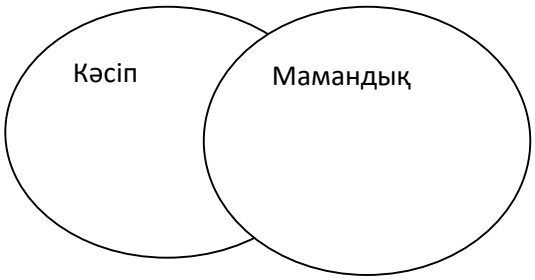

Мәтінмен жұмыс: Оқылым, тыңдалым. 4-тапсырма. Мәтінді оқы, тыңда.

Айтылым. 5-тапсырма. Тыңдалған мәтін бойынша бір-біріне сұрақ қойыңдар. «Ойланып отырған үштік» әдісі.

Айтылым. 6-тапсырма. Сұрақтарға жауап бер. «Шеңбер бойымен сұрақ» әдісін қолдану.

1. Мәтін оқу-кәсіби, қоғамдық-саяси, әлеуметтік-мәдени тақырыптың қайсысына жатады?

2. «Кәсіпкер деген кім? Оған қандай талаптар қойылады?

3. «Өзгермелі орта», «сын көзбен қарау», «өнімді тұтыну» деген тіркестер не мағына береді?

Жазылым. 7-тапсырма. Нарық заманында кәсіпкерлерге қойылатын талаптарды диаграмма түрінде жаз. Мәтіннен тәуелдік жалғаулы сөздерді теріп жаз.

«Графикалық органайзер» әдісін қолдану.

8-тапсырма. Мәтіндегі қою қаріппен жазылған сөздер бойынша сөздік жұмысын жаса. Оларды қатыстырып, сөйлем құрап жаз.

Жазылым, айтылым. 9-тапсырма. Мәтін мазмұны бойынша төмендегі кестені толтырыңдар. Онда қою қаріппен берілген сөздерді қамтыңдар.

Азатжол	Тақырыпша

Топтық жұмысы. «Сұрақ-жауап ағашы». Барлық оқушы мәтін бойынша сұрақ жазып, ағашқа жапсырады. Сұрақта жаңа сөздердің қолданылуына назар аудару қажет. Келесі кезеңде ағаштан әр оқушы сұрақ жазылған қағаздарды алып, жауап беруі тиіс.

«Сократтық семинар» әдісі бойынша тақырып бойынша білімдерін жинақтау, нәтижеге қол жеткізу, шығармашылық ізденістерін өз орталарында талқылауға мүмкіндік беріледі.

Сабақ барысында берілетін тапсырмалр бағалау критерийлері бойынша бағаланады. Оқушылар «бірін-бірі» бағалау парағы арқылы да бағалауға дағдыланады. Сабақ соңында «Бағдаршам» кері байланысын алудың да тиімділігі зор. Оқушылардың кері байланысы

арқылы сабаққа деген ынтасын, түсінігін, қабылдауын, өзге де көзқарас, тілектерін танып білуге мүмкіндік аламыз. Болашақта жүргізілетін сабақ үрдісінде ескеру керек деген мәселені де анықтап, тануымызға болады.

Қорытындылай келгенде, қазір ақпараттың, инновацияның жан-жақты дамыған қоғамы болғандықтан, сапалы, сауатты білім алуда қоғамға қажетті дағдыларды дамыту маңызды рөл атқарады. Ақпараттық-коммуникациялық құзыреттілікті қалыптастыруда АКТ-ның тиімділігі зор деп баса айта аламыз. Ал ақпараттың қарқынды дамыған заманында білім, ғылымның да үздіксіз дамуы, инновациялануы болашағымыздың жарқын болуына жол ашады. Сондықтан да ортада коммуникациялық тілдік дағдыны жетілдіру үшін пән мұғалімдері ғана емес, барлық пәннің мұғалімдерінің жан-жақты ізденіс жасағаны нәтижелі болмақ. Функционалды сауатты, коммуникативті тілдік дағдысы дамыған құзыретті тұлғаны оқытып, тәрбиелеу – мақсатымыз. Осы мақсат, міндеттердің биігінен көріне берейік дегеміз келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Мұғалімге арналған нұсқаулық. «Н3 мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016.

2. 12 жылдық оқыту мәселелері. ҚР жалпы орта білім беру жүйсін дамытудың негізгі бағыттары. – Астана, 2006.

3. Кон И.С. Психология ранней юности. – М: Просвещение, 1989. – 255 с.

4. Оразбаева Ф.Ш., Дәулетбекова Ж.Т., Рауандина А.Қ., Рахметова Р.С., Мүкеева Б.Қ. Қазақ тілі мен әдебиеті. Оқулық. – I бөлім. – Көкжиек-Горизонт, 2019.

М.Ж.Мамырбаева[1]

[1]Д. Снегин атындағы №30 мектеп-гимназиясы

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, магистр

Алматы қаласы, mamyrbaeva-83@mail.ru

ТІЛ ҮЙРЕНУДЕГІ АЙТЫЛЫМ МЕН ЖАЗЫЛЫМ ДАҒДЫЛАРЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа. Білім салаларының тұтас кешенін біріктіретін және пәнаралық сипаттағы ең өзекті және жемісті дамып келе жатқан заманауи бағыттардың бірі-тіл үйрету. Қарым-қатынасқа қатысушылардың мінез-құлқы тіл мен мәдениеттің өзара әрекеттесуінің әртүрлі аспектілерімен анықталады. Тілдік білім оқушылардың көптеген мәдениеттер өкілдерімен нақты байланысы жағдайында білім беру дициплиндерінің өзара байланысының жаңа формаларын іздеу міндеттерін алға тартады, оларды игеру арқылы тіл мен мәдениеттің терең үдерістерін түсінуге болады. "Қазақ тілі" мен "Қазақ әдебиеті" білім беру салаларының әлеуеті мәдени, эстетикалық және лингвистикалық мазмұнға бай.

Өзге тілді мектептерде қазақ тілін үйрету айтылым, жазылым дағдыларын қолданумен тығыз байланысты. Алайда, әдетте, қазақ әдебиеті сабақтарында шығарманың нақты мазмұнын ашуға, оның лингвистикалық, стильдік дизайнын талдауға баса назар аударылады. Мәдени артефакт ретінде көркем мәтіннің дидактикалық мүмкіндіктері көбінесе толық орындалмайды. Тиісті әдеби талдау көмегімен шет тіліндегі мәтінге терең ену, көркем шығарманы әдеби құзіреттіліктің қалыптасуының белгілі бір деңгейінде көру оқушыларға шетелдік мәдени мазмұнды сапалы түрде қайта құруға, түсіндіруге және интернационализациялауға мүмкіндік береді. Сондықтан оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың маңызды шарттарының бірі ретінде қазақ тілі мен қазақ әдебиетін интеграциялау идеясы жемісті болып көрінеді.

Кілт сөздер: білім саласы, тілдік білім, айтылым, жазылым, қарым-қатынас.

ЗНАЧЕНИЯ НАВЫКОВ ГОВОРЕНИЯ И ПИСЬМЕННОСТИ В ИЗУЧЕНИЙ ЯЗЫКА

Аннотация. Одним из наиболее актуальных и интенсивно развивающихся современных направлений, объединяющих целый комплекс образовательных областей и носящих междисциплинарный характер, является языковое обучение. Поведение участников межкультурной коммуникации определяется различными аспектами взаимодействия языка и культуры. Языковое образование выдвигает задачи поиска новых форм взаимосвязи учебных дициплин в условиях прочной связи учащихся с представителями многих культур, овладением которыми можно понять глубинные процессы языка и культуры. Потенциал образовательных областей «Казахский язык» и «Казахская литература» богат культурным, эстетическим и лингвистическим содержанием.

Преподавание казахского языка в других языковых школах тесно связано с использованием разговорные и письменные навыки. Однако, как правило, на уроках казахской литературы основное внимание уделяется раскрытию конкретного содержания произведения, анализу его лингвистического, стилевого оформления. Дидактические возможности художественного текста как культурного артефакта зачастую реализуются не в полной мере. Глубокое погружение в иноязычный текст с помощью соответствующего литературного анализа, видение художественного произведения на определенном уровне формирования литературной компетенции позволяет учащимся качественно перестраивать, интерпретировать и интернационализировать зарубежное культурное содержание. Поэтому нам представляется плодотворной идея интеграции казахского языка и казахской литературы как одного из важнейших условий формирования коммуникативной компетентности учащихся.

Ключевые слова: область знаний, языковые знания, разговорные и письменные навыки, коммуникативная компетентность.

THE IMPORTANCE IN LEARNING LANGUAGE OF SPEAKING AND WRITING SKILLS

Abstract. Language learning is one of the up-to-date and intensively developing lines which covers a range of educational areas. It has an interdisciplinary nature. Various aspects of language and culture interrelation influence the behavior of the intercultural communication participants. The language teaching stimulates new interconnection ways between various disciplines to strengthen the relations between students and representatives of other cultures. The educational spheres “The Kazakh language” and “Kazakh literature” have a rich cultural, aesthetic and linguistic nature.

Teaching the Kazakh language in other language schools is closely related to the use of conversational and written skills. As a rule, the Kazakh literature lessons discover a specific content of a piece of writing, analyze its linguistic style. Didactic potentials of literary texts as cultural artefacts are not usually investigated in full. Only deep dive into the foreign-language text via an appropriate literary analysis in order to evaluate the text at the qualitatively different level can enable students to understand and perceive the foreign culture and aura. We think that it would be fruitful and advisable to integrate the Kazakh language and Kazakh literature to form students’ linguistic performance.

Key words: knowledge area, language knowledge, literary text, piece of writing, communicative competence.

Білім беруде ауызша шығармашылықтың сөйлеу дағдыларын қалыптастыру міндеті соңғы онжылдықтарда білім беру жүйесі үшін өзекті болып отыр. Бұл байланыстың күрт өзгеруіне, сәйкесінше, саяси демократиялық процестер мен қоғамдағы тілдік жағдайға байланысты. Қазіргі қоғамда қарым-қатынас жасауда сөйлесуді және этикалық-

психологиялық мінез-құлық ережелерін сақтай отырып, өз пікірін сенімді түрде қорғай отырып, өзгенің сөзін түсіну және оған адекватты жауап беру қабілеті болуы өте маңызды. Тілдің негізгі мақсаты - адамдар арасындағы қарым-қатынас құралы, ойды қалыптастырудың, білдірудің және жеткізудің құралы болу.

Білімді алу және білім беру, болып жатқан жағдайға өзіндік көзқарас білдіру үшін бәріміз адамдармен байланысқа түсуіміз керек. Бұл коммуникативтік байланыс деп аталады. Бұл сөз латын тілінен аударғанда «Communication» (хабар, байланыс, хабар) және ақпарат алмасуды білдіреді. Коммуникативті тұлға - бұл жеке тұлғаның ең маңызды құрамдас бөлігі, себебі қарым -қатынас адам өмірінің 80%-ын алады (тыңдау - 45%, сөйлеу - 30%, оқу - 16%, жазу - 9%).[1, 19 бет].

№1 сурет – Қарым-қатынастың жіктелуі

Қазақ тілін – мемлекеттік тіл ретінде өзге тілді мектептерде оқыту мен үйрету барысында төрт тілдік дағдының өзіндік ерекшеліктері бар. Бір – бірінсіз тілді үйрету мүмкін емес. Сондықтан кез – келген сабақты жоспарлау алдында сабақ тақырыбы мен сабаққа негізделген мақсатқа сай бір сабақта бір – екі дағдыдан артық қолданбай, біртіндеп оқушының бойына төрт дағдыны қалыптастыру керек.

Тіл үйренудің айтылым, жазылым дағдылары арқылы мәтінмен жұмысты, ал басқалары - тыңдау (тыңдау) және оқу - қабылдауды жүзеге асырады. Бұл төрт дағды қарым-қатынас үдерісінің негізін құрайды. Тілді меңгеруде ең басты мақсат - айтатын ойын түсінікті етіп жеткізу. Айтылым - адамдардың бір-бірімен ақпарат алмасу, хабарлау сияқты процестермен іске асады. Сондықтан сабақ барысында оқушылардың айтылым дағдысына үлкен мән беріледі. Әр сабақта, әр оқушы өз пікірін ортаға салып, ойымен бөліскен жөн. Айтылым дағдысын жетілдіру үшін диалог, рөлдік ойын, интервью, монолог және т.б. қолдануға болады. Түрлі жағдаяттар, рөлдерге бөліп ойнау, бір-бірін тыңдап, сөйлеу арқылы оқушылар жасаған іс-әрекеттерін ұзақ есте сақтайды. Сонымен қатар, ойлануды қажет ететін тапсырмаларды қолданған кезде, оқушылар оларға талдау жасап, өз пікірлерін қорғауға, дәлелдемелерді келтіріп айтуға дағдыланады. Осы мақсатты жүзеге асыратын әдістерді бірі - ол SWOT әдісі.

Тілді оқыту барысында оқушы өзінің әңгімелесушісінің дұрыс бағалауын, оның жеке ерекшеліктеріне сәйкес қарым-қатынас стратегиясы мен тактикасын құруды үйренуі қажет.

Тілді үйретуде ең тиімді әдіс-тәсілдерді таңдай білсек, оқушы сөйлеу стереотиптерін жойып, ой білдіру формалары мен тәсілдерін оңай және жылдам өзгертуді үйренуге мүмкіндік болады.

Ғылыми зерттеу нәтижелері сабақта диалогтің маңызды рөл атқаратынын көрсетті. Мерсер мен Литлтон өз еңбектерінде тілдік қарым-қатынасқа түсу сабақта оқушылардың қызығушылығын арттырумен қатар, олардың білім деңгейінің өсуіне үлес қосатындығын дәлелдеген. Зерттеулерде ересектермен интерактивті қарым-қатынас пен достарымен бірігіп жүргізілген жұмыстың балалардың оқуына және когнитивті дамуына әсер ететіндігі айтылған. Сол себепті, өзге тілді мектептердегі қазақ тілі сабақтарында интерактивті қарым-қатынасқа түсу үшін айтылым тапсырмаларын көптеп ұйымдастыру керек. Қазіргі таңдағы жаңартылған бағдарлама оқулықтарының басым бөлігі айтылым дағдыларына негізделген. Айтылым дағдысы арқылы білім алушы тақырып бойынша өз ойын жеткізіп, диалог құру нәтижесінде білім алады деп жорамалдайды. Сабақ барысында тілдік қарым-қатынасқа түсу мүмкіндігі болған жағдайда, оқыту жеңіл болмақ. Талданатын идеялар оқушы түсінігінің нақты бөлігі болмағанымен, диалогтік оқыту аясында қарастырылғандықтан оқыту табысты болмақ.

Тілді оқытуды зерттеуші Барнс сыныпта тіл қаншалықты қолданылса, оқушылардың оқуына соншалықты әсер ететінін айтады. Барнс тілді оқытуда білім алушының көркем шығармаларды оқуда мұғалімді селқос тыңдағанда ғана емес, вербалды құралдарды қолдану нәтижесінде, яғни сөйлесу, талдау және дәлелдеу барысында жүзеге асатынын атап көрсеткен[2, 39 бет].

Сыныптағы оқушылардың айтылым дағдысы үлкен пайда келтіретіндігін көрсететін жеткілікті дәлелдер бар.

Атап айтар болсақ, оқушылардың тақырып бойынша өз ойларын білдіруіне мүмкіндік береді, басқа адамдарда түрлі идеялардың болатындығын оқушылардың түсінулеріне, оқушылардың өз идеяларын дәлелдеуіне, мұғалімдерге оқушыларды оқыту барысында олардың оқушылары қандай деңгейде екендігін анықтауына көмектеседі.

Көп жағдайда сыныптағы айтылым мұғалімнің басқаруымен тақырып төңірегінде, оқушының дұрыстап және орнымен нені, қашан және қалай айту қажеттігі сипатында болады. Көптеген сыныптарда оқушылардың әңгімеге қатысуға құқықтары шамалы. Мәселен, мұғалімге: «менің ойымша, бұл дұрыс емес. Мен былай ойлаймын» деп айтуға көптеген оқушылардың дәттері бармайды. Тәжірибеде байқағанымдай, мұғалім сұхбатты бақылап, маңызды сұрақтар қойып, оқушылардың жауаптарын қайталап және мадақтап отыратын сыныптағы қалыпты әңгіме стилі оқушылардың ойлау деңгейлерін де, сөйлеу дағдыларын да дамытпайды.

Білім алушылармен айтылым дағдысын жүзеге асыру арқылы мұғалім оқушыларды тақырып бойынша және сындарлы сөйлеуге ынталандырады. Оқушылардың шынайы қызығушылығы мен сезімдерін анықтап, білімге құштарлықты дамытады және ізденуге бағыттайды. Сыныпта айтылым дағдысын қолдану арқылы оқушыларға білімін қалыптастыруға және вербалдандыруға көмектесуге мүмкіндік туады. Тіл үйренушілердің сыни тұрғыдан ойлауына ықпал етіп, сыни тұрғыдан ойлауға көмектеседі. Оқушылардың бір-бірінен үйренуіне, басқа оқушылардың идеяларын құрметтеуіне және бағалауына жағдай туғызады. Тілдік қарым-қатынасқа түсу және ой елегінен өткізу көмегімен ойын жинақтауға көмек береді, іс-әрекеттерін тереңдетеді және шоғырландырады. Білім алушының айтылым дағдысындағы қиындықтар мен түсінбестіктерді анықтайды. Айтылым білім алушылардың өз ойларын анық жеткізуіне, тілдік дағдысын дамытуына және сөздік қорын пайдалануына мүмкіндік береді.

Жазылым дағдысы негізінде анализ жасау, пікір, хат, эссе және т.б. тапсырмаларды қолдануға болады. Тақырыпқа сай ұсынылған сөздер мен сөз тіркестерінен мәтін құрастыру арқылы оқушылардың жазылым дағдысын дамытуға болады. Сонымен қатар, сюжетті суреттерді пайдалану арқылы оқушылар тарапынан креативті жұмыстар орындалады. Мысалы: «Берілген суретті пайдаланып, достарыңа хат жаз немесе блогқа ақпарат жаз» деген

тапсырмаларды беруге болады. Кез-келген жазба жұмысын орындау кезінде оқушы жазба жұмысының стилін сақтауды, жаңа сөздерді қолдануды ұмытпау керек. Егер ол хат болса, хат жазу үлгісін, егер мінездеме болатын болса, ресми іс-қағаздар стилін және т.б.ұстанып жазу басты назарда болуы керек.

Әрине, кез-келген ғылым саласы, оның ішінде тіл білімі де - теория мен практиканың негізінен құралады. Теориясыз практика, практикасыз теорияның да толыққанды болмайтыны белгілі. Бірақ дыбыстарды дұрыс айту дағдысы ең алдымен практикалық жұмысты талап етеді. Оған қоса, дыбыстарды дұрыс айту-айтпау мәселесі - психологиялық барьердің пайда болу себептерінің бірі. Өйткені, тілді үйренуші сөздердің дұрыс дыбысталуымен жұмыс жасаған уақытта оның санасындағы «бұл сөзді дұрыс айттым ба, айтпадым ба?» деген сауал, сенімсіз қарым-қатынасқа түсуге, жағдаятқа қарай сол сөзді қолдануға кедергі болады. Оның үстіне, дыбыстарды дұрыс айту - сөзді дұрыс есте сақтауға септігін тигізеді. Қазақ тілін орыс тілді аудиторияға үйрету әдістемесінде қазақ тілінің дыбыстық жағымен жұмыс жасау әрекеті 1989 жылы басылған «40 уроков казахского языка» атты Х. Қожахметованың кітабында кездеседі. Автор қазақ тіліндегі әр дыбыстық фонетикалық ерекшелігіне тоқталып, оның артикуляциясын толық сипаттауға тырысқан. Оған қоса, әр дыбыстың сипаттамасынан соң міндетті түрде дыбыстың айтылуымен жұмыс жасау үшін жаттығулар берілген. Ғалымның бұл еңбегі қазақ тілін орыс тілді аудиторияға үйрету, оның ішінде тілдің дыбыстық жағымен жұмыс жасауға бағытталған құнды еңбек болып табылады. Сонымен қатар, қазақ тіліндегі дыбыстардың айтылуын жеңілдету үшін кейбір дыбыстардың аналогтарын да көрсетеді. Мысалы, автордың «ң» дыбысына берген сппаттамасына тоқталар болсақ: «ң - носовый, смычный, заднеязычный звук. При произнесении этого звука язык остается в полном покое, а мягкое нёбо опускается, поток воздуха идет через носовую полость. Аналогияный звук имеется во французском языке. Например, в словах: бонжур(добрый день), пардон (извините) и.т.д.» [3, 14-6].

Тілдегі дыбыстарды дұрыс айту дағдысын қалыптастыру сөздерді дұрыс айтуға дағдыландырса, сөздерді дұрыс айту өз кезегінде ойды дұрыс жеткізудің және дұрыс тыңдалым дағдыларын қалыптастырудың кілті болып табылады. Осыған сәйкес дыбысталу жүйесі әуел бастан дұрыс қалыптасқан болса, сөйлемдегі сөздерді дұрыс айту және айтылған ойды да түсіну оңайырақ болады. Тілдің дыбыстық жүйесін меңгеру туралы сөз қозғағанда, ең алдымен, дыбыстардың жазылуы, таңбалануы, әліпбимен танысу мәселесі алдыңғы кезекте тұрады және тек осы аспектілермен ғана шектеліп жатады. Еліміздегі онлайн жүргізіліп жатқан қазақ тілін үйрету курстарының барлығы мемлекеттік тілді үйрету жұмыстарын әліпбиден бастайды. Әліпбимен таныстырып, ондағы қазақ тіліне тән дыбыстардың ерекшеліктеріне тоқталып, одан әрі сингармонизмге өтеді. Алайда, үйренуші дыбыстарды дұрыс меңгермесе, жаза білген күннің өзінде оны естігенде ажырата алмаса, одан кейінгі сингармонизм заңын да толық меңгере алмайтыны хақ. «Из всех аспектов изучаемого языка наиболее слабым звеном является фонетика - звуковая сторона. А следует иметь в виду, что первое впечатление от речи учителя и учащихся складывается именно на основе фонетики»[4, 11-6].

«Ана тілі» болсын, «екінші тіл», «шет тілі» болсын, оларды үйрету мәселесі бір жағынан мемлекеттің тіл саясатымен тығыз байланысты болса, екінші жағынан қоғамдық сұраныс пен коммуникативтік қажеттілікке тәуелді. Осы тұста, қазақ тілін билингвизм жағдайында оқытудың басты ерекшелігі - оның күнделікті қарым-қатынасты қамтамасыз ете алу функциясы болуы қажет. Қандай тіл болмасын, ол ең алдымен адамдар арасындағы қарым-қатынасты жүзеге асырушы басты құралы болып, өмір бойы коммуникативтік қажеттілікті қаматамасыз етеді. Демек, тілдің осы функциясы қандай кезең, дәуірде болмасын өзінің өзектілігін жоғалтпайды, осыған сәйкес методикадағы басты бағыт та осыған тікелей тәуелді болуы қажет. Тіл үйрену мен үйретудің жаңа әдіс-тәсілдерін ойлап табу, оны қолданысқа енгізу - үлкен ізденіс пен тілдің практикалық қолданыстағы ерекшеліктерін егжей-тегжейлі зерттеуді талап етеді. Өйткені, тілдің практикалық қолданысы - оның коммуникативтік функциясының бір көрінісі болса, екінші жағынан, ауызша тілдесімге түсу машығын тез

қалыптастыруға жол ашады. Оған қоса, тілдің тек өзіне ғана тән ерекшеліктері мен оның бітім-болмысы, тіл үйренудің табиғи механизмдері ескерілуі керек. Осыған сәйкес, мемлекеттік тілді екінші тіл ретінде үйрету барысында, оны оқытудағы заманауи парадигма - бірінші/ана тілін оқыту барысында жүзеге асатын табиғи әрекеттерді(механнзмдер) іске асыру болып табылады. Яғни, бала кезде ана тілін меңгерудің табиғи механизмдерін, екінші тілді де үйрену барысында да жандандыра отырып қолдану. Естіген ақпаратты дұрыс түсіне білу дағдысын қалыптастыру - тілдік баръерді болдырмаудың бірден-бір жолы. Айтылым дағдысының негізгі тірегі - түсіну және өзара түсінісу болғандықтан, алғашқы қадам - естілген ақпаратты дұрыс түсіне білу дағдысын қалыптастыру болып табылады. Сырттан келген ақпаратты түсіну дағдысын қалыпстастыру қарапайым есту одан әрі тыңдалым әрекетінің негізінде жүзеге асырылады. Яғни, бұл екеуі - түсінудің алғашқы баспалдағы деп алсақ болады. Алайда, ақпаратты түсіну үшін тек айтылыммен шектеліп қалмай, жазылым дағдысын да қалыптастыруымыз қажет. Өйткені түсіну машығын қалыптастыру белгілі дәрежде сөздік қордың болуы, базалық грамматикалық ережелердің меңгерілуі, тәжірибеде қолданылуы сияқты мәселелерді қамтитынын ұмытпауымыз керек. Өзге тілді мектептерде жаңа ақпараттың бірден(автоматты түрде) игерілуі үшін қазақ тілін үйренуші өзге тілді аудитория болсын, шет тілді аудитория болсын сабақты тыңдалымнан бастау керек. Практикада қолданған әдістерім арқылы бұл теорияның нәтижеге, мемлекеттік тілді жеделдете үйретуге болатынына көз жеткіздім.

Қорытындылай келе, өзге тілді мектептерде қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытудың парадигмасы - екінші тілді де ана тілі сияқты жандандыра оқыту, баланың бірінші тілін үйрену барысында іске асатын табиғи механизмдерін қолдану болып табылады. Бұл парадигманың бүгінгі таңдағы тіл үйрету процессіне қосатын үлесі - тіл үйретудегі табиғи құралдарды пайдалану және сол арқылы нәтижеге жетуді көздеу болып табылады. Жалпы тілді оқытудағы басты мақсат - түсіну және өзара түсінісу, ойды жеткізе білуге үйрету, ақпаратты қабылдау және онымен бөлісу дағдыларын қалыптастыру екені белгілі. Түсіне білу үшін - естіген ақпарат түсінікті болуы керек керек, өзара түсінісу үшін түсіне білумен қатар айта білу қажет. Ал түсінісу бір жақты процесс емес, ол әрқашанда екі жақты болады. Сондықтан, екінші тілді үйрену процесі тыңдалым әрекетін дамытудан қажет. Жалпы тіл үйрену барысындағы ең қиын әрекет - тыңдалым болғандықтан, оның жүйесі күрделі болғандықтан, бірінші сабақтан есту арқылы түсіне білуге дағдыландыру қажет. Міне, ана тілі сияқты табиғи жағдайда жандандыра оқытудың түпкі мақсаты да - түсінуге және өзара түсінісуге қол жеткізу. Өйткені, тіл меңгергудің негізгі көрсеткіші - тыңдаушының қанша грамматпкалық ереже, сөз білуімен емес, оларды ортада, коммуникация барысында қажетіне қарай қолдана алуымен өлшенуі тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. *Адаир Д. Эффективная коммуникация. – М.: Эксмо, 2003.*
2. *Мұғалімдерге арналған нұсқаулық, «Назарбаев Зияткерлік мектебі» ДББҰ, 2012*
3. *Кожахметова Х.. 40 уроков казахского языка. – Алма-Ата: Жалын. 1989. – 280 с.*
4. *Ауэрбах Т.Д. Зачем и как изучать иностранные языки. Москва: Знание. 1961. – 32 с.*
5. *Кдырова Г.Г. Оқытудың жаңа технологиялық әдістерін пайдалану - сапалы білім негізі. - //Білім №3. – 2017. – 16-18 б.*

А.Жапсарбай[1]
[1]М.Момышұлы атындағы №131 лицей
Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі

АЙТЫЛЫМ ЖӘНЕ ОНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада айтылым дағдысы, оның түрлері, іске асырылу жолдары қарастырылады. Айтылым ұғымы талданып, оның маңыздылығы сөз етіледі. Айтылымның негізгі мақсаты – оқушыны сөйлеуге үйрету болып табылатындығы, айтылым арқылы тіл үйренуші өз ойын еркін жеткізіп үйренетіндігіг көптеген әдстемелік әдебиеттерде кездесетін «говорение» процесі қазақшаға аударғанда «сөйлеу» деп аталынып келетіндігі, ұлттық тілде сөйлеу деген бірнеше мағынаны білдіретін болғандықтан Ф.Оразбаева оны «айтылым» деп атауды жөн санағандығы сөз етіледі. Мақалада ғалымдарымыздың еңбегі сараланады.

Айтылым – адамдар арасындағы қарым-қатынасты жүзеге асыруға көмек беретін сөйлесім әрекетінің бірі де бірегейі. Ол тілдік қатынаста адамның өз ойын жарыққа шығаруы, хабарды бірінші адамнан екінші адамға жеткізуші процесс. Айтылым негізінен бір ғана адамға тән қасиет. Бірақ, тілдік қатынаста екі жақты байланыста болады. Адам өз ойын екінші адамға жеткізгісі келгендіктен айтады.Өз ойын айтылым арқылы жүзеге асырады. Сол үшін сөйлеушіге ең алдымен өз ойын тіл арқылы жеткізе білуді, яғни, айтылымды бірінші үйреткен абзал екендігі дәлелденеді.

Кілт сөздер: айтылым, тілдік қатынас, дағды, сөйлесу әрекеті, сөйлеу.

ГОВОРЕНИЕ И СПОСОБЫ ЕГО ФОРМИРОВАНИЯ

Аннотация. В данной статье рассматриваются навыки произношения, его виды, пути реализации. Анализируется понятие произношения, высказывается его значимость. Отмечается, что основной целью произношения является обучение учащихся говорению, что посредством произношения изучающий язык может свободно выражать свои мысли, т. е. процесс «говорения», который встречается во многих типичных литературах, в переводе на казахский язык называется «говорение», поскольку в национальном языке речь имеет несколько значений, Ф. Оразбаева считает, что ее следует называть «говорение». В статье анализируется труд наших ученых.

Произношение-один из видов речевой деятельности, помогающий осуществлять общение между людьми. Это процесс, когда человек в языковом общении освещает свою мысль, передает послание от первого лица другому. Произношение-это в основном черта, присущая только одному человеку. Но в языковом отношении он имеет двустороннюю связь. Человек говорит, потому что хочет донести свою мысль до другого человека. Свою игру через произношение. Для этого необходимо прежде всего научить говорящего передавать свои мысли через язык, т. е. произношение.

Ключевые слова: Ключевые слова: произношение, языковое общение, навыки, речевая деятельность, речь.

SPEAKING AND WAYS OF ITS FORMATION

Abstract. This article discusses the skills of pronunciation, its types, ways of implementation. The concept of pronunciation is analyzed, its significance is expressed. It is noted that the main purpose of pronunciation is to teach students to speak, that through pronunciation a language learner can freely express his thoughts, i.e. the process of" speaking", which is found in many typical literatures, is called" speaking "in translation into Kazakh, since speech has several

meanings in the national language, F. Orazbayeva believes that it should be called"speaking". The article analyzes the work of our scientists.

Pronunciation is one of the types of speech activity that helps to communicate between people. This is the process when a person in language communication illuminates his thought, transmits a message from the first person to another. Pronunciation is basically a trait inherent in only one person. But in terms of language, it has a two-way connection. A person speaks because he wants to convey his idea to another person. Your game through pronunciation. To do this, it is necessary first of all to teach the speaker to convey his thoughts through language, i.e. pronunciation.

Keywords: pronunciation, language communication, skills, speech activity, speech.

Тілдік коммуникацияның лингвистикалық негізі тілге байланысты.Ол коммуникативтік бөлшектер арқылы жүзеге асады. Оның қоғамда алатын орны тілдің атқаратын қызметіне байланысты. Тілдік қатынастың негізі – сөйлеу, басты тұлғасы – сөз. [1,30 - б] Сөзді тілдік қатынас тұрғысынан қарастырғанда оның сөйлеумен байланысы бірге алып қарастырамыз. Яғни, ол адамдардың тілдік қатынасы арасында көрінетін,сөйлесуге негіз болатын, өзара түсінісуге ықпал жасайтын қатысымдық тұлға. Б.Н.Головин: «Сөз – бұл тілдің кішкентай мағынасы бар бөлшегі. Оны бөгде адамдарға пікір айқан кезде еркін қолдана аламыз»[2,236 - б] деп, сөздің ойды жеткізудегі маңызын атап көрсетеді, Ю.В.Фоменко сөзден басқалардың тілдік қатынастағы рөлін жоққа шығара келе : «Адамның қатысымдық мансабы фонеманың базасында емес, түбір немесе морфеманың базасында емес, сөздің базасында ағып жатады» [4,37 - б]- дейді. Адамның ойлауы да, сөйлеуі де, қарым-қатынасқа түсуі де аса маңызды процесс. Адамның ойы қанша күрделі болса да тілсіз ол ой ешқашан жүзеге аспайды. Ф.Оразбаеваның пікірінше, сөйлесу әректеі – тіл арқылы қатынаста болудың құрамындағы ең басты да күрделі процесс. Өйткаітені, тілдік қатынас жиынтықтағы адамдар аралығындағы миға, мінезге, санаға тікелей қатысы бар ерекше қатынас болып табылады. Ол, ең алдымен тіл арқылы түсінісуден, сөйлеуден құралады. Ал түсінісудің бірінші шарты – сөйлеу. Автор айтып отырған сөйлеу әрекеті бірнеше кезеңнен тұрады:

-Ақпараттың туылуы;

-Ақпараттың таралуы, сыртқа шығуы;

-Ақпараттың басқа адамға жетуі;

-Ақпараттың түсінілуі;

-Ақпаратқа кері байланыс.

Бұдан тілдік қатынаста «хабар» маңызды роль атқарады деген қорытынды шығарамыз. Бірақ қандай да болсын хабар шындықтан құралуы керек. Тілдік қатынас сонда ғана өз бетінше жеке ғылым ретінде дамыған үстіне дами түсетін болады. Бұған дейін тілді үйретуде «сөйлесу» - «сөйлеу», «аудироландыру» - «оқып шығу», «письмо» -«жазумен жазу», деген секілді әр қилы терминдер қолданылып келді. Фаузия Оразбаева бұл терминдерді қазақ тілінде біріңғай оқылым, жазылым, тыңдалым, айтылым, тілдесім деп атауды жөн деп санап, соны ғылыми айналымға енгізді.[4,121 - б] Себебі, бұлар:

Бірінші кезекте, тілдік қатынас бойынша барлық ережелерге сәйкес болады;

Екінші кезекте, қазақ тіліне жататын, үнемі қолданылатын, түбірі бар сөздер;

Үшінші кезекте, зерттеліп отырған тақырыпқа сәйкес теориялық та, ғылыми да ұғымдары бар;

Төртінші кезекте, әр сөз әр түрлі реңкте қолданылмайды, сөзжасамдық ережеге сай бірізділікпен жасалады. Бірдей қатысымдық жұмыс атқарып отырады.

Ол адаммен қарым-қатынас орнату мүмкін емес. Автордың ойынша, сөйлесім әрекетіне байланысты айтылым да, оқылым да, жазылым да, естілім де, тілдесім де хабарланып қойған, баяндалып қойған ойда болады. Сол себепті, «аудиоландыру» дегенді ол «түсіну» емес, «тыңдалым» деп атайды. Түсінім әрекетін осының барлығына ортақ деп есептейді. Сөйлеу үшін сөйлесім әрекетінің барлық түрі керек болады . Оның әр түрлі ретте жасайды: «говорить» - айту негізінде, «чтение» - оқу арқылы, «письмо» - жаза білу арқылы, «аудирование» - тыңдай білу арқылы. Демек, «говорениені» - сөйлесім дегеннен бөлек

«айтуға» жақын ұғым деп есептейді. Бұл әрекеттің бәрі бір процестің ортақ түрлері болғандықтан, бірыңғай жұрнақтар арқылы жасалуы тиімді деп санайды.Сонымен, тілдік қатынасқа байланысты іске асатынсөйлесім әрекеті бес түрге бөлінеді: оқылым, жазылым, тыңдалым, айтылым, тілдесім. Осылардың ішінен айтылымға кеңінен тоқталып көрмекпіз.

Айтылымның негізгі мақсаты – оқушыны сөйлеуге үйрету болып табылады. Айтылым арқылы тіл үйренуші өз ойын еркін жеткізіп үйренеді. Көптеген әдстемелік әдебиеттерде кездесетін «говорение» процесі қазақшаға аударғанда «сөйлеу» деп аталынып келді.Ұлттық тілде сөйлеу деген бірнеше мағынаны білдіретін болғандықтан Ф.Оразбаева оны «айтылым» деп атауды жөн санады.

Айтылым – адамдар арасындағы қарым-қатынасты жүзеге асыруға көмек беретін сөйлесім әрекетінің бірі де бірегейі. Ол тілдік қатынаста адамның өз ойын жарыққа шығаруы, хабарды бірінші адамнан екінші адамға жеткізуші процесс. Айтылым негізінен бір ғана адамға тән қасиет. Бірақ, тілдік қатынаста екі жақты байланыста болады. Адам өз ойын екінші адамға жеткізгісі келгендіктен айтады.Өз ойын айтылым арқылы жүзеге асырады. Сол үшін сөйлеушіге ең алдымен өз ойын тіл арқылы жеткізе білуді, яғни, айтылымды бірінші үйреткен абзал.

Айтылым әрекетін меңгеру үшін:

1.Тіл үйренуші де тіл үйретуші де бірдей дәрежеде пікірлесуі керек. Тіл үйренушінің сөзіндегі кішкентай кемшіліктерді басып айтға болмайды. Себебі, тіл үйренуші ол сәтте тек өз ойын дұрыс жеткізе білуді көздейді.

2.Айтылымға үйрету кезінде қоршаған ортамен психологиялық қатынаста болудың маңызы зор. Ол үйренушінің өзін еркін ұстай білуіне көмектеседі.

3.Сабақта пікірлесу мен ауызша сөйлесудің барлық түрлері қатар қолданыла береді. Мысалға, әр оқушы өз ойын, пікірін ортаға салады; газет-журналдан, теледидардан естіген ақпаратымен бөліседі; пікірталасқа түсіп, басқа оқушылардың сөйлеуіне мүмкіндік туғызады.

4. Күнделікті өтілетін сабақта жүйелілік, ұйымдастырушылық, әдістемелік бағыт, байланыс болуы шарт. [3, 158 - б]

Мұндай шарттың іске асуы тіл үйретуге байланысты әдістемелерге де, тілдік қатынастың ерекшеліктеріне де, оқытудың жүйелілік қағидаларына да сәйкес болады.

Айтылымға қатысты ең маңыздысы болып сөздерді дұрыс айта білу және оны дұрыс игерудің жолдарын меңгерту . Айтылым арқылы оқушы өз ойын үйренуші тілінде еркін жеткізе білуге үйренеді. Басқа адаммен тез тіл табыса алуға көмектеседі. Ойын тек ауызша айтпайды, айтқан пікіріне ауызша түрде жауап алады. Өзара ұғынысып, қарым-қатынас жасай білуге үйренеді. Ауызша сөйлеу жүрген жерде есту де, тыңдау да қатар жүреді. Сондықтан айтылым пароцесінде тыңдалым процесі де қатар жүріп отырады. Олар бір-бірімен тығыз байланыста іске асады.

Айтылым – тілдесім және жазылымның өзара бірлігінен құрала келіп, қандай болмасын ақпарат (информация) негізінде адамдар арасындағы тілдік қатынасты жүзеге асыратын сөйлесім әрекетінің түрі.[4,8 - б]Айтылым – адамдардың қоғамдық-әлеуметтік өмірде бір-бірімен тіл арқылы қарым-қатынасқа түсіп, өзара пікірлесуінің нәтижесінде бірінің ойын бірі ауызша да, жазбаша да түсінуі және оған жауап қайтаруы. Айтылым арқылы адамдар білетін ақпарат-деректермен алмасады, олар тілді меңгеріп қана қоймайды, сонымен қатар өмірлік тәжірибелерді, дағдыларды, жақсы іс-әрекеттерді де бір-бірінен үйренеді.

Ф.Оразбаева айтылымға байланысты жазылған басқа да мақалаларында тілдесім арқылы адам бес түрлі әсер алуы мүмкін екендігін айтады. Оған:

- а/ жағымды не жағымсыз әсер;
- ә/ ашық не жасырын әсер;
- б/ тікелей не аралық әсер;
- в/ негізгі не қосалқы әсерді жатқызады.

Әрине, айтылым процесі тілдік қарым-қатынасты іске асырудың амалдарын, тәсілдерін, жолдарын меңгеруге де тікелей байланысты. Бұл ретте тіл үйренушінің адамдармен тез тіл

табыса білуі немесе мінез-құлқы да елеулі роль атқарады. Жалпы кез келген адам тілдесе келе, басқалармен пікірлесіп, оның жан-күйін сезінеді. Сол сияқты тілдесу арқылы өз ойын, қиындығын адамдармен бөліседі. Қуанған адам қуанышын біреуге жеткізіп, басқа адамдарды өзімен бірге қуантады. Сонымен айтылым – тілдік қатынаста маңызды орын алатын адамзатқа тән ерекше күрделі процесс. Айтылымның атқаратын қызметтері мен олардың алатын орнын анықтай келе мақаласын тілдесімнің маңыздылығымен аяқтайды.

Ф.Оразбаеваның «Тілдік қатынас ерекшеліктері» мақаласында тілдік қатынастың басты ерекшелігі ретінде: оның үздіксіз қозғалыста болатын қатынас құралы тілдің санамен бірлігі арқасында жүзеге асатынын және тек адамзатқа ғана тән болып табылатындығын айтады. Осылайша тілдік қатынастың алты ерекшелігіне тоқтала кетеді.

Екінші ерекшелігі ретінде, ол адамдардың қарым-қатынас құралы тіл арқылы жүзеге аса келіп, бір адамға ғана емес, жалпы адамзатқа, қоғамға қызмет ететіндігі.

Үшіншіден, тілдік қатынас жеке адамның тікелей өз басына емес, жалпы оның қоғамдағы орнына байланысты болады.

Төртіншіден, тілдік қарым-қатынас адамды қоғамдық күрделі үрдістермен қатар қойып, оны жаратылысқа, қоғамға тәуелді етеді.

Бесіншіден, тіл – бүкіл қоғамдық-әлеуметтік құбылыстардың ең күрделісі, ол - кішіден бастап үлкенге дейінгі, ұсақтан бастап іріге дейінгі әрекеттердің жүзеге асуын қамтамасыз ететін жетекші құрал.

Алтыншыдан, тілдік қатынас әлеуметтік идеялардың жүзеге асуына әсер ете келіп, бүтіндей қоғамның қалыптасуына қызмет етеді.

Тілдік қатынас - ойлау мен сөйлеудің қатысы арқылы тілдік тұлғалардың таңбалық жүйесі мен дыбысталу қасиеті нәтижесінде жүзеге асатын, адамдардың өзара түсінісуін қамтамасыз ететін, тек адамзатқа ғана тән күрделі тілдік қоғамдық-әлеуметтік процесс.

Қатысымдық әдістің сипаты: Тіл үйренуші клиент ретінде, ал оқытушы кеңесші ретінде ұйымдастырылады; Тіл үйренушілер мәтінді таспаға жазып, қайта тыңдап, негізгі таспамен салыстыра отырып, айтылым дағдысын қалыптастырады; Белсенді өзара әрекет жаттығулары қолданылады.

Қатысымдық бағыттағы оқу үдерісіне басты қатысушылар – оқытушы мен тіл үйренуші.

Қатысым әрекеті арқылы сөйлеуші бір хабарды, ақпаратты ауызша баяндап, екінші біреуге түсінікті етіп жеткізеді.

Қатысым әрекетінің жүзеге асуы үшін маңызды шарт бұл – тіл мен сөздік қордың болуы, байланыстырып сөйлеу мәнері.

Ф.Оразбаева қазақ тілін қатысымдық тұрғыдан оқытуда сүйенетін ұстанымдарға тұтастық (комплекстік); сөйлесімге қатысты басты ережелерді меңгеру; грамматикалық заңдылықтарды есте сақтауға, жазуға үйрету; сөйлесімнің түрлерін меңгеру; ынталандыру; тақырыпты игеру; сөйлеуге қатысты ішкі күшті пайдалану; орта мен жағдайды ескеруді жатқызады

Тіл үйренуші қатысым әрекетінің тыңдалым, жазылым, оқылым, айтылым түрлерін толық меңгерген кезде ғана өз дәрежесіндегі тілдесімге қол жеткізе алады дейді ғалым.

Айтылым – оқылым, жазылым, тыңдалымның іс жүзіне асуы болып саналады. Айтылым адамдардың бір-бірімен сөйлесіп, оған не ауызша түрде не жазу түрінде кері жауап беруі. Тілдесім әрекетінің атқаратын қызметі тілдік қарым-қатынасты жүзеге асыру болып саналады.

Айтылым арқылы болатын әсер бес түрлі болады:

- жағымды не жағымсыз
- ашық не жасырын
- тікелей не аралық
- негізгі немесе қосалқы

Жалпы адамдар арасында айтылымның кең тараған үш түрі бар.

1. Ақпараттық – тілдік қатынаста адамдардың біріне-бірі ақпарат бере, ала отырып тілдесуін жатқызамыз.

2. Ықпалдастық – адамдардың сөйлесу кезінде бір-біріне дәлелді пікір айтып, ықпал білдіріп отыратын тілдесім.

3. Қабылдамалық – адамның айтқан ойын немесе пікірін екінші адамның қабылдауы жатады.

Сонымен, тілдік қатынас көптеген жылдар бойы әлем ғалымдарының назарын аударып келе жатқан аса маңызды құбылыс. Сондықтан жалпы тіл білімі саласында антропоцентристік парадигма өрістей түсіп, тілдік құрылым туралы жаңа қағидалар бой көрсете бастаған кезеңде, Ф.Оразбаеваның тілдік қатынас теориясын жаңаша бағымдап жатты. Ғалым тілдің ең басты қызметіне басымдылық бере отырып, тілдік қатынастың ішкі табиғатын толық тануға болатынын айтты. Зерттуші тілдік қатынасқа қатысты әлем ғалымдарының зерттеу еңбектеріне талдау жасады. Ол калька сипатындағы аудармалардан бас тартты да, отандық ғалымдардың еңбектерінде кездескен баламалы сөздерді жаңғыртты. Оларға терминдік жаңа мағына берді.

Өзіне дейінгі тіл зерттеушілері тілдік қатынасты үш кезеңге: хабардың дұрыс айтылуы; шығуы; дұрыс жеткізілуі - деп бөліп қарастырып келген еді. Ал Фаузия Шәмсиқызы тіл мен сананың, сөйлеу мен ойлаудың біртұтастығына сүйеніп, тілдік қатынастың бес кезеңнен тұратындығын анықтады:

-хабардың дүниеге келуі

-хабардың сыртқа таралуы

-хабардың жеткізілу жолы

-хабардың қабылдану әрекеті

-хабардың жауаптары

«Тіл арқылы қарым- қатынасты іске асыру үшін қабылданып отырған ақпаратқа көңіл бөлу керек. Ақпаратты сараптап, бағалап, түсініп, содан кейін барып қана жауап беру міндетті »,[3,160] - деп өз ұстанымын негіздей түсті.

Тілдік қатынасты жүзеге асыруға негіз болатын қатысымдық бірліктердің ерекшеліктерін саралап, айқындады. Оларды тілдік бірліктерден ажырату жолдарын ұсынды. Тіл мен сөйлеудің өзара ерекшеліктерін, олардың тілдік қатынастағы маңызын атап көрсетті. Сөйлесім әрекетінің жекелік мәні мен даралығын талдап, түсіндірді. Тілдік қатынастағы сөздің, фразеологиялық тіркестердің, сөйлем мен мәтіннің қатысымдық мәніне байланысты теориялық пайымдаулар жасады. Қатысымдық бірліктердің әрқайсысының өзіндік болмысы мен контекстік жүйелі мағынаға ие болу мүмкіндіктерін бөліп, нақтылады.

Сонымен мақалаға қысқаша шолу жасап өтіп, мынадай қорытынды шығарамыз. Айтылым процесі оқушының жеке басына тән сенімділіктің пайда болып, оның қоғамдағы орны мен санасының қалыптасуына, басқалардан ерекшеленген, өзіндік жеке қасиеттердің жетілуіне әсер етеді. Өйткені әрбір адамда басқа адамдармен араласуға деген табиғи қажеттілік болады. Олар тілдесу арқылы өзінің бойында жиналған білімді, тәжірибені екінші біреуге жеткізеді; мінезін, қабілетін, өз ойын аңғартады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. *Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас негіздері. – Алматы: Print-S ,2005. – 145 б.*
2. *Неар В.Л. Единицы языковой коммуникаций. – М. 1998. – 312 б.*
3. *Фоменко Ю.В Язык и речь. – Новосибирск: НГЛИ, 1990. – 36-39 б.*
4. *Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас. – Алматы, 2005. – 201 б.*
5. *Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. – М.: Наука. 1984.*
6. *Шубин Э.П. Языковая коммуникация и обучение иностранным языкам. – М.: 1972. – 342-343 б.*
7. *Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас: теориясы, әдістемесі. – Алматы: РБК, 2000. – 208 б.*
8. *Оразбаева Ф.Ш. Когнитивті лингвистика. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2007. – 11 б.*

Б.Тулебаева[1]
№48 мектеп-лицейдің "Қазақ тілі мен әдебиеті" пәнінің мұғалімі
Алматы қаласы, tulebaeva73@mail.ru

АЙТЫЛЫМ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ тілі мен әдебиеті оқулықтарындағы айтылым дағдыларының қолданылуы қарастырылған.Сөйлесу барысында жиі кездесетін кейбір әрекеттер талданып көрсетілді. Сонымен қатар айтылымның одан бөлек ішкі дағдылары да берілген.

Мақалада айтылымның ерекшелігін білу мұғалімге оны терең дамытуға, әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолдана отырып сабақты жоспарлауға мүмкіндік беретін тәсілдер жайлы сөз қозғалған. Мақалада оқулықтан айтылым тапсырмалары алынып, оларға толықтай түсініктеме берілген.

Оқушылардың сыни тұрғыдан және ойлау дағдыларын қалыптастыруына, бала тілінің дұрыс дамуына баса назар аударылып, тапсырмалар баланың жас ерекшелігіне, деңгейіне сәйкес құрастырылатыны ескерілген.

ЭФФЕКТИВНЫЕ СПОСОБЫ ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОМ ГОВОРЕНИЯ

Аннотация. В данной статье рассматривается формирование навыков разговорной речи в учебниках казахского языка и литературы. Вместе с тем, анализируются некоторые из наиболее распространенных навыков речевой деятельности, используемых во время разговора. Предпринята попытка рассмотреть способы, при помощи которых знание специфики произношения позволяет учителю углубленно развивать навык говорения, планировать урок, используя различные методы. В статье представлены задания для студентов и подробное объяснение учебных задач.

В исследовании особое внимание уделяется формированию у учащихся критических и мыслительных навыков, правильному развитию речи ребёнка с учётом заданий составленных в соответствии с уровнем восприятия ребенка.

EFFECTIVE WAYS TO DEVELOP SPEAKING SKILLS

Annotation. This article discusses the formation of conversational skills in textbooks of the Kazakh language and literature. At the same time, some of the most common actions used during a conversation are analyzed.

An attempt is made to consider the ways in which knowledge of the specifics of pronunciation allows the teacher to develop speaking skills in depth, to plan a lesson using various methods. The article presents assignments for students and a detailed explanation of the educational tasks.

The study pays special attention to the formation of students' critical and thinking skills, the correct development of the child's speech, taking into account the tasks compiled in accordance with the level of the child's perception.

Бүгінгі таңда мектеп мұғалімінің алдында тұрған үлкен міндеттердің бірі оқушылардың тілдік дағдыларын дамыту мәселесі. Ең бастысы тілді тиімді меңгертуде төрт дағды арқылы жүзеге асырылатыны белгілі. Оқылым, тыңдалым, жазылым және айтылым дағдылары коммуникативтік дағдылар болып табылады [1, 50-б.]. Пән бойынша қазақ тілінен оқу бағдарламасының мазмұны оқушының сөйлеу және ойлау әрекетін, түрлі сала мен қарым-қатынас жағдайында тілді еркін игеруді қамтамасыз ететін коммуникативтік іскерліктер мен

дағдыларды, тілдік өзара әрекет пен өзара түсінісу қабілеттерін дамытуға, сөйлеу тілін жетілдіруге бағытталған.

Жалпы айтылым тілдік төрт дағдының бірі және ол жазылым сияқты продуктивті дағдылар қатарына жатады. Яғни тілді қабылдап үйренуден гөрі оны қолдану, сөйлеу көрініс тауып отырады. Сөйлесу барысында жиі қолданатын кейбір әрекеттер төмендегідей болып келеді:

Сұрақтарға жауап беру,

Сөздерді дыбыстау,

Дилогқа қатысу (әңгімеге араласу),

Интонацияны қолдану,

Пікірталасқа қатысу,

Сөйлеу сөзін жоспарлау (презентация жасау барысында),

Жест, мимиканы қолдану,

Ақпаратты сұрау немесе айту,

Оқиғаларды баяндап беру,

Сөйлемді қайта құрастыру (перифраза), яғни бірнәрсені айтып берудің басқа жолын қарастыру.

Жоғарыда айтылған тізімнен шығатын айтылымның ішкі дағдылары мынадай:

• Грамматиканы, сөздерді және қарым-қатынасқа түсу функцияларын (қарым-қатынасқа түсу себебі мен мақсаты, мысалы: сәлемдесу, кеңес беру, кешірім сұрау, т.б.) қолдана білу;

• Сөйлеу барысында қажетті стильді қолдана білу;

• Сөздерді дыбыс үндестігінің ерекшелігіне сай айта білу;

• Вербальді емес тілді қолдана білу (ым-ишара, мимика);

• Мәтін түрлерін (жаранама, хат, мақала) жаза білу;

• Ауызша флуенттілік (нормаға сай жылдамдықта, аздаған кідіріспен, қайталаулармен өзін-өзі түзете отырып сөйлесе білу және дыбыс үндестігін табиғи түрде қолдана білу);

• Интерактивті стратегияларды (сөйлесу барысында адамдарды қызықтырып, тілдесуге тартудың жолдарын білу) пайдалана білу.

Айтылымның ерекшелігін білу мұғалімге оны терең дамытуға, әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолдана отырып сабақты жоспарлауға мүмкіндік береді.

«Мен еш уақытта өз оқушыларыма ешнәрсе үйретпеймін, тек қана олардың оқуы үшін жағдай жасаймын»,- деп Альберт Эйнштейн айтқандай, қазіргі оқулықтарда оқушылардың өздігімен білім алуына ыңғайланып жасалған. Мұғалімнің мақсаты сол оқулықта берілген сабақтарды әдістемелік тұрғыдан оқушыларға бағыт беруді ұйымдастыру болып табылады. Әр педагог өзі таңдаған әдістемелік жолын тың идеяларға негіздей алатын болса, жаңашыл педагогтар шеберлігі арқылы оқушылардың оқуға деген ынтасы мен қызығушылығы одан әрі артатыны сөзсіз.

Мысалға, қазақ тілі мен әдебиеті оқулығында айтылым дағдысына берілген тапсырмаларға тоқталатын болсақ: сәйкестендіру тапсырмалары тілді меңгеруде, ойлау қабілетін дамытуда ерекше тәсілдердің бірі болып табылады.

Тапсырма. Төменде берілген ғылым салалары қандай мәселені зерттейді?Сала мен зерттеу нысанын сәйкестендір.

Бұл тапсырманың талабы бойынша оқушы ақпараттардың дұрыс сәйкестігін тауып, оны дәлелдеп айтуы керек. Оқушы берген жауабында сөздік қорын молайтып, тақырыпты қаншалықты түсінгенін көрсетеді.

Диалогтік оқыту – коммуникативтікүдерістің бөлігі және функционалдық сауаттылықты дамытудың өзекті аспектісі. Диалогтық бөлімдегі сабақтарда сұрақ-тапсырмаларға жауап беру, жекелеген, топтық іздендіру жұмыстары: жаттығу орындау, бірін-бірі тексеру, реферат, тест сұрақтарын әзірлеу, әңгіме құрау, мәнерлеп оқу, танымдық ойындар құрастыру, сызба дайындау – бала білімін оқушылық деңгейге деңін көтеруге мүмкіндік туғызады. Орынды пайдаланған оқыта-үйрету ойындар мен топтық, жұптық жұмыстар қазақ тілі сабағында оқушылардың сөйлеуіне мүмкіндік туғызады [2, 20-б.].

Тапсырма. Мәтін мазмұны бойынша бір-біріңе сұрақ қойыңдар. Мәтінніңжанрлық, стильдік ерекшелігі туралы айтыңдар. Сұрақта төмендегі терминсөздер мен сөз тіркестерін қолданып, мағынасын анықтаңдар: Тапсырма. Мәтінді тыңда. Сұрақтарға жауап бер.

Бұл тапсырмалар негізіндеоқушылар жаңа сөздер мен тірек сөздерді қолдана отырып сұрақтар қойып, тақырыпты меңгереді және жаңа тақырыпқа көшу мақсатымен сұрақтарға дұрыс жауап бере отырып, оқушылар тақырып бойынша білімдерін қайталайды. Тыңдалым мен айтылым дағдысына берілген тапсырмада бала естігенін қаншалықты түсініп, өз ойын қорытып сұрақтарға дұрыс жауап беруге тырыса отырып, жаңа ақпаратты меңгереді.

Сонымен қатар визуалды контентте айтылым дағдысын қолдана отырып, тілді үйрету тиімді жолдардың бірі болып келеді.

Тапсырма. Суретке қара. Қайсысы – қай таптың өкілі? Пікіріңді мәтінмазмұнына сүйеніп дәлелдеп айт.

Тапсырма. Берілген суреттердің тақырыппен қандай байланысы бар? Өз ойыңды айт. Ұлы даланың жеті қыры

Бұл тапсырмаларда оқушы суретті қолдана отырып, тақырыпқа байланысты өз ойын білдіре алады, мысал келтіріп дәлелдейді. Бала өз ойын салыстыра жинақтай отырып, дәлелдеуге үйренеді. Тыңдалым мен айтылым дағдылары арқылы тақырыптың мазмұнын түсінуге бағытталып берілген.

Қорыта келе, айтылым дегеніміз – өзге адамдармен қарым-қатынасқа түсу барысында ойымызды жеткізу үшін тілдік бірліктерді қолдану. Оқушылардың сөйлесім әрекеті арқылы мәдениетаралық қатысым құралы ретінде меңгерту. Оқушылардың сыни тұрғыдан және ойлау дағдыларын қалыптастыру. Бала тілінің дұрыс дамуына баса назар аударған жөн.

Қазіргі заман талабы – жан-жақты дамыған, функционалды сауатты тұлға тәрбиелеу. Ол үшін оқыту әдістеріне өзгерістер енгізіліп жатыр. Алдымен, тілді үйреніп, сол тілде ойлап, сол тілде сөйлейтін азамат даярлау- басты мақсат. Тілді оқыту оңай іс емес екені айқын. Оқушы сүйсіне отырып, құлшыныспен оқуы үшін тиімді, қызықты, жаңашыл әдіс-тәсілдерді қолдану қажет.

Жоғарыда оқушылардың айтылым дағдыларын дамытуға ықпал ететін келесі тапсырма үлгілері талданып берілді:

-сурет бойынша сұрақтар құрастыру;

-сәйкестігін табу;

-мәтін бойынша жоспар құру;

-мәтіннің мазмұны бойынша сұрақтар құрастырып айту, дәлелдеу

Тапсырмалардың мақсаты - оқытуды тиімді пайдаланған жағдайда келесі нәтижеге қол жеткізуге болады:

- Оқушының оқуға деген қызығушылығының артуы;
- іскерлік дағдысының дамуы;
- өзіне деген сенімділігінің қалыптасуы;
- өздігінен оқып негізгі түйінді ойды анықтап алуы;
- мақсатқа өз бетімен ұмтылуы;
- ойлау белсенділігінің артуы;
- шығармашылық дағдысының қалыптасуы;
- өзіндік пікір айтуы.

Қазақтың көрнекті жазушысы, қоғам қайраткері Жүсіпбек Аймауытов: «Сабақ беру – үйреншікті жай ғана шеберлік емес, ол – жаңадан жаңаны табатын өнер»- деген екен. Сондықтан қазіргі таңдағы педагогика жаңалықтарын, қазіргі қолданып жүрген пән ерекшелігіне қарай қолдана білу- оқыту үрдісінде мақсатқа жетудің бірден – бір жолы.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. *Оразбаева Ф.Ш. Деңгейлік қазақ тілі. – Алматы: Ан Арыс, 2019. – 560 б. – 50-б.*
2. *Раундина А.Қ. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – А., Балауса, 2018. – 140 б. 20-б.*

М. Д. Талдыбаева[1]
[1]Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Магистр оқытушы
Қазақстан. Түркістан. marzhan.taldybayeva@ayu.edu/kz

ҚАЗАҚ ТІЛІ ОРФОГРАФИЯСЫН МОДЕЛЬДЕП ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА БОЛАШАҚ ОҚЫТУШЫНЫҢ БОЙЫНДА КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа. Мақалада жоғары оқу орындарында қазақ тілі орфографиясын меңгерту барысында білімгерлердің бойында кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру жолдары мен ұстанымдары қарастырылады. Мұғалімнің кәсіби мүмкіндігі оның бойындағы өзін-өзі дамытып отыру дайындығына тікелей байланысты.Оның тұлға ретіне қалыптасуы, кәсіби тұрғыда өсуі басты назарға алынды. Орфографияны модельдеп оқыту арқылы филолог-мұғалімнің кәсіби-интеллектуалдық әлеуетін дамыту, іскерлік-әдістемелік жетілдірумен қатар кәсіптік-пәндік білімін толықтыру көзделді.
Кілт сөздер: модельдеу әдісі, казақ орфографиясы, орфограмма, орфограмманың айырым белгілері, кәсіби құзыреттілік.

Аннотация. В статье рассматриваются подходы и пути формирования профессиональных компетенций у обучающихся при овладении орфографией казахского языка в высших учебных заведениях. Профессиональные возможности учителя напрямую зависят от подготовки его к саморазвитию.Особое внимание было уделено становлению его личности, профессиональному росту. Предусмотрено развитие профессионально-интеллектуального потенциала учителя-филолога путем моделирования орфографии, а также пополнение профессионально-предметных знаний.
Ключевые слова: метод моделирования, казахская орфография, орфограмма, дифференциальные признаки орфограммы, профессиональная компетентность.

Abstract. The article discusses approaches and ways of forming professional competencies among students when mastering the spelling of the Kazakh language in higher educational institutions. The professional capabilities of a teacher directly depend on his preparation for self-development.Special attention was paid to the formation of his personality, professional growth. It provides for the development of the professional and intellectual potential of a philologist teacher by modeling spelling, as well as the replenishment of professional and subject knowledge.
Key words: modeling method, Kazakh spelling, orthogram, differential signs of orthogram, professional competence.

Бүгін қоғамның білім беруге қойып отырған талаптары мен білім берудің нақты жағдайы арасындағы қарама-қайшылықтарды үздіксіз педагогикалық білім беру жүйесін барлық деңгейінде – кәсіптікке дейін, жоғарғы оқу орнындағы, жоғарғы оқу орнынан кейін де жаңарту негізделген. Қазақстан Республикасының жоғарғы білім беруді дамыту стратегиясының негізгі мақсаты жас ұрпақтың білімі мен тәрбиесінің жоғарғы сапасын қамтамасыз ете алатын жоғарғы оқу орнының ұлттық моделін құру, нәтижеге бағытталған білім беру негізінде кәсіби құзіретті мұғалім қалыптастыру. Мұғалімге өз ісінің маманы болумен қатар, оның бойында баланы жақсы көру, баланың көзқарасы мен пікірін сыйлау, тыңдай білу керек. Білім беруде кәсіби құзырлы маман иесіне жеткен деп мамандығы бойынша өз пәнін жетік білетін, оқушының шығармашылығы мен дарындылығына жағдай жасай алатын, тұлғалық-ізгілік бағыттылығы жоғары, педагогикалық шеберлік пен өзінің іс-қимылын жүйелілікпен атқаруға қабілетті, оқытудың жаңа технологияларын толық меңгерген, отандық, шетелдік тәжірибелерді шығармашылықпен қолдана білетін кәсіби маман педагогті атаймыз. Мұғалімнің кәсіби құзіреттілігі-оның жан-жақты білімінен

ұстаздық шеберлігімен, оқытудың жаңа әдістерін меңгерумен өлшенеді. Мұғалім қаншалықты білімді, шығармашыл болса, оның құзыреттілік аясы да соғұрлым кең болмақ. «Құзыреттілік» ұғымы педагогика саласында тұлғаның субъектілік тәжірибесіне ерекше көңіл аудару нәтижесінде ендіріліп отырған ұғым. Құзырлылық-белгілі сала бойынша жан-жақты хабардар, білгір деген мағынаны қамти отырып, қандай да бір сұрақтар төңірегінде беделді шешім шығара алады дегенді білдіреді.

Бүгінгі таңдағы басты мәселе - жаңа дәуір мұғалімінің кәсіби-интеллектуалдық қабілеттерін дамыту. Қазақ тілінің орфография саласын оқытқанда сауаттылықтың негізі қаланатын фонетикалық білімді, сөйлеудің ауызша тіліне тән орфоэпиялық нормалар мен жазбаша сөйлеу тіліне тән орфографиялық нормаларды; сөзжасамдық нормаларды немесе грамматикалық, стилистикалық, пунктуациялық нормаларды меңгерткенде білім мен кәсіби біліктіліктің қатар жетілуіне мән беріледі.

Заманауи педагогика бойынша білім беру үдерісін ізгілендіру, даралау, саралау және оған мәдениеттанушылық сипат беру талаптары жас ұрпақты болсын, болашақ мамандарды болсын оқыту мен тәрбиелеудің әдістері мен түрлерін пайдаланудың жолдарын жаңаша құруға, айқындауға негіз болады[6]. Сол себепті оқыту жүйесінде ұжымдық және топтық жұмыс түрлерімен қатар дербес жұмыс түрлерінің шығармашылыққа, ізденіске құрылуына жете мән берілуі талап етіледі. Жоғары білім беру жүйесінде болашақ мамандарды даярлауда осы үдерістің барлығын шоғырландырып тұратын арнайы оқыту ұстанымдары мен педагогикалық шарттар негізге алынды. Олар қазақ тілінің орфографиясын модельдеп меңгертуде өзара бірлікте қамтылды. Атап айтқанда:

1. Орфографиялық нормаларды модельдеп оқытуды болашақ тіл пәні мұғалімінің бойында ұрпақ үшін **жауапкершілік сезімін қалыптастыра оқыту ұстанымы** басшылыққа алынды. Оны жүзеге асырудың тиімді жолдары қарастырылды. Ол үшін болашақ қазақ тілі мұғалімінің орфографиялық нормалардың тілдік сауаттылықты қалыптастырудағы мәнін түсіне алуы және сол түсінігін ұтымды етіп жеткізуде модельдеудің түрлі аспектілерін үйренуге деген мотивацияларын ояту тиімді болды. Мектеп оқушысының жас және психологиялық ерекшелігіне қарай орфографиялық ұғымдарды модельдеудің амалдары мен тәсілдерін деңгейлік тапсырмалар түрінде: жеңілден күрделіге қарай оқыту қағидасына сүйене отырып құруға үйреткен тиімді болады. Мысалы, оқушылық деңгейде дауысты және дауыссыз дыбыстардың түрлеріне арналған қарапайым модель түрлерін жасатуға; келесі алгоритмдік деңгейде орфографиялық ұғымдарды жіктеуге; ізденімдік деңгейде қазақ тілі мен орыс тілінің орфографиялық заңдылықтарын салыстыруға; соңғы, яғни шығармашылық деңгейде сала бойынша алған білімдерін жинақтамалық, жалпылау, жалқылау әдістері арқылы біртұтас жүйе түрінде модельдеуге үйренуі және сол жасалған модельдерін өзіндік тұжырымдар жасай отырып түсіндіруге, қойылған сұрақтарға нақты жауап қайтара алатындай, кейбір жағдаяттық тапсырмалар түрінде қамтылатын қисынды-қисынсыз сұрақтарға тапқырлықпен жауап бере алатындай дәрежеге жетуі мұғалімнің сабақты шеберлікпен ұйымдастыруын талап етеді. Олай болса, модельдеуді мектеп оқушыларының деңгейлеріне сәйкес тапсырма түрлері бойынша үйрету жоғары білім жүйесінде орфографиялық нормаларды саналы меңгертудің педагогикалық басты шарттарының бірі деп санауға болады. Бұл жағдайда білімгер өзінің де, оқушылардың да алдына нақты мақсат қоя білуге, оны жеткізудің тиімді жолдарын табуға үйренеді.

2. Жоғары оқу орнында орфографиялық нормаларды модельдеп оқытуды болашақ тіл пәні мұғалімінің қатысымдық құзыреттіліктерін қалыптастыра оқытумен ұштастыру да кәсіби білікті дамытуға жол ашады. Бұл бағыттағы жұмыстарды ұйымдастыруда **коммуникативтілік, білімнің түсініктілігі мен қызықтылығы, саналылық ұстанымдары** қатар ескерілді. Ауызша, жазбаша тапсырмалар мен мультимедиалық форматтағы жобаларды жұптық, топтық, ұжымдық жұмыс түрінде ұйымдастыра білудің болашақ тіл пәні мұғалімдері үшін орны ерекше. Ең алдымен, бұл ретте білімгерлер бірлесіп жұмыс жасаудың артықшылықтарын сезінеді, бір-бірімен тіл табысып, топтық жұмыс жасаудың амал-тәсілдерін жете түсінеді. Оған қажетті дағдылардың жүйесінен, оларды

қалыптастырудың тетіктерінен хабардар болады[4]. Қазақ тіліндегі орфограммалардың анықтамалық сипаттамасын жасауда, салалық тірек ұғымдарды орфографиялық параметрлер бойынша топтастыруда, орфографиялық ұғымдарды таратып түсіндіруде түрлі нұсқаларды дайындауға үйрену білім алушыларды бір теорияны әртүрлі қырынан ашып, түсіндірудің жолдарын табуға дағдыландырады.

3. Орфографияны модельдеп үйрету үдерісінде **білімгердің шығармашылық әлеуетін жетілдіре оқыту** – болашақ кәсіби маман даярлаудың ұтымдылығын арттыруда басшылыққа алынған педагогикалық ұстанымның бірі. Модельдеп оқыту жүйесінде студенттің бойында «орфографиялық қырағылықты» дамыту педагогикалық шарт болып саналады. Ғалымдардың пайымдауынша, «орфографиялық қырағылық - білім алушының функционалдық сауаттылығының қалыптастырудың алғышарты. Ол үшін әуелі білімгер бойында орфограммалар жайлы нақты ұғымдық тезаурус қалыптастыру маңызды. Орфографиялық қырағылық сөздегі әрбір дыбысты ажыратумен қатар, оның қай позицияда тұрғандығын айыра білу білігімен тығыз байланысты[1]. Орфографиялық қырағылыққа ие болу сөздегі әлсіз позицияларды нақты байқап, шұғыл шешім қабылдау іскерлігімен пара-пар. Орфограммаларды жазу барысында олардың айырым белгілерін дәл байқап, оның жазылу ережесін жылдам табу және оң шеше алуы негізгі орфографиялық дағдыны қалыптастырады.

4. Орфограммалардың айырым белгілері – орфограммалардың өзіндік белгілері, нышандары. Сондықтан олар білімгердің орфограмманы іздеп табуына тірек болады. Білім алушының сөйлеу және есту зейінін белсендіреді, дыбысталған сөзді мұқият тыңдауға мүдделі етеді. Өкінішке орай, орфограммалардың айырым белгілеріне сүйене отырып, орфограмманы табу ептілігіне үйрететін, сауаттылыққа әкелетін білімдегі теориялық мәліметтердің резервтері орта және жоғарғы мектеп тәжірибесінде жеткілікті пайдаланылмайды. Сондықтан үздіксіз білім беру жүйесіндегі қазақ тілін меңгертуде, әр кезеңдегі білім алушылардың **жас және психологиялық ерекшеліктерін ескеру ұстанымы**на сәйкес бұл мәселе әлі де жүйелі зерделеуді қажет етеді. Мысалы, ол латын графикасын ендіру үдерісінде де жан-жақты талданып, зерттеуді қажет ететін лингводидактикалық мәселе болып қала бермек. Сол себепті білімгерлерге тілдік ұғымдарды саналы игертуді функционалдық сауаттылық қалыптастырудың басты тетігі ретінде ұйымдастырумаңызды педагогикалық шарттың бірі болып саналады. Ол білім алушыларды нақты оқу материалдарын модельдеуде өздерінің жаңа идеяларын ұсынуға, танымдық белсенділік көрсетуге ұмтылдыруы қажет. Өйткені орфограмманың дифференциалды белгілері, орфограмма типтері туралы білімді модельдеп меңгерту бұл бағыттағы білімдерді жинақтап түсінуге, түсіндіруге толық мүмкіндік береді.

5. Қазіргі білім беру жүйесіндегі жаңа тенденцияның бірі – білім алушылардың әдіснамалық білімі мен аналитикалық талдау жасау дағдыларын дамытуға мән беру. Бұл бағыттағы жұмыстарда **білімгерлерді креативті ойлауға үйрету ұстанымы** басшылыққа алынады. Бұл, әсіресе, теориялық мәліметтерді модельдеп оқытуда аса қажетті ұстанымдардың бірінен саналады. Өйткені модельдеу білім алушының өзгеше ойлау дағдыларын, қайталанбайтын даралық ойлау қасиеттерін дамытуға бағытталады. Олай етпейінше, оның маңызы мен мәні толық ашылмайды. Бір мәтінге бірнеше түрлі нұсқаларды жасау жұмысын жандандыру бәсекелестік заңы бойынша жүргізілсе, ұтымды болады. Сондықтан жұптық, топтық жарыс түрінде көрнекі құралдар дайындату, оларды көпшілік алдында ашық қорғау жұмыстарын жобалық тапсырмалар негізінде орындату оң нәтиже береді. Бұл бағыттағы тапсырмалар болашақ тіл пәні мұғалімінің дербестік, жұптық жұмыстарды өзара сабақтастықта жетілдірудің жолдарын табу іскелігін де шыңдап отыруға мүмкіндік береді. Сондықтан модельдеу жұмыстарының қалыптағы оқу жүйесіндегідей теориялық ұғымдарды «торға қамап» кестемен беру жолымен емес, барынша түсінікті, барынша тартымды, барынша креативті болуы талап етіледі. Бұл студенттердің модельдеу туралы түсініктерін де өзгертеді.

Креативті ойлауға үйретуде сын тұрғысынан ойлау қабілеттерін дамытуға да ерекше мән беріліп отырады. Мысалы, білімгерлердің орындаған жұмыстарында аты-жөндерін көрсетпей анонимді тәсілмен өзара алмасып, аналитикалық талдау жасауға үйрету тиімді болады. Шынайы талдау жасау, оларды жетілдіру бағытында кеңес беру, толықтыру сипатында өзінің нұсқаларын ұсыну секілді бір-бірімен жалғас орындалған жұмыстар білім алушылардың объективті бағалау дағдыларын қалыптастырумен қатар, шығармашылықпен іздену, жаңаны ойлап табу, креативті шешім жасау мүмкіндіктерін кеңейтеді. Сын тұрғысынан ойлауға үйрету болашақ мұғалімдерді кез келген жағдаяттарда дұрыс шешім жасауға, айтылған немесе жазылған ой-пікірлерді әділ бағалауға, дұрыс пен бұрыстың аражігін ашып айта алуға, өзгелердің жұмысына нақты талдау жасауға үйретеді. Оқушымен жұмыс жасайтын мұғалімнің таразы басын тең ұстап, дұрыс төрелік айта алуы оның кәсіби шеберлігінің бір қыры болып саналады.

6. Орфографиялық ұғымдарды меңгертуде модельдеу тапсырмалары рөлдік ойын түрлерімен сабақтастырылып, оқыту үдерісінде **білімнің саналылығы ұстанымы** басшылыққа алынды. Ал, педагогикалық шарт ретінде ынтымақтастыққа негізделген оқыту жүйесі алынды. Мақсат әртүрлі рөлдерге бейімделе отырып, білімгерді топта жұмыс жасай алуға, көшбасшылық қабілеттерін дамытуға, өзіне жүктелген әрбір міндетті дұрыс түсініп орындауға баулу болды. Бір мәселе төңірегінде айтылатын түрлі көзқарастарды саралап, оларға құрметпен қарауға үйрету болды. Түрлі деңгейдегі проблемаларды бірлесе шешуге ынталандыра алу, белсенділік танытуға үйрену студенттің келешекте өзінің алдындағы шәкірттерінің бойында ұжымшылдық қасиеттерді оята алуына, болашақ шәкірттердің бойында адамгершілік нормаларын қалыптастыруға, өзара түсіністікке жетуіне ықпал ететіні ескерілді.

Орфографиялық модельдеумен байланысты тапсырмалар баспасөз конференциясы және пікірсайыс, ойталқы түріндегі сабақтарда өз нәтижесін көрсетті. Мысалы, білімгерлерге латын таңбасын енгізу жағдайындағы қазақ тілінің орфографиясына байланысты таласты пікірлермен танысу тапсырылады. Олар топқа бөлініп, әр топ белгілі бір ғалымдардың зерттеулерімен, олардың баспасөз бетінде жарияланған мақалаларымен, ақпараттық құралдарда берген сұқбаттарымен мұқият танысады. Ғалымдардың ой-пікірлері бойынша авторлық ой-пікірлердің моделі құрылады. Орталарынан сол ғалымның рөлінде сөйлейтін білімгерді тағайындайды. Қалғандары оның идеяларын жақтаушылары рөлінде топтық пікірсайысқа қатысады. Білімгерлер үшін аса қызығушылық тудырған бұл тапсырма бойынша, біріншіден, қазіргі күнгі тілдік таңбаны ауыстыруға қатысты біріне-бірі қайшы келетін ондаған пікірлердің барынан хабардар болды әрі олардың пікірлеріндегі негізгі идеяларды, теориялық тұжырымдарды салыстыруға мүмкіндік тудырады. Білімгерлердің ақпараттық құзыреттілігін дамытуға басымдылық берілетін бұл жұмыстарды орындау арқылы олар мәтінмен жұмысқа қойылатын талаптармен танысып, талдау дағдылары дамытылады, маңызды мен қосалқы ақпараттарды ажырата білу, оларды өңдеу, талдау, бағалау дағдылары жетілдіріледі. Алынған ақпараттарды топтап, жүйелеп беру тәсілдерін үйренеді[3]. Нәтижесінде орфография тек жазу ережелері ғана емес, халықтың сауаттылық деңгейін қалыптастыратын аса маңызды сала екенін түсінеді [2].

7. Қазақ тілі орфографиясын модельдеп оқыту үдерісінде білімгерлердің **өздігінен ізденуін дамыту ұстанымы** басшылыққа алынып, оның жүзеге асуына мән беріледі. Бұл бағыттағы тапсырмаларда синтетикалық сипаттағы мәтіндермен жұмыс жасау маңызды. Білімгерлердің оқу үдерісінде өз бойындағы қабілеттерін шыңдау мен қажетті тұлғалық ресурстарын молынан пайдалануға үйрену мүмкіндіктерін жетілдіру педагогикалық шарт ретінде қарастырылады. Ғаламтор көздерінен жазу сауаттылығын қалыптастыруға қатысты әртүрлі нұсқаулықтарды тауып, өз тәжірибелерінде байқап көріп, олардың шындығына көз жеткізеді. Соның бірі https: //ktlpbl.wordpress.com/ сайтынан алынған «Жазу сауаттылығына жету жолдары» деп аталатын төмендегі материал болды. Бұл материалмен жұмыста төрт түрлі міндет қойылды:

1) мәтіннің мазмұнын дұрыс түсініп, практикада қолдану;

2) мәтінді редакциялау;

3) мәтінде автор берген кеңестердің дұрыстығына я бұрыстығына өз көзқарасын білдіру;

4) жазу сауаттылығын қалыптастыруға қатысты өзінің ұсынысын жазу. Алғашқы міндет бойынша білімгер өзін-өзі дамытуына қатысты бағыт алуы тиіс. Екінші міндет бойынша тікелей аударма мәтініндегі орфографиялық, стильдік, пунктуациялық қателерді тауып, түзетуі керек. Үшінші міндетті орындау арқылы олардың аналитикалық талдау дағдылары дамытылады. Төртінші міндет бойынша білімгердің шығармашылық, ізденімдік қабілеттері жетіле түседі. Ұсынылған мәтін:

«Жазу сауаттылығыңызды арттыру үшін:

1. Шыдам жинап, моральді түрде дайындалыңыз!!! Егер сауатты жазуға талпынысыңыз болмаса, нәтиже де болмайды.

2. Көп оқыңыз!!! Осылай сіз көру жадыңызды (зрительная память) дамытасыз. Классика оқыңыз. Қазақтың көрнекі ақын-жазушыларының кітаптарын оқыңыз. Өйткені заманауи кітаптарда қателер бар. Және ең басты факторлардың бірі - өзің қалаған кітапты оқу. Осы фактордан сіздің табысқа жетуіңіз бен уақыттың үнемділігі байланысты. Біреулер фантастиканы ұнатса, біреулерге өлең сөзбен жазылған шығармалар ұнайды. Ең бастысы, кітапты қызығып, бар ынтамен және түсініп оқу. Және тыныштықта, ешкім сізді мазаламайтын жерде оқу керек.

3. Дауыстап оқыңыз!!! Дауыстап оқу - есту жадыңызды дамытады. Бірақ оқығанда, кітапта жазылғандай және буындап оқыңыз. Үтір тұрған жерде кідіріс жасаңыз. Бұл сіздің тыныс белгілерін дұрыс қоя білуге септігін тигізеді.

4. Әр күн кітаптың 10 бетінен көшіріп тұрыныз! Немесе диктанттар мен шағын мәтіндерді көшіріңіз.Осылай сіз дұрыс жазу сауаттылығыңызды дамытасыз.

5. Шағын мәтіндерді жаттау. Бұл сіздің есте сақтау қабілетіңізді дамытады. Ал сауатты жаза білу үшін есте сақтау қабілетіңіз де жақсы болу керек. Өлеңдерді, мәтіндерді жаттау да пайдалы. Мәтіндерді жаттау әрине қиын, бірақ бірнеше жатталған мәтіндерден кейін келесі мәтіндерді еш қиналмастан жаттай аласыз .

6. Осы істермен күнделікті айналысып жүріңіз. Диктанттар жазыңыз. Әрдайым өзіңізді тексеріп жүріңіз. Немесе бір әңгімені оқып, мазмұндама жазыңыз. Және, есіңізде болсын, сауатты жазу - Алланың берген сыйы емес, тынбай жасаған жаттығуларыңыздың нәтижесі.

7. Жұп болып жұмыс жасаңыз!!! Нәтижелеріңіз одан да жақсы болғанын қаласаңыз, досыңызды да шақырыңыз. Бұл жайлы ой толғап, бір-бірлеріңіздің қателерін жөндеп отырасыз. Ол да бізге көмектеседі. Және жиі қазақ тілінде диалог құрып отырыңыз.

8. Орфографиялық сөздік сатып алыңыз!!! Сөздік - сөздерді көшіріп алу үшін емес, қателеріңізді тексеру үшін қажет. Егер сөздікті сатып алу мүмкүндігіңіз болмаса ғаламтордан тексеріп алсаңыз болады.

9. Өзіңіз үшін емлесі (жазылуы) қиын сөздерге арналған сөздік қолданыңыз!!! Бұл сөздікке сіз үшін жазылуы күрделі, есте сақтау қиындық келтіретін сөздерді жазып отырасыз. Сөздікке көз тастай отырып, осы қиын сөздердің жазылуын бірте-бірте жаттап аласыз».

Білімгер бұл мәтін бойынша берілген тапсырмаларды қызыға орындайды. Олар сыни ойлау технологиясының талаптарын сақтай отырып, бір жағынан, жазу сауаттылығына қатысты пайдалы кеңес алса, екінші жағынан, дайын мәтінге әр қырынан талдау жасап үйренеді.

Қорыта айтқанда, бүгінгі таңда еліміздің білім беру саласында бәсекеге қабілетті ұрпақ тәрбиелеу үшін маңызды міндеттерді шешуге бағытталған күрделі бетбұрыс жасалуда. Мұғалімнің кәсіби мүмкіндігі оның бойындағы өзін-өзі дамытып отыру дайындығына тікелей байланысты. Бұл мәселеге әлеуметтік-педагогикалық тұрғыдан келу үшін мұғалімнің субьект ретіндегі алдына қойған міндеттерін орындауға деген әзірлік деңгейіне көз жеткізу қажет. Әрине, оның кәсіби өсуі жеке тұлға ретіндегі ерекшелігіне әбден қатысты. Сондықтан бұл жерде даралық-тұлғалық қалыптасу, іскерлік-әдістемелік жетілдіру, кәсіптік-пәндік білімін толықтыру компоненттерінен өз қажеттілігін тани алу мүмкіндігі туады[5]. Кәсіби

білім берудің басты мақсаты – білім алушының қабілеті мен қызығушылығына қарай кәсіби әрекетті игеруіне, белгілі бір мамандықтың иесі болуына жағдай жасау, мүмкіндік беру. Ал кәсіби білім әр адамның өзін-өзі тануының, маман ретінде қалыптасуының, өзін-өзі көрсете білуінің, яғни ішкі мүмкіншілігі мен қабілетінің ашылуының құралы болуға тиіс. Сол себепті орфографияны оқытудың ұстанымдарын айқындауда білімгердің өзі игерген білімдерін болашақ кәсіби саласында қолдануына мүмкіндік беретін педагогикалық шарттар арнайы қарастырылды. Өйткені заманауи білім беру жүйесі білім алушылардың өздігінен ойлау, түрлі көзқарастарды салыстыру, өз ойын дұрыс жүйелеп, әртүрлі қайнар көздерден тиісті ақпараттарды табу, алған деректерге, заңдылықтар мен ғылыми тұжырымдарға, қажет жерінде өзінің жеке тәжірибесіне сүйене отырып, өз пікірін дәйектей білу дағдыларын дамытуды мақсат етіп қойып отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Новоселов С.А., Шкутина Л.А., Егоров В.В. Творческий компонент профессиональной подготовки педагога профессионального обучения. – Киров, 2001. 303 с.

2. Леонтович А.В. Исследовательская деятельность учащихся: Сборник статей. М., МГДД(Ю)Т, 2002. – 110 с.

3. Әбдікәрімов Б., Қалиев Ж.Н. Педагогикалық инновацияларды және ақпараттық технологияларды білім беру жүйесінде тиімді пайдалану жолдары // Қарағанды университетінің хабаршысы. – 2005. – № 3. – 121-124 б.

4. Егоров В.В., Смирнова Г.М., Жилбаев Ж.О. Профессиональное образование как педагогическая система // Вестн. КарГУ. – 2005. – № 1. – 8–13с.

5. Алмешова, Ж. К. Болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың ғылыми - педагогикалық негіздері. Жас ғалым. – 2014. – № 4.1 (63.1). – 31-33 бб.

6. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика: Ун-тер студенттеріне арн. оқу құралы. – Алматы: Эверо, 2004. – 420 б.

А.З.Жакенова[1]

[1]«Ш.Уәлиханов атындағы орта мектеп» КММ
қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі
Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Ұзынағаш ауылы
e-mail: zhakenova.altynzhan@mail.ru

ДИАЛОГТІК ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТІЛДІК КОММУНИКАЦИЯЛАРЫН ДАМЫТУ

Аңдатпа. Мақалада диалогтік оқыту арқылы оқушылардың тілдік дағдыларын дамытудың жолдары сөз етіледі. Қазіргі оқыту жүйесіндегі жаңартылған білім беру бағдарламасы аясындағы ұсынылып отырған әдіс-тәсілдердің тиімділігі көрсетілген. Тұлғаның алған білімін кез келген ортада қолдана алу қабілетін дамытуда, төрт тілдік дағдыларын дамытуда диалогтік оқытудың тиімділігіне тоқталған.

Түйін сөздер: тілдік дағдылар, жазба жұмысы, табысты оқу, жеке тұлға, сындарлы оқыту.

РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ ЧЕРЕЗ ДИАЛОГОВОЕ ОБУЧЕНИЕ

Аннотация. В статье обсуждаются способы развития языковых навыков учащихся с помощью интерактивного обучения. Показана эффективность предложенных методик в рамках обновленной образовательной программы в современной системе образования.

Акцент делается на эффективности диалогического обучения в развитии умения применять полученные знания в любой среде, развитии четырехъязычных навыков.

Ключевые слова: языковые навыки, письмо, успешное чтение, личность, конструктивное обучение.

DEVELOPMENT OF PUPIL'S LANGUAGE COMMUNICATION THROUGH INTERACTIVE LEARNING

Abstract. The article discusses ways to develop students' language skills through interactive learning. The effectiveness of the proposed methods in the framework of the updated educational program in the modern education system is shown. Emphasis is placed on the effectiveness of dialogical learning in the development of the ability to apply the acquired knowledge in any environment, the development of four language skills.

Keywords: language skills, writing, successful reading, personality, constructive learning.

Қазір білім беру жүйесі жаңа бағытқа бетбұрды, жаңартылған білім беру бағдарламасы енгізіліп, оқушылардың тілдік коммуникацияларын дамыту маңызды болып отыр. «...Технология, коммуникация мен ғылым салаларындағы елеулі өзгерістер әлемдік экономикаға айтарлықтай ықпал ете отырып, әрбір азаматқа XXI ғасырда табысты болу үшін қажетті білім мен дағдыларды алға тартады»,-дегендей [1,2], білім жүйесінде табысты білім беру мен қоғамға қажетті деген тілдік дағдыларды дамыту өзекті деп танылды.

«Табысты болу – адамның бәсекелестік қабілетінің көрінісі. Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалады»,-деп айтылғандай [1,3], табысты білім беруді оқыту жүйесі басты мақсаттарының біріне айналдырды. Ал табысты білім беру үшін тілдік дағдыларды дамыту керектігі де жиі айтылуда. Осы мақсатта оқыту мен оқуда сындарлы көзқарасты қолдайтын жаңартылған білім беру бағдарламасы 4 тілдік дағдыны меңгертуді міндеттейді. Бағдарламаның мақсаты: пән бойынша оқу бағдарламасын жаңарту және критериалды бағалау жүйесін енгізу мәнмәтінінде мұғалімдердің педагогикалық шеберлігін жетілдіру [2,4]. Яғни, басым бөлігі сындарлы оқытуды басшылыққа алған жаңартылған оқу бағдарламасы оқушыларға қазіргі қоғам талап етіп отырған тілдік дағдыларды меңгертуді көздеп отыр.

Бағдарламада жеке тұлғаның құзыреттілігін қалыптастыруда төмендегідей басымдықтарға назар аударылуда:

- оқушы пәнді қайталап оқыған сайын ақпарат толықтырылып отырады;
- спиральді оқу бағдарламасы қарапайым идеялардан анағұрлым күрделі идеяларға қисынды жолмен ауысуға мүмкіндік береді;
- оқушыларды межеленген оқу мақсаттарына қол жеткізу үшін бұрын алған білімдерін қолдануға жетелеу ұсынылады [1,7]. Яғни, спиральді оқу бағдарламасын енгізе отырып, құндылықтарға бағдарланған оқыту жүйесі тұлғаның коммуникативтік тілдік дағдыларын дамытуға аса назар аударуда.

Тұлғаның қоғамға сай білім алуы мен алынған білімін кез келген ортада қолдана алу қабілетін дамытуда, төрт тілдік дағдыларын дамытуда диалогтік оқытудың тиімділігі зор. Диалогтік оқыту тұлғаның коммуникативтік тілдік дағдыларын жетілдіруге, кез келген ортада тілдік қарым-қатынас жасауына, ауызша, жазбаша тілдік дағдының дамуына ерекше ықпал етеді. Ол туралы: «Ғылыми-зерттеу нәтижелері сабақта диалогтің маңызды рөл атқаратынын көрсетті. Мерсер мен Литлтон өз еңбектерінде диалог сабақта оқушылардың қызығушылығын арттырумен қатар, олардың білім деңгейінің өсуіне үлес қосатындығын атап көрсетеді»[2,25]. Оқушының қызығушылығын, сабаққа деген ынта, жігерін арттыруда оқушы мен мұғалім арасындағы диалогтің маңыздылығын байқауымызға болады. Қазіргі оқыту бағдарламасының басым бөлігі сындарлы оқыту технологиясынан құралған десек, диалогтік оқыту осы бағдарламаның бір бөлшегі ретінде оқыту үрдісінің сапалы болуында

маңызды. Сабақ барысындағы диалог алаңы, «оқушы-оқушы», «оқушы-мұғалім», «бірлескен топ» диалогінің тиімділігі зор. Диалогтің маңыздылығы ғалымдар тарапынан да зерделеніп, дәлелді тұжырымдар айтылды. Ол туралы ғалым Л.С.Выготский «Ой мен тіл» атты еңбегінде оқу үшін әңгімелесудің маңызды екендігін тілге тиек етеді. Оның оқуда сөз, сөйлеу негізгі рөл атқаратындығы туралы пікірі тәжірибеге негізделген зерттеулермен дәлелденген [2,28]. Аталған тұжырымдарға сүйене отырып, оқыту үрдісінде диалогтің маңызды рөл атқаратындығын, сондай-ақ «бірін-бірі» оқыту әрекетінің сапалы білім алуға жетелейтіндігін баса айта аламыз. Оқушылар бірлескен топтық жұмыстарда, жұппен диалогке түскенде білім алуға деген дағдының артатындығы пайымдалған. Сондай-ақ, тәжірибеде кеңінен қолданылып жүрген Н.Мерсердің зерттеуінде «Әңгімелесу оқушының ажырамас бөлігі» дей келе, әңгіменің түрлерін: әңгіме-дебат, кумулятивтік әңгіме, зерттеушілік әңгіме деп жіктейді. Қазіргі жаңартылған бағдарлама аясында білім беру стандартында бұл аталған диалог түрлері толығымен қамтылып отырғаны белгілі.

Ортада қарым-қатынас жасаудың, диалогке түсудің басты құралы – тіл. Сабақта оқушылардың коммуникациялық тілдік дағдыларын дамытуда кез келген пәннің алатын орны зор. Тіл – әр пәннің басты тілдік құралы, сондықтан да сабақта диалогті оқытудың: топтық жұмыс, жұптық жұмыс, диалогтік әңгіме, әдеби айтыс, әңгіме-сұхбат, пікірталас, дебат т.б әдістерді қолданудың тиімділігі зор. Оқу мен оқыту үрдісіндегі бірлескен топтық жұмыстардың белсенділігі зор, ал диалогтік оқытудың тиімділігі туралы: «Оқу мен оқыту – оқушылардың сабақ барысында пікір алмасып, әңгімелесіп, талқылап, бір мәмілеге келіп, ойды ортаға салып, жинақтап, қорытынды шығаратын әлеуметтік, интербелсенді іс-әрекеті. Оқыту осы іс-әрекетті, қарым-қатынасты байланыстырушы болып табылады. Ал жоғарыда аталып өтілген іс-әрекет түрлері тек қана бірлескен топтық жұмыста іске асары сөзсіз. Топтық жұмыс топ мүшелерінің тілдесу, сөйлесу, пікірлесу қабілеттерін дамытудың негізгі өзегі, әлеуметтік қарым-қатынастың бастауы» [5]. Тәжірибеде диалогтік оқытуға негізделген интербелсенді әдіс-тәсілдер жиі ұсынылуда. «ЖИГСО», «Ойланып отырған үштік», «Ойлан, жұптас, талқыла», «Қар кесегі», «Ыстық орындық», «Айналмалы бекет», «Өрмекші торы», «Миға шабуыл» т.б Аталған әдіс-тәсіл, стратегияларда оқушының жеке іс-әрекетінен гөрі, топпен ынтымақтасқан еңбегі, бірін-бірі оқыту, өзгелерді тыңдау, бағалау, сұрақтар қою, пікірлесу, талқылау сынды әрекеттері нәтиже береді. Бұл тәсілдердің тиімділігі оқушылардың өзін-өзі оқытуына, бірін-бірі оқытуларына жол ашылады. Яғни, тұлғаның білімді өз ізденісі арқылы бірлесе алуына еркіндік беріледі. Ал топтағы қарым-қатынас жасаудың көзі коммуникациялық тілдік дағдыларды талап етеді.

Диалогтік оқыту әдісін қолдану барысында оқушылардың коммуникациялық тілдік дағдыларын дамыту:

- оқушының өз ойын, өз пікірін айта алуына;
- «өзін-өзі», «бірін-бірі» оқыту, өзгелерді оқыту әрекетінің дамуына;
- «мұғалім-оқушы» арасындағы ынтымақтастық, сенімділіктің орнауына;
- өз болжамын, сыни көзқарасын еркін жеткізу, ортаға салу, талқылауға;
- өзгелерді тыңдай білу, пікір айту, көзқарасын білдіруге;
- өзге пікірді қабылдауға, немесе сыни көзқарасын танытуға;
- сабаққа деген белсенділігін, ынтасын арттыруға;
- білім деңгейінің артуына қолдау алуға мүмкіндік беруге;
- топпен, жұппен, бірлескен ортада қарым-қатынас жасауға;
- тілдік коммуникациялық дағдыларын дамытуға жол ашады.

Диалогтік оқыту барысында сабақта оқушылар мұғаліммен және бір-бірімен диалог жүргізуге белсенділік танытып, ынтымақтаса құрылған ортаны ынталандыру көзделеді. Диалог алаңын құру, ондағы диалог аясын кеңейту үшін мұғалім сабақтың құрылымына назар аударуы орынды. Оқушыларды проблемалық сұрақтар арқылы «миға шабуыл» әдісімен диалогке жұмылдыру, ал оқушылар тыңдап, қабылдап қана отырушы емес, кез келген мәселе төңірегінде ойлана алатын, өз ойы, өз пікірі бар белсенді тұлға болатындай етіп жүргізу керек. Мәселен, мұғалім тарапынан қойылған сұрақ проблемалық жағдаяттың

туындауына негіз болса, ал сұрақтарға берген оқушыны жауабы жаңа сұрақ туындайтындай болуы тиіс.

Диалогтік оқытуда: Оқушы -нәтижеге жету үшін бірлескен топта өзін-өзі, бірін-бірі жетелеуші, нәтижеге қол жеткізуші; Өзгелермен пікір алмасуда өз ойын еркін айтушы, «пікір алмасуда» тең құқылы серіктестер болып табылады.

Мұғалім әрекеті: «Идеялар екі жақты бағытта жүреді, соның негізінде білім алу үрдісі алға жылжиды», пікір алмаса талқылайды; ынталандырады; бағалайды.

Диалогтік оқытуды ұйымдастыруда басты шеберлік мұғалім тарапына да байланысты. Салмақты жауап беруді қажет ететін тиісті сұрақ қою үшін мұғалім алдымен қойылған сұраққа қандай жауап алатынын ойластыру керек. Өйткені сұрақ қоя білудің өзі шеберлікті, ептілікті, білімділікті талап етеді. Егер баладан нақты, өзіңіз ойлағандай жауап алуды талап етсеңіз, қойылған сұрақтың да екіұшты, бұлыңғыр болмай, нақты болуына, оқушыға ой салатындай, ізденіс жасайтындай болуына жол ашу керек. Сонымен қатар, қойылатын сұрақтармен оқушылардың жауаптарын шектемеу керек, керісінше, оқушыларға мәселені мейлінше зерделеп, жауапты өз бетінше қалыптастыруға еркіндік ұсыну керек. Оқушылар өзінің жауабымен белгілі үлес қосатындығын сезіну үшін мұғалім жауаптарды зейін қойып, айқын қызығушылықпен тыңдауы керек. Сондай-ақ әр берілген жауаптың құнды екендігін ескере отырып, «жауапқа-жауап» берілудің мәдени жолын, бір сөзбен айтқанда мәдени қарым-қатынастың сақталуын, оқушы үніне деген құрмет сезімі, ынталандыру сынды әрекеттердің жүзеге асуын қадағалау жағы да мұғалімнің еншісінде.

«Қазіргі кезде табысты болу үшін оқушыларға білім қандай қажет болса, дағды да сондай қажет деген ойдың жақтастары көбейіп келеді. Бұл оқушылардың ақпаратты есте сақтап, алған білімдерін ұғынуын, түсінуін және әртүрлі салада қолдана білуін талап етеді...[2.9]. Қазіргі ортада коммуникативтік тілдік дағдылар: оқылым, жазылым, айтылым және тыңдалым – барлық пәндер үшін маңызды болып табылатын қарым-қатынас жасау дағдылары. Сондықтан оқушыларға осы 4 дағдыны барынша жетілдіруге мүмкіндік берудің маңызы зор.

Оқушылардың коммуникациялық тілдік дағдыларын дамытудағы қазақ тілі пәнінің маңызы орасан. Сондықтан да пәнді оқыту, пәннің мақсатын танып, біліп, дамытуға үлес қосудан басталады. «Қазақ тілі пәнін оқытудың мақсаты – мемлекеттік тілді қадірлейтін, оның қоғамдық мәнін түсінетін тұлға ретінде қалыптасуға, қазақ әдеби тіл нормаларын сақтап, дұрыс қолдана білуге, орта мектеп деңгейіне сай лингвистикалық білім алуға және сауатты жазуға үйрету» [3.3]. Яғни, қазақ тілі пәні арқылы ұлттық құндылықтарымызды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізудің маңыздылығын түсініп, ұлттық құндылықтарымызды құрметтеуге баулимыз. Оқушылардың төрт тілдік дағдыны: оқылым, жазылым, айтылым және тыңдалым дағдыларын меңгерту, дамыту жолдары бағдарламадағы тақырыптарда тапсырмаларға сай ұсынылып отыр. Жоғарыда атап кеткендей, спиральді қағидатпен беріліп отырған бағдарлама тапсырмалары да оқушылардың жас ерекшелігіне сай ұсынылған.

Қазақ тілі сабағында «ой түрткі», «оқылым,тыңдалым, айтылым, жазылым» тапсырмалары, деңгейлік тапсырмалар тиімді берілген. Мәселен, жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика бағытындағы 11-сыныбына арналған оқулықтағы тапсырмалар үлгісіне тоқталуды жөн көрдік. «Уық шаншылған Ұлытау» тақырыбы.

Тыңдалым. 1-тапсырма. Мәтінді мұқият тыңдаңдар.

Оқушыларға тыңдалым материалы ұсынылған соң берілетін сұрақтар:

1. Таудың «Ұлытау» аталу себебін білесіңдер ме?
2. Қара шаңырақ, уық шаншу тіркестерінің мәнін қалай түсінесіңдер?

Айтылым. Мәтіндегі «Ұлытау» атауына байланысты айтылған болжамдарды атап, өзара пікір алысыңдар.

Жазылым.

2-тапсырма. Мәтіннің тілдік ерекшеліктеріне талдау жасап, стилін анықтаңдар.

Лексикалық ерекшелігі	Морфологиялық ерекшелігі	Синтаксистік ерекшелігі

Оқылым. 3-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Күрделі-құрама жалқы атауларды тауып, емлесін түсіндіріңдер.

Деңгейлік тапсырмалар:

А. Тыңдалым, оқылым мәтіндерін және өзге де дереккөздерді қолданып, Ұлытау өңіріндегі ескерткіштер туралы таныстырылым дайындаңдар.

Ә. Халық арасында айтылатын «Ұлытауға бардың ба? Ұлар етін жедің бе?» деген сауалдың мәні туралы өзара ой бөлісіңдер.

Б. Өз пайымдауларыңды академик Ә.Қайдардың «Халық даналығы» кітабында берілген тұжырыммен салыстырыңдар.

Оқушылардың шығармашылық қабілетіне қарай берілетін тапсырма:

4-тапсырма. «Туған жерім - ...» деген тақырыпта шығарма жазу.

Керекті тірек сөздер: Ұлытау – киелі қоныс, қара шаңырақ, тарихы ғасырлардың терең қойнауында, ежелгі мекен, киелі жер, батырларымыз бен билеріміз бас қосқан, хандарымыз ақ боз ордаларын тіккен, үш жүздің басын біріктірген...

Ұсынылып отырған тапсырмалар оқушылардың білім, білік, дағдыларын дамытуға, сонымен қатар тілдік дағдыларын жетілдіруге, шығармашылық қабілеттерін ұштауға өз септігін тигізіп отыр. Сабақ барысында интербелсенді әдіс-тәсілдерді де тақырыпқа сай қолданып отырамыз. Бұл оқушлардың қызығушылығын әрі сабаққа деген ынта, жігерлерін оятуға түрткі болуда. Мәселен, «Миға шабуыл» сұрақтары арқылы оқушыларға ой салу, ойланту мақсатында ашық сұрақтар қойылды:

1. «Ұлытау атауы қай кезеңнің еншісінде? Бұл жайлы пікір көп, болжамдар жетерлік...» Ал өздерің қалай болжар едіңдер?

2. «Қазіргі Ұлытау – ежелгі рухани самғаулар мен саяси шоғырлануға куә болған қашанғы қара орын» деген Ә.Кекілбаевтың пікіріне көзқарасың қандай?

1-аудио мәтінін тыңдағаннан кейінгі «Уық шаншылған Ұлытау» дерек бойынша «Графикалық органайзер» әдісі бойынша кестеге түсіру. Оқушылар бірлескен топпен жұмыс жасайды. Берілген уақытта сызба арқылы өз деректерін, болжамдарын қорғау ұсынылады.

Өз қалаулары бойынша орындалатын шығармашылық бағыттағы жазба жұмысы:

Жазылым. «Мен туған жер...» /ой толғау, жыр толғау, сыр толғау/

Оқушылар өз қалауларымен жазба жұмысының түрін таңдап алады.

Сабақтың бағалау кезеңінде «Стикерлермен диалог» әдісін қолданып, «Егер мен зерттеуші болсам...» тақырыбында өз болжамдарын шығармашылық жұмыспен білдіреді. Өз болжамдарына ерік бере отырып, тақырыпты бүгінгі заманмен үндестіріп, сыни ойларын жеткізуге жол ашылады. Сабақ соңында кері байланыс «Шежіре сандығы» әдісі арқылы өткізілді. Бүгінгі сабақта не құнды болды? Қандай тағылым алдық? соны жазып салу. Оқушылармен «Не үйрендік?», «Не білдік?», «Мен үшін құнды болды?», «Сабақтан түйгенім» сияқты сұрақтар төңірегінде диалог-сұхбат, кері байланыс жүргізілді.

Қорытындылай келгенде, сабақтың әр кезеңінде де оқушылардың тілдік коммуникациялық дағдысын дамыту мақсатында тапсырмалар беріліп, ол жұмыстарды оқушылардың өз беттерімен де, бірлескен топтық, жұптық жұмыстармен орындауларына да мүмкіндіктер жасалды. Тапсырмалар барысында үлгі, нұсқаулар ұсынылып, оқушыларға топтық жұмыстарда өзара бір-біріне қолдау көрсетуге жағдай жасалынды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Мұғалімге арналған нұсқаулық. «НЗ мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2015.

2. Мұғалімге арналған нұсқаулық. «НЗМ» ПШО, 2016.

3. Қапабек Қ. Жолшаева М., Ерхожина Ш., Ишанова Л. Қазақ тілі. – Алматы: Мектеп, 2020. – 112б.

4. 12 жылдық оқыту мәселелері. ҚР жалпы орта білім беру жүйсін дамытудың негізгі бағыттары. – Астана, 2006.

Р.Т. Изгуттинова[1]

[1]«Шығыс Қазақстан халқының тілдері мен мәдениетін түлету мектебі» КММ
Филология магистрі, Өскемен, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ҚАТЫСЫМДЫҚ ТАПСЫРМАЛАРДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Аңдатпа. Мақалада өзге тілді ортада қазақ тілін меңгерудің инновациялық жолдары талданды. Өзге ұлт өкілдеріне, орыс тілді ортада қазақ тілін меңгерудегі тыңдалым, айтылым, оқылым және жазылым тапсырмаларының тиімділігі сараланды.

Тірек сөздер: қазақ тілі, меңгеру, тілді орта, айтылым, жазылым.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ КОММУНИКАТИВНЫХ ЗАДАНИЙ В ОБУЧЕНИИ КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. В статье рассматриваются инновационные способы изучения казахского языка в другой языковой среде. Проанализирована эффективность задач по аудированию, разговорной речи, чтению и письму при изучении казахского языка в русскоязычной среде.

Ключевые слова: казахский язык, владение языком, языковая среда, произношение, письмо.

THE EFFECTIVENESS OF CJMMUNICATIVE TASKS IN TEACHING THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. The article analyzes innovative ways of learning the Kazakh language in another language environment. The effectiveness of listening, speaking, reading and writing tasks in learning the Kazakh language in a Russian-speaking environment was analyzed for representatives of other nationalities.

Key words: Kazakh language, mastery, language environment, pronunciation, writing.

Қазақ тілі пәнінің мемлекеттік 2010 жылы шыққан бағдарламасында мынадай анықтама берілген. « «Қазақ тілі» пәнінің оқу бағдарламасы – қазақ тілді емес мектептерде қазақ тілін коммуникативтік тұрғыдан меңгеруді қамтамасыз ететін; қазақша сөйлесім әрекетінің барлық түрлерін (тыңдалым, оқылым, айтылым, жазылым, тілдесім) бастапқы деңгейде іс жүзіне асыратын; оқушының түсінікті сөйлеу дағдысы мен сауатты жазу дағдысын қалыптастыратын білім мазмұнын, көлемін, мөлшерін, оқу жүктемесін қамтитын; білім, білік дағды деңгейлеріне байланысты тақырыптық аяларды, дидактикалық ұстанымдарды; оқушылардың білімі мен білігіне қойылатын талаптарды анықтайтын нормативтік құжат» [1, 56].

Бұл жердегі коммуникативтік дегеніміз – қатысымдық деген сөз. Демек, жаңа стандарт бойынша, алға қойған озық әдістеріміздің бірі – қатысымдық оқыту болмақ. Қазақ тілін өзге ұлт аудиториясында оқытудағы қатысымдық әдістің алғаш ғылыми негіздемесін жасаған профессор Ф.Ш.Оразбаева оқылым, тыңдалым, жазылым, айтылым, тілдесім процестерінің сөйлеу және ойлау механизмдеріне байланысты аспектілерінің әдістемелік жүйесін қалады. Ғалым: «Қатысымдық әдіс дегеніміз – оқушы мен оқытушының тікелей қарым-қатынасы арқылы жүзеге асатын; белгілі бір тілде сөйлеу мәнерін қалыптастыратын, тілдік қатынас пен әдістемелік категорияларына тән басты белгілер мен қағидалардың жүйесінен тұратын; тіл үйретудің тиімді жолдарын тоғыстыра келіп, тілді қарым-қатынас құралы ретінде іс жүзіне асыратын әдістің түрі», - деген анықтама береді [2, 121].

Жалпы қатысымдық құзыреттілікке қол жеткізудің бірден-бір жолы - сабақ барысында құрғақ жаттығулардан гөрі қатысымдық тапсырмаларды қолдану болып табылады. Сондықтан да ұсынылып отырған қатысымдық тапсырмалар мұғалімдерге қатысымдық әдісті сабақ барысына тереңінен енгізуге көмек жасайды.

Қатысымдық бағдарлы оқыту арқылы бегілі бір тіл туралы білім берілмейді. Қарым-қатынас құралы тілдің өзін қалай қолдану керек, сол жөнінде оқытылады, яғни сол тілде сөйлеу басты мақсатқа алынып оқытылады. «Қатысымдық әдіс дегеніміз - оқушы мен оқытушының тікелей қарым-қатынасы арқылы жүзеге асатын; белгілі бір тілде сөйлеу мәнерін қалыптастыратын; тілдік қатынас пен әдістемелік категорияларына тән басты белгілер мен қағидалардың жүйесінен тұратын; тіл үйретудің тиімді жолдарын тоғыстыра келіп, тілді қарым- қатынас құралы ретінде іс жүзіне асыратын әдістің түрі» [3, 85].

Қазақ тілі сабақтарында оқушылардың сөйлесім дағдысын қалыптастыру жаттықтырушы тапсырмаларды қажет етеді. Ғалым З.Бейсембаеваның айтуынша: «Тілдік құбылыстар тек жаттығу арқылы, бірнеше рет орындалатын (әртүрлі формада, әр түрлі мақсатта) жаттығулардың негізінде оқушының дағдысына айналады, есінде ұзақ сақталады » [4, 91].

Құбылыс немесе объекті, үдеріс туралы ақпараттың бір бөлігінің толық, екінші бөлігінің белгісіз болып берілуі жолымен жасалған қатысымдық тапсырмалар тіл үйренушінің өз бетімен ізденуі, қатысым әрекетіне түсуі нәтижесінде оқытудың тұлға аралық белсенді сипат алуын көздейді.

Қатысымдылық оқып үйренетін шетел тілін табиғи және шынайы түрде қоғаммен қарым қатынас жасау үшін пайдалануды талап етеді.

Бұл жағдайда дәстүрлі емес қарым-қатынас әдісінің үлгісі ойынның төмендегідей түрлеріне құрылады:

Қатысымдық ойындар сыныпта жағымды көңіл-күй тудырып, жайлы тілдік қарым-қатынастың қалыптасуына ықпал жасайды. Әрбір нақтылы сөйлеу жағдаятын ойнау арқылы талдап отырудың негізінде ұжым ішіндегі қарым-қатынас мәселелерін басқарудың әдісі мен стилін жетілдіру, мінез-құлқы қабілетін дамыту жатыр.

Топтық ойындар қатысымдық оқытудың қарапайым деңгейінде жиі қолданылады. Топтық ойындар фонетикалық және лексика-грамматикалық дағдыларды қалыптастыру үшін қолданылады. Топтық ойындардың негізгі ерекшелігі, тіл үйренушілердің сабаққа түгел қатысуы қамтамасыз етіледі, белсенділіктері арта түседі, сөйлесім дағдылары қалыптасады. Мысалы, тіл үйренушілер екіге бөлініп, бірінші топ жуан сөздер, екінші топ жіңішке сөздер айтып жарысады.

«Жағдаят – көптеген ынталандыру, уақиғалар, объектілер, адамдар мен эмоциялық кейіп үлгісінің /моделінің/ кешендік тұтастығы». Пассов Е.И жағдаят тек қана жағдайлардың, уақиғалардың, ара қатынастардың қосындысы емес, ол жүйе деп есептейді [4, 23]. Тілдің басты міндеттерінің бірі әлеуметтік қарым-қатынас жасау болса, оны жүзеге асыруға ықпал ете алатын қағида – тіл үйретудегі жағдаяттылық. Жағдаяттылық қарым-қатынасқа түсудің шынайы жолын тудырып, сол арқылы тіл үйренушінің сөйлеуге деген қызығушылығын арттырады.

Қатысымдық жағдаят ауызша тіл қатынасының негізі болып саналады, ол коммуникативтік актінің шығуы мен дамуына (ағымына) мүмкіндік жасап қана қоймай, осы жағдайда туған ауызша тілдік мәтіннің барлық негізгі параметрлерін анықтайды.

Рөлдік ойындар белгілі бір мақсатта, тілді меңгеруге деген ынтызарлықты оята отырып, орындаушылық қабілетке де жетелейді. Рөлдік ойынның мәні, ойын барысында дәріс алушының тілдік қатынас жасауға деген талабын ашуда, қажетті сөздерді үйренсем, тауып айтсам деген ойды да туғызады. Осындай ойындық жағдайда ғана қарым-қатынастық, тілдік қатынастар ерекше маңызға ие болады. Оқушылар тіл үйренуші рөлінен кейіпкер рөліне еніп, шындық өмірге ең жоғары сөйлеу мүмкіншілігімен жақындауға, қате жібермеуге тырысады. Бұл амал үйренушінің сыни ойлауын шиеленістерді. Рөлдік ойындар оқушылардың елестету, қиялдау қабілетін ұштауда ерекше қызмет атқарады. Үйренуші басқа адамның рөліне енеді және іштей әрекет жасайды. Рөлдерде ойнауда әрекетшілдік іс пен жан-жақты білім қажет, ойын барысында топтарға бөлу, нұсқау материалдарын беру, бағыттау, талқылау, бекіту кезеңдері рет-ретімен жүргізіледі.

«…іскерлік ойын – қазақша кәсіби сөйлеуді үйрету барысында маманның сөйлесім дағдысын қалыптастыру үшін жүргізілетін пайдалы әдістің бірі» - С.Рахметова деген тұжырымдама жасайды [5, 62].

Рөлдік ойындар оқытудың жоғары деңгейінде іскерлік ойындарға ұласады. Іскерлік ойындар тарихи жағынан алғанда шаруашылық, басқару, имитациялық түрінде пайда болды. Іскерлік ойындар - кәсіби бағытталған іс-әрекеттің жоспарына жатқызылатын, білімді меңгеру мен білік, дағдыны қалыптастырудың кейбір модельдік формаларын ұсынатын оқытудың түрі... қайталауын өтіну, қайталап сұрау, кіналау, аяу т.б.

Қатысымдық тапсырмалардың мақсаты:

- қатысымдық – тілдік қатынасқа түсуге қажеттілік, қызығушылық тудыру;
- білімдік – ауызша тілдесім әрекетіне жаттықтыру арқылы фонетика-грамматикалық дағдылар қалыптастыру;
- тәрбиелік - саналы тәртіп, еңбексүйгіштік, белсенділікті дамыту, өзара көмек беруге тәрбиелеу;
- бағдарлық – тіл үйренушінің сөйлесім әрекетін, қатысымдық ниетін жоспарлай білуді дамыту;
- бағалаушылық - әрбір тіл үйренушінің өзінің және басқалардың сөйлесім әрекетін бақылап, бағалауы арқылы өз-өзіне есеп беруін, рефлексиялық қабілетін дамыту.

Қазіргі кезде қатысымдық ойындарды орындаудың үш сатылы формасы кең тарап келеді. Іс жүзінде кез-келген тапсырма үш сатыда орындалуы мүмкін. Олар:

- дайындық сатысы;
- орындау сатысы;
- қорытынды сатысы.

Бұл кезде Р.П.Мильруд, И.Р.Максимовалардың айтуынша «....жеке тұлғаның іс-әрекетке белсенді және еркін қатысуына қолайлы жағдай жасау керек» [7, 165]. Бұл жағдайда сөздегі қателерді тек мүмкін нәрсе деп қана емес, сонымен қатар қалыпты жағдай деп түсіну керек. Әңгімелесу грамматикасы жазбаша сөз грамматикасынан белгілі дәрежеде ауытқушылықты да тудырады. Жоғарыда көрсетілген жағдайлар, біздің көзқарасымыз бойынша, қазақ тілін оқыту кезінде сөзсіз кездесетін жағдай болып табылады. Осыған ұқсас тапсырмаларды мұғалімнің өнертапқыштығына қарай көптеп ойлап табуға болады.

Ойындарды ұйымдастыру барысында мынадай талаптар қойылады:

- оқушылардың дербестігін, олардың белсенді позициясын көрсететін тіпті дұрыс емес және теріс пікірлер де марапатталып отыруы керек;
- қарым-қатынасқа түсушілер жіберген қателіктері үшін сыналмайтынына, жазаланбайтынына сенімді болуы керек;
- тілдік материалдарды пайдалану жеке сөздік ой-пікірлерге бағынады;
- тілдік материал сөйлеушінің сөздік ойлану мүмкіндігіне сәйкес келеді;

- қарым-қатынас сыннан тыс, бағалаудан тыс негіздерге құрылады (бірге қапалану және бір-бірінің көңіл күйін түсіну).

Қатысымдық тапсырма барысында төмендегідей нәтижелерге қол жеткізуге болады:

- Оқушылар өз ойы мен сезімін өзара қарым-қатынас үдерісінде еркін білдіруге мүмкіндік алады.

- Топтық қарым-қатынастың әрбір қатысушысы басқалардың ерекше назарында қалады;

- Оқушылар көрсетілген белгілерге сәйкес мүмкіндігінше тезірек қалыптасып бейімделуге тырысады;

- Әрбір оқушы өзінің белгілі бір рөліне ие болып, әңгімедегі өзіне сәйкес орынға ие болуға тырысады;

- Оқушылар бір-біріне жақын келеді және міндетті күлкімен сөз қағысулар алмасады;

- Оқушылар ішкі және сыртқы шеңбер жасайды, және шеңбер бойынша қозғала жүріп сөзқағысулар (реплика) алмасады;

- Қатысушылар бір-біріне жақын келіп әңгіме бастайды;

- Оқушылар өзінің әңгімелесушісіне арнап кез келген мәдени әңгімені айтады;

- Қатысушылар ол туралы басқа оқушылар не ойлайтынын білуге тырысады;

- Оқушылар келісім белгісі ретінде басын изей отырып және онымен келіскенін білдіре отырып, әріптесін мұқият тыңдайды.

Қатысымдық тапсырмаларды қолдана отырып жүргізілген қатысымдық оқыту барысында оқушылардың өз ойы мен пікірін тұжырымдай алуы, сөйлеу машығы мен негізін меңгеруі, ойды сөзбен жеткізудің қатысымдық амалдарын игеріп, оларды күнделікті өмірде кездесетін шынайы жағдаяттарда жұмсай алуы жүзеге асады.

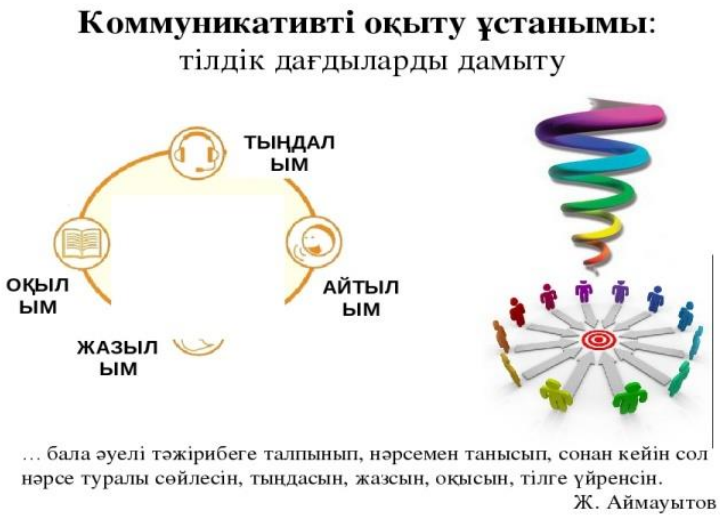

Қатысымдық бағыт әуел баста тілді жеделдете оқытудың негізгі әдісі ретінде қалыптасты. Ол дайын сөйлемдерді жаттатқызу, тілдік материалды саналы түрде меңгермей, көбінесе ойланбастан қайталауға негізделгенмен, бірте-бірте оқыту мазмұны, әдіс-тәсілдері өзгеріп, толығып отырды.

Қатысымдық әдістің сипаты:

1. Тіл үйренуші клиент ретінде, ал оқытушы кеңесші ретінде ұйымдастырылады;

2. Ана тілі мүлдем қолданылмайды;

3. Грамматика мен лексикалық минимум индуктивті түрде беріледі;

4. Оқушылар мәтінді таспаға жазып, қайта тыңдап, негізгі таспамен салыстыра отырып, айтылым дағдысын қалыптастырады;

5. Белсенді өзара әрекет жаттығулары қолданылады.

Жүргізу тәсілдері:

1. Таспада жазылған мәтінмен коммуникацияға түсу;
2. Тәжірибені қайта жаңғырту;
3. Тіл үйренушінің дыбыстауын таспаға жазып, қайта тыңдау;
4. Оқытушы-компьютер өзара байланысы;
5. Топтық, жұптық жағдаяттық тапсырмалар.

Қатысымдық бағыттағы оқу үдерісіне басты қатысушылар – мұғалім мен оқушы. Мұғалім - тіл үйренушінің әрекетін бақылаушы, түсіндіруші, ақыл-кеңес беруші, реттеуші, ал тіл үйренуші – қарым-қатынасқа түсуге бар қарқынымен ұмтылушы, ізденуші, белсенді әрекет иесі. Олардың арасындағы субъект-субъектілік қатынастар ынтымақтастыққа және тең құқықты сөйлеу серіктестігіне негізделеді.

Тіл үйренушінің іскерлік, белсенділік, өзіндік шығармашылығының негізгі факторы – оның мықты оқу уәждемесі, өзіндік терең пайымдауы мен дәлелі. Оқытушы ұйымдастыратын сөйлеу әрекетінің түрлері тіл үйренушінің қатысымдық қажеттілігіне қарай уәждеме туғызуға бағытталуы тиіс. Қатысым уәждемесінің қалыптасу жолдары:

1. Үйренетін тілде телебеғдарламалар көру, радиобағдарламалар тыңдау, оларды талдау;
2. Көркем әдебиет оқу, оқығаны туралы әңгімелесу;
3. Сол тілдің атақты өкілдерімен кездесу, әңгімелесу;
4. Сол тілде ғана сөйлеуге арналған жазғы лагерлер ұйымдастыру;
5. Оқу үдерісін жеделдету;
6. Жүйелі бақылау және проблемалармен жұмыс жүргізу;
7. Интерактивті оқыту әдістерін қолдану;
8. Оқу үдерісіне ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу.

Оқытудағы белсенділік – тіл үйренушінің әрекеттік қалпы ғана емес, ол тұлғаның әрекеттік сапасы. Жеделдете оқыту әрекетінің маңызды құрылымдық элементтерінің бірі – қатысымдық тапсырмалар - тіл үйренушілердің орындайтын әдеттегідей тапсырмалары ғана емес, оларды орындаудың жалпы әдіс-тәсілдерін, амалдарын игерудің дағдылары. Профессор Ф.Ш.Оразбаеваның қатысымдық теорияның қазақ тілін үйретудегі маңызды орны туралы айтқан пікірлерін басшылыққа ала отырып, тіл үйренушілерге ұсынылатын тапсырмалардың қатысымдық сипатының басым болуын айырықша ұстанамыз.

Қазақ тілін жеделдете үйрету тілдік тұлғаның қатысымдық құзыреттілігін дамытуды, қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін жоғары көтеріп, оның қолданылу аясын кеңейтуді, қарым-қатынас деңгейін көтеруді көздейді. Жеделдету жолымен тіл үйретуде ең тиімдісі - қатысымдық бағдармен оқыту екендігі бүгінгі күні дәлелденді, ендігі кезекте оқытушылардың алдына қойылатын міндет – осы бағыттағы әдістемелік шеберліктерін шыңдап, нақты нәтижелерге қол жеткізу.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақ тілі мен әдебиеті және инновация мәселелері // Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. –Алматы, 2008.

2. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. – Алматы, 2000. – 235 бет.

3. Тұрсынова Г.Т. Қазақ тілін мамандыққа сәйкес қатынас құралы ретінде меңгерту әдісі. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 135 бет.

4. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М., 1985.

5. Рахметова С. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Өлке, 2003. – 144 бет.

6. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас. – Алматы, 2005. – 189 бет.

7. Коростелев В.С. Основы функционального обучения иноязычной лексике. – Воронеж, 1990.

8. «Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектебінде. Казахский язык и литература в русской школе» журналы, 1-128.6-2006. – Алматы, 32 б.

9. «Қазақ тілі мен әдебиеті орта мектепте» журналдары.

10. Мұғалімге арналған нұсқаулық.

МАЗМҰНЫ

АЛҒЫСӨЗ..... 3
ПЛЕНАРЛЫҚ БАЯНДАМАЛАР..... 4
Оразбаева Ф.Ш. Тілдік коммуникация парадигмалары: жазылым мен айтылым..... 4
Дәулетбекова Ж.Т. Айтылым әрекеті мен ауызекі сөйлеу тілінің әдеби нормамен байланысы..... 8
Кудеринова К. Қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамы..... 14
Ермекова Т.Н. «Сөзтүзер» сөздігі – бақ тілінің бағдаршамы..... 23
Әміржанова Н.С. Ауызша сөз нормаларын меңгертуде ескерілетін мәселелер..... 26
Картаева А.М. Қазіргі бақ құралдары тіліндегі әдеби норма мәселелері..... 33
Мулькибаева Р.Б. Орыс тіліндегі сөйлемдерді қазақ тіліне конструктивті-сатылай аудару жолдары..... 37

Бірінші секция. ТІЛДІК ПАРАДИГМАЛАР – ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІК ПЕН МӘДЕНИ ӘЛЕУЕТТІ НЫҒАЙТУДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ЖҮЙЕСІ
Оразалиева Э.Н. Тілдік парадигма – ғылыми танымдық ізденістер сабақтастығы..... 43
Рауандина А.Қ. Айтылым әрекетінің психолингвистикалық сипаты..... 49
Рысбаев С. Грамматикалық категорияларды моделдештирүү аркылуу окуучулардын тилдик компетенттүүлүгүн калыптандыруу..... 52
Қобланова А.Ж. Тілтанымдық парадигмадағы этномаркерлі лексика-фразеологиялық бірліктерді оқытудың әдістемелік аспектілері..... 56
Бисенбаева М.К., Клышбекова Н.У. Қазақтың дәстүрлі мәдениетінің тілдегі көрінісі... 61
Мешимбаева Б.Ш., Нурланова А.Н. Қазақстандағы үштұғырлы тіл саясатының мәні... 65
Болатбекова Ж., **Картаева А.** Абай шығармаларының антропоцентристік бағыттылығы.. 70
Байтенова Р.М., Уразбакова У.Т., Рыскелдиева Ж.А. Развитие языкового капитала как основа укрепления национального единства и культурного потенциала страны..... 74
Рахметжанова З.Т. Прецеденттік есімдердің лингвомәдени сипаты..... 78
Мазибаева Ж.О. Қазақ дүниетанымындағы ар мәселесі..... 85
Нәби Н.Б. Коммуникация және педагогикалық тілдесім..... 92

Екінші секция. КОММУНИКАТИВТІК ТІЛ БІЛІМІНІҢ ӘДЕБИЕТТАНУ, ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛИНГВИСТИКА, ӘЛЕУМЕТТАНУ САЛАЛАРЫМЕН БАЙЛАНЫСЫ
Нурланова А.Н., Чункурова З.К. Шәкәрім поэмаларындағы тілдік өрнектер..... 96
Бектұрғанова Ж.М., Сейталиева Қ.У. Ертегілердің сюжеттік құрылымы мен танымдық ерекшелігі..... 101
Қошанова Н. Сөйлем мүшелерін оқытуда ғалым Т.Сайрамбаев пікірлерінің маңызы..... 106
Солтанбекова А.А. Қазақ тіліндегі ырықсыз етіс жұрнағының дұрыс қолданысы мен функционалды қызметі..... 112
Қаршығаева А.А. Оқулықтардағы қазақ тілі дыбыстары жайлы..... 115
Ергубекова Ж.С. Эпостық жырлардағы ономастикалық концептілер және зерттелу қырлары..... 118
Қосаева М.Ж. С.Жиенбаев – А.Байтұрсынұлы мұрасын жалғастырушы..... 123

Үшінші секция. ТІЛДІК КОММУНИКАЦИЯ ПАРАДИГМАЛАРЫ: АЙТЫЛЫМ МЕН ЖАЗЫЛЫМ ӘРЕКЕТТЕРІ
Әміржанова Н.С., Қоқанова Ж.А. Жазылым үдерісі барысында негізге алынатын әдіс түрлері..... 127
Иманқұлова М.А. Жазылым процесінің когнитивтік негізі..... 132
Сейітбекова А.А. Жазба коммуникациядағы жарыспалы варианттарды орфографиялау мәселесі..... 135

Рыспекова М.Н., Мұқанова Қ.Қ. Қазақ тілі сабағында коммуникативтік құзіреттілікті қалыптастырудың негіздері..... 139
Байтенова Р.М., Уразбакова У.Т., Алиева Г.А. О развитии коммуникативной компетенции в устной и письменной формах речи..... 144
Мукашева М.К. Оқушылардың жазылым әрекетін дамыту (М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы негізінде)..... 149
Мукеева Б.К. Айтылым дағдыларын қалыптастырудың тиімді жолдары..... 153

Төртінші секция. ТІЛДІК КОММУНИКАЦИЯ ЖӘНЕ АУЫЗША ӘДЕБИ ТІЛ НОРМАЛАРЫ
Рахметова Р.С. Болашақ маманның кәсіби сөйлеу тілін дамыту..... 157
Мангышева Ж.С. Сөйлесім әрекеті түрлерін кешенді ұйымдастыру..... 162
Алжанбаева Ұ. Түркі және араб елдерінің тілдік қарым-қатынасы..... 168
Нұрыш Л.С. Әдеби тілдің нормалары..... 177

Бесінші секция. ТІЛДІК КОММУНИКАЦИЯ КЕҢІСТІГІНДЕГІ ЛАТЫНӘЛІПБИЛІ ЖАЗЫЛЫМ
Жұмабаева Ж.Т. Қазақ тілтанымындағы Х әрпінің жазылуы..... 183
Нурланова А.Н., **Қыдырмолда Ж.Д.** Қазақ жазуының тарихы және латын әліпбиі..... 188
Аманбаева А. Латын графикасына негізделген қазақ жазуы мен орфоэпиялық норма мәселелері..... 193
Пашан Д.М. Маңдайша атауларын латын графикасында таңбалау..... 197
Нургазиев Т.Е. Латын әліпбиіне көшудің өзекті мәселелері: тарих, әдістеме, ұлттық сипат.. 200
Нурышова Ф.С. Латын әліпбиіне көшу – тіл тазалығының кепілі..... 204

Алтыншы секция. КОММУНИКАЦИЯ ТЕОРИЯСЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН АЙТЫЛЫМ МЕН ЖАЗЫЛЫМ ҮДЕРІСТЕРІН МЕҢГЕРТУ ӘДІСТЕМЕСІ
Kiyassova K.K., **Taiteliyeva M.A., Yelubayeva G.S.** Teacher motivationwith the help of wiki technology..... 208
Алмурзаева С.А., Мовшук А.С. Дистанционное обучение во время карантина: пора подводить итоги? 213
Қамзаева К.С., Қыпшақбай П.Ө. Қазақ тіліндегі тілдік дағдыларды меңгерту әдістерінің түрлері..... 216
Kiyassova K.K.,**Yelubayeva G.S.** Learning english through information and communication technologies..... 221
Қожахметова Г.Б. Қазақ тілін оқыту барысында сөйлеу типтерінің баяндау түрін теориялық тұрғыдан меңгертудің тиімді жолдары..... 224
Жайлаубаева Қ.С. Өзге тілді аудиторияда қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту барысында айтылым мен жазылым үдерістерін меңгерту тәсілдері..... 230
Сайлаубекова А., Мұқанова Қ.Қ. Білім берудің жаңа парадигмасы жағдайында қазақ тілін оқытуда оқушылардың шығармашылық қызығушылығын қалыптастыру..... 235
Kiyassova K.K. Methodology in foreign language teaching..... 240
Митанова А.Е. Оқушылардың коммуникативтік дағдыларын дамыту..... 243
Мамырбаева М.Ж. Тіл үйренудегі айтылым мен жазылым дағдыларының маңызы..... 248
Жапсарбай А. Айтылым және оны қалыптастыру жолдары..... 254
Тулебаева Б. Айтылым дағдыларын қалыптастырудың тиімді жолдары..... 259
Талдыбаева М. Д. Қазақ тілі орфографиясын модельдеп оқыту барысында болашақ оқытушының бойында кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру жолдары..... 262
Жакенова А.З. Диалогтік оқыту арқылы оқушылардың тілдік коммуникацияларын дамыту 267
Изгуттинова Р.Т. Қазақ тілін оқытуда қолданылатын қатысымдық тапсырмалардың тиімділігі..... 272

«ТІЛДІК ПАРАДИГМАЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК НЕГІЗІ»

ҚР Президенті Қ.К. Тоқаевтың «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Жолдауын талқылауға қатысты еліміздегі оқу-білім мәселелеріне арналған республикалық ғылыми-практикалық конференциясының МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

«КОММУНИКАТИВНАЯ ОСНОВА ЯЗЫКОВЫХ ПАРАДИГМ»

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
Республиканской научно-практической конференции посвященной учебно-образовательным вопросам страны по обсуждению Послания Президента РК К.К.Токаева «Единство народа и системные реформы – прочная основа процветания страны»

«COMMUNICATIVE BASIS OF LANGUAGE PARADIGMS»

COLLECTION PROCEEDINGS
Republican scientific and practical conference dedicated to educational and educational issues of the country to discuss the Address of the President of the Republic of Kazakhstan K.K. Tokayev "The unity of the people and systemic reforms are a solid foundation for the country's prosperity"